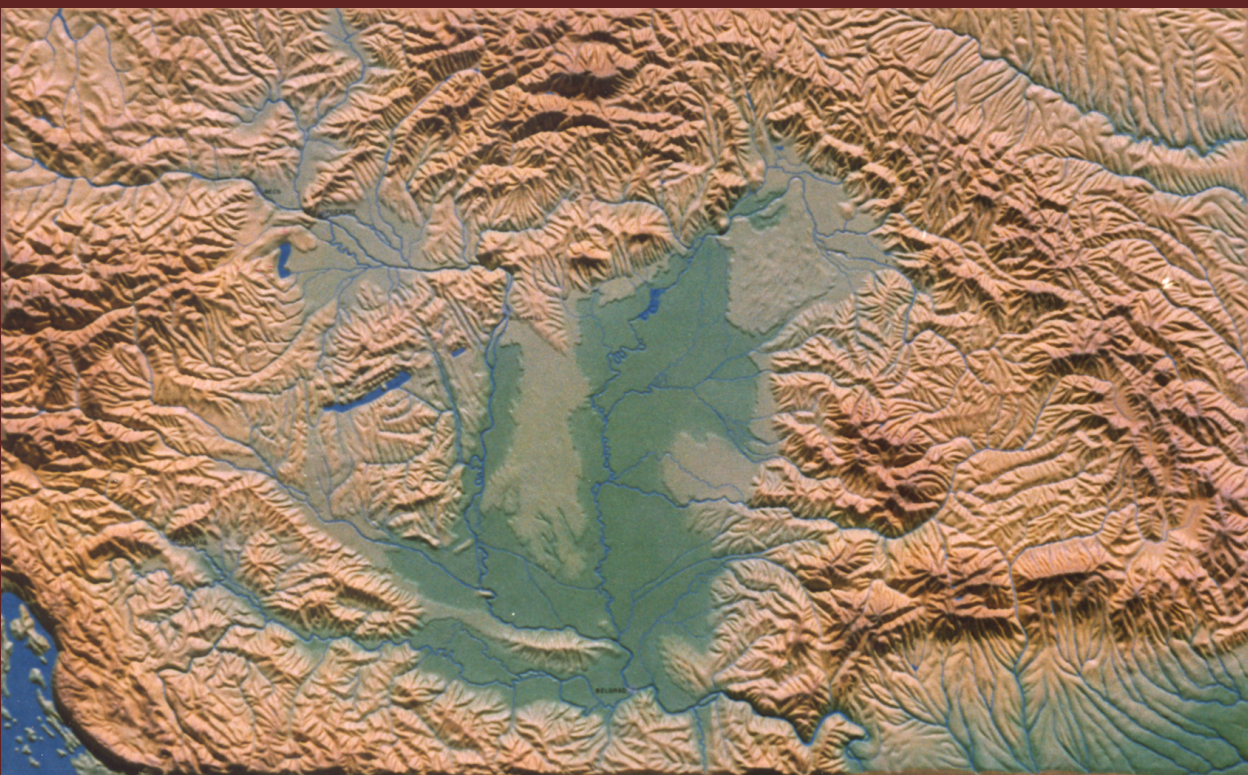

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza

Tanulmánygyűjtemény

Első kötet

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza

Tanulmánygyűjtemény

Első kötet

Szerkesztette:

Gál András - Frisnyák Sándor - Kókai Sándor

Nyíregyháza-Szerencs, 2016

Kiadó: A Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium

Felelős kiadó:

Dr. habil Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár,
Dr. Gál András PhD gimnáziumi igazgató, c. docens

Technikai szerkesztő:
Tóth Zoltán intézeti informatikus

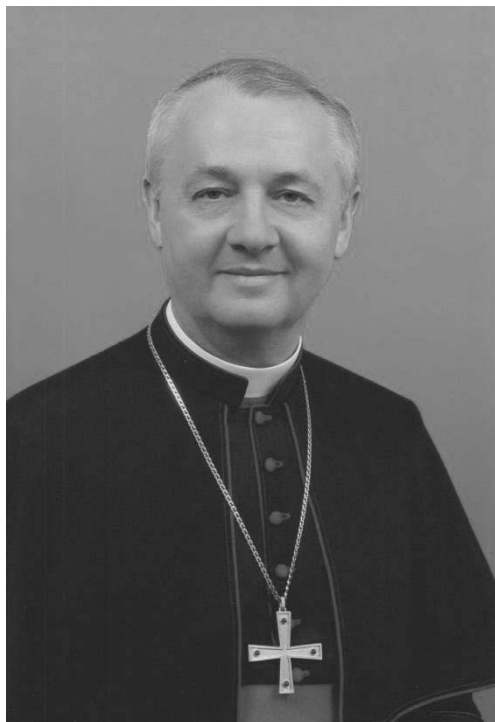
Lektor:
Prof. Dr. Süli-Zakar István DSc
professor emeritus

ISBN 978-615-5545-65-8

A könyv címlapján közölt dombortérképet a
CartaArt Bt. készítette és közlését engedélyezte

Nyomdai munkák: TKK Kereskedelmi Kft. Debrecen
Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

Előszó

A vallásföldrajz a népesség felekezeti szerinti megoszlásával, a vallások (egyházak) idő- és térbeli változásaival foglalkozik, a történelmi folyamatok szerves részeként. A történelmi és kultúrgeográfia vizsgálati köre – az előbbieken kívül – kiterjed az egyházmegyék és egyházi központok struktúraformáló szerepére, az egyházak gazdálkodására, a szerzetesrendek természetátalakító, terület- és településfejlesztő tevékenységére, építkezéseire, továbbá tudásteremtő és -közvetítő funkcióira is.

A történelmi földrajz a régi idők geográfiája, a táji elemek és jelenségek (létfenntartási rendszerek) kialakulásával, történelmi fejlődésével foglalkozik, benne az alkotó ember szerepével.

Az ember mint teremtett lény, a Teremtő munkatársává vált, a termelő és tájformáló-környezetátalakító munkájával létrehozta életterét, az önfenntartás és fejlődés színterét. A Teremtő megáldotta az embert az önfejlesztő, tudás-, tapasztalatgyűjtő, -felhasználó képességével, és ezáltal az emberiség napjainkra olyan tudásszintre jutott el, amely már veszélyezteti a földanyát, létünk ökológiai feltételrendszerét.

A teremtett világ megőrzése, ahogy Ferenc pápa megfogalmazta, mindannyiunk feladata. Isteni rendelés „műveljétek és őrizzétek a földet”. S ez a Bibliában is olvasható parancs – az egyházak küldetéseljesítésének is köszönhetően – az ipari forradalmak koráig érvényesült, az agrártársadalmak alapvetően természet- (környezet-) kímélő tevékenységet folytattak.

A Kárpát-medencében megtelepült magyarság és a velünk együtt élő etnikumok középkori tájformáló, kultúrtájteremtő munkája a gazdálkodási és települési tér kialakítására irányult. S ebben az országépítő folyamatban, Szent

István államszervező munkájától kezdődően az egyháznak kiemelkedő szerepe volt a regionalizmus (gazdasági struktúra-szerveződés) és a regionalizáció folyamatában, az egyházmegyék és -központok létesítésével, a szakrális kiscentrumok, templomok és iskolák építésével, a keresztény hit, értékrend és a gazdálkodási kultúra terjesztésében. Az Árpád-kori szerzetesrendek mezőgazdasági és kézműipari tevékenysége a természeti erőforrások (a talaj, klíma, víz és a többi geotényező) racionális használatára épült. A monostorok – alapfeladatuk mellett – egyfajta mintagazdaságok és innováció-közvetítők is voltak. A 12/13. század fordulójától kezdődően jelentősen hozzájárultak az európai agrárforradalom eredményeinek, eszközeinek (pl. a nyomásos gazdálkodás vagy a fordítóeke) elterjesztéséhez is. A hit és a kultúraterjesztést, az egyházi egyetemek, regionális iskolaközpontok, kollégiumok, a plébániai és szerzetesi iskolák, könyvtárak, nyomdák összteljesítményét és hatását magasra kell értékelnünk a társadalmi-gazdasági fejlődésfolyamatban is. A papok, lelkészek, szerzetesek a külföldi egyetemeken szerzett tudásukkal tudományművelőkké váltak, akik műveikkel jelentősen gazdagították a magyar tudományt és a gyakorlati jellegű írásaikkal segítettek az emberek mindennapi feladatmegoldásait. A nyugati-európai mintakövetéssel, az egyházi gazdaságok és a monostori majorságok (szerzetesi grangiák) révén közvetlenül, az írásművekkel (és vándortanítókkal) közvetett módon is hozzájárultak a földműves kultúra, a szőlő- és borgazdaság fejlődéséhez, továbbá a gyógynövények termelésével, ispotályok létesítésével a betegek gyógyításához.

A történelmi egyházak sokrétű tevékenységét, a magyar nemzet életében betöltött helyét és szerepét a történészek, főleg az egyháztörténeti kutatók részletesen feltárták. A geográfusok ilyen irányú vizsgálódásai csak az 1930-as években kezdődtek. Az alig kibontakozó történeti földrajzi kutatásokat a kommunista diktatúra 1948-ban betiltotta a „szomszéd népek politikai érzékenységére” hivatkozva. A történeti földrajzi kutatások megújítása az 1970-es években kezdődött és a rendszerváltozás után a felsőoktatási intézményekben egyre népszerűbbé vált. A történeti geográfia művelő úgy vélik, hogy az egyházak a racionális környezethasználat, a termelési kultúra (módszerek és eszközök) terjesztésével is jelentős szerepet töltek be a Kárpát-medence, a történelmi Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődés-folyamatában. Az általános érvényű megállapításokat a történeti földrajz kutatóműhelyei a részletek feltárásával és az eredmények közreadásával igyekeznek gazdagítani. S ezt a célt szolgálja a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium és a Nyíregyházi Egyetem (korábban főiskola) közös szervezésű konferenciasorozata, 2016-ban és 2017-ben a Kárpát-medence történeti vallásföldrajza témakörére koncentrálna.

A Bocskai István Katolikus Gimnázium fenntartójaként örömmel támogatom a „magyar földrajz szerencsi műhelyét”, tanárainak lokális és mikroregionális szintű kutatómunkáját és tudományszervező tevékenységét. Kívánom, hogy az iskola ilyen jellegű kisugárzó hatása a tudományos ismeretek gazdagítása mellett az istenhit és a honszeretet, a nemzeti identitástudat elmélyítését is szolgálja.

Eger, 2016. május 27.

Dr. Ternyák Csaba
egri érsek

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század)

Dr. Kocsis Károly

Bevezetés

Hazánk, a *Kárpát-medence* nem csupán politikai, gazdasági, hanem a *vallási térszerkezet* tekintetében is az egyik legtokéletesebb *átmeneti területnek* számít. Rokkan (1981) "állam–kultúra dimenziójában", a protestáns észak és katolikus dél között is a gazdaságihoz hasonló átmeneti területnek számít. Rokkan modelljét Európa keleti felére is kiterjesztő Madeley (2003) a katolikus, evangélikus és ortodox monokonfesszionális blokkok között húzódó, ÉK–DK és É–D-i irányú multikonfesszionális övezetek létét mutatta ki. Az 1054-es *ortodox–katolikus* (K–Ny-i) és az 1517 utáni *protestáns–katolikus* (É–D-i) egyházszakadás törésvonalai mentén létrejött *multikonfesszionális övezetek* a Kárpát-Pannon térségben találkoztak.

A Kárpát-medence vallási térszerkezete az elmúlt évezred alatt a természeti, gazdasági-társadalmi környezettel, főként az etnikai struktúrával, a népesség hagyományos életmódjával, a "néplelekkel" szorosan összefüggve, a történelmi események következtében többször is gyökeresen átalakult, módosult. Hasonlóan jelentős változás állt be az államnak és az egyháznak, illetve a népességnek a valláshoz és az egyházakhoz fűződő viszonyában a század második felében, mikor a régiót uraló, nyíltan vallás- és egyházellenes kommunista rezsimek tevékenysége következtében az 1940-es évek végéig csupán csiráiban fellelhető *szekularizáció* rendkívül felgyorsult. A Kárpát-medencét több mint négy évtizedig uraló ateista, kommunista–szocialista társadalmi rendszer bukását követő évtizedben minden érintett országban, de jelentős térbeli eltérésekkel megfigyelhető volt a szekularizáció lefékeződése, a vallás szerepének — különösen az új nemzetállamokban tapasztalt — felértékelődése. Az ezredfordulótól azonban az elvilágiasodás újult erővel nyert teret a régióban, főként cseh, magyar és egyes szlovák területeken. Az újkeletű vallási folyamatok sodrában egyre látványosabban nyilvánul meg a vallási pluralizmus is, mely főként a kis (nem feltétlen keresztény) egyháznak, vallási kisközösségeknek a nagy történelmi egyházak rovására történő térhódításában nyilvánul meg.

Ezen tanulmány egy kísérlet arra, hogy ezen multikonfesszionális európai nagytáj, a Kárpát-medence területén a vallási térszerkezetet és a szekularizáció térbeli sajátosságait bemutassa a magyar államalapítástól napjainkig.

A vallási térszerkezet változásai a honfoglalástól 1918-ig

A kelet felől mai hazájukba vándorló Árpád magyarjai már a 6. századtól kapcsolatba kerültek a bizánci görög egyházal és 9. századi honfoglalásuk után, a 10. század derekáig a magyar törzsfők és a déli, keleti magyarok ezen egyház befolyása alá kerültek (*Gergely 1991*). A 10. század utolsó évtizedeiben Géza nagyfejedelem szakított a bizánci orientációval és fia, a magyarok első királya, Szent István a Német-Római Császárság és Róma támogatásával megvetette az önálló nyugati-keresztény (katolikus) magyar királyság alapjait (1001). Ezt követően a magyar királyság és magyar katolikus egyház megszervezése szerves egységben történt. Az addig a sámánizmushoz, totemizmushoz és az ortodox kereszténységhez vonzó magyarok végleges katolizálása, a nyugati-keresztény világhoz való csatolása a 11. században zárult le. Az államszervezettel rendkívül szorosan összefonódó katolikus egyház dominanciája ellenére az ortodox egyház teljesen nem szorult ki az ország területéről, sőt az ortodox románok, ruszinok 13. századtól, a szerbek 15. századtól felgyorsult bevándorlása miatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A 15. század végén ez utóbbi etnikumoknak köszönhetően az ország 3,1 milliónyi (89,7%-ban katolikus) népességének tizede már a keleti kereszténységhez tartozott (*1., 2. táblázat*).¹

1. táblázat A Kárpát-medence népessége vallási összetételének változása (1495 – 2011, ezer főben)

Felekezetek	1495	1590	1787	1869	1910	1930	1949	2001	2011
Összes népesség	3.100	3.100	9.360	15.417	20.886	22.782	23.975	29.487	28.539
Római katolikus	2.780	300	4.485	7.502	10.888	12.034	12.660	13.120	10.816
Görög katolikus			709	1.593	2.025	2.190	2.510	902	873
Református		1.300	1.258	2.024	2.621	2.782	2.905	2.542	1.972
Evangélikus		780	824	1.109	1.340	1.407	1.276	836	658
Unitárius		100	35	54	74	68	77	79	64
Ortodox	310	600	1.961	2.580	2.987	3.236	3.565	7.054	6.669
Zsidó	10	20	83	552	932	919	234	18	15
Egyéb vallású			5	3	17	117	122	653	839
Nem vallásos					2	25	549	2.760	2.763
Ismeretlen vallású						4	77	1.524	3.870

Forrás: 1495, 1590, 1787 a szerző becslései, 1869–2011 népszámlálási adatok.

¹ Az 1495-re vonatkozó népességi és vallási becslésünk az alábbi publikációkon nyugszanak: Kubinyi 1996, Szabó 1941. A Kubinyi A. (1996) által becsült vármegyei népességszámok és részben Szabó I. (1941) nyomán az 1495-ös kb. 3,1 milliónyi magyarországi lakosból hozzávetőlegesen 89,7% katolikus (2.070.000 magyar, 340.000 szlavón, horvát, vend, 200.000 német, 170.000 szlovák), 10% ortodox (180.000 román, 100.000 szerb, 30.000 ruszin) és 0,3% (10.000) zsidó létét feltételezhetjük.

2. táblázat A Kárpát-medence népessége vallási összetételének változása (1495 – 2011, %-ban)

Felekezetek	1495	1590	1787	1869	1910	1930	1949	2001	2011
Összes népesség	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Római katolikus	89,7	9,7	47,9	48,7	52,1	52,8	52,8	44,5	37,9
Görög katolikus			7,6	10,3	9,7	9,6	10,5	3,1	3,1
Református		41,9	13,4	13,1	12,5	12,2	12,1	8,6	6,9
Evangélikus		25,2	8,8	7,2	6,4	6,2	5,3	2,8	2,3
Unitárius		3,2	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2
Ortodox	10,0	19,3	21,0	16,7	14,3	14,2	14,9	23,9	23,4
Zsidó	0,3	0,7	0,9	3,6	4,5	4,0	1,0	0,1	0,0
Egyéb vallású			0,0	0,1	0,1	0,6	0,5	2,2	2,9
Nem vallásos						0,1	2,3	9,3	9,7
Ismeretlen vallású							0,3	5,2	13,6

Forrás: 1495, 1590, 1787 a szerző becslései, 1869–2011 népszámlálási adatok.

A középkori, katolikus dominanciával jellemezhető vallási struktúra a 16. század első felében, az Oszmán (török) hódítás, eszmei–politikai káosz évtizedeiben, az Európában 1517 óta kibontakozó reformáció egyre nagyobb magyarországi sikerei és az ortodox felekezetű szerbek, románok, ruszinok illetve kisebb mértékben a megszálló muzulmánok (bosnyákok, törökök) növekvő bevándorlása következtében alapvetően átfurmálódott. A 16. és 17. század fordulója tájékán a három részre (Habsburg-, Oszmán-Magyarország, Erdély) szakadt ország népességének kb. 70%-a protestánsnak számított. A németek és szlovákok szinte teljes egésze ekkor már a lutheri (ágostai evangélikus) tanokat vallotta, míg a magyarok kb. 90%-a az 1550-es évektől kezdve inkább a svájci reformáció (Zwingli, Calvin, Bullinger) hívévé vált. A 16. század második felében főként az erdélyi magyarok körében rendkívüli jelentőségre tett szert az unitárius (antitrinitárius) egyház is. Az európai vallásháborúk idején a többé-kevésbé még független keleti Magyar Királyság területén (1570-től új néven: Erdélyi Fejedelemségben) került sor elsőként a vallási pluralizmus törvényi védelmére, a vallási tolerancia törvényes megnyilvánulására, amikor az országgyűlés 1557-ben az evangélikus, 1564-ben a református, 1568-ban az unitárius vallás védelmét deklarálta és egyenjogúsította a katolikussal. Katolikusnak csupán a horvátok és a magyarok egy kis része (Székelyföldön Csík- és Kászonszéken, Moldvában, a Jászságban, Gyöngyös–Eger illetve Pozsony–Nagyszombat környékén, a Nyugat-Dunántúl egyes részein) maradt meg (Tóth 2005). A szerbek, románok és ruszinok – főként az elpusztult, elmenekült katolikus (magyar, német) lakosság helyén és a még lakatlan területeken tapasztalható — fokozatos térfoglalása következtében

Szlavónia, Délkelet-Dunántúl, Bácska, Bánság, Déli-Kárpátok, Erdélyi-középhegység és az Északkeleti-Kárpátok ortodox többségű területté vált. A török hódoltsági terület igazgatási központjaiba, erődítményeibe pedig növekvő számú muzulmán (bosnyák és török) költözött.

A katolicizmus rendkívüli mértékű visszaszorulására az európai katolikus egyház legfőbb világi-hatalmi oszlopának számító (spanyol és osztrák) Habsburg Birodalom a 17–18. században egyre inkább erőszakos ellenreformációval, katolikus megújítási mozgalommal válaszolt.² A "cuius regio, eius religio" elve alapján a társadalom vezető rétegeit és őket követve a lakosságnak nagy részét sikerült rekatolizálásra késztetniük (Gesztelyi 1991). Ennek és a kíméletlen protestáns üldözések eredményeként a 17. században a Habsburg fennhatóság alatt lévő területeken az evangélikus illetve református jobbágyok tömegei is kénytelenek voltak áttérni, vagy a török hódoltsági illetve erdélyi területekre menekülni. Az ellenreformáció kezdeti sikerei közé tartozott még az ortodox ruszinoknak a katolikus egyházzal való egyesülése is (1646, Ungvári unió).³ A 17–18. század fordulójától, a törökök magyarországi kiűzésétől és a protestáns magyar fejedelemség, Erdély bekebelezésétől kezdve a jezsuiták irányításával és hatékony állami támogatással az ellenreformáció súlypontja már egyre inkább a felszabadított területekre kezdett áthelyeződni. Az ország nyugati és északi, az osztrák tartományok közelében lévő területeiről tömegesen menekültek el a rekatolizálni nem óhajtó, de a földesúri terhektől ilyen módon is szabadulni kívánó evangélikus és református lakosok (szlovákok és magyarok) a háborúk során elnéptelenedett, központi és déli területekre. Az ellenreformáció sikerein felbuzdulva a nemzeti-társadalmi emancipációra és politikai előnyökre vágyó erdélyi ortodox románság (főleg északi) hatoda is csatlakozott a katolikus egyházhoz (1699). Az áttérítéseken kívül a katolicizmus pozícióit kívánták erősíteni — főként a 18. század első felében — azok a telepítések melyek a visszafoglalt, mezőgazdaságilag rendkívül értékes, főként déli területeken (Bácska, Bánság, Kelet-Szlavónia) államilag támogatták a katolikusok (többnyire németek) letelepítését. Az ellenreformáció eredményeként a protestánsok aránya a 16. és 18. század vége között 70%-ról 23%-ra csökkent, míg a katolikusoké 9,7%-ról 55,1%-ra nőtt (római katolikusok 48,8%, görög katolikusok 6,3%) (Wellman 1989). A 18. században az osztrák fennhatóság alatt lévő cseh, morva, lengyel tartományokban hozott szigorú korlátozó intézkedések elől olyan nagymértékű volt a zsidók bevándorlása Magyarországra, hogy lélekszámuk 1720 és 1787 között 12 ezerről 83 ezerre nőtt (Komoróczy 2012). Az említett migrációk és felekezeti áttérések

² Magyarországon az ellenreformáció a tridenti zsinattól (1545–63) 1791-ig tartott. Legnagyobb sikereket elérő, vezető személyiségének Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) számított.

³ Az ortodox vallásúak egy részének a katolikus egyházhoz való csatlakozása a Breszti unióval (1596) kezdődött és a belorusz, ukrán, lengyel etnikai terület határvidékén élő ortodoxokat érintette. Ettől kezdve megnevezésük: bizánci rítusú v. görög katolikus, vagy unitus.

következtében – Európa nyugati és középső területeihez képest egy évszázados késéssel (*lsd. Henkel–Knippenberg 2005*)⁴ – csupán a 18. század végére alakult ki az a vallási térszerkezet, mely lényegében 1944-ig fennállt. A 18. század végén, II. József császár 1780. évi (az 1791-es országgyűlés által jóváhagyott) türelmi rendelete jelentette az ellenreformáció végét, a vallásszabadság törvényes garanciáját, mely új fejezetet nyitott Magyarországon az állam és a különböző vallások kapcsolatának történetében. Az 1790. évi 28.tc. és 1791. évi 26., 27.tc. révén megszűnt a katolikus egyház államegyház jellege, de hatalmi dominanciáját egészen 1945-ig megőrizte.

A 19. században, különösen az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követő liberális korszakban nagy léptekkel haladt a nem-római katolikus egyházak emancipálása. 1867-ben a 17.tc. a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát, 1868-ban a görög katolikus, a román és szerb ortodox, 1881-ben a református, 1891-ben az evangélikus egyház autonómiáját mondták ki. 1895-ben (42. és 43.tc.) a zsidók vallási egyenjogúsítása mellett a vallásszabadságot alapvető emberi és polgári szabadságjogként definiálták. A 19. században a magyarországi vallásszabadság és a nem-magyar nemzeti egyházak autonómiája tette lehetővé, hogy a nem-magyarok többségénél a nemzetté válás, a nemzeti ébredés vallási–egyházi keretek között zajlott le (pl. szerbeknél az ortodox, a románoknál, ruszinoknál a görög katolikus, a horvátoknál a római katolikus, a szlovákoknál az evangélikus egyház játszotta a „nemzetébresztő” szerepét). Az államalkotók, a nagy asszimilációs erővel rendelkező, mind nyelvi, mind vallási tekintetben befogadó magyarok nemzetté válása e században politikai keretek között ment végbe és a nemzetnek az állampolgársági alapú („francia típusú”) felfogását favorizálták.

A 19. század első felében legfeltűnőbb változást a felekezeti struktúrában az ortodoxoknak a görög katolikus hitre való növekvő áttérése jelentette. A görög katolikusok országos aránya 1787–1869 között 7,6%-ról 10,3%-ra nőtt, az ortodoxok arányának 21%-ról 16,7%-ra történt csökkenésével. A katolikus hitre való, egyre nagyobb mértékű áttérésre különösen az észak-erdélyi románok voltak hajlandók. A román görög katolikusok megerősödését fejezte ki az a tény, hogy 1853-ban létrejött a Gyulafehérvár–Fogarasi érsekségük, mely Esztergomtól függetlenül közvetlenül Vatikán fennhatósága alá tartozott. A katolikus egyház vonzó politikai helyzetével összefüggő áttérések mellett az egyes felekezetek eltérő természetes szaporodása a római katolikusok javára és az evangélikusok illetve reformátusok rovására számottevőbb arányeltolódást okozott. 1787 és 1910 között a római katolikusok aránya 48,7%-ról 52,1%-ra nőtt, a protestáns felekezeteké 23%-ról 19,3%-ra csökkent. Az Orosz Birodalom területén 1835–1917 között az ún.

⁴ Európa említett területein az augsburgi (1555), münsteri és osnabrücki („vesztfáliei”) (1648) egyezményekben kimondott „cuius regio, eius religio” elv érvényesítése alapján a vallási térszerkezet lényegében már a 17. század derekán stabilizálódott.

"Elhatárolt területen" élő kb. 5 milliónyi zsidó ellen elkövetett pogromokkal, zsidóüldözésekkel és ugyanakkor a Magyar Királyságban a zsidókkal szemben hozott liberális intézkedésekkel összefüggő hatalmas bevándorlási hullám eredményeként a Magyarországon élő izraeliták száma az 1787-beli 83 ezerről 1910-ben 932 ezerre, arányuk 0,9%-ról 4,5%-ra nőtt. A főként kereskedelemmel és konjunkturális iparral foglalkozó, rövid idő alatt jelentős gazdasági befolyásra szert tett zsidóság a fővároson, Budapesten kívül többnyire az északkeleti területeken és a fontosabb piacközpontokban települt le (Beluszky 1996). A Magyarország teljes történelmi területén lefolytatott utolsó magyar (1910) népszámlálás során a 20,9 millió lakosból 52,1%-ot római, 9,7%-ot görög katolikusként, 14,3%-ot ortodoxként, 12,5%-ot reformátusként, 6,4%-ot ágostai hitvallású evangélikusként, 4,5%-ot izraelitaként írtak össze. Ekkor a szerb anyanyelvűek 99,4%-a ortodox, a horvátok 98,8%-a római katolikus, a ruszinok 98,1%-a görög katolikus vallású volt. A római katolikusok a magyarok, németek, szlovákok esetében 59–71%-os súlyt képviseltek. A románok 61%-a ortodox, 38,4%-a görög katolikus felekezeti volt. A magyar anyanyelvűek súlya az unitárius (98,6%), református (98,2%) és izraelita (75,6%) vallásúak körében volt különösen nagy. A római katolikusok a Vukovár–Temesvár–Arad–Szolnok–Miskolc–Kassa–Bártfa vonaltól nyugatra eső területeken, a görög katolikusok az északkeleti ruszin és román etnikai területen, az ortodoxok a dél-erdélyi, Körös-vidéki és bánági román és a szerb etnikai területen képezték abszolút többséget. A fentiekén kívül nagyobb kiterjedésű vallási területtel már csak a reformátusok rendelkeztek a Tisza–Fehér–Körös vonaltól keletre fekvő magyar etnikai területeken.

A vallási térszerkezet változásai az elmúlt évszázadban

Magyarország az 1. világháborút követően, az 1920-as trianoni békeszerződés értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át, ortodox vallásúinak 98%-át, görög katolikusainak 91,9%-át, evangélikusainak 63,9%-át, római katolikusainak 56,2%-át, izraelita népességének felét veszítette el (*Lókkös 2000*). Az 1918–1924 közötti időszakban az új államhatárokkal összefüggésben nagyarányú migrációk zajlottak le. Az elcsatolt területekről 350.000 (túlnyomórészt római katolikus, református, izraelita) magyar menekült át a trianoni államterületre, ugyanakkor kb. 20.000 ortodox (főként szerb) hagyta el az országot (*Petrichevich-Horváth 1924*). Az említett migrációk számottevően nem módosították a felekezeti struktúrát. Ennek ellenére a románok és szerbek fokozódó beköltözése, illetve a magyarok tömeges elmenekülése, repatriálása és a németek számottevő mértékű kivándorlása következtében Erdélyben és Vajdaságban az ortodoxok aránya némileg nőtt, a római katolikusoké és reformátusoké hasonló mértékben csökkent.⁵

⁵ 1910–1930 között az ortodoxok aránya a mai Erdély területén 34,4%-ról 34,8%-ra nőtt, a római katolikusoké-reformátusoké 32,1%-ról 29,6%-ra csökkent. A mai Vajdaság területén ekkor az

A csehszlovák kormány Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában intenzíven támogatta a magyarbarátként kezelt ruszinok orosz öntudatának kifejlesztését és ennek megfelelően a görög katolikus vallásról az ortodoxra való áttérését. A pánszlávizmusba illeszkedő, ortodoxiát favorizáló cseh propaganda eredményeként Kárpátalja össznépeességén belül az ortodoxok aránya 1910 és 1930 között 0,04%-ról 15,3%-ra nőtt, párhuzamosan a görög katolikusok arányának 64,3%-ról 49,1%-ra történt apadásával. Az Osztrák-Magyar Monarchia mint nagy belső piac felosztásával, a korábbi gazdasági kapcsolatok szétzilálásával lefékeződött, visszaesett gazdasági fejlődés és a korábbiakhoz képest politikailag sokkal kedvezőtlenebb, egyre inkább antiszemita légkör miatt — főként elvándorlás és átkeresztelkedés révén — fokozatosan csökkent az izraeliták lélekszáma.

Már a két világháború között is, Európa más országaihoz hasonlóan többször csorbították a vallásszabadságot, az izraelita felekezetű állampolgárok emberi és polgári jogait. A náci Németország fokozódó befolyása és a felbátorodott magyar szélsőjobb követelése miatt 1938–1942 között számos, a zsidó lakosságot hátrányosan megkülönböztető, gazdasági, társadalmi és magánéletbeli szankciókkal sújtó törvényt hoztak (*Komoróczy 2000*).⁶ A 2. világháború idején — az 1938–1941 közötti magyar területi revíziós sikerek, a magyar többségű, 1920-ban elcsatolt területek visszatérése eredményeként — az ország területe 93.073 km²-ről 171.753 km²-re, népessége 8,7 millióról 14,7 millióra nőtt. Az 1941-es népszámlálás szerint a korabeli ország területén a népesség 55%-a római-, 11,6%-a görög katolikusnak, 19%-a reformátusnak, 5%-a evangélikusnak, 4,9%-a izraelitának, 3,8%-a ortodoxnak vallotta magát. Jóllehet a népszámlálás idején csupán 725.000 lakos (ebből 401.000 a mai területen) vallotta magát izraelitának, de az 1939. évi 4.tc. és az 1941. évi 15.tc. alapján az addig kikeresztelkedettekkel (100.000 fő, ebből a mai területen 89.640 fő) együtt a magyar hatóságok 825.000 lakost tekintettek zsidónak (*Lévai 1948, Stark 1989*). Ebből a zsidóként kezelt, magát több mint 80%-ban magyarnak valló lakosból 1941–44 között 681 ezret (ebből 618 ezret az 1944. március 19-i német megszállás után) deportáltak. A holocaustot helyben túlélte illetve a deportálásból visszatért zsidók együttes száma 1945 végén az 1941–44 közötti magyar területen 260.500, a mai magyar területen 195.000 (ebből Budapesten 144.000 fő) volt (*Stark 1989*). A Kárpát-medence egyéb, nem magyar fennhatóságú területein is sor került 1938 után az izraelita felekezetű lakosság jogfosztására, többségének deportálására. Ausztria német bekebelezése (1938.03.12–13.) után

ortodoxok 39,2%-ról 42,4%-ra növelték arányukat, párhuzamosan a római katolikusok-reformátusok arányának 50,4%-ról 47,2%-ra csökkenésével.

⁶ 1938.évi 15.tc. (Értelmiségi és szabadfoglalkozásúak kamaráiban a zsidók arányát 20%-ban maximálta.), 1939.évi 4.tc. (A zsidók arányát az értelmiségi pályákon 6%-ban, az iparban, kereskedelemben 12%-ban maximálta. Megtiltotta a zsidók alkalmazását az állami és köztisztviselőkben.), 1941. évi 15.tc. (Megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.), 1942.évi 15.tc. (A zsidók mező- és erdőgazdasági vagyonának kisajátítása.)

az Órvidéken is azonnal megindult a 3.200 főnyi zsidó népesség elűzése, koncentrációs táborokba hurcolása (*Gold 1970*). Jugoszlávia 1941-es szétzúzását és az usztasa Horvátország „függetlenségének” kikiáltását (1941.04.10.) követően, még 1941-ben megtörtént a horvát területek zsidó lakosai többségének haláltáborokba gyűjtése és megsemmisítése.⁷ A szintén náci csatlós Szlovák Köztársaság 87 ezer zsidó lakosának (*Hromádka 1943*) jogfosztására és likvidálására 1940–42-ben került sor.⁸ Ugyanakkor a romániai Dél-Erdélyből, a Bánságból a román hatóságok nem deportálták az akkor 45 ezerre becsült izraelita lakosságot, ellentétben Románia többi részével (pl. Moldova, Besszarábia, Bukovina, Transznisztria), ahol az izraeliták elleni pogromoknak, internálásoknak, deportálásoknak, népirtásoknak több százezer zsidó esett áldozatul. A mai Románia területén 1940-ben 760.000 főre becsült zsidó közül 400.000-t (közülük 260.000-t a román hatóságok) likvidáltak (*Carp 1946*).⁹

A 2. világháborút követően, 1945 és 1948 között — az ismételt államhatalmi, területi változásokat¹⁰ követően — lezajlott, több százezer lakost érintő migrációk (evakuálások, menekülések, kiutasítások, deportálások, önkéntes betelepülések, repatriálások stb.) következtében jelentős átalakulások zajlottak le a térség etnikai és vallási struktúrájában. Magyarország mai területéről 1948-ig 254.712 (katolikus, evangélikus) német menekült el, lett kitelepítve, ill. került hadifogságba (*Czibulka 2004*). A magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény (1946) értelmében 1947–48 között 73.273 (katolikus, evangélikus) szlovák hagyta el Magyarországot (*Vadkerty 1999*). Az evangélikus németek és szlovákok tetemes részének távozásával az evangélikusok száma Magyarországon 1941–49 között 557 ezerről 482 ezerre, Erdélyben 1930–1948 között 104 ezerrel, a Vajdaságban 1931–1953

⁷ A mai Horvátország pannon területein kb. 20 ezer (ebből 11 ezer zágrábi) izraelitát deportáltak, akiknek kevesebb mint negyede élte túl a háborút. 1941. májustól horvát, 1943. májustól német koncentrációs táborokba hurcolták a helybeli zsidó lakosságot. (www.zoz.hr)

⁸ A zsidók kiszorítása a gazdasági életből és vagyonelkobzásuk (1940.09.03-i 210.sz. alkotmánytörvény). „Zsidókódex” (1941.09.09.-i kormányrendelet a zsidók nyilvántartásba vételéről, vegyes házasságok tiltásáról, a zsidók állampolgári és emberi jogainak megvonásáról). 1942.évi 68.sz. alkotmánytörvény a zsidók kitelepítéséről (1942.05.15.). Szlovákia 1942. március 25. és október 20. között 57.628 zsidó lakosát deportálta az auschwitzi német haláltáborba (Lacko 2012), akik után azok átvétele fejében 500 német márkát fizetett a Harmadik Birodalomnak (1942.11.5-i 219.tc., Sas A. 1993).

⁹ A moldovai zsidóellenes pogromok közül a legnagyobb a jászvásári volt (1941.06.29.). A zsidók internálására az 1941.06.30-i (4599.sz.) román belügyi rendelet alapján került sor. Az 1941. szeptemberében a Szovjetuniótól elfoglalt Besszarábia, Észak-Bukovina területén a genocid következtében a zsidók 1930-beli 315 ezres lélekszáma 1942.05.20-ára 19.576-ra csökkent. A romániai zsidók 1/3-át 1941. szeptembere és 1942. októbere között a ma Ukrajnához tartozó Transznisztriába (Dnyeszterentúlra) deportálták, ahol a román fennhatóság 2 éve és 7 hónapja alatt 200.000 zsidót öltek meg (Carp, M. 1946).

¹⁰ A párizsi békeszerződés (1947) Magyarország területét az 1944-beli 171.753 km²-ről 93.030 km²-re csökkentette. Szlovákia és Horvátország megszűnésével újraélesztették Csehszlovákiát és Jugoszláviát. A Szovjetunió és Csehszlovákia között 1945. június 9-i szerződés értelmében Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták.

között 44 ezerrel csökkent. A Szlovákiából 1945–46-ban evakuált, elmenekült, kitelepített kb. 120 ezer német túlnyomó része ugyan római katolikus volt, de a többnyire evangélikus szepesi szászok kényszerű távozásával és helyükre főként római katolikus szlovákok betelepítésével a Gölnic-völgyében, a Magas-Tátra lábánál (Poprád északi, Podolin déli előterében) több tucat falu evangélikus többsége 1946-ra véglegesen megszűnt. 1945–48 között Szlovákiából 89.660 katolikus és református magyart Magyarországra, 43.546-ot Csehországba deportáltak, akiknek helyét túlnyomórészt katolikus szlovák telepesek foglalták el (*Vadkertý 1999*). A kitelepítések során nagy hangsúlyt fektettek a református magyarok eltávolítására, melynek eredményeként az Alsó-Garam völgyében (Léva és Zselíz környékén) 24 falu vesztette el református többségét, az alsó-csallóközi és gömöri református többségű térség pedig teljesen szétzilálódott. Erdélyből 1944 utolsó hónapjaiban 100.000 németet (48.000 evangélikus szászt és 52.000 katolikus svábot) evakuáltak, 1945–47 között pedig 75.000 németet (26.000 evangélikus szászt, 49.000 katolikus svábot) hurcoltak el kényszerszolgálatra a Szovjetunióba (*Das Schicksal...1957*). Az 1945-ös román földreform során az elmenekült és kitelepített katolikus és evangélikus német lakosság helyére (többnyire a Szovjetunióhoz csatolt Besszarábiából, Észak-Bukovinából menekült és észak-moldovai) ortodox románokat telepítettek. Az említett kényszerszolgálatok eredményeként az erdélyi evangélikus és bánági római katolikus többségű (etnikailag német–magyar jellegű) területek teljesen szétaprózódtak, 1945-ig evangélikus és római katolikus többségű központjaik (pl. Nagyszében, Medgyes, Segesvár ill. Temesvár, Arad, Resicabánya) végérvényesen román ortodox többségűvé váltak. A mai szerbiai Vajdaság területén a közelgő Vörös Hadsereg és a jugoszláv (szerb) partizán alakulatok elől az itteni (1941-ben) 318 ezer, túlnyomórészt római katolikus német kb. 43%-a hagyta el szülőföldjét a német fegyveres erők kötelékébe sorozva illetve menekültként, evakuáltként. A helyben maradt, kollektíven háborús bűnösneként kezelt, vagyonától megfosztott német lakosságot (150 ezer főt) gyűjtőtáborokba terelték, ahonnan 1948-ban az élve maradtak szinte teljes egészét Németországba telepítették (*Pauli 1977*). Az eltávolított katolikus (kisebb részt evangélikus) németek helyére 1945 szeptembere és 1947 júliusa között 225.696, többnyire ortodox és ateista balkáni lakost (162.447 szerbet, 40.176 montenegróit, 12.000 makedónt, stb.) telepítettek (*Gaćeša 1984*). Az etnikai-felekezeti tisztogatások révén Bácska nyugati és déli része, a szerbiai Bánág szinte teljes egésze, csakúgy mind a területek legfontosabb, korábban katolikus többségű központjai (pl. Újvidék, Bácspalánka, Nagybecskerek, Versec, Pancsova) szerb ortodox többségűvé váltak. Összességében Magyarország mai határain túl, elsősorban a római katolikus németek és magyarok elmenekülése, deportálása és háborús vesztesége miatt a római katolikusok száma 1930–1948 között Erdélyben közel 100 ezerrel, 1931–1953 között a Vajdaságban 180 ezerrel fogyott. 1944–48 között ugyanakkor az elcsatolt (mai romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrainai) területekről 230.100 (református, katolikus) magyar menekült át, lett kitelepítve, kiutasítva a jelenlegi magyar államterületre (*Stark 1989*). Ez utóbbi

magyar menekült tömegnek köszönhető, hogy a 20.században első alkalommal a reformátusok száma Magyarországon 1941–49 között nagyobb ütemben (4,1%-kal) nőtt mint a római katolikusoké (2%). A jelentős részben református magyar menekültek és alföldi magyar agrártelepeselek túlnyomó részét az eltávozott katolikus, evangélikus németek és szlovákok helyére telepítették, mely Békés, Nógrád és Tolna megyékben az evangélikus többségű területek összezsugorodását, egyes volt katolikus német területeken (pl. Moson megye, Budapest környéke) a reformátusok feltűnő térnyerését eredményezte. A jórészt Palesztinába, Izraelbe történt kivándorlás miatt tovább folyt a háborút túlélő zsidóság exodus, melynek következtében 1945 vége és 1949 között az izraeliták száma Magyarországon 195 ezerről 134 ezerre csökkent. A holocaust mellett ennek a kivándorlásnak volt köszönhető, hogy az izraeliták aránya 1930–1948/51 között a mai Erdélyben 3,5%-ról 1,7%-ra, Magyarországon 5,1%-ról 1,5%-ra, Kárpátalján 14,1%-ról 3,1%-ra, Szlovákiában 4,1%-ról 0,2%-ra zuhant. Az izraelita vallásúak szinte teljes egészének (és a római katolikus, református magyarok több mint felének) távozásával Kárpátalja két nagyvárosa, az 1944-ig alapvetően izraelita, római- és görög katolikus népességű Ungvár és Munkács felekezeti arculata 1945–50 között kb. 20–20 ezernyi ortodox és ateista orosz illetve ukrán betelepülésével alapvetően átalakult.

Az imént vázolt migrációk jelentőségével vetekedett a ruszin és román görög katolikus egyház elleni 1946–1950 közötti, nemzeti (ukrán, román) és vallási (ortodox) egységet megvalósítani óhajtó offenzíva, melynek eredményeként — 1950 táján 1,2 millió erdélyi, 450 ezer kárpátaljai és 225 ezer szlovákiai hívet tömörítő — görög katolikus egyházakat likvidáltak, híveiket ortodox-szá nyilvánították, áttérni nem óhajtó papjaikat pedig deportálták.¹¹ Kárpátalján a görög katolikus egyház megszüntetésével a „magyarbarát”, szeparatista, görög katolikus ruszinok etnikai identitásának lerombolása, a moszkvai pátriárkának alárendelt, ortodox ukránná formálása volt a fő cél. Az áttéréseknek és az ortodox oroszok, ukránok, a krajjinai, boszniai, közép-szerbiai szerbek tömeges betelepülése Kárpátalját és a Vajdaságot 1950-ig ortodox többségűvé változtatta.

A telepítések lecsillapodását követően, a kommunista rezsimek hatalomra kerülésének kezdetén, az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején került sor a régió országaiban azokra a népszámlálásokra, melyek hosszú évtizedekig utoljára mérték fel a lakosság vallási-felekezeti hovatartozását. Magyarországon 1949-ben az összeírt 9,2 millió lakosnak 67,8%-a római-, 2,7%-a görög katolikusnak, 21,9%-a reformátusnak, 5,2%-a evangélikusnak, 1,5%-a izraelitának vallotta magát. Ekkor a népességnek még csak 0,1%-a (12 ezer fő) tartotta magát nem vallásosnak, ateistának. Szlovákiában 1950-ben a 3,4 milliónyi népességnek még 99,6%-a tartotta magát vallásosnak, 76,2% római-, 6,6% görög katolikusnak, 12,9% evangélikusnak, 3,2% reformátusnak.

¹¹A görög katolikus egyházak felszámolásának időpontja: Galícia-Nyugat-Ukrajna 1946.03.8–10., Erdély 1948.10.21., Kárpátalja 1949.08.29., Szlovákia 1950.04.28 (Botlik 1997, Fedor 1993, Gesztelyi 1991).

A Jugoszláviához tartozó területeken a Tito vezette, kommunista ideológiájú partizánháború győzelme, 1945-ben a kommunista Jugoszlávia kikiáltása nagy hatást gyakorolt a háborús pusztítások által sújtott területek (főként szerb) lakosságának vallásosságára, az egyházakhoz való viszonyára. Ez a kommunista motivációjú szekularizáció különösen nagy sikereket ért el a szerbek lakta horvátországi Krajinában és a balkáni szerb telepések (többnyire volt partizánok) által benépesített (1945-ig német lakta) vajdasági területeken. Főként nekik ill. a JKP tagoknak köszönhető, hogy az 1953-as jugoszláv népszámlálás idején a Vajdaság népességének csupán 86,3%-a, Horvátország pannon területein 87,3%-a vallotta magát vallásosnak.

A kommunista rezsimnek ateista politikájával összefüggésben a nagyszülők passzív vallásgyakorlása, a szülők megalkuvó passzivitása és a gyermekek, fiatalok intenzív ateista, túlideologizált oktatása, a vallási hagyományok generációk közötti áthagyományozódásának megszűnése miatt egyre nagyobb lett azok aránya akik magukat nem vallásosnak, vagy egyenesen ateistának tekintették. Arányukról — népszámlálási adatok híján — különböző becslések, felmérések tájékoztatnak. Magyarországon a nem vallásosak illetve ateisták arányát a World Christian Encyclopedia 1970-ben 8,1%-ra ill. 7%-ra, 1980-ban 8,7%-ra ill. 7,2%-ra becsülte (*Barrett 1982*). 1988-ra vonatkozólag egyes becslések az ateisták, nem vallásosak arányát Magyarországon és Romániában 15,9%-ra, Jugoszláviában 16,7%-ra, Csehszlovákiában pedig már 20,1%-ra tették (*Britannica 1989*). Ezzel szemben a magyar állami közvélemény kutatások szerint a megkérdezettek közül a magát nem vallásosnak tartó népesség aránya 1972-ben 46,6%, 1980-ban 60,7% volt (*Tomka 1991*). Az 1970-es, 1980-as években már szaporodtak a szocialista társadalom válságjelenségei (szegénység, a család válsága, alkoholizmus, öngyilkosság, bűnözés stb.), melyek kezelésére a kommunista rendszer nem volt felkészülve, hiszen az ideológia által megtervezett „szocialista embertípus” számára ezek az ún. „társadalmi beilleszkedési zavarok” ismeretlenek kellett volna, hogy legyenek. Ezen jelenségeknek is köszönhető volt, hogy egyre többen keresték a kapcsolatot az egyházakkal és a vallással. A már említett állami közvélemény kutatások szerint a vallásosak aránya 1980 és 1990 között 37,7%-ról 51,1%-ra, más összefüggésben 44,3%-ról 66%-ra nőtt (*Tomka 1991*).

A hívők felekezeti térszerkezete a szocialista évtizedekben nem módosult lényegesen, csupán a szocialista urbanizáció, belső migrációk által leginkább érintett, korábban protestáns jellegű vonzásközpontok veszítették el protestáns (református, evangélikus) többségüket. Magyarországon az 1960-as, 1970-es években a katolikus többségű vonzáskörzetből beköltözők formálták az 1949-ben még evangélikus többségű Békéscsabát, Orosházát és a református többségű Hódmezővásárhelyt, Kazincbarcikát és Tiszaújvárost (Tiszaszederkényt, Leninvárost) 1990-re római katolikus többségű városokká. Szlovákiában ez időszakban olyan, 1950-ig evangélikus többségű városok váltak katolikus dominanciájúvá mint Liptószentmiklós, a nógrádi Nagykürtös, Poltár, vagy a

gömöri Nyustya és Nagyrőce. Erdélyben, ahol a városi népességnek 1941-ig még csupán 34,2%-a volt román (47,5%-a magyar, 11,9%-a német, Varga 1998a), a román szocialista urbanizációnak kiemelt fontosságú, nemzeti–szociális céljai voltak. Ennek érdekében, a rendkívül erőltetett iparosítás során az ország mobilizálható román népességi tartalékait úgy mozgósították, hogy az addig magyar–német (római katolikus–protestáns) jellegű erdélyi városokban a román (és felekezetiileg ortodox) többség minél hamarabb biztosítható legyen. Ezen román urbanizációs telepítés és a görög katolikus egyház már említett likvidálása következtében egymás után váltak az addig református (és magyar) többségű városok ortodox többségűvé: 1950-ig Magyarláros, 1955-ig Nagyvárad, Kolozsvár, Szászrégen, 1960-ig Szilágysomlyó, 1965-ig Szatmárnémeti, Bánffyhunad, 1970-ig Zilah, 1980-ig Margitta, Marosvásárhely, 1990-ig Szilágycseh. A németek fokozódó kivándorlása miatt a bánási Zsombolya az 1980-as évek derekára vált katolikusból román ortodox többségű várossá.

1989–91-ben Európa volt szocialista országaiban a kommunista rezsimek, a szovjet gazdasági, katonai szövetségi rendszerek összeomlásával párhuzamosan politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltozások kezdődtek. Ezt követően úgy tűnt, hogy a régió társadalmában a lakosság egy része belefáradt a nagy átfogó ideológiákba, szervezetekbe és megnőtt a tradicionális erkölcsi normák, kisebb szerveződési formák, kis regionális–lokális identitások iránti igénye. Ez az 1990-es években a volt szocialista országok többségében a vallási "reneszánsz", a szekularizáció lefékeződése, gyakran megfordulása mellett, a nagy "nemzeti, történelmi" egyházak (pl. római katolikus, református, evangélikus, ortodox) rovására a kis szabadegyházak, kisebb vallási közösségek megerősödését, fokozódó vallási "pluralizálódást" is eredményezett (*Andorka 1991*). A rendszerváltozást követően, a szocialista időszakban előkészített, 1990-es magyar népszámlálás még nem, de az 1991–92-ben, a szomszédos országokban lefolytatott népszámlálások már rákérdeztek a népesség vallási, felekezeti hovatartozására. Ekkor a Kárpát-medence 30,6 millió népességéből már csak 44,5% (13,6 millió) illetve 3,3% (1 millió) vallotta magát római illetve görög katolikusnak. Ez utóbbi, Ukrajnában és Romániában 1989-től ismét legálisnak elismert felekezet¹² csupán Magyarországon és a Vajdaságban tudta növelni híveinek számát, ott ahol az elmúlt fél évszázadban nem volt kíméletlen üldözésnek kitéve. Az 1990-es években Szlovákiában, Ukrajnában és Romániában többnyire tárgyalásos formában, de ádáz küzdelem kezdődött a görög katolikus és ortodox egyházak között a templomok, egyéb ingatlanok visszaadásáért, és a korábban görög katolikus családi hagyományokkal rendelkező hívőkért, mely folyamat sabotálásában az ortodoxiát támogató ukrán állam is részt vett (*Botlik 1997*). Az 1949–50 között ortodox felekezetűvé

¹² Ukrajnában az 1989.12.13-i szovjet rendelet engedélyezte a görög katolikus egyház működését és szüntette meg az 1949-es tiltó rendelkezést. Romániában a görög katolikus egyház működését a 9/1989-es (1989.12.31.) törvény tette ismét lehetővé (www.culte.ro)

minősített, volt görög katolikus népesség kb. 50–90%-ának (Kárpátalja–Erdély) megtartásával az ortodox vallásúak lélekszáma 1991-ben meghaladta a 7,7 milliót. A régió főbb, viszonylag alacsony természetes szaporodású, jelentős (német) migrációs veszteség sújtotta protestáns felekezetei közül az evangélikusok lélekszáma és aránya egy millió és 3% alá süllyedt. Számottevően visszaszorult az elsősorban erdélyi és magyarországi bázisú református és unitárius egyház hívőinek aránya is a vizsgált terület össznépeességén belül. Főként a történelmi egyházak rovására erdősödtek meg a szabadegyházak, kisebb vallási közösségek, felekezetek, akiknek lélekszáma 1930–1990 között 109 ezerről 665 ezerre, 2,3%-ra nőtt. Ezen kis egyházak hívőinek aránya Szlovákiában 1991–2001 között 0,6%-ról 1,1%-ra, Romániában 1992–2002 között 4,5-ről 6,1%-ra nőtt. Közülük leginkább a pünkösdisták (170 ezer), baptisták (130 ezer) és adventisták (45 ezer) tudták hívőik táborát — túlnyomórészt Erdélyben — növelni.

A rendszerváltozás környéki népszámlálások időpontjában magát nem vallásosnak, egyházhoz nem kötődőnek vallók aránya a környező országokban a szocialista időszakban lefolytatott közvélemény kutatások értékeinek (15–40%) csupán töredékét érte el: Románia 0,2% (1992), Szerbia 2,0% (1991), Horvátország 3,9% (1991), Szlovénia 4,4% (1991), Ausztria 8,6% (1991) és Szlovákia 9,8% (1991). A magyarországi társadalom a valláshoz–egyházhoz való kötődés mértéke alapján az ezredforduló előtti években három fő csoportra volt osztható: „1. Az egyházhoz igazodók (a lakosság 33–36%-a; rendszeresen imádkoznak, legalább időnként templomba járnak, gyermeküket beíratták hittanra, rendszeres a kapcsolatuk az egyházzal), 2. A maga módján vallásosak (a lakosság 35–38%-a; több–kevesebb gyakorisággal imádkoznak, igénylik az egyházi szolgáltatásokat az élet nagy eseményeinél, de máskor nem tartanak kapcsolatot gyülekezettel, egyházzal), 3. A vallásnélküliek (a lakosság 26–30%-a; nem kaptak semmilyen vallási nevelést, a vallásról legfeljebb csak felületesen tájékozódtak, többnyire nem vallásellenesek, de nem látják a vallás értelmét, hasznát). Ez utóbbi csoport egy része (a népesség 5–6%-a) tudatosan ateista” (Tomka 2003).

A jelenlegi vallási térszerkezet

A 2011-es népszámlálások szerint a Kárpát-medence 28,5 milliós népességének 41%-a vallotta magát katolikusnak (37,9% római, 3,1% görög katolikusnak), közel 12% protestánsnak (ebből 6,9% reformátusnak), 23,9% ortodoxnak. Több mint 2,6 millió lakos (9,2%) tartotta magát nem vallásosnak vagy ateistának, közel 3,9 millióan (13,6%) pedig nem kívántak a felekezeti, vallási hovatartozást firtató kérdésre válaszolni, illetve vallási hovatartozásuk a népszámlálási adatbázisban ismeretlennek számított. A rendszerváltozás óta eltelt két évtizedben a valláshoz, egyházakhoz nem kötődő népesség aránya a legutóbbi (2011) népszámlálások szerint különösen nagy mértékben Magyarországon (16,7%-ra), jelentősen Szlovákiában (13,4%-ra) nőtt, ugyanakkor Erdélyben, a

3. táblázat. A Kárpát-medence és régiói népességének felekezeti összetétele (1949 – 2011)

Ország, régió	év	Összes népesség	Vallásos népesség	Római katolikus	Görög-katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallástú	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen	
Magyarország	1949	9.204.799	9.190.990	6.240.399	248.356	482.157	2.014.718	9.449	36.015	133.861		26.035	12.287		1.522	
	2001	10.198.315	7.610.613	5.289.521	268.935	304.705	1.622.796	12.000	15.298	12.871		96.487	1.483.369		1.104.333	
	2011	9.937.628	5.432.375	3.691.389	179.176	215.093	1.153.454	6.820	13.710	10.965		5.579	156.189	1.659.023	147.386	2.698.844
	1950	3.442.317	3.430.361	2.623.198	225.495	443.251	111.696			7.975	7.476		11.270	9.679		2.277
Szlovákia	1991	5.274.335	3.840.949	3.187.383	178.733	326.397	82.545		34.376	912		30.603	515.551		917.835	
	2001	5.379.455	4.521.549	3.708.120	219.831	372.858	109.735		50.363	2.310		58.332	697.308		160.598	
	2011	5.397.036	4.100.237	3.347.277	206.871	316.250	98.797		49.133	1.999		79.910	725.362		571.437	
	1949	795.000	787.000	70.000	450.000	2.000	80.000		141.000	40.000		4.000	8.000			
Kárpátalja	1998	1.280.700	794.300	62.400	225.900	→	109.500		395.800			700	486.400			
	2010	1.244.800	1.192.600	60.000	340.000	→	100.000		650.000			42.600	51.000		1.200	
Erdély	1948	5.761.127	5.755.127	845.000	1.555.000	184.000	696.000	68.000	2.300.000	52.000		54.027	3.000		3.000	
	1992	7.723.313	7.699.704	854.935	206.833	56.448	796.152	75.978	5.360.102	2.768	534	345.954	15.365	3.649	4.595	
	2002	7.225.738	7.202.175	738.330	181.347	35.551	694.793	66.532	5.042.951	1.948	2.375	441.348	10.374	3.715	9.474	
	2011	6.789.250	6.374.985	632.948	142.862	30.711	598.167	57.485	4.464.058	1.178	3.416	444.160	12.452	7.308	394.505	
	1953	1.712.619	1.478.445	561.617	19.851	105.173	←		775.722	651	3.254	12.177	230.920		3.254	
Vajdaság	1991	2.013.889	1.723.416	458.683	←	78.925	←	1.170.694	284	9.775	5.055	79.128			211.345	
	2002	2.031.992	1.875.389	388.313	←	72.159	←	1.401.475	329	8.073	5.040	12.583			144.020	
	2011	1.931.809	1.780.958	336.691	←	47.378	16.651	1.357.137	254	14.206	8.641	25.906			124.945	
Pannon-Horvátország	1953	2.688.000	2.347.000	2.019.000	11.000	4.000	←	304.000			5.000	4.000	277.000		64.000	
	1991	3.206.726	2.967.055	2.498.114	10.888	3.029	←	352.151	528	31.001	71.344	101.778			137.893	
	2001	3.010.452	2.863.522	2.659.252	5.670	2.780	4.014		146.150	394	32.678	12.584	51.852		95.078	
	2011	2.872.954	2.714.096	2.496.170	4.535	2.420	3.437		133.232	423	35.060	38.819	93.747		65.111	
Muravidék	1953	94.914	84.264	65.000	18.500	600	←	100		30		34	8.000		2.650	
	1991	89.887	81.374	66.180	14.611			238		14	139	172	1.082		7.431	
	2002	82.359	70.452	56.265	12.783			191		160	1.053	2.964			8.943	
	2011	80.089	62.389	49.400	11.200	400		170			180	1.039	5.900		11.800	
Őrvidék (Burgenland)	1951	276.136	275.691	236.182	37.400	1.595						514	445		940	
	1991	270.880	266.533	222.284	35.379	1.595				33	2.309	4.933	3.407			
	2001	277.569	264.893	220.512	29	35.224			1.856	33	3.993	1.658	11.102		1.574	
	2011	285.685	248.185	202.000	35.000	1.500			1.900	30	6.500	1.255	35.000		2.500	
KÁRPÁT-MEDENCE	1949	23.974.912	23.348.878	12.660.396	2.509.702	1.276.481	2.904.609	77.449	3.564.812	234.018	8.254	112.657	549.331	0	76.703	
	2001	29.486.380	25.202.893	13.119.713	901.712	836.060	2.542.426	78.532	7.054.084	17.885	47.279	617.202	2.755.952	3.715	1.524.020	
	2011	28.539.251	21.905.825	10.815.875	873.444	658.052	1.972.406	64.305	6.669.340	14.849	64.941	772.613	2.608.390	154.694	3.870.342	

Forrás: népszámlálási adatok (magyar 1949, 2001, 2011; csehszlovák 1950, 1991; szlovák 2001, 2011; román 1948, 1992, 2002, 2011; jugoszláv 1953, 1991; szerb 2002, 2011; horvát 2001, 2011; szlovén 2002, osztrák 1951, 1991, 2001) és becslések (Erdély 1948, Muravidék 2011, Őrvidék 2011 (szerző), Kárpátalja 1949 (szerző), 1998 (Смолицкий 1999), 2010 (Резициничъ.2013)).

4. táblázat. A Kárpát-medence és régiói népességének felekezeti összetétele (1949 – 2011, %-ban)

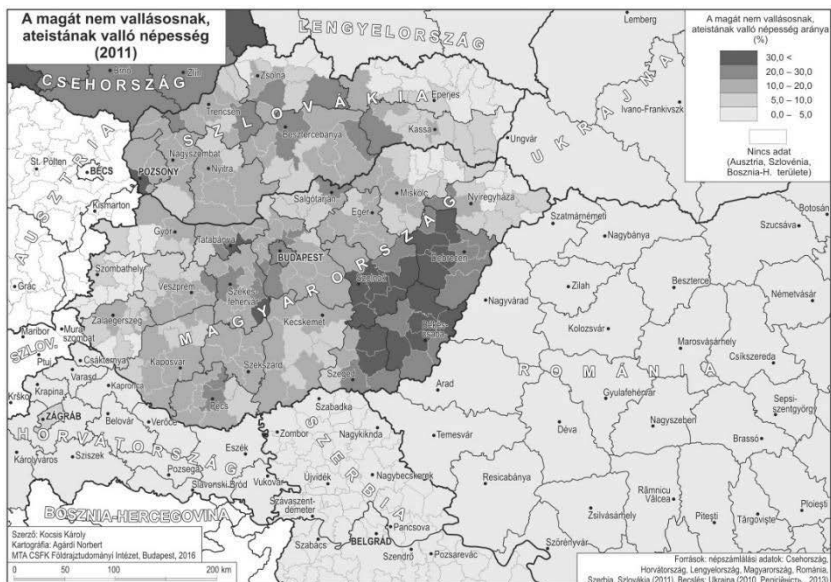
Ország, régió	év	Összes népesség	Valköös népesség	Római katolikus	Cörog-katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallású	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen
Magyarország	1949	100	99,8	67,8	2,7	5,2	21,9	0,1	0,4	1,5	0,3	0,1			
	2001	100	74,6	51,9	2,6	3	15,9	0,1	0,2	0,1	0,9	14,5	10,8		
	2011	100	54,7	37,1	1,8	2,2	11,6	0,1	0,1	0,1	0,1	1,6	16,7	1,5	27,2
Szlovákia	1950	100	99,6	76,2	6,6	12,9	3,2		0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,1	
	1991	100	72,8	60,4	3,4	6,2	1,6		0,7		0,6	0,6	9,8		17,4
	2001	100	84,1	68,9	4,1	6,9	2		0,9		1,1	1,1	13		3
2011	100	76	62	3,8	5,9	1,8		0,9		1,5	1,5	13,4		10,6	
Kárpátalja	1949	100	99	8,8	56,6	0,2	10,1		17,8	5	0,5	0,5	1		
	1998	100	62	4,9	17,6	→	8,6		30,9		0,1	0,1	38		
	2010	100	96,1	4,8	27,3	→	8		52,2		3,4	4,1	0,1		0,1
Erdély	1948	100	99,9	14,7	27	3,2	12,1	1,2	39,9	0,9	1	0,1			
	1992	100	99,7	11,1	2,7	0,7	10,3	1	69,4		4,5	0,2			0,1
	2002	100	99,7	10,2	2,5	0,5	9,6	0,9	69,8		6,1	0,1			0,1
2011	100	93,9	9,3	2,1	0,5	8,8	0,8	65,8		0,1	6,5	0,2	0,1	5,8	
Vajdaság	1953	100	86,3	32,8	1,2	6,1	←		45,3		0,2	0,7	13,5		0,2
	1991	100	85,6	22,8	←	3,9	←		58,1		0,5	0,3	3,9		10,5
	2002	100	92,3	19,1	←	3,6	←		69		0,4	0,2	0,6		7,1
2011	100	92,2	17,4	←	2,5	0,9		70,3		0,7	0,4	1,3		6,5	
Pannon-Horvátország	1953	100	87,3	75,1	0,4	0,1	←		11,3		0,2	0,4	10,3		2,4
	1991	100	92,5	77,9	0,3	0,1	←		11		1	2,2	3,2		4,3
	2001	100	95,1	88,3	0,2	0,1	0,1		4,9		1,1	0,4	1,7		3,2
2011	100	94,5	86,9	0,2	0,1	0,1		4,6		1,2	1,4	3,3		2,3	
Muravidék	1953	100	88,9	68,7		19,5	0,6		0,1				8,4		2,8
	1991	100	90,5	73,6		16,3			0,3		0,2	0,2	1,2		8,3
	2002	100	85,5	68,3		15,5			0,2		0,2	1,3	3,6		10,9
2011	100	77,9	61,7		14,5			0,2		0,2	1,3	7,4		14,7	
Órvidék (Burge-nland)	1951	100	99,8	85,5		13,5	0,6						0,2		0,2
	1991	100	98,4	82,1		13,1	0,6				0,9	1,8	1,3		0,3
	2001	100	95,4	79,4		12,7	0,6		0,7		1,4	0,6	4		0,6
2011	100	86,9	70,7		12,3	0,5		0,7		2,3	0,4	12,3		0,9	
KÁRPÁT-MEDENCE	1949	100	97,4	52,8	10,5	5,3	12,1	0,3	14,9	1		0,5	2,3		0,3
	2001	100	85,5	44,5	3,1	2,8	8,6	0,3	23,9	0,1	0,2	2	9,3		5,2
	2011	100	76,8	37,9	3,1	2,3	6,9	0,2	23,4	0	0,2	2,7	9,2		13,6

Forrás: népszámlálási adatok (magyar 1949, 2001, 2011; cseh/szlovák 1950, 1991; szlovák 2001, 2011; román 1948, 1992, 2002, 2011; jugoszláv 1953, 1991; szerb 2002, 2011; horvát 2001, 2011; szlovén 2002, osztrák 1951, 1991, 2001) és becslések (Erdély 1948, Muravidék 2011, Órvidék 2011 (szerző), Kárpátalja 1949 (szerző), 1998 (Стоцький 1999), 2010 (Релігійність..2013)).

Vajdaságban és Horvátország pannon területein alacsony szinten (0,2–3,3%) stagnált (3., 4. táblázat). A magát valláshoz, felekezethez tartozónak valló népesség aránya 2011-ben egyedül Magyarországon (54,7%) maradt el a Kárpát-medence átlagától (76,8%), meg sem közelítve a Vajdaságra, Pannon-Horvátországra, Erdélyre és Kárpátaljára jellemző értékeket (92–96%).

A szocialista évtizedek ateista, antiklerikális ideológiájának, az urbanizációnak (is) köszönhetően a magyarországi nem vallásos népesség 75,2%-a 50 év alatti. A vallásosak aránya a 30 év alattiaknál 47%, a 60 évnél idősebbeknél 70%. Az előregedési index (100 0–14 évesre jutó 60 évnél idősebb lakos) alapján is feltűnő a vallásosak (245) és nem vallásosak (62) közötti korszerkezetbeli jelentős különbség. Ezen mutató alapján — a legnépesebb, történelmi egyházak képviselői közül — legkevésbé torz korösszetétellel a viszonylag kedvező természetes szaporodású görög katolikusok (177), legkedvezőtlenebbel az evangélikusok (298), római katolikusok (254) és reformátusok (244) rendelkeznek. A 100 15 évnél idősebb nőre jutó élveszületett gyermekek száma szerint a vallásosak termékenyebbek számítanak mint a nem vallásosak (130). Ez a mutató a legnagyobb történelmi egyházak hívóinek esetében: görög katolikus 171, református 162, római katolikus 158, evangélikus 150. A szabad- és kisegyházak közül a Hit Gyülekezet (190), a Jehova Tanúi (180) és a baptisták (176) ennél is nagyobb gyermekáldásnak örvendhetnek. A házasság intézményéhez is a vallásosak ragaszkodnak inkább, hiszen a 15 évnél idősebbek közül a házások aránya a vallásosak esetében 47,2%, a nem vallásosaknál 38,7%. A nem vallásos népesség iskolai végzettségi szintje meghaladja a vallásosakét. A 30 évnél idősebbek közül a vallásosak 19,4%-a, a nem vallásosak 27,6%-a rendelkezik felsőfokú diplomával, a 15 évnél idősebbek közül a vallásosak 27,7%-ának, a nem vallásosak 33,7%-ának van legalább középiskolai érettségi bizonyítványa. Az elmondottak alapján nem meglepő, hogy a nem vallásosak jobban ragaszkodnak a városi környezethez (80%) mint a felekezethez tartozók (katolikusok 62%, reformátusok 64%, evangélikusok 67%).

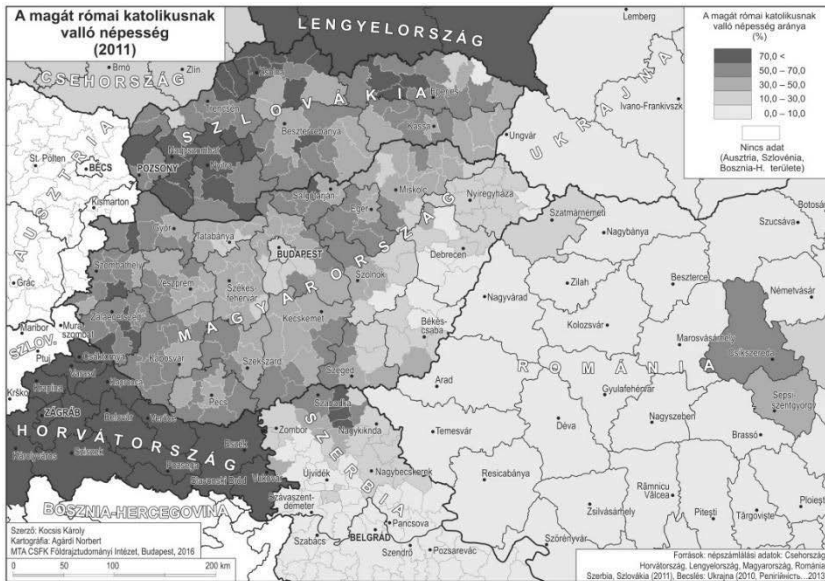
Az „*elvallástalanodás, elegeháztalanodás*” mértéke Budapesten és a többi magyar, szlovák nagyvárosban (pl. Pozsony, Debrecen, Kassa, Szeged, Pécs, Miskolc) túl a munkásosztály által nagy arányban lakott nehézipari területeken (pl. Dunaújváros, Tatabánya, Oroszlány, Salgótarján), valamint a közép- és déltiszántúli protestáns többségű régiókban különösen nagy. Ez utóbbi, korábban református és evangélikus dominanciájú tájakon négy városban (Túrkeve, Balmazújváros, Szeghalom, Kisújszállás) a magát nem vallásosnak, ateistának valló népesség aránya ma már 50–60% közötti, 16 korábbi kistérségben (18 jelenlegi járásban) 30–50% között változik (1. ábra). Ezek azok az alföldi területek, ahol a szegényparasztság már a 20. század első felében nagyon fogékony lett a szocialista eszmékre, ahol 1945-ben a Magyar Kommunista Párt (az iparvidékek mellett) különösen nagy sikereket ért el, ahol a Kereszténydemokrata Néppárt az 1989 utáni választásokon a szavazóknak csak töredékét tudta megszólítani, ahol a protestáns egyházak hívóikat legkevésbé tudták megtartani és a szekularizációt fékezni.

1. ábra. A magát nem vallásosnak, ateistának valló népesség (2011)

A régió hívőinek közel fele (a teljes népesség 37,9%-a, 10,8 millió fő) *római katolikus*, akik Pannon-Horvátország (86,9%), az Őrvidék (70,7%), Szlovákia (62%), Muravidék (61,7%) és Magyarország (37,1%) területén a népesség abszolút, vagy relatív többségét képviselik. A protestáns egyházakkal ellentétben a 20. század második felében hívőinek lélekszámát nem csak megtartani, hanem még csekély mértékben (3,2%-kal) növelni is tudta. Ugyanakkor az ezredforduló utáni első évtizedben a magukat római katolikusnak vallók száma a Kárpát-medencében mindenhol csökkent: szlovák és horvát területeken 7–10 %-kal, Erdélyben és a Vajdaságban 13–14%-kal, Magyarországon viszont — a felgyorsult elvilágiásodás, egyház iránti közömbösség növekedése miatt — döbbenetes mértékben, 30%-kal. A római katolikusok aránya és egyházukhoz való ragaszkodása különösen magas Horvátországban, a Dunántúl nyugati részén, ÉK-Bácskában, ÉNy-Szlovákiában és a Székelyföld északkeleti felében (2.ábra). Ezek a területek az 1989 utáni választások idején a nemzeti-keresztény jellegű, jobboldali pártok számára többnyire biztos háttérrel jelentettek. A 2011-es népszámlálás szerint legtöbb római katolikus a következő városokban él (ezer főben): Zágráb (656), Budapest (501), Pozsony (214), Kassa (108), Eszék (91), Pécs (62) és Szeged (61). A rendszerváltást követően az egyház történelmi búcsújáráshelyei a vallási turizmus megélénkülésének jeleként egyre hatalmasabb tömegeket vonzanak (Michalkó 2004). A Kárpát-medence legjelentősebb római katolikus zarándokhelyei Szlovákiában Lőcse, Óhegy, Sasvár, Máriavölgy; Magyarországon Mátraverebély, Máriabesnyő, Máriaremete, Máriagyűd, Andocs,

Csatka; Pannon-Horvátországban Marija Bistrica, Almás; Erdélyben Csíksomlyó, Máriaradna; a Vajdaságban Doroszló.

2. ábra. A magától római katolikusnak valló népesség (2011)

Az 1989 után Ukrajnában és Romániában is törvényesen működő *görög katolikus* egyház 1950 előtt még 2,5 milliónyi hívője közül mára csak 873 ezret tudott megtartani, illetve az ortodoxoktól (kisebb részt római katolikusoktól) visszacsábítani. A részben ruszin vagy román eredetű görög katolikusok Kárpátalján (340 ezer) főként az ungi tájakon, Szlovákiában (207 ezer) Szepes, Sáros, Zemplén félreeső fekvésű, többnyire hegyvidéki, ruszin területein, Erdélyben (143 ezer) legnagyobb számban Máramaros, Szatmár és Kolozs megyékben, Magyarországon (179 ezer) főként Hajdú és Szabolcs határvidékén, a Cserhát belsejében tömörülnek. Legjelentősebb búcsújáróhelyeik Máriapócs és a mezőségi Füzesmikola.

A Kárpát-medence legerősebb protestáns egyháza a *református* közel 2 millió hívet, az össznépeesség 6,9%-át tömöríti. A medence reformátusainak 58%-a Magyarországon, 30%-a Erdélyben, 5 – 5%-a Szlovákiában és Kárpátalján él. A moldovai csángók és az északkeleti-székelyek kivételével a Tisza–Fehér–Körös vonalától keletre élő magyarok domináns felekezete, mely Erdélyben és Kárpátalján kiemelkedő szerepet játszik a magyar kisebbség etnikai identitásának megőrzésében. A hívő magyaroknak Kárpátalján közel 2/3-a, Erdélyben fele, Magyarországon ötöde és Szlovákiában hatoda vallja magát reformátusnak. A 20. század második felében a református egyház legkevésbé a Nagykunságban, Békésben és a

Hajdúságban élő híveit volt képes megtartani. Reformátusnak legtöbben (ezer főben) Budapesten (147), Debrecenben (52), Marosvásárhelyen (36), Kolozsváron (32), Nagyváradon (27) és Miskolcon (26) vallották magukat. Leghíresebb szellemi központjaik, ősi kollégiumaik Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Nagyenyeden, Kolozsváron és Marosvásárhelyen találhatók.

Az *evangélikus* egyház hívőinek száma az elmúlt hat évtizedben — az evangélikus németek távozása és a szekularizáció miatt — megfeleződött, 658 ezer főre csökkent. 2011-ben 48%-uk Szlovákiában, 33%-uk Magyarországon élt. Evangélikus jellegű településcsoportok elsősorban Közép-Szlovákia periférikus fekvésű területein (pl. Turóc, Hont, Nógrád, Gömör északi, Liptó keleti része), a Fehér-Kárpátokban, az Őrvidéken Felsőlövő vidékén, a Muravidék északi részén, Magyarországon Pápa környékén, Békésben, Nógrád és Pest megyék közös határvidékén, valamint a vajdasági szlovák nyelvterületeken találhatók. Legtöbb hívőjük (ezer fő) ma Budapest (30), Pozsony (22), Besztercebánya (9), Nyíregyháza (8), Békéscsaba (8) és Turócszentmárton (8) lakója.

A 79 ezer lelket tömörítő *unitárius* egyház legfőbb bázisa az erdélyi székelység, akik Székelyudvarhely környékén és Tordától délre (főként az Aranyosszéken) alkotnak unitárius többségű településcsoportokat. Legtöbb hívőjük (3–5 ezer fő) Székelyudvarhelyen, Budapesten, Marosvásárhelyen, Székelykeresztúron, Sepsiszentgyörgyön és az Erdélyi Unitárius Egyház püspöki székhelyén, Kolozsváron él.

Az *ortodox* egyházak a 20. század derekától 2011-ig a görög katolikus hívők többségének bekebelezésével, a Kárpátokon túli és balkáni ortodoxok (románok, szerbek, ukránok, oroszok) százezreinek betelepítésével hívőik lélekszámát megduplázták (2011-ben közel 7 millió főre), azok arányát a Kárpát-medence népességén belül 15%-ról csaknem 24%-ra növelték. Ennek eredményeként a hívőknek a Vajdaságban ma már 76%-a, Erdélyben 70%-a, Kárpátalján 55%-a ortodox felekezeti. Ugyanakkor a régió katolikus dominanciájú országaiban az ortodoxia visszaszorulása figyelhető meg. Magyarországon az ortodox etnikumok (szerbek, románok) beolvadása, Szlovákiában a ruszinoknak a görög katolikus egyházhoz való fokozatos visszatérése, Horvátországban a szerbek többségének az 1991–95 közötti háború idején történt elmenekülése miatt csökkent számottevően lélekszámuk. Legnépesebb közösségeik Erdélyben és a Vajdaságban élnek (ezer főben): Temesvár (239), Kolozsvár (213), Brassó (206), Újvidék (181), Nagyszeben (124), Nagyvárad (110) és Arad (109).

A Kárpát-medencei *izraeliták* lélekszáma ma már — a Holocaust és az emigráció következtében — a két évszázaddal ezelőtti szintre csökkent, mely az önbevalláson alapuló népszámlálások adatai alapján közel 15 ezer, becslések szerint 100 ezer főt jelent.¹³ Annak eredményeként, hogy többségük az 1944-es

¹³ A magyarországi izraeliták számát 64-120 ezer közöttire becsülik (Schweitzer 2005).

deportálásokat elkerülhette ma több mint felük Budapest lakója. A többiek főként Pozsonyban, Kassán, Debrecenben és Szegeden élnek.

A *szabad- és kiségyházak* a Kárpát-medencében a 19. század második felétől a történelmi egyházak hitéleti tevékenységével összefüggő zavarok, külföldi missziós tevékenységek, egyházi megújulási mozgalmak eredményeként jöttek létre. Az elmúlt évtizedekben különösen a partiumi megyék és erdélyi nagyvárosok románsága körében szereztek több tíz(sőt száz)ezer hívet. A *pünkösdi* lélekszáma az elmúlt évtizedben számottevően, 242 ezerre nőtt. A románokra gyakorolt meglepően nagy vonzásuk következtében a pünkösdi közösség híveinek 96%-a erdélyi (főként partiumi és észak-erdélyi). A 116 ezernyi *baptista* 81%-a erdélyi (főként román), 16%-a magyarországi, akik legnagyobb számban Nagyváradon, Aradon, Resicabányán, Temesváron és Budapesten élnek. A 20. században az állammal többnyire konfliktusos viszonyban lévő *Jehova tanúit* közel 90 ezren követik, főként Erdélyben (40 ezer), Magyarországon (32 ezer) és Szlovákiában (17 ezer). A régió *adventistáinak* (44 ezer fő) közel 80%-a is erdélyi (jórészt Maros, Kolozs, Arad megyei). A 13 ezernyi *metodista* 81%-a viszont szlovákiai (nagy számban pozsonyi, kassai). Magyarországon az elmúlt három évtizedben a karizmatikus jellegű *Hit Gyülekezetének* (18 ezer fő) sikerült hívőinek számát nagy mértékben növelnie (2001-ben még csak 1617 fő vallott kötődést ezen gyülekezethez).

Összegzés

A Kárpát-medence az európai katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színhelye közel fél évezrede, ahol egyetlen egyház csupán néhány etnikum (pl. szerbek, horvátok, románok, ruszinok) esetében számít a nemzeti identitás oszlopának. A magyarok államalapítása (10. sz.) messze megelőzte a modern nemzet kialakulását (19. sz.), melyet a magyarok multikonfesszionális állapotban éltek át. Ennek ellenére a katolikus egyház 1946-ig, a királyság megszűnéséig megőrizte politikailag domináns helyzetét. 1949-ben megtörtént a magyar állam és egyházak hivatalos szétválasztása, melyet 1989-ig (a többi kelet-közép- és délkelet-európai, volt szocialista országhoz hasonlóan) a kommunista diktatúra ateista, antiklerikális politikája követett. A térségben az egyházaknak a kommunista diktatúra idején a civil társadalom és a nemzeti identitás eszméje megőrzésében játszott szerepe miatt a vallásosságnak és az egyházügynök sokkal nagyobb a politikai töltete, a politikai jobboldalhoz való kötődése mint Nyugaton. A szekularizáció állami támogatással a 20. század második felében gyorsult fel, majd a rendszerváltást követően, főleg a rurális térségekben megfigyelhető vallási újjászületés miatt fékeződött le. A történelmi egyházak fokozatos állami támogatása ellenére, különösen Magyarországon, alapvetően az urbanizált, nehézipari területeken, a Tiszántúl déli és középső részén a valláshoz, egyházakhoz nem kötődő népesség aránya és lélekszáma rendkívüli

mértékben nő, hasonlóan egyes szabad- és kiségyházak hívóihez. A Kárpát-medence középső és északnyugati részeivel ellentétben, a Romániához, Szerbiához és Horvátországhoz tartozó keleti és déli területeken az etnikai identitás szilárd oszlopának számító vallásosság, egyháziasság mértéke változatlanul rendkívül magas, a valláshoz, egyházhoz kötődő népesség aránya 92–96% közötti.¹⁴

Irodalom

- ANDORKA R. 1991. Vallásosság és egyházak a 20. században – fő tendenciák és nyitott problémák. Info—Társadalomtudomány 17. (1991. július) 41–47.
- BARRETT D.B. (Ed.) 1982. World Christian Encyclopedia. Nairobi – London – New York, Oxford University Press.
- BELUSZKY P. (1996) A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon. – Dövényi Z. (szerk.) Tér – Gazdaság – Társadalom. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 317–338.
- BOTLIK J. 1997. Hármast keresztt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997), Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új mandátum Könyvkiadó.
- BRITANNICA 1989. Book of the Year. Chicago, Encyclopaedia Britannica Inc.
- CARP, M. 1946. Cartea Neagră. Suferintele evreilor din România, 1940-1944, Atelierele Grafice Socec&Co., S.A.R., București. [Angol fordítása: Holocaust in Romania. Facts and Documents on the Annihilation of Romania's Jews, Safety Bay (US), Simon Publications: www.hungarian-history.hu/lib/carp]
- CZIBULKA Z. 2004. A kitelepítési névjegyzék adatai. A magyarországi németek kitelepítése és az 1941.évi népszámlálás. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Das Schicksal der Deutschen in Rumänien, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Bd. III., Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn, 1957.
- FEDOR, M. 1993. Z dejin gréckotalickej cirkvi v Československu 1945- máj 1950, Košice, Byzant.
- GACEŠA, N.L. 1984. Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Novi Sad, Matica Srpska.
- GERGELY J. 1991. A vallások alakulása Magyarországon. Info—Társadalomtudomány 17. (1991. július) 49–58.
- GESZTELYI T. (szerk.) 1991. Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOLD, H. 1970. Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes, Tel Aviv.
- HENKEL R. – Knippenberg H. 2005. Secularisation and the rise of religious pluralism. – Knippenberg H. (Ed.), The changing religious landscape of Europe. Amsterdam, Het Spinhuis. 1–13.
- HROMÁDKA, J. 1943. Všeobecný zemepis Slovenska. Bratislava, SAVU.
- KOMORÓCZY G. 2012. A zsidók története Magyarországon I – II. Pozsony, Kalligram.

¹⁴ Ez a mutató 2011-ben Csehországban 20,8%, Magyarországon 54,7%, Szlovákiában 76% volt.

- KUBINYI A. 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. – Történelmi Szemle 2–3. 135–161.
- LACKO, M. 2012. Deportácie Židov a diskriminácia Rómov. – Kršák, P. (szerk.) *Ottov historický atlas Slovensko*. Praha, Ottovo Nakladatelství, 428–429.
- LÉVAI J. 1948. Zsidósors Magyarországon. Budapest, Magyar Téka.
- LŐKKÖS J. 2000. Trianon számokban. Budapest, Püski.
- MADELEY, J.T.S. 2003. A framework for the comparative analysis of Church–State relations in Europe. – *West European Politics* 26. 23–50.
- MICHALKÓ G. 2004. A turizmuselmélet alapjai. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- PAULI, S. 1977. Berichte aus der Geschichte des Südostens ... unter besonderer Berücksichtigung der Schicksale der Donauschwaben und Siebenbürger Sachsen von der Ansiedlung bis zur Vertreibung 1944/45, Langen
- PETRICHEVICH-HORVÁTH E. 1924. Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. Budapest.
- Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин (Результати загальнонаціонального соціологічного дослідження). Центр Разумкова. Національна безпека і оборона 138. (2013) 1. 15–40.
- ROKKAN, S. 1981. Territories, Nations, Parties: towards a geoeconomic–geopolitical model for the explanation of variations within Western Europe. – Merritt, R. L. and Russett, B. M. (Eds) *From national development to global community: Essays in honour of Karl W. Deutsch*. – London, George Allen & Unwin. 70–95.
- SAS A. 1993. A szlovákiai zsidók üldözése 1939 – 1945. Pozsony, Kalligram.
- SCHWEITZER G. 2005. Az izraelita felekezet és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. – Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.) *Társadalom, politika, jogrend*, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, 279–288.
- STARK T. 1989. Magyarország második világháborús embervesztése. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- SZABÓ I. 1941. A magyarság életrajza. Budapest.
- Стоцький, Я. 1999. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988 - 1998 pp.). Тернопіль, Видавництво СМП Астон.
- ТОМКА М. 1991. Magyar katolicizmus. – Budapest, Katolikus Társadalomtudományi Akadémia.
- ТОМКА М. 2003. Vallás és vallásosság. – Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.) *Társadalom, politika, jogrend*. – Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. 213–226.
- TÓTH I. Gy. 2005. A sokvallású ország. – *História* 27. (2005) 8. (melléklet).
- VADKERTY K. 1999. A belső telepítések és a lakosságcsere. – Pozsony, Kalligram.
- VARGA E. Á. 1998. Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Budapest, Püski.
- WELLMAN I. 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. – Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.) *Magyarország története 1686–1790 I.*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 25–80.

A római katolikus egyházmegyerendszer helyrajzi története az egri érsekség felállításáig (1804)

Dr. Horváth Csaba Péter

A Történeti Földrajzi Közlemények második évfolyamában megjelent kérdésfelvető írásomban (2014) a középkori magyar királyság *szakrális térszerkezetét* szemléltető római katolikus *egyházmegyerendszer* kialakulását és a világi közigazgatással való kapcsolatát, valamint térbeli változását vizsgáltam. A Kárpát-medence középkori térszerveződését erőtereit *Csüllög G.* elemezte (2000). Jelen írásomban – korábbi tanulmányom eredményeit felhasználva – a *kora újkori* (Frisnyák S. 1996), kisebb részben a hódoltság kori, majd a magyar reconquista utáni Habsburg-kori abszolutista reformok során a római katolikus területi egyházigazgatásban történt kényszerű és tudatos változásokat-változtatásokat mutatom be az egri érseki tartomány megalapításáig (1804).

I. Az Árpádok alapításai

Szent István király és utódai, Szent László király és Könyves Kálmán – részben a Magyar Királyság területi gyarapodása, részben a folyamatosan betelepülő gyepevidék megfelelő pasztorális ellátása (és kulturális integrációja) okán (Karácsonyi J. 1926; Engel P. 1990) – *kettő egyháztartományban tizenhárom püspökséget* alapítottak, melyek eleinte szoros összefüggést mutattak a világi igazgatás térszerkezetével (Kristó Gy. 1988a; 1988b; 2000; 2003; Püspöki Nagy P. 1988; Thoroczkay G. 2002; Zsoldos A. 2002). Ezzel egy autokrata és centralista egyházszervezetet hoztak létre (Erdő P. 2001), mely az államszervezet karakterét hosszú ideig meghatározta (Waldmüller, L. 1987). Később – a vármegyerendszer gyarapodása és fejlődése, valamint a különböző *funkcionális terek* kontaminálódása miatt – átfedések alakultak ki az állami és egyházi közigazgatási térelemek földrajzi határaiban (Hajdú Z. 1996). Az alábbi listában alapításuk részint rekonstruált, kisebb részben ismert sorrendjében ismertetem a korai egyházmegyéket, alapításuk történetére és egyéb művelődés- vagy közigazgatás-történeti magyarázatukra nem térek ki, arról korábbi tanulmányomban szoltam, csupán földrajzi elhelyezkedésük leírására szorítkozom.

1. A *veszprémi püspökség* hazánk legrégebbi egyházmegyéje (dioecesis), még Géza nagyfejedelem idejében alakult ki a Pannonhalmi-dombság Szent Márton-hegyén létesített bencés kolostorral párhuzamosan 996–997 körül (Németh P. 1967). Ez az alapvetően térítő püspökség kezdeti térszerkezeti

- állapotában lefedte az egész Dunántúl területét a lakatlan nyugati gyepevidékig, délen a Száva vonaláig, feltehetően egyes Duna–Tisza-közi területekre is kiterjedt.
2. Az *esztergomi érsekséget* 1001-ben alapították. A nagyobbik Szent István-legenda tanúsága szerint István király az esztergomi egyháztartományt (metropolia) minden magyar püspökség fejévé tette (*Szentpétery, E. 1938*). A Duna bal partjától az Északi- és Északnyugati-Kárpátok gyepevidékéig terjedt, és magában foglalta a Szigetközt.
 3. A *győri püspökséget* 1001 körül alapították, területét a veszprémi egyházmegyéből szakították ki (dismembratio), a Mosoni-Duna és a Mura közti nyugati területen helyezkedett el.
 4. Az *erdélyi püspökséget* 1003 körül a történelmi Erdély és az Északkelet-Alföld területén alapították, északi határa a Tisza folyása felső volt, központja eredetileg Doboka, majd Gyulafehérvár lett.
 5. Az *egri püspökség* 1009-es alapításakor a legnagyobb egyházmegye volt, nyugat–keleti irányban a Turóci-, Liptói- és Szepesi-medencéktől keletre a történelmi Erdélyig, észak–déli irányban az Északi-Kárpátoktól a Marosig terjedt.
 6. A *kalocsa(–bácsi) érsekséget* a királyság második egyháztartományaként 1009-ben alapították, jellemzően a déli országrész volt a territórium, a Duna–Tisza-köze, valamint a Tiszától keletre eső területek tartoztak hozzá Erdély határáig.
 7. A Szent István-i egyházszervezet kialakításának első fázisa a *pécsi püspökség* 1009-es megalapításával befejeződött. Ekkora már az egész államteret kitöltötték az egyházi és világi közigazgatási egységek. Az egyházmegye a Duna és Száva folyók által közrefogott területen helyezkedett el, északon és keleten a veszprémi püspökség határolta.
 8. A *bihari (váradi) püspökséget* a bihari hercegség (ducatus) létrehozásával egy időben állították fel 1020 körül az egri püspökség territóriumából kiszakított területen, mely teljes egészében a Körös-medencét foglalta magában.
 9. Államalapító királyunk utolsó egyházmegyéje a *marosvári (csanádi) püspökség* volt, melyet a kalocsai érsekség tiszántúli területeiből alakítottak ki.
 10. A *váci püspökséget* I. Géza király alapította, célja egy elválasztó térség létrehozása volt a nyitrai és bihari dukátus között. A váci egyházmegye nem követte a vármegyerendszer tagolódását, hanem észak–déli kiterjedésű volt a Duna–Tisza-közén egészen Kalocsáig, majd egy keskeny területrésszel Szegedig (*Györffy Gy. 1977*).
 11. A *zágrábi püspökséget* Szent László király alapította 1091–1093 körül a Horvát Királyság meghódítása után. Szlavóniát és a Dráva–Száva között foglalta magában.

12. A *nyitrai püspökséget* 1114–1115 körül Könyves Kálmán alapította unokaöccse, Kálmán herceg legyőzése után, amikor Nyitrán tartózkodott (*Sziklay J.–Borovszky S. 1898*). A legkisebb magyarországi egyházmegye az Északnyugati-Kárpátok vonalán és kismencedéiben terült el.
13. 1169-ben II. Sándor pápa elismerte a III. István király alapított *zenggi püspökséget* Dalmáciában, ezzel a magyar Szent Korona országait teljesen lefedte nemcsak az állami, hanem az egyházi területi igazgatás is.

Az 1229-ben alapított rövid életű szerémi és boszniai, valamint a Kárpátokon túli térítő püspökségek a már kialakult egyházszervezet térbeli struktúráján nem változtattak, mert vagy a Kárpás-medence déli peremterületein, vagy a Kárpátoktól keletre helyezkedtek el.

Az Árpád-korban alapított érsekségek és püspökségek elhelyezkedése és száma világosan mutatja a Kárpát-medencei tértagolódáshoz igazodó területszervezés szempontjainak megjelenését: a pannóniai tagolódást mutatják a dunántúli püspökségek (veszprémi, győri, pécsi), a belső medenceperemre szerveződtek az esztergomi, egri, bihari és marosvári (csanádi) egyházmegyék, mindezt kiegészítik a Dunához szerveződő kalocsai és váci püspökségek, valamint az Erdélyt és ebben az időben az Északkelet-Alföldet magába foglaló erdélyi egyházmegye. Az érseki és püspöki központok az ország belső területén helyezkedtek el (Doboka, illetve Gyulafehérvár kivételével), és egybefogták a különböző területfoglalási és államszervezési térségeket. Az egyházmegyék nagysága 1009–1030 táján arányos képet mutat, a későbbiekben a gyepűvidékek betelepülésével válnak egyes püspökségek (esztergomi, egri, erdélyi) hatalmas méretűvé, szétarabolásukra a 18. századig kell várni. Az esztergomi érseki tartományba tartoztak az esztergomi, nyitrai, győri, veszprémi, pécsi, váci, zágrábi és egri püspökség, a kalocsai érsekség joghatósága alá pedig a kalocsabácsi, csanádi, erdélyi és váradi püspökségek, valamint a rövid életű Szávamenti és észak-balkáni térítő püspökségek. A magyar egyházszervezet észak-déli és kelet-nyugati tagolódása jól kivehető. (*Horváth Cs. P. 2014*)

II. Az oszmán előrenyomulás egyházszervezetre gyakorolt hatása

A középkori egyházigazgatás kereteit a török hódítás nem változtatta meg, az egyházmegyék területe hivatalosan nem változott meg. Azonban az ebben az időszakban zajló *reformáció*, valamint egyes területek elnéptelenedése és az általános erkölcsi renyhülés következtében a katolikus egyháznak új kihívásokkal kellett szembenéznie: a kínzó paphiány technikai és Szűz Mária dicsőséges középkori országa pusztulásának metafizikai problémájával. A katolikus egyház 16–17. század fordulójára kialakult magyarországi állapotáról egy korábbi tanulmányomban már részletesen írtam (2013), itt csak kifejezetten az egyházigazgatási reformtervezetéről és átalakulásokról szövegek, valamint

nem tárgya tanulmányomnak az ekkor megalakuló görög katolikus egyház és annak intézményrendszere sem (*Pirigyi I. 1990*). Noha a *katolikus reform* (ellenreformáció) *trentói zsinattal* (1545. dec. 13–1563. dec. 4.) való kezdetétől fogva jelentős eredményeket mutatott fel Európában, Magyarországon csak a 17–18. század fordulójától ért el maradandó eredményeket.

Az oszmán hódítás a nyitrai és győri püspökség kivételével szinte az összes egyházmegyét huzamos ideig érintette: a váci, a kalocsai, a pécsi, a szerémi és boszniai püspökségek teljes, míg a zágrábi (*Molnár A. 2012*), modrusi, veszprémi, esztergomi, egri és csanádi püspökségek jelentős területe került idegen megszállás alá. A váradi és erdélyi püspököt a protestáns fejedelmek üzték el, előbbi hivatal 1702-ig, utóbbi 1713-ig betöltetlen maradt. Az egyházmegyei központokat a megszállt, vagy közvetlen veszélyben lévő történelmi központjukból jól védhető jelentősebb településre kellett áthelyezni, amely már korábban középszintű egyházi központ (főesperesi székhely, szerzetei központ) volt, vagy valamely kegyes intézmény volt a területén. Gyakorta jóval a felszabadító háborúk után települt vissza a püspöki központ régi székhelyére, mivel a teljes újjáépítés hosszú időt vett igénybe:

1. Veszprémi püspökség: Veszprém → Sümeg: 1552–1710
2. Győri püspökség: Győr → Rákos: 1594–1598
3. Egeri püspökség: Eger → Kassa: 1596–1604; Eger → Jászó: 1614–1649; Jászó → Kassa: 1649–1687
4. Váci püspökség: Vác → Nógrád: 17. század eleje–1663
5. Esztergomi érsekség: Esztergom → Nagyszombat: 1543–1820

Noha a fent említett egyházmegyék püspöki székeit többnyire – a királyi és pápai udvar hatalmi vetélkedései miatt gyakorta rendszeresen hosszabb késéssel – betöltötték, a tényleges lelkipásztori (pasztorális) munkára a kinevezett, majd megerősített püspökök nem sok figyelmet szenteltek, a leggyakrabban helynökkel (vikárius), egy megbízható felszentelt egyházmegyés pappal vagy – különösen a hódoltság részekén – egy szerzetesrendi előjáróval kormányoztatták egyházmegyéjüket, ők maguk pedig állami hivatalokat töltöttek be (salaríatus). Ezen nem is csodálkozhatni, hiszen egy felszentelt püspök megjelenése a hódoltságban egyenlő lett volna a halálos ítélettel, mivel a törökök nem nézték jó szemmel a katolikus klérus ténykedését, azt a Habsburg-dinasztia első számú szövetségesének tekintették (*Horváth Cs. P. 2013b*).

Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek 1621-es nagyszombati nemzeti zsinatán vázolta a hatalmas méretű esztergomi érsekség öt püspökségre történő felosztását, ezzel is elősegítve a megújulás pasztorális munkáját és a könnyebb egyházkormányzati ügymenetet, munkát adva lelkipásztori feladat nélkül maradt püspökeinek. Javaslatában II. Fülöp spanyol király spanyol-németalföldi (ez körülbelül a mai Belgium területe) hasonló tevékenységét említette példaként, ahol a „jámbor fejedelem” új egyházmegyéket alapított (*Péterffy, C. 1741–1742*). *Pázmány* tervében az esztergomi mellett a Szepességben, valamint Gömör, Turóc

és Nógrád vármegyék területén kívánt püspökségeket létrehozni, azonban szándéka csak másfél évszázad múltán vált valóra.

Ugyanekkor egy másik történelmi jelentőségű intézményt állítottak fel: XV. Gergely pápa 1622. január 6-án megalapította a *Hitterjesztési (Propaganda) Kongregációt* (Sacra Congregatio de Propaganda Fidei). Az akkor ismert világot 18 különböző részre osztották, melyek mindegyikét egy-egy bíboros gyámsága alá helyezték, továbbá minden területet egy-egy pápai követre (nuncius) vagy pátriárkai helynökre bízták. E tartományok közül 8 Európában volt, ez azt mutatja, hogy nemcsak az Újvilág és a Távol-Kelet pogány népeinek megtérítése, hanem az európai protestáns területek missziológiai ellátása is feladatához tartozott. Ettől az időponttól kezdve a történelmi Magyarország, így a Kárpát-medence teljes területe hangsúlyozottan missziós területnek minősült Rómában. A kongregáció helyi képviselője Magyarországon a bécsi, Boszniában és a Balkánon pedig a velencei nuncius feladata lett. A kongregáció megalapításának egyházi-egyházigazgatási következményei is lettek, mivel teljes egyházi hierarchiával rendelkeztek: az egyes *missziós területek* (terrae missionis) az egyházmegyék szintjének feleltek meg, élükön a püspöki rangban lévő apostoli helynökkel (vicarius apostolicus), mely alá több *missziós prefektúra*, amazok alá *missziós állomások* tartoztak. E misszióspüspökségek maguk alá rendelték a kis létszámú hódoltsági világi papságot és a különböző szerzetesrendek tagjait is (Galla F. 1946). A hódoltságban a Temesközben alakult missziós prefektúra 1641-ben, Boszniában 1618–1631 között apostoli adminisztrátorként majd ezt követően 1639-ig apostoli vikáriusként működtek a ferences püspökök (Molnár A. 2002). A kongregáció földrajzi értelemben nem változtatta meg az ország Szent István-i egyházszervezete által konstruált modelljét, csak időlegesen kitöltötte a központi magyar egyházkormányzat fennakadása okozta hiátusát.

Összességében elmondható, hogy a török uralom hivatalosan az egyházkormányzatban nem okozott számottevő változást, és csak néhol történtek jogsértések (például a zágrábi püspök tizedet szedtetett a veszprémi egyházmegye török dúlta Dráva-menti területein) (Pehm J. 1934), már történtek kezdeményezések a tekintetben, hogy a szinte országnyi-országrésznyi méretű egyházmegyéinket kisebbekre tagolják.

III. Abszolutista egyházigazgatási reformok a Magyar Királyságban 1773–1804 között

Noha a 16–17. század nem hozott drasztikus változásokat a magyarországi egyházkormányzatban, a török iga alóli felszabadulás és a nagyszámú katolikus németiség Magyarországra telepítése – ezzel a hívő lelkek számának nagymérvű emelkedése (Jekesfalussy J. 1896) – és a államegyház iránti pragmatista uralkodói igény a 18. század közepére megérlelte a reformokat. Az

egyháztörténet epizkopalizmusnak nevezi azt az eszmeáramlatot, mely egyes pápai jogokat az adott ország uralkodóinak kíván juttatni. Gondolatát Zeger Bernhard van Espen (1646–1728) leuveni kánonjogász fogalmazta meg, rendszerre azonban tanítványa, Johann Nikolaus von Hontheim (Febronius, 1701–1790) trieri püspök fejlesztette, aki után ezt *febronianizmusnak* szokás nevezni (*Balanyi Gy. 1935*). A konzervatív magyarországi káptalani testületek éppen ezért gyakorta összeütközésbe keveredtek mind főkegyurukkal, mind saját püspökeikkel, éppen ezért az egyházmegyék felosztása mindig az uralkodói akarattal ellentétesen, jelentős késlekedéssel történt. A korábbi évtizedekben uralkodói gyakorlat volt, hogy egyes püspöki székeket nem töltöttek be, ugyanis az üres szék (*vacantia*) ideje alatt az egyházi jövedelmek egyenesen a kincstárba vándoroltak.

Először a balkáni egyházmegyék területi reformja következett be: XIV. Kelemen pápa Mária Terézia kérésére 1773-ban a kis területű történelmi, kezdetben térítő célzattal létrehozott boszniai és szerémi püspökségeket diakóvári püspökség néven egyesítette. Ennek területét a Dráva–Száva-közén a Duna alsó folyása és a zágrábi püspökség között.

III/1. Az esztergomi egyházmegye dismembrációja: a besztercebányai, szepesi és rozsnyói püspökség alapítása (1776)

Az egyházreformot már III. Károly német-római császár és magyar király szerette volna véghezvinni, azonban erre csak Mária Terézia uralkodása alatt került sor (*Katus L. 1996*).

Az új alapítások nem kevés anyagi erőforrást emésztettek fel (elsősorban az építkezések), ennek előteremtése több forrásból táplálkozott. III. Károly 1773. március 7-én megalapította a *cassa parochorum* nevű kincstárat a szegényebb plébániák megsegítésére, melynek jövedelme a gazdagabb püspökségek éves hozzájárulásából tevődött össze. Miután XIV. Gergely pápa francia uralkodói nyomásra 1773. augusztus 16-án az egész világon feloszlatta a jezsuita rendet, annak javadalmi mindenütt uralkodói kézbe kerültek: 1780-ban Mária Terézia a *cassa parochorum* és az elkobzott jezsuita javak összevonásából megalapította a Vallásalapot és a Tanulmányi Alapot. Az apostoli királynő mindezeket a javadalmakat az újonnan létesült egyházi intézetek (az újonnan létesült egyházmegyék szemináriumai és egyéb kegyes intézményei, új alapítású és helyreállított plébániái stb.) megsegítésére fordította (*Salacz G. 1933*). Éppen ezért ez is oka lehetett annak, hogy elsőként az esztergomi egyházmegyét reformálta meg, mivel az ország területén itt élt a legtöbb jezsuita szerzetes, akik, miután kényszerűségből a szent rendet elhagyni kényszerültek, a továbbiakban világi papként teljesíthettek szolgálatot az új püspökségekben. Érdeemes megjegyezni, hogy Mária Terézia ugyanolyan mértékben gyakorolta főkegyúri jogait az új egyházmegyék alapításakor, mint Szent István király, aki

gyakorlatilag pápai beleegyezéssel végezte térítő apostoli munkáját, igaz, Azo pápa legátus felügyelete alatt. A 18. századi uralkodónó azonban – akárcsak utódai – nem egyeztetett a római Szentszékkal, az már csak utólagosan volt kénytelen jóváhagyni döntéseit: VI. Pius pápa 1776. március 13-án aláírta az esztergomi egyházmegye felosztását és a három új egyházmegye felállításáról szóló bullát (*Borovi J. 2000*).

A kiszakított három új püspökség többé-kevésbé követi az államigazgatási egységek területszervezési sajátosságait. Többnyire egy vagy kettő vármegye teljes területét, valamint egy vagy több további vármegyéből egy vagy kettő korábbi esztergomi főesperességet foglalnak magukban. Az új egyházmegyéket az esztergomi érsekség keleti és délkeleti részeiből alakították ki oly módon, hogy magterületén maradt Nagyszombat mint érseki központ, északi-északkeleti határát a középkori alapítású nyitrai püspökség jelentette. Míg a nyitrai, besztercebányai és szepesi püspökségek a Kárpátok vonulatai külső-, addig a rozsnyói és a megmaradt esztergomi egyházmegye a belső medenceperem tértárolódási egységeiben (medencéiben) helyezkedtek el.

1. A *besztercebányai püspökséget* Besztercebánya központtal Zólyom, Turóc vármegyék teljes, valamint Nyitra és Bars vármegyék egyes területeiből alakították ki. 77 plébániát és 17 kápláni állomást foglalt magában.
2. A *szepesi püspökséget* Szepeshely központtal Szepes, Árva és Liptó vármegyék területén hozták létre. 119 plébániát és 22 kápláni állomást foglalt magában. Megalapításakor szerepet játszott Lengyelországnak elzalogosított szepesi városok 1770–1772 közötti visszacsatolása és ezek megfelelő lelkipásztori ellátásának elősegítése (*Divéky A. 1929; Sváby F. 1895*). A szepességi szász városok több más kiváltságuk és a szepesi prépostság relatív autonómiája miatt már a középkorban szerettek volna saját püspökséget létrehozni, azonban ez nem következett be (*Hradszky, J. 1901*).
3. A *rozsnyói püspökséget* Rozsnyó központtal Gömör, Kishont és Torna vármegyék teljes területén, valamint a Nógrád vármegyei losonci főesperesség és Abaúj vármegyéből a jászóvári kanonokrend öt kiváltságos plébániájából alakították ki. alapításakor 70 plébánia és 15 kápláni állomás volt területén. Földrajzi értelemben a Sajó völgyét és a Gömör–Szepesi-érchegységet foglalja magában.

III/2. Újonnan létesített püspökségek a Dunántúlon (1777).

Ugyanazon okokból, melyekről fentebb az esztergomi egyházmegye feldarabolása kapcsán szóltam, a dunántúli egyházzervezetben is jelentős területi átalakulások mentek végbe. A leghamarabb újranevesedett *Dunántúlon* volt a legnagyobb szükség új egyházkormányzati területegységek létrehozására és a régiók határainak átszabására. Ez az uralkodói szándék sem volt

megalapozatlan, mivel Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (hiv. 1745–1762) hivatali, irodalmi és ellenreformációs tevékenységével, valamint kánoni látogatásaival (*canonica visitatio*) viszonylagos rendet teremtett egyházmegyéjében, és felmérte annak emberi és gazdasági erőforrásait, műveltségét és egyházi viszonyait (*Nagy B. V. 2012; Török J.–Legeza L. 2000*).

1. A *veszprémi püspökség*, mely a Dunántúl központi területén helyezkedett el, nyugati–északnyugati területén alapította Mária Terézia a *székesfehérvári püspökséget*. Az egyházi központ kijelölése nem volt minden alap nélküli: már az államalapítás idejében társaskáptalan volt a városban, valamint hiteleshelyként is működött. Földrajzi elhelyezkedése révén ideális egyházigazgatási központnak számított: síksági és dombsági-középhegységi tájegységek találkozásánál, főútvonalon, a Velencei-tó korabeli mocsárvilágának határán terült el. A püspökség Fejér vármegye teljes, valamint Pilis vármegye dunántúli területeire szerveződött a két korábbi főesperesség területén, a Csepel-szigetet is beleértve (*Pauer, J. 1877*). A Duna jobb partjának települései azonban Esztergomtól Budáig az esztergomi érsekséghez tartoztak. Határát délen Tolna vármegye közigazgatási határa jelentette, mely egyben a pécsi püspökség határa is volt. A területvesztéséért cserébe a veszprémi egyházmegye megkapta a győri püspökségtől az egyházi központjától legnehezebben elérhető pápai főesperességet. Az új egyházmegyéhez alapításakor mindössze 62 plébánia tartozott közel 50.000 katolikus hívővel (*Török J.–Mózessy G. 2002*).
2. A *szombathelyi püspökséget* három egyházmegye területéből hasították ki: a győri püspökségtől megkapta teljes Vas vármegyét, a veszprémi egyházmegyétől a zalaegerszegi főesperességet, a zágrábitól pedig 16 Murán inneni plébániát (*Schill Aba F. 2008*). Az új püspökség központja már a római kori pannóniai egyház- és területszervezésben is komoly szerepet töltött be, Savaria már az ókorban is püspöki székhely volt. Jelentőségét hangsúlyozza, hogy itt győri egyházmegyei zsinatot is tartottak 1564-ben (*Fazekas I. 1998, 2011*). Alapításakor 144 plébánia tartozott joghatósága alá.

III/3. Az egri püspökség dismembrációja és érseki rangra emelkedése (1804)

Az egri püspökség volt a legnagyobb területű egyházmegye, mégis a legkésőbb itt történt meg a területi átszervezés. Noha az északkelet-alföldi és északkelet-magyarországi vármegyék (Ugocsa, Szatmár, Máramaros) területe a pápai tizedjegyzék alapján még az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozott (*Beke A. 1894; Endes M. 1935, Kovács B. 1987, Ortvy T. 1891–1892*), ezek – melyek egyben főesperességek is voltak – az Erdélyi Fejedelemség 1556-os

megalakulásától kezdve – más lehetőség nem lévén – az egri püspökség alá kerültek.

Az egyházmegye felosztásáról korábban már több tervezet született, de a káptalan ellenállása miatt egyik sem vált valóra. I. (II.) Ferenc német-római, majd osztrák császár Lunéville-i béke (1801. február 9.) után komolyabb figyelmet szentelt a magyar katolikus egyház irányába, így az addigra elkerülhetetlen egyházigazgatási reformokat véghezvitte az egri püspökség területén. Mintául az esztergomi érsekség felosztása szolgált, azonban itt nem három, hanem csak két új egyházmegyét választottak le az anyaegyház Kárpát-medencei addigi térszerkezetétől (*Meszlényi A. 1938; Vochler A. 1865*). Az új felosztás a megyerendszer határait követi. (Érdemes megjegyezni egy IV. Béla király korából származó jogszokást: ha a királynak negyedik fia születik, neveltetéséről az egri püspöknek kell gondoskodnia. Ezt a kötelességet Ferenc császár közös teherként róttá a megmaradt egri és a két új alapított püspökség számára.)

1. A *kassai püspökséget* Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyék területén hozták létre Kassa központtal. Alapításakor 149 plébánia, 47 helyi káplánság és 41 segédlelkészi állomás, összesen 221.486 római katolikus hívő tartozott hozzá (*Szokolszky B. 1904*).
2. A *szatmári püspökséget* Szatmár, Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa vármegyék területén hozták létre Szatmárnémeti központtal. Alapításakor 60 plébánia és a hozzájuk csatlakozó filiák tartoztak hozzá (*s. a. 1904*). (Ezt a kis számot a nagyarányú görög katolikus és ortodox felekezet magyarázza.)

VII. Pius pápa a *Super universas terrarum orbis ecclesias* című bullájával 1804. augusztus 20-án *érseki rangra emelte az egri püspökséget*, és alá rendelt püspökségei (suffraganeusai) lettek a két kiszakított kassai és szepesi, valamint a korábban az esztergomi egyházmegyéből kivált szepesi és rozsnyói püspökségek. E kettő Egerhez csatolása azért volt szükségszerű, mert az új alapítású dunántúli püspökségek is Esztergom alá kerültek, ezért az esztergomi érsek terheltségét csökkenteni kellett.

IV. Összegzés

A magyarországi római katolikus egyházszerkezet ebben az állapotában maradt egészen a trianoni katasztrófaig azzal a kitételrel, hogy a zágrábi püspökséget is érseki rangra emelték 1852-ben, hozzá rendelve az összes balkáni egyházmegyét (*Salacz G. 1975*). A mai Magyarország területén 1993-ban II. János Pál pápa egyházi reformjai (a veszprémi püspökség érsekséggé emelése, a kaposvári és debrecen–nyíregyházi püspökség alapítása) már az ország területi csökkenésének következtében mentek végbe, mivel az 1804-gyel zárult

reformok mind a mai napig működőképes egyházi területi és szervezeti keretet adhattak volna a római katolikus egyház működésének (*Reesch, A. 1842–1843*).

Az alábbi táblázatban érseki tartományonként mutatom be a Magyar Királyság területén alapított püspökségeket főesperességeik felsorolásával:

- I. Esztergomi érsekség
 - Főszékesegyházi (esztergomi) főesperesség
 - Nyitrai főesperesség
 - Honti főesperesség
 - Barsi főesperesség
 - Komáromi főesperesség
 - Nógrádi főesperesség
 - Sasvári főesperesség
 - 1. Székesfehérvári püspökség
 - Székesegyházi (székesfehérvári) főesperesség
 - Budai főesperesség
 - 2. Győri püspökség
 - Székesegyházi (győri) főesperesség
 - Soproni főesperesség
 - Mosoni főesperesség
 - Locsmándi főesperesség
 - Rábai főesperesség
 - Komáromi főesperesség
 - Pápai főesperesség
 - 3. Besztercebányai püspökség
 - Székesegyházi (besztercebányai) főesperesség
 - Turóci főesperesség
 - Barsi főesperesség
 - 4. Nyitrai püspökség
 - Székesegyházi (nyitrai) főesperesség
 - Trencsényi főesperesség
 - Zolnai főesperesség
 - Gradnai (kisgradnai) főesperesség
 - 5. Pécsi püspökség
 - Székesegyházi (pécsi) főesperesség
 - Tolnai főesperesség
 - 6. Szombathelyi püspökség
 - Székesegyházi (szombathelyi) főesperesség
 - Németújvári főesperesség
 - Sárvári főesperesség
 - Őrségi főesperesség
 - Zalaegerszegi főesperesség

- Alsólendvai főesperesség
- 7. Váci püspökség
 - Székesegyházi (váci) főesperesség
 - Pesti főesperesség
 - Csongrádi főesperesség
- 8. Veszprémi püspökség
 - Székesegyházi (veszprémi) főesperesség
 - Zalai főesperesség
 - Sümegi főesperesség
 - Pápai főesperesség
 - Segesdi főesperesség
- II. Kalocsai érsekség
 - Főszékesegyházi (kalocsai) főesperesség
 - Bácsai főesperesség
 - Tiszai főesperesség
 - 1. Boszniai (Diakóvár–Szmirnai) püspökség
 - Székesegyházi (diakóvári) főesperesség
 - Bródi (nagyrévi) főesperesség
 - Alsó-szirmiumi főesperesség
 - Felső-szirmiumi főesperesség
 - 2. Csanádi püspökség
 - Székesegyházi (temesi) főesperesség
 - 3. Nagyváradi püspökség
 - Székesegyházi (nagyváradi) főesperesség
 - Békési főesperesség
 - Krasznai főesperesség
 - Közép-szolnoki főesperesség
 - 4. Modrusi (Zengg–Modrusi) püspökség
 - Székesegyházi (zenggi főesperesség)
 - Likai–korbáviai főesperesség
 - Fiumei főesperesség
 - Modrusi főesperesség
 - 5. Erdélyi püspökség
 - Székesegyházi (fehértvári, gyulafehértvári) főesperesség
 - Szepsi–miklósvári főesperesség
 - Fogarasi főesperesség
 - Alsó-Csíki–kászoni főesperesség
 - Felső-csíki főesperesség
 - Erzsébetvárosi (ebesfalvai) főesperesség
 - Gyergyói főesperesség
 - Hunyadi főesperesség
 - Kézdi–orbai főesperesség

- Kolos–dobokai főesperesség
- Küküllői főesperesség
- Marosi főesperesség
- Közép-szolnoki főesperesség
- 6. Zágrábi püspökség
 - Székesegyházi (zágrábi) főesperesség
 - Gorai főesperesség
 - Zaporjei főesperesség
 - Gercsei főesperesség
 - Szincei főesperesség
 - Dubicai főesperesség
 - Kamarcsai főesperesség
 - Gorai főesperesség
 - Kemléki főesperesség
 - Vaskai főesperesség
 - Csázmai főesperesség
 - Bekcsényi főesperesség
 - Urboci főesperesség
 - Turpolyai főesperesség
 - Varasdi főesperesség
- III. Egri érsekség
 - Főszékesegyházi (egri) főesperesség
 - Szabolcsi főesperesség
 - Patai főesperesség
 - Hevesi főesperesség
 - 1. Szepesi püspökség
 - Székesegyházi (szepesvári) főesperesség
 - Árvai főesperesség
 - Liptói főesperesség
 - 2. Szatmári püspökség
 - Székesegyházi (szatmári) főesperesség
 - Beregi főesperesség
 - Máramarosi főesperesség
 - Ugocsai főesperesség
 - 3. Kassai püspökség
 - Székesegyházi (kassai) főesperesség
 - Zempléni főesperesség
 - Tarcafői (sárosi) főesperesség
 - 4. Rozsnyói püspökség
 - Székesegyházi (rozsnyói) főesperesség
 - Nógrádi főesperesség
 - Tornai főesperesség

Irodalom

- BALANYI GY. (1935): A jozefinizmus. – *Katolikus Szemle* 49. 1–12. pp. 692–696.
- BEKE A. (1894): Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. – *Magyar Sion* 8. 1–12. pp. 126–138, 201–216, 283–293, 360–377, 439–453, 529–549, 592–626, 683–697, 759–773, 848–856, 921–960.
- BORÓVI J. (2000): Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása, A besztercebányai-rozsnói-szepességi püspökségek alapítása 1776-ban. – *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség*, Budapest. 218 p. + 2 t.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. – *Földrajzi Közlemények* 124. 1–4. pp. 109–129.
- DIVÉKY A. (1929): A Lengyelországnak elzálogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben. – *Szepesi Szövetség Központja Miskolci Osztálya*, Budapest. 199 p.
- ENDES M. (1935): Erdély három nemzete és négy vallása autonomiájának története. – *Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet*, Budapest. X + 553 + 3 p.
- ENGEL P. (1990): Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. – *Háttér Kiadó*, Budapest. 388 p.
- ERDŐ P. (2001): A Szent István-i egyházszerzés és európai háttere. – In: UÓ.: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 173–181.
- FAZEKAS I. (1998): Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. – In: TUSOR P. (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv, Születésének 70. évfordulója ünnepére*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. pp. 154–164.
- FAZEKAS I. (2011): Katolikus megújulás és reform kezdetei a győri egyházmegyében a 17. század első harmadáig. – In: NEMES G.–VAJK Á. (szerk.): *In labore fructus, Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr. pp. 103–117.
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). – In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza. pp. 121–142.
- GALLA F. (1946): A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. – *Stephaneum*, Budapest. 64 p.
- GYÖRFFY GY. (1977): *István király és műve*. – Gondolat Kiadó, Budapest. 667 p.
- HAJDÚ Z. (1996): A magyar közigazgatás történeti földrajza. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza. pp. 211–223.
- HORVÁTH CS. P. (2013a): Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében. – In: TOMPA ZS. (szerk.): *Filológia és irodalom, Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és Irodalom című konferencián elhangzott előadásokból*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba. pp. 17–40.

- HORVÁTH CS. P. (2013b): „Mi légyen tisztí a jó fejedelemnek?”, A felsőbbtség és az alattvaló viszonya Telegdi Miklós prédikációiban. – In: NAGY M. M. (szerk.): A történeasz igazsága és magányossága, Tanulmányok a 65 éves Raffay Ernő tiszteletére. Kárpátia Stúdió, Budapest. pp. 43–54.
- HORVÁTH CS. P. (2014): Az Árpád-kori katolikus egyházmegyék kialakulása és területi változásai. – Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1–2. pp. 11–22.
- HRADSKY, J. (1901): Initia progressus ac praesens status capituli ad sanctum Martinum e. c. de monte Scepusio olim collegiati. – Dionyisus Buzás, Szepesváralja. XV + 676 p.
- JEKEFALUSSY J. (szerk.) (1896): Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában 1720–1721. – Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest. 114+288 p.
- KARÁCSONYI J. (1926): A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095. – Szent László Nyomdai Részvénytársaság, Oradea. 200 p.
- KATUS L. (1996): Egyházi kapcsolatok a török kiűzése után (1700–1848). – In: ZOMBORI I. (szerk.): Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. pp. 171–190.
- KOVÁCS B. (1987): Az egri egyházmegye története 1596-ig. – Egeri Főegyházmegye Érseki Iroda, Eger. 205 p.
- KRISTÓ GY. (1998a): A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest. 641 p.
- KRISTÓ GY. (1998b): Közigazgatás Szent István korában. – In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. MTA Történettudományi Intézet Szent István Emlékbizottság, Budapest. pp. 54–58.
- KRISTÓ GY. (2000): Szent István püspökségei. – In: Uő.: Írások Szent Istvánról és koráról. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. pp. 121–135.
- KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p.
- MESZLÉNYI A. (1938): Az egri érsekség felállításának s a kassai és szatmári püspökségek kiharításának a története. – Stephaneum, Budapest. 378 p.
- MOLNÁR A. (2002): Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. – Balassi Kiadó, Budapest. 587 p.
- MOLNÁR A. (2012): A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században. – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. 115 p.
- NAGY B. V. (2012): Padányi Bíró Márton püspök 1757-ben készítettett lélekösszeírása Veszprémről, Forráskiadvány. – Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém. 288 p.
- NÉMETH P. (1967): Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. – In: KARLOVÁNSZKY A. (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár. pp. 117–124.
- ORTVAY T. (szerk.) (1891–1892): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve (Geographica ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV e tabulis rationes collectorum pontificorum A. 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata) I–II. – Franklin, Budapest. I. + II. köt. 1025 p.
- PAUER, J. (1877): Historia dioecesis Alba-Regalensis. – Colomannus Számmer, Alba-Regiae. XII + 527 p. + 13 t.
- PEHM J. (1934): Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. – Zrínyi Kiadó, Zalaegerszeg. 496 p.

- PÉTERFFY, C. (1741–1742): *Sacra concilia ecclesiae romano-catholica celebrata*. – Poseniae, Royer. I. köt. 28+361+18 p. II. köt. 487+10 p.
- PIRIGYI I. (1990): *A magyarországi görög katolikusok története*. – Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza. I. köt. 191 p. II. köt. 246 p.
- PÜSPÖKI NAGY P. (1988): *Szent István egyházszerkezete*. – In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet Szent István Emlékbizottság, Budapest. pp. 59–80.
- REESCH, A. (1842–1843): *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri Romao- et Graeco-catholici saecularis et regularis incliti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum neg non megani principatus Transilvaniae*. – [Magyar Királyi Egyetemi Nyomda], Buda. 715 p.
- s. a. (1904): *A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében: Schematismus centenarius 1804–1904*. – Szatmári Római Katolikus Egyházmegye, Szatmár. 470 p. + 18 t.
- SALACZ G. (1933): *A cassa parochorum története*. – In: ANGYAL D. (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történettudományi Intézet évkönyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. pp. 121–154.
- SALACZ G. (1975): *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. – Aurora Könyvek, München. 148 p.
- SCHILL ABA F. (2008): *Szombathelyi püspökség*. – In: VICZIÁN J. (szerk.): *Magyar katolikus lexikon. XII (Szentl–títán)*. Szent István Társulat, Budapest. pp. 415–420.
- SVÁBY F. (1895): *A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története*. – Reiss, Lócse. 344 p.
- SZENTPÉTERY, E. (ed.) (1938): *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum II*. – MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 681 p.
- SZIKLAY J.–BOROVSKY S. (szerk.) (1898): *Nyitra vármegye*. – „Apollo” Irodalmi Társaság, Budapest. 736 p.
- SZOKOLSZKY B. (1904): *A százéves kassai püspökség*. – s. n., Kassa. 285 p. + 5 t.
- THOROCZKAY G. (2002): *Szent István egyházmegyéi, Szent István püspökei*. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 482–494.
- TÖRÖK J.–LEGEZA L. (2000): *Székesfehérvár évezrede*. – Mikes Kiadó, Budapest. 63 p. 96 t.
- TÖRÖK J.–MÓZESSY G. (2002): *A püspökség alapításának előzményei és körülményei*. – In: LEGEZA L. (szerk.): *Jubileumi emlékkönyv, Jubilaum dioecesis Alba-Regalenses*. Mikes Kiadó, Budapest. pp. 7–19.
- VOCHLER A. (1865): *Az egri megyének érseki főmegyévé emeltetésével szétosztatása*. – In: s. e.: *Emlékkönyv kis-apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére*. s. n., Eger. pp. 239–246.
- WALDMÜLLER, L. (1987): *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn, Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. – Ferdinand Schönigh, Paderborn–München–Wien–Zürich. XXI + 242 p.
- ZSOLDOS A. (2002): *Szent István vármegyéi*. – In: VESZPRÉMY L. (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 420–430.

The local history of the Roman Catholic dioceses until the establishment of the Archdiocese of Eger (1804)

The spatial structure of the Roman Catholic diocese system of the Carpathian-Basin established during the Arpad era suffered significant changes in the early modern era. First because of the Osman conquest in the 16-17 centuries, second because of the rapid expansion of the reformation, many church centers vanished and the destruction of the church properties happened en mass. In order to counter these trends our scientist high priests, according to the decisions of the Council of Trento, made the appropriate steps for the Catholic renewal but decisive results could be achieved only at the middle of the 18th century. Starting from the end of the liberating wars (1718) our absolutist rulers were interested in the creation of state churches and driven from this they introduced violent church reforms inducing the disapproval of the Holy Seat and the local dioceses too. After a series of long negotiations and diplomatic fights the system of the Hungarian church administration has been established in two phases during the rule of Maria Theresia (1773, 1776, 1777) and Franciskus (1804) which system in its essence remained unchanged until the end of the first World War.

A Váci Egyházmegye történeti földrajza a kezdetektől napjainkig

Dr. Varga Lajos

I. A Váci Egyházmegye a középkorban

1. A váci Szűz Mária egyháza

Végleges, azaz már nem missziós, hanem területi alapon érvényesülő egyházszerzés mindig ott kezdődik, ahol lakosság van, lehetőleg letelepült állapotban. Az alapítólevél és egyéb, pontos dátumot rögzítő forrás hiányában biztos időponthoz nem köthető egyházmegyénk alapítása, a kutatók egyöntetű véleménye és a források alapján azonban biztosra vehető a 11. század közepe előtti fundáció. A Váci Egyházmegye területének kialakulása jelentős mértékben összefüggött az alföldi terület vándorló (nomád, állattenyésztő) majd egyre inkább helyhez kötött (mezőgazdasági kultúrával foglalkozó, téli szálláshoz kötődő stb.) lakosságának kialakulásával. A földrajzi területhez kötődő határok ezért is nem teljesen a mai értelemben értendők. Ebben a tekintetben egyházmegyénket még a későbbiek során is különösképpen meghatározza a jászok és kunok ideiglenes, téli szállásainak, majd letelepült életformát tükröző lakott helyeinek meghatározása, noha azt is meg kell jegyeznünk, hogy a településrendszer egész országra kiterjedő és máig ható kialakulása hazánkban csak a 13. századtól kezdve ment végbe. Blazovich László és Kristó Gyula kutatásai és megállapításai alapján állíthatjuk, hogy a csongrádi régióban ez a vándorlás a 12. század derekára fejeződött be, megállapodott a településszerkezet, a terület népe és szálláshelyei ekkor már nem mozogtak jelentős mértékben.¹ Ismert, hogy első királyaink - mind Szent László, mind pedig Kálmán király - törvényei tiltották a falu elvándorlását templomától, melynek többféle szempontból - többek között településtörténeti szempontból is - jelentős szerepe volt a közösség életében.

A Váci Egyházmegye alapítására vonatkozóan a történészek között kétféle megoldás született. A kutatók egy része Szent István királynak tulajdonítja az alapítást², más részük szerint Péter király idején az egri egyházmegye

¹Blazovich László-Kristó Gyula: *A csongrádi régió 1100 éve*. Szeged, 1993. 27. - Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század)*. METEM, Budapest, 1996. 30-36.

²Az újabb irodalomból, a teljesség igénye nélkül, Gerics József: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához)* Levéltári Közlemények 30(1962) 1-12 = Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. METEM,

területéből keletkezett.³ Egy harmadik feltevés szerint az egyházmegye alapítása elhúzódott egészen az 1040-es évekig és csak az 1070-es évek tájára fejeződött be.⁴ Annyi bizonyos, hogy a garamszentbenedeki bencés monostor 1075-re keltezhető alapító levele annak tanúja, hogy ekkor a váci Szűz Mária Egyháza már birtokokkal rendelkezett, minek következtében az oklevélben szereplő dátumot *terminus ante quem*-ként kell kezelnünk, az alapítás tehát minden kétséget kizárólag e dátum előtt történt.⁵ Összefoglalóan tehát kijelenthetjük: bizonyosan 11. századi alapításról van szó, mely vagy Szent István idejében vagy utána, de mindenképp már 1074 előtt megtörtént.

2. Szűz Mária egyházának területe

A „mikor lett” mellett kérdéses a „miből lett” is, azaz hogy mely területekből jött létre egyházmegyénk. Az egyik hipotézis szerint, amelyet Györffy György nyomán a nemrég fájdalmasan korán elhunyt Koszta László is képvisel: egyházmegyénk területét Péter király – Aba Sámuel hatalmát gyöngítendő – az egri egyházmegye területéből szakította ki.⁶ Kristó Gyula ezzel szemben úgy véli, az egyházszervezés ezen időszakában nem terjedt ki a térségre egyetlen egyházmegye joghatósága sem.⁷ A kutatók egy másik csoportja szerint, melyet markánsan Györffy György⁸ és Zsoldos Attila⁹ képviselnek, a Pest és Pilis megyék elődjének tekinthető Visegrád vármegye átnyúlt a Dunán, és annak Dunán inneni részei egy időre a Váci Egyházmegye kormányzása alá kerültek.

Budapest, 1995. 174-184. p., Kubinyi András: *A középkori Vác 1526-ig*. In: *Vác története. I.* Szerkesztette Dr Sági Vilmos. Szentendre, 1983. /*Studia Comitatus* 13./ 49-76., különösen: 50-51. p., Török József: *A tizenharmadik század magyar egyháztörténete*. Bp. Mikes Kiadó, 2003. 11. Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001. 179-180. Thoroczkay Gábor: *Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszervezés folyamatához*. In.: *Fons, scepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a hetvenesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2013. 437-445 p., Tóth Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújítása*. Bp.-Kalocsa, METEM - Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014. 11.

3 Lásd például Györffy György: *István király és műve*. Negyedik, javított kiadás. Balassi, Budapest, 2013.

4 Koszta László: *A váci püspökség alapítása*. In. Századok 135(2001) 363-376., Uő: *Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében*. In: Pest megye monográfiája I/2. *A államalapítástól 1686-ig*. Főszerk. Zsoldos Attila, Budapest, 2001. 197-198. p.

5 *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta a historiam Hungariae pertinentia. Vol. I ab anno 1000 usque ad annum 1131*. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, Acadia Scientiarum Hungariae, 1992. /A továbbiakban: DHA/ 206-218.

6 Koszta László: *A váci püspökség alapítása* im. 367-371.

7 Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető, Budapest. 1988. 430 p.

8 Györffy György: *Budapest története az Árpád-korban*. In: Budapest története I. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. 263-264.

9 Zsoldos Attila: *Pest megye az Árpád-korban*. In: *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 686-ig*. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila, Budapest, 2001. 34.

E területek - korábban és a későbbiekben majd ismét - a veszprémi egyházmegyéhez tartoztak. Ehhez a teóriához illeszkedve Török József véleménye szerint e terület korábban megosztva az Esztergomi és a Kalocsai Főegyházmegye igazgatása alatt állott.¹⁰

Ha a Váci Egyházmegyét a földrajzi, táji keretek közé illesztjük, azt látjuk, hogy az jórészt az ország középső részét, azaz a Duna–Tisza között foglalta magában és apróbb módosításoktól eltekintve egészen 1993-ig a középkorban kialakult határokkal rendelkezett. Végighaladva tájegységek szerint, a dioecesis nyugati részén a Duna mentén¹¹ a veszprémi püspökséggel, Solt környékén pedig egy rövid szakaszon a pécsi egyházmegyével volt határos. Észak felől a Zagyva és a Galga folyók vízgyűjtő területe, azaz Nógrád megye ún. kismógrádi területei képezték határát, mert az inentől északabbra, az Ipoly vízgyűjtő területén fekvő vidékek egészen 1993-ig mindig az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak. Keleti irányban az egyházmegyét ugyancsak vizek határolták, a Zagyva és a Körös folyó. A Zagyván túl az egri püspökséggel, a Körös vidékén pedig a bihari, azaz a későbbi váradi püspökséggel volt határos egyházmegyénk. Ettől déli irányba fordulva a határ alapvetően követte a Tisza vonalát, ahol azonban Csongrád megye átlépte a Tiszát, ott a váci püspökség is túlnyúlt azon – itt látjuk leginkább következetesnek a megyei és egyházi igazgatás egybeesését. A székvárostól legtávolabb található folyó, mellyel egyházmegyénk érintkezik, a Berettyó, pontosabban annak régi, alsó szakasza, melyet egykor *Túr*nak, *Túrvíz*ének neveztek (Vö. Mezőtúr, Túrpásztó helységek. Természetesen nem azonos a Tisza északabbra elhelyezkedő mellékfolyójával, a Túrral).¹² A legdélebbi határon a Csongrád és Csanád megye közötti megyehatárt, ezzel együtt pedig az egyházmegye határát a Száraz-ér árterülete képezte, e területtől délre már a csanádi püspök gyakorolta joghatóságát.¹³

Az egyházmegye másik déli szomszédjával, nevezetesen a kalocsai érsekséggel természetes földrajzi határa nem volt, ezért az egyházmegye határa a középkorban mindenekelőtt a kunok betelepítése és a településszerkezet változásai következtében változott kisebb mértékben.¹⁴ Majd a török

10 Összefoglalóan lásd Török József: *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, Budapest, 2002. 14.

11 A középkorban a soroksári Duna-ág volt a főág, így a szigetfői főesperesség valójában ekkor Dunántúlnak számított.

12 Varga Lajos: *A Váci Egyházmegye történeti földrajza*. Egyházmegyei Hatóság, Vác, 1997. 419, 421.

13 Blazovich László: *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*. Békéscsaba-Szeged, 1985. /Dél-Alföldi évszázadok 1./ 56-58., Uő szerk.: *A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban*. Szeged, 1996. /Dél-Alföldi évszázadok 9./ passim., Nagy Géza Balázs – Bede Ádám: *Újabb adatok Csongrád középkori történetéhez és helyrajzához*. In: *Tanulmányok a Csongrádi Feketevárról*. Szerkesztette Sebestyén István. Csongrád, 2009. 51-79., különösen: 71-72. p.

14 A kalocsai érsekség és a váci püspökség területét érintő néhány problematikus mozzanatról

fennhatóság és a visszafoglaló háborúk korában tapasztalható változások e vidéken különösen a nagymértékű lakosságpusztulás, hatalmas területek lakatlanná válása okán az egyházi igazgatás területi szintjein.

3. Az egyházmegye és a királyi vármegyerendszer kapcsolata

A történészek egyöntetű véleménye szerint a 11. században a magyarhoni püspökségek már kialakult határokkal rendelkeztek.¹⁵ A királyi vármegyerendszer – mely gyengíteni igyekezett a nemzetségekből álló törzsi rendszert – valamint az egyházmegyerendszer kiépítése egymással párhuzamosan haladt. Elfogadott nézet, mely szerint egy-egy korai királyi vármegye egésze egyetlen püspökséghez tartozott, annak egy főesperességét foglalta magába, ugyanis a főesperesek a korai megyei központból irányították a rájuk bízott területet.¹⁶ Ez azonban egyházmegyénk esetén nem fedti teljes egészében a valóságot, mert a Váci Egyházmegyét valójában csak rész-vármegyék alkotják.

Északon Nógrád megyének 1993 előtt a püspökség csak a déli részét foglalta magában, a megye északi, nagyobb kiterjedésű része az esztergomi érsekség joghatósága alatt állott, Nagy-Nógrád néven. Ennek magyarázatára több hipotézis született. Van olyan magyarázat, mely szerint abból kifolyólag, hogy egyházmegyénk alapítása igen kései volt, így az addigra már kialakult nógrádi királyi vármegyét egyszerűen megosztották a két egyházmegye között. Kristó Gyula véleménye szerint¹⁷ az egész Nógrád vármegye – amelynek a területén egykor maga Vác is feküdt – a váci püspökség része volt, és csak később, a várnépek expanziója folytán terjeszkedett ki a megye észak felé, kettévágva ezzel az addig egybefüggő Hont vármegyét, ami a kishonti terület vonatkozásában enklávé kialakulásához vezetett. Akár így, akár úgy volt, tény, hogy mind a váci, mind az esztergomi egyházmegyében találunk nógrádi főesperességet.

Pest megye megszervezéséről szintén több vélemény tanulmányozható a történeti irodalomban, nemrégiben pedig új megyetörténeti monográfia sorozat vonatkozó kötete tekintette át a megye középkori és kora újkori történetét. Eleve

összefoglalóan lásd Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München, 1987. /Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 7./, Kristó, *Vármegyék* im. 412-451., Udvardy József: *Kalocsai érsekség története*. In: *Korai magyar történelmi lexikon. (9-14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. /A továbbiakban KMTL/ 317-318. p.

15 Tóth Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye* im. 13. - A szerző itt térképet közöl a Szent István korabeli egyházszerkezetről. - Ugyancsak található térkép Török József könyvében, mely az 1090-es állapotot rögzíti, lásd Török József: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, Budapest, 2002.

16 Blazovich –Kristó: *A csongrádi régió* im. 16-17., Török József: *A tizenegyedik század egyháztörténete*. Mikes Kiadó, Budapest, 2004. 171-176.

17 Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető, Budapest, 1988. 430.

különös az a helyzet, hogy Pest nem rendelkezett sem várszervezettel, amelyből a korai megyék kialakultak, de még ispánja sem volt. Kristó Gyula szerint ez mindenképpen másodlagos, kései kialakulására utal.¹⁸ Megoldásként veti fel, hogy vagy a tatárjárás korában, - azaz meglehetősen későn – keletkezett megye, amennyiben pedig mégis korábbi, 11. századi keletkezésű, de korábbi szervezete felbomlott, egyes birtokai pedig a szolgagyőri várispánság kezére kerültek.¹⁹ Zsoldos Attila szerint azonban Pest megye a Dunán átnyúló Visegrád vármegye felbomlása, tehát a váci egyházmegye kialakulása után keletkezett. Területén működött a pesti főesperesség, amely a pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint egészen Abony környékéig kiterjed, ám nem tartozott az egyházmegyéhez az egykori Pest megye dunántúli régiója.²⁰

Fejér vármegye Solti széke a 11. századtól²¹ a Szigetfői főesperességet foglalta magában, amely a középkor folyamán – mivel a főág nem a mai, hanem a soroksári Duna-ág lehetett – Dunántúlnak számított. Ez a terület azonban a középkor folyamán kiszakadt Fejér vármegyéből, és előbb önálló vármegyévé szerveződött, majd egyesült Pesttel. Korábban nagy valószínűséggel a veszprémi egyházmegye részét képezte, ám van olyan – bár kevésbé valószínű – vélemény is²², mely szerint Kalocsa fennhatósága alatt állt.

Külső-Szolnok vármegye területe²³ a Szolnoki főesperességet fedi le, annyi módosítással, hogy a később Külső-Szolnok vármegyébe sorolt kemeji főesperesség – amely területen egyes vélemények szerint ugyanazon név alatt vármegye is létezett – később olvadt be a vármegye területébe, azonban sosem lett a Váci Egyházmegye része, a határ a mai napig itt húzódik a két egyházmegye között, megosztva ezzel Jász-Nagykun-Szolnok megyét.

Kristó Gyula véleménye szerint Csongrád királyi vármegye is teljes egészében a váci egyházmegyében feküdt, ám a vármegye határainak kiterjesztése folytán Szeged és környéke is Csongrád megye része lett, amely egyházi igazgatás szempontjából Szegedi főesperesség néven egészen a török korig a kalocsai érseki tartomány részét képezte.²⁴ Györffy György nyomán Gyetvai Péter véleménye szerint viszont a váci Szűz Mária egyháza csak Csongrád vármegye északi részét kapta meg a kalocsai tartománytól, s hogy

18 Uo. 431-432.

19 Uo. 432-433.

20 Zsoldos Attila: *Pest megye az Árpád-korban*. In: *Pest megye monográfiája I/2*. im. 34 p.

21 Kristó Gyula szerint Solt vidékét csak a XIII. században kapta meg Fejér vármegye. Vö. Kristó Gyula: *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*. Szeged, 2003. /Dél-Alföldi évszázadok 20./ 106-108. p.

22 Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés* im. 43.

23 Külső-Szolnok vármegyének az egeri egyházmegyébe tartozó területe a középkor korai szakaszában nem Külső-Szolnok, hanem Kemej vármegyéhez tartozott.

24 Blazovich László-Kristó Gyula: *A csongrádi régió 1100 éve*. Szeged, 1993. A 13. oldalon látható Csongrád megye a királyi és nemesi vármegye korszakbéli térképe.

eredetileg az egész Csongrád megye a kalocsai érsekséghez tartozott.²⁵

4. Az egyházmegye határainak társadalmi háttere – nemzeti szállásterületek

A kezdeti határok kialakulásánál felmerül a kérdés: a törzsi vagy a nemzeti szervezet mennyiben játszott szerepet azok kialakulásánál? Kristó Gyula véleménye szerint²⁶ a törzsi és a régi vérségi alapú nemzetségek lassan felbomlottak, és teljesen más, új nemzetségek alakultak ki, mégis valószínűsíthető, hogy egyes nemzetségek betagozódva az új rendszerbe, képesek voltak érdekeiket érvényesíteni a vár- és vármegyeszerkezet kialakítása kapcsán. Ugyanakkor arról nem beszélhetünk, hogy az új területi szervezet, a vármegye lefedte volna egy-egy honfoglaló nemzetség szállásterületét. Az egyházmegye területén megtalálhatóak helynévként például: Jenő (Tiszajenő) Tass, Keszi (Dunakeszi), Megyer és Taksony, ugyanakkor ezek nem alkotnak koherens területet, elhelyezkedésükből nem következtethetünk a törzsek szállásterületeire.²⁷

A későbbi, már a vármegyei szerkezetbe betagozódott nemzetségek között említhetjük az egyházmegye déli részén a Szermonostort (ma Pusztaszer) alapító Bár-Kalán nemzetséget, északon a Kökényes-Radnót (vagy Kökényes-Rénold), a zsidói²⁸ Szent Balázs monostort alapító Zsidó nemzetséget vagy a Rátót nemzetséget. Ezek többnyire nemzeti monostor alapításával járultak hozzá az egyházmegye életéhez.²⁹

5. Jászok és kunok

A jászok betelepülése a 13. században a kunokkal párhuzamosan zajlott, keresztény hitre térítésük, és letelepítésük viszont csak a 15. század közepén zárult le.³⁰ Jelentős részük a tatárjárás után megürült Zagyva-völgybe települt, itt hozták létre saját közigazgatási egységüket. A jászokat a ferencesek térítették katolikus hitre, egyházi közigazgatási szempontból királyi alapítás révén a korai korszakban valószínűleg az esztergomi érsekség, majd legkésőbb a 15.

²⁵ Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés* im. 43.

²⁶ Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, 2003. Különösen 55-56 p. - A vármegyeszerkezetet megelőzően törzsi, illetve nemzeti szállásterületek voltak a meghatározók.

²⁷ Györffy György: *A magyar törzsi helynevek*. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. Pais Dezső – Mikesy Sándor. Budapest, 1960. 27-34.

²⁸ Ma Vácegres része.

²⁹ A kérdésről több váci egyházmegyét is érintő adattal lásd, Fügedi Erik: *Sepelium corpus eius in proprio monasterio. A nemzeti monostor*. In: Századok 125(1991) 35-67. p.

³⁰ Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Eger, 1985. 25-30.

századtól kimutathatóan pedig az egri püspökség fennhatósága alá tartoztak.³¹ Ezen a területen azonban nem csak jáász, hanem a maradék lakosság által fenntartott „magyar jogú” plébániák is működtek, amelyek azonban közvetlenül besorolást nyertek egy-egy egyházmegye esperesi kerületébe.³² Jánoshidán – bár a Jászság területén fekszik – ilyen magyar plébánia működött, aminek következtében a területen egyedülként a váci egyházmegyébe tartozott. Ebből valószínűsíthető, hogy korábban az egyházmegye határa egész a Zagyvaig húzódtott, s csak a jáászberényi ill. boldogszállási (jászboldogházi) plébánia létrehozása után került ez a terület az egri püspök fennhatósága alá.

A 13. században több hullámban történt meg a kunok be- és letelepítése.³³ Megtérítésük és letelepítésük a jáászokhoz hasonlóan nem ment gyorsan, forrásaink szintén a 15. század közepéig elhúzódtó folyamatról tanúskodnak. Igazgatásukra csak később alakultak ki a megyei szervezethez nem tartozó Kun székek melyek hosszú időn keresztül területi és közigazgatási egységek maradtak nem csak a világi közigazgatás szempontjából, hanem az egyházigazgatás területén is: *Cumania minor* és *Cumania maior* néven espereskerületek jöttek létre.³⁴ Ezek közül *Cumania Minor* feküdt a váci egyházmegye területén, bár azok kun jogú plébániái igazgatás szempontjából az esztergomi egyházmegye fennhatósága alatt állottak. Ott tartotta nyilván Pázmány Péter korában az 1629-ben tartott nagyszombati zsinat kapcsán kiadott *Appendix* is. Ezek a plébániák érthető módon nem fizettek dézsmát a váci püspöknek sem a korszakban, ahogy a török időkben sem.³⁵

6. Az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó egyházak

A források alapján az egyházmegye területén léteztek exempt plébániák: a pesti mostani belvárosi templom és plébánia, valamint egy Vác városában lévő templom is.

Budapesten jelenleg is folyik a belvárosi templom feltárása, mely lehet, hogy további adalékokkal szolgál egyházmegyénk történetéhez is. Az eddigi szakirodalom egyöntetű véleménye szerint, itt királyi kúriát és királyi

31 Uo. 27-29. Soós ezt a besorolást Castiglione Branda piacentzai püspöknek a 15. század első harmadában lezajlott magyarországi ténykedéséhez köti.

32 Uo. 25-26.

33 Györfly György: *A kunok feudalizálása (1953)*. In: Uő: *A magyarság keleti elemei*. Bp., Gondolat, 1990. 299-304. A térkép a 300-301. oldalon található.

34 Egyházmegyénk területén a Halas (korábban Csorján), Kecskemét, Kara (később valószínűleg Mizse) kun székek jöttek létre.

35 Petróci Sándor: *A váci egyházmegye templomos helyei a pápai tizedjegyzékek korában*. Kézirat. Váci Egyházmegyei Könyvtár. 8. p. – Forrásait lásd a 39. sz. lábjegyzetben.

Eigenkirchének számító plébániát találunk.³⁶ A folyamatban lévő régészeti feltárások során a 11. századi feltételezett királyi kápolnát ez idáig még nem sikerült megtalálni. Ezen felül a 12-13 sz. fordulóján német hospesek, telepések érkeztek ide, talán hozzájuk is köthető ezen exemptio.³⁷ E templomhoz és Pest városához való jogigényét a török hódoltság után a váci püspök érvényesíteni próbálta, de ez véglegesen nem sikerült.³⁸

A másik exempt plébánia Vácott volt, azonban a jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a Szent Péter egyház vagy a váci Főtéren álló Szent Mihály egyházának elődje volt-e ez. Azt sem tudjuk, hogy ezen az exemptio mikor keletkezett.

Ez az exemptio esetlegesen kapcsolatban állhat a királyi alapítású egyházak történetével.³⁹ Ennek okát abban is kereshetjük, hogy hazánk területén a krisztianizáció vélhetően az egyházmegyei szervezet kialakulását megelőzően keresztelő egyházakhoz kötődött, melyek mint királyi alapítású egyházak végezték feladatukat, és ezért a teljes egyházmegyei szervezet kialakulását megelőzően az esztergomi érsek joghatósága alá kerültek, és hosszú időn keresztül ott is maradtak, melyen esetenként csak a török hódoltság utáni határrendezés változtatott.⁴⁰

A váci keresztelő egyház létezése mind a mai napig kérdéses. Vác főterén 2003-2005 között ásatásokat végeztek, melynek során kiderült, hogy az egykori Szent Mihály templom nem a tatárjárás után, hanem már előtte létesült, de nem biztos, hogy ennek a templomnak a patrónusa Szent Mihály főangyal volt. Sajnos az ásatás során nem került elő olyan lelet, mely azt megelőzően létező fa vagy kőből épített templom korát pontosan meghatározná.⁴¹ A váci Szent Mihály templom esztergomi egyházmegyes mivoltának a másik oka az is lehet, hogy Vácott királyi udvarház volt, ezek egyházai pedig mindig az esztergomi

36 Kubinyi András: *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században*. LK (1975) = Uő.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Budapest, 1999. 43. p.

37 Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa?* BTM Budapest, 2015. 41-46.

38 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár. /A továbbiakban: VPKL/. Váci Püspökség Gazdasági Levéltára. Dallos-féle *Memoriale*, VPKL Egyházkormányzati iratok, 'Acta de civitate Pestiensis ad episcopum Vacensem spectantem'

39 Kubinyi András: *Egyház és város a késő-középkori Magyarországon*. In. Uő.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp. METEM, 1999. 287-300. - A szerző itt szól a városokban lévő plébániák exemptiójáról, mely szerinte kétféle volt. Egy plébániát tudniillik ki lehetett venni vagy a püspök vagy a főesperes joghatósága alól.

40 Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013. 116-117.

41 Tettamanti Sarolta - Batizi Zoltán: *Térből térre A Szent Mihály templom régészeti kutatásának eredményeiről*. [Vác, 2005].

érsekséghez tartoztak.⁴² A harmadik ok lehet a németek ide való betelepítése is, akik joghatóság szempontjából általában az esztergomi érsekséghez tartoztak.⁴³ Ez esetben kötődhet Bánca nembeli Istvánhoz, aki feltehetőleg Vác tatárjárás utáni újjá építője és a német lakosság egyik legfontosabb idetelepítője volt.⁴⁴

Azonban másik templom is szóba jöhet az exemptióval kapcsolatban, mégpedig a Szent Péter egyház. Alapításáról a Képes Krónikában olvashatunk. Gerics József véleménye szerint a Képes Krónika szövegének célja kifejezetten a kápolna archaikus jogainak védelme volt, elsőségét bizonyítandó a püspökséggel szemben.⁴⁵ A kérdéshez tartozik, hogy a Vácott lévő középkori exempt templomhoz való jogigényét az esztergomi érsek a török hódoltság után már nem vindikálta magának.

Az exemptiohoz tartozik a szerzetesek története is, melyet idő hiányában nem részletezünk.⁴⁶ Az egyházmegyei joghatóság alól kivont szerzetesházak címe nagyobbrészt a török idők után is megmaradt, melyet először a király, majd pedig 1918 után a püspök adományozott.⁴⁷

7. Térképeink a korszak vonatkozásában

Kifejezetten a török idők előtti viszonyokat ábrázoló egyházmegyei térképek nem állnak rendelkezésre, kizárólag a korszak általános történetét illetve birtokviszonyait feldolgozó, leginkább a közelmúlt kutatásai eredményeképpen született térképek használhatók.⁴⁸ A Váci Egyházmegye templomos helyeiről

42 Kiss Gergely im. 123.

43 A felvidéki és erdélyi szászok felett is az esztergomi érsek gyakorolt joghatóságot.

44 Koszta László: *Bánca nembeli István bíboros*, In: Acta Universitatis Szegedinensis. *Esztergomi érsek 1001-2003*. Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 107.,

45 Gerics József: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben*. im. In. Uő.: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon im.* 180-181.

46 A szerzetesházak fontosabb irodalma váci egyházmegyes adatokkal: *Damiani Fuxhoffer Benedictini pannonii Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo. Recognovit et ad fidem fontium revocavit et auxit Maurus Czinár*. I-II. Pest, 1858-1860., Sörös Pongrác: *Az elenyészett bencés apátságok*. /Budapest,1912 /A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története XII/B/., Oswald Arisztid: *A magyarországi középkori premontrei prépostságok*. /Klny/ A Jászóvári premontrei kanok rend gödöllői gimnáziumának értesítője. 1938-1939. Bp., 1939., Oswald Ferenc: *Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez*. In: Művészettörténeti Értesítő (1957) 231-254, Iványi Béla: *A Szent Domonkos Rend római központi levéltára*. In Levéltári Közlemények 7(1929) 1-30., Harsányi András: *A Domonkos Rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938., Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Budapest, 1927. I-II., Hervay F Levente: *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984., F Romhányi Batrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pytheas, Budapest, 2000.

47 Vö. Bánk József: *A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon*. Budapest, 1941. /Klny. Notter Antal emlékkönyvből/.

48 Hogy csak a legfontosabbakat említsük: A Csánki Dezső tervezte, Kogutovicz Manó által készített *A Magyar királyság a Hunyadiak korában térkép, Virágkor és pusztulás. A kezdetektől*

Varga Lajos, Biczó Piroska, Dávid Katalin és Tari Edit adatainak felhasználásával Torma István tervezett térképet, melyet Merényi Armandné rajzolt meg.⁴⁹

II. Az egyházmegye történeti földrajza a török hódoltság alatt

1. Pusztulás, leépülés, kényszermegoldások

A mohácsi vészt követően a püspöki székváros, Vác sértetlen maradt, többek közt ezért is kérte Brodarics István, – a mohácsi vész krónikása, majd egyházmegyénk püspöke – ide történő kineveztetését. A következő polgárháborús években azonban oszmán és császári fennhatóság alatt többször gazdát cserélt, végül 1544-ben véglegesen török kézre jutott.⁵⁰ A káptalan előbb Nógrád várába menekült, majd annak elfoglalása után megmaradt tagjai szétszéledtek, elhagyták az egyházmegyét.⁵¹ A kanonokok halála után nem is neveztek ki újabbakat, a káptalan tulajdonképpen megszűnt. A püspökök – néhány kivételtől eltekintve⁵² – szintén az egyházmegyén kívül tartották székhelyüket, leginkább Nagyszombatban⁵³, Szepesben⁵⁴, Pozsonyban⁵⁵, illetve Győrben.⁵⁶ Az egyházi hierarchia felbomlott, a hívek lelki szükségleteiről leginkább a megmaradt lekipásztorok és a területen működő obszerváns ferencesek (Szalvatoriánus rendtartományiak: Szécsény, Fülek, Kecskemét, Gyöngyös, Szeged; bosnyák provinciához tartozó: Pest), illetve jezsuiták (Gyöngyös) gondoskodtak.⁵⁷ A török elől azonban nem egyszer e pásztorok is megfutottak. Utánpótlás pedig nem volt, hiszen a püspök nem léphetett egyházmegyéje területére, szentelésre utazni, vizitálni pedig akár az ordinariusnak akár megbízottjának hasonlóan kockázatos volt. A hierarchia jelenlétének hiánya és a papság fogyatkozása mellett – és részben emiatt – a reformáció is jelentős méreteket öltött, elsősorban a mezővárosokban,

1606-ig. Összeállította és szerkesztette Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete – História, Budapest, É.n.. /História könyvtár. Atlaszok Magyarország történetéhez 1./ térképei, valamint Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Térinformatikai adatbázis és térkép.* Budapest, 2001.

49 A térkép megtalálható a Váci Egyházmegyei Könyvtárban.

50 Chobot II. 536, Szarka: *A Váci egyházmegye tört. földrajza* im. passim.

51 VEA 147., Hausel Sándor: *Nógrádvár.* Nógrád, 2000. 36. p.

52 Püsky János és Tarnóczy Mátyás - ld. Chobot II. 571-573. és. 575-578. p.

53 Sbardellati Ágoston, Gubasóczi János, Szuhay István, Almásy Pál

54 Péterváradi Balázs

55 Újlaki János, Draskovich György, Pethe Márton

56 Nagyfalvi Gergely

57 Molnár Antal: *Egyház- és birtokigazgatás a Váci Püspökségben a török korban.* In. Uő: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez.* Bp., METEM, 2004. 21-41., Molnár Antal: *Kecskemét, az alföldi katolicizmus központja.* Uo. 103-153. p.

véghelyeken és a távoli, alföldi területeken.⁵⁸ Tarnóczy Máttyás püspök írja Lippay érseknek: az egész egyházmegyében mindössze már csak öt plébánia működik, ám azok tizedét sem tudja mind behajtani.⁵⁹ A még megmaradt katolikus papokat vikáriusok igazgatták, akik a kishódoltsági területen – konkrétan Nógrád mezővárosban, illetve Ecsegen – székeltek.⁶⁰ Ezek a vikáriusok vizitációt nem tartottak, ugyanakkor rendszeresen igyekeztek beszélni a püspökség jövedelmeit, amelyről különféle jegyzékek – urbáriumok, tizedbérlet-jegyzékek – készültek.⁶¹ Fontos megemlíteni a püspökség betöltése, a püspökök kánoni kivizsgálása alkalmával kapcsolatos jegyzőkönyveket is, amelyek hasznos forrásokat tartalmaznak nem csak a jelölt személyével, de az egyházmegye korabeli állapotával kapcsolatban is.⁶² Fontos gazdasági információkkal látnak el bennünket ezen kihallgatási jegyzőkönyvek: olyan időszakokból is értesülünk a bevételekről – igaz, nem tételesen, csak összecszerűen – amelyekről egyéb forrásaink nincsenek.

Igen jelentős forrás az az ún. *Memoriale*, amelyet Dallos Miklós püspöksége idején készítettek, és amely a korábbi püspököktől (Szuhay Mátyástól, Mossóczy Zakariástól) fennmaradt források alapján összeírta a püspöki uradalom bevételeit.⁶³ Ennek alapján elmondhatjuk, hogy Dél-Nógrádban és Pest megye északi sávjában sikerült behajtani a jövedelmeket, illetve a püspök Tolna megyében fekvő birtokait is sikeresen adóztatták, valamint hogy a tizedek bérbe adása – ha nem is zökkenőmentesen – de folyamatos volt.

Ugyancsak a korban keletkezett fontos forrás Pázmány Péter bíboros, esztergomi érseknek az 1629-es zsinathoz készített *Appendixe*-e, azaz függeléke, mely a történelmi földrajz szempontjából is értékes adatokat és megállapításokat tartalmaz.⁶⁴ Ebben az esztergomi érsek összegyűjtötte azokat a plébániákat, amelyek a török hódoltság területén fekszenek és forrásai szerint az esztergomi egyházmegye joghatósága alá tartoznak. E szempontból *Appendix* célja volt, hogy

58 Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Balassi, Budapest, 1995. passim. további részletes irodalommal is.

59 Chobot II. 577., a kérdéshez tágabban, sok új szempont és forrás feldolgozásával lásd: Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Akadémiai, Budapest, 1981.

60 Molnár Adatok im.

61 Szakály, *Magyar adóztatás* im. passim.

62 Vanyó Tihamér: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről. 1600-1850*. Pannonhalma, 1933. /Olaszországi magyar oklevéltár II./ 248-286.p., Újabb adatokkal és szempontokkal - Molnár Antal: *Adatok a váci püspökség török kori történetéhez*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2(2001): 2. szám.

63 Kézirat. Egykor a Váci Püspökség gazdasági levéltárában, ma a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban, jelzet nélkül. Ismertetését ld. Rusvay Tibor-Varga Lajos: *A XVII. század eleji Vác történetének egy forrása*. Vác, 1992.

64 Péterffy Carolus: *Sacra Concilia Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata (1106-1715)*. Tom. I-II. Posonii 1741-1742.

összeírja azokat a plébániákat, amelyekre a későbbiekben az érsek jogigényét tarthat. Jól jellemzi az akkori zavaros viszonyokat, hogy alig egy évszázaddal a mohácsi vész után az élő tanúk és a források pusztulása következtében már nem tudták pontosan, hogy hol húzódott Kis- és Nagy-Nógrád megye határa.

Arra ugyan nem adódott lehetőség, hogy az egyházmegye püspöke kánoni látogatást tegyen egyházmegyéje területén, illetve főpapi, szentségi cselekményeket végezzen, missziós püspökök azonban tevékenykedtek a területen: Marin Ibrišimović püspök 1649-ben missziós útja alkalmával járt a Váci Egyházmegye területén, valamint Benlich Máté (Matej Benlič) is járt itt, 1656-ban.⁶⁵

A török hódoltság korai korszakában egyházmegyénkről térkép nem készült ugyan, de egyházmegyénk területének egy-egy része megjelenik különféle – javarészt katonai célra készült – fényképeken. Ilyen pl. az 1597-es fametszet, amely Vác városát és környékét ábrázolja, vagy az az 1680-as katonai térkép, amely Vác várát és városát ábrázolja.⁶⁶

A török hódoltság végén kialakult helyzetet a Pongrácz György váci püspök megbízásából Cseke Mihály ecsegi plébános által 1673-1674-ben elkészített egyházlátogatás dokumentuma rögzíti, amely mint ilyen, páratlan a magyar egyházmegyék török-kori forrásai között.⁶⁷ Mindazonáltal sajnos nem nyújt teljes képet az egyházmegyéről, mert a vizitációt nem tudták mindenütt elvégezni, sok adat pedig csak hallomásból származott. Ennek az egyházlátogatási jegyzőkönyvnek a bizonyosága, hogy az egyházmegyében ugyan jelentős protestáns többségű helyek alakultak ki, de a katolicizmus megőrizte vezető szerepét, köszönhetően annak, hogy egyes 17. századi váci püspökök – pl. Draskovits György, Almásy Pál, Nagyfalvy Gergely – az egyházmegyétől távol székelve is, de sikeresen láttak hozzá annak rekatolizációjához, egyrészt a protestánsok háttérbe szorításával, másrészt licenciatúsok és papok egyházmegyéjükbe küldésével. Ezt a tevékenységet egészíthette ki a hódoltsági misszió.

Pongrácz György jelentésének nagy értéke, hogy térkép is tartozik hozzá, amely a templomok sematikus rajzát is feltünteti. Az egyházmegye területe a Pongrácz-féle térkép szerint: 80 német mérföld; észak-déli irányban, Szokolyától Martonosig, 30 mérföld, nyugat keleti irányban pedig 18 mérföld.⁶⁸

65 Molnár: *Adatok*.im.

66 VEA 44.

67 Ennek első közlése a *Magyar Sion* folyóiratban történt, 1869 évf. 889-904. p., - Kritikai kiadása a bécsi kéziratpéldány egybevetésével: *A váci egyházmegye a török hódítás idejében, Pongrácz György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján*. Írta Dr. Mezösi Károly, áll. tanítóképző intézeti tanár. Kiskunfélegyháza, 1939. - Ismerős Pest és Solt megye vallási megoszlása a 17. század utolsó negyedében. Vö. *Pest megye monográfiája* I/2. im. VI-VII. számú térképmelléletek.

68 *Magyar Sion* im. 891. - Mezösi Károly im. passim., Szarka Gyula: *A váci Egyházmegye*

A középkorhoz képest változás, hogy Nógrád megye és a kishógrádi térség határai a török hódítás idején nagymértékben labilisakká lettek. A viszályok már 1537-ben elkezdődtek, de még 1572-ben sem zárultak le. Esztergom ugyanis egyaránt igényt tartott ugyanis a következő kishógrádi plébániákra: Apácafalva, Bér (*Bere*), Borsosberény (*Beren*), Berkenye, Bodony, Debercsény, Horpács, Diósjenő (*Jeno*), Kisecset (*Ecset*) helységekre, valamint Kis- és Nagy-Romhány, Rétság, Szátok (*Zathuok*), Szántó (ma: Pusztaszántó), Tereske, Tolmács falvak joghatóságára. 1556-ban ugyancsak vita tárgyát képezte Cserhátsurány (*Surán*), Csór (*Csori*) Herencsény, valamint Kopylan. E helyeken kívül még Bodony, Horpács, Rétság és Romhány kishógrádmegyei helységek felett is az érseki megbízott igyekezett rendelkezni.⁶⁹

A török hódoltság idejében négy Békés megyéhez tartozó település is része volt a Váci Egyházmegyének: Békésszentandrás, Csudabala, Halásztelek, Öcsöd, Pusztabábocka. Ezek közül Békésszentandrás kapcsán feltételezhető, hogy csak határhelyiségként lett feltüntetve a Pongrácz-féle térképen, viszont tény, hogy a 20. század első harmadáig, Hanauer püspökségéig, az egyházmegyénk területéhez tartozott.⁷⁰

2. Újkori változások 1687-1811-ig

Az egyházmegye területének visszafoglalása és az egyházszerkezet szabályos működésének megindulása után rövidesen föllendült a katolikus hitélet olyannyira, hogy 1700-ban már a katolikus lelkipásztorok többségben voltak a protestánsokkal szemben. Ekkor kezdődhetett az egyházmegyei szerkezet igazi kiépítése is, mely voltaképpen már a török hódoltság végén elkezdődött. Erről az időszakról az egyházmegyéről szóló forrásértékű összefoglalás 1703-ból maradt ránk.⁷¹

A birtokviszonyok alakulása érinti a topográfiai és demográfiai viszonyokat is. A katolikus földesurak katolikus, a protestánsok protestáns, főként evangélikus szlovák lakosságot telepítettek le. A püspökség birtokaira javarészt katolikus lakosok kerültek. Hasonlóképpen a káptalan, a káptalani birtokokra katolikusokat telepített. Így alakultak ki egyházmegyénk területén a szlovák és sváb katolikus települések. Evangélikus németek nagyon kevés helyre kerültek, ilyen a Váci Egyházmegye területén például Iklad. A protestantizmus 18. századi jelenlétét Holl Béla piarista szerzetes vizsgálta a katolikus

történeti földrajza. im. 6-7. p.

69 Szarka Gyula: *A váci egyházmegye történeti földrajza* im. 7-9. p.

70 Uo. 11. p.

71 Egyetemi Könyvtár, Budapest. Kézirattár. *Collectio Hevenesiana*, Tom. LXIX. p. 337-338. '*Notitia brevis Rerum Diocesim Vaciensem concernentium. Anno 1703. Mense Aprili celecta*'.

egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai közlése alapján, melynek eredményét a munkájához csatolt térkép is szemléletesen ábrázolja.⁷²

3. Az egyházmegye közigazgatási beosztásának változásai

Althann Mihály Károly alatt az egyházmegye öt főesperességre tagolódott: Váci, Nógrádi, Hatvani, Kecskeméti és Csongrádi Főesperességre. Migazzi Kristóf 1775-ben további két kerületet hozott létre, a nagykátaít és a soroksárit.⁷³ Splényi Ferenc 1795-ben bekövetkezett halálát 11 éves interregnum követte, nem volt ugyanis püspök az egyházmegye élén, hanem helynök igazgatta azt. Bodonyi Sándor helynök 1802-ben megváltoztatta az egyházmegye beosztását: 12 főesperességet hozott létre, amely túlságosan is megnövelte a kerületek számát. 1808-ban Károly Ambrus egyházmegyei kormányzóként ezt felülvizsgálva négyre redukálta a főesperességek számát: a Székesegyházi-, Pesti-, Nógrádi-, és Csongrádi Főesperesség működött tovább.⁷⁴

4. Joghatósági viták

A török hódoltság után, mint már említettük, bizonytalan volt az egyházmegye több határa is. Északon a török-kori pusztulás következtében több község is – mint már említettük – vita tárgyát képezte. Ennek kivizsgálását már Széchényi György érsek is kezdeményezte, ám a vizsgálatot csak Keresztély Ágost indította meg 1713-ban. E vizsgálat eredményeképpen a vitatott helyek túlnyomó többsége – Csesztve kivételével – visszakerült a Váci Egyházmegye kebelébe.⁷⁵

Hosszabb lefolyású és számunkra kedvezőtlen eredményű volt az a joghatósági vita, amelyet Pest hovatarozása felett indított a Váci és az Esztergomi egyházmegye. Mint fentebb megjegyeztük, a középkorban Pest városa területileg egyházmegyénkhez tartozott, az ott működő plébánia felett azonban az esztergomi érsek gyakorolt joghatóságot. Buda 1686. évi felszabadításakor természetes volt, hogy Balogh Miklós váci püspök nevezte ki hosszú megszakítás után az első pesti plébánost⁷⁶, Dwornikovits püspök pedig újból letelepítette a városban a domonkos rendi szerzeteseket. A meglévő

72 Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*. Sajtó alá rendezte Koltai András -Zvara Edina. METEM, Budapest, 2004.

73 VPKL *Mappa* tárgyi sorozat 1784-ből, melyben az 1784. évi schematizmus található a következő címen: *Catalogus Parochiarum et Parochorum Dioecesis Vaciensis 1784. mense Januario*. Vö. Lajtos József: Gróf Migazzi Kristóf Antal váci püspöksége. Vác, 1942. /Vácegyházmegye múltjából III. / 32. p.

74 VPKL *Tabellae pro Geographica Mappa Dioecesis Vác*.

75 Váci Egyházmegyei Almanach 42.

76 VPKL *Memoriale* vége- Rusvay Tibor-Varga Lajos im.

források alapján a domonkosok ideiglenes kápolnáját is az általa kinevezett pesti plébános, Nedeczky Ferenc Ádám szentelte fel 1701. április 3-án, az ő megbízásából. A vita bő két évtizeddel később, 1720 elején robbant ki, amikor Eleonóra császárné felépüléséért Althann M. Frigyes püspök könyörgő ájtatosságot rendelt el egyházmegyéjében és e rendeletet továbbította a pesti plébániára is.⁷⁷ Keresztély Ágost erre erélyes tiltakozást intézett a pesti plébániákhoz illetve magához Althannhoz, akkurátusan kérve, hogy bíboros kollégája ne avatkozzék be az egyház életébe az ő joghatósági területén. Althann válaszában kifejti: Pázmány Péter *Appendixe* alapján Pest vármegye felett a váci püspök gyakorol joghatóságot és lehetetlen, hogy épp a vármegye központja legyen ez alól kivétel. Másrészt, ha volt is joghatósága az esztergomi érseknek, az a török kiűzése korában fennálló zavaros helyzetből adódhatott csak. Jelzi, hogy a vitatott kérdést illetékes fórum elé fogja tární.

Ez a joghatósági vita hosszasan húzódott. Althann a végsőkig ragaszkodott Vác joghatóságához, ezért a hivatalos közleményeket – jubileumi bullákat, zsinati törvénykönyvet – elküldte a pesti plébánosoknak és rendházaknak is, azok azonban érintetlenül visszaküldték mindet, mondván nem tartoznak joghatósága alá. A pápa, XIII. Benedek csak 1730-ban lépett az ügyben, akkor is csak kilátásba helyezte a már régen óhajtott döntőbírótságot. Az ügy még 1752-ben is folyamatban volt, és csak 1777-ben ért véget, mikor Mária Terézia döntésével Pest városa egyházigazgatás szempontjából véglegesen az Esztergomi Érsekség része lett.

Ugyanezen időszakban az egyházmegye déli határa is joghatósági viták tárgyává vált. Előbb Dvornikovits váci püspök keveredett vitába a kalocsai érsekkel Dunapataj és több Solt megyei falu miatt. A vita 1690-ben kezdődött és 1751-ben zárult le a Kalocsai Főegyházmegye javára, Dunapataj és Martonos így kerültek egyházmegyénktől az Érsekséghez.⁷⁸ Joghatósági vita alakult ki az egykori Csanád vármegyét és a Solti széket érintően is. Hódmezővásárhely, mely a középkorban két különálló települést jelentett (Hód és Vásárhely), eredetileg Csanád megyéhez és így a Csanádi püspökséghez, ennek Marosontúli Főesperességéhez tartozott. Utóbb mégis a Váci Egyházmegyéhez került, ahol a Csongrádi Főesperességébe nyert besorolást. Lakói a török hódoltság idejében már a váci püspöknek fizettek tizedet.⁷⁹ Ez a tény, valamint Csanád vármegye

77 Nagy J. Győző – Klekner Tibor: *A két Althann váci püspöksége*. Vác, 1941. /Vácegyházmegye múltjából I./ 60-64.

78 Magyar Sion VII. 1869. 166. - Szarka Gyula: *A Váci Egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában*. Vác, 1940. 144. - Lancz Kálmán: *Dvornikovits Mihály váci püspök*. Vác, 1942. 25.

79 Blazovich - László-Kristó Gyula: *A csongrádi régió 1100 éve*. Szeged, 1993., Szarka Gyula: *A Váci Egyházmegye történeti földrajza* im. 16-17., Uő: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában*. A bevezető tanulmányt írta és a kéziratot gondozta Molnár Antal. Vác Város

teljes szétesése a török hódoltság alatt lehetett az oka annak, hogy ezek a helyek a 17-18. században egyházmegyénkbe kerültek. Szegedet azonban Dvornikovits püspöknek nem sikerült megszerezni a Váci Egyházmegye számára.⁸⁰ Az egyházmegye déli határának a rendezése 1787-ben ért véget, amikor is az addig vitatott, a dorozsmai plébániához tartozó Horgos és Szentpéter (most Szerbiában) ugyancsak a Kalocsához kerültek.⁸¹

Az egri püspökség esetében Hatvan képezte vita témáját, mely végül a Váci Egyházmegyéhez került. Egerhez került ugyanakkor Apc, Szajol, Tényő és Alattyán, amely települések a kamarai összeírások alapján ugyan a váci püspökség területén feküdtek, azonban a váci püspök sosem lépett fel jogigénnyel irántuk.⁸²

Az egyházmegye első térképe a 18. sz. végén Bécsben jelent meg, melyet Franz Weisz metszett.⁸³

III. Az elmúlt két évszázad egyházmegyénk területét érintő változásai napjainkig

1. A hosszú 19. század

Ettől az időszaktól kezdve térképeken is könnyen követni tudjuk a Váci Egyházmegye határainak változásait, mely hosszú időn keresztül alapvetően megőrizte a 18. században kialakult állapotokat. A török hódoltság utáni második térkép 1812-ből származik, Schuhajda Mátyás rajzolta, és Karacs Ferenc metszette.⁸⁴ A térképen az egyházi és világi közigazgatási beosztáson, községhatárokon, úthálózaton, postaállomásokon, átkelőkön túl fel van tüntetve a települések neve alatt a lakosság nyelve is.⁸⁵ E mappa elkészítését Kámánházy püspök közigazgatási reformja tette szükségessé. Ez a térkép 1848-ban változtatás nélkül újra megjelent.⁸⁶ Egyházmegyénk belső tagolódásához megjegyzendő, hogy idő tájt csak három főesperesség volt: a székesegyházi, a pesti és a csongrádi. Az első kebelében öt, a másik kettőében négy-négy esperesi kerület működött.

A következő térkép Csáky Károly püspök kérésére, katonai térképek

Levéltára, Vác, 2008. 389-391. p. - Varga Lajos: *A Váci Egyházmegye történeti földrajza* im. 174, 458.

80 Szarka Gyula: *A váci egyházmegye történeti földrajza* im. 144. - Lancz Kálmán: *Dvornikovits Mihály váci püspök*. Vác, 1942. 25.

81 Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés* im. 258-288. - Varga Lajos: *A Váci Egyházmegye történeti földrajza* im. 105.

82 Összefoglalóan lásd: VEA 42.

83 Dóka Klára: *A Váci Egyházmegyei Könyvtár térképgyűjteménye*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1994/3-4 219.

84 Megtalálható példánya mindkét egyházmegyei gyűjteményben.

85 Dóka Klára: *A Váci Egyházmegyei Könyvtár térképgyűjteménye*. im. 217-242.

86 A VEK állományában megtalálható.

felhasználásával készült el 1908-ban.⁸⁷ Az ezt követő változásokat Karbuczky Károly Csanád egyházmegyes pap egy 1914-ben készített térképén rajzolta meg, de e munka nem került kiadásra, kéziratban maradt.⁸⁸ Fontos adalék, hogy a 19. századtól már uradalmi térképek is készültek egyházmegyénk számos területéről.⁸⁹

2. Rendezések a két világháború között

Az egyházmegye térképét 1917-ben, majd 1927-ben újból Oltványi József vecsés-telepi plébános által készítették el, ezeken jól látható a plébániai rendszer egyre teljesebb kiépítése.⁹⁰ A két világháború között a püspökség területe csupán két ízben módosult csekély mértékben. A hívek jobb ellátása érdekében az Egri Főegyházmegyében lévő, Apc plébánia területéhez tartozó Pernyepusztát 1930-ban a Váci Püspökség részét képező Lőrinci plébániájához csatolták. Hasonló megfontolások vezettek a Szentes határában lévő Kiskirályság és a Hódmezővásárhely közelében fekvő Békéssámszon átcsatolásához egyházmegyénkbe. Utóbbi település egy része ma a Békés megye északnyugati kiszögelésében fekvő Gádoros nagyközséghez tartozik, másik nagyobb részéből a Szentes külterületéhez tartozó nagykirálysági, eperjesi és mucsihádi határrészek összekapcsolásával 1954-ben létrehozták Eperjes községet. Békéssámszon azonban így egyház igazgatásilag Orosháza, és Tótkomlós közé ékelődött, lelkipásztori szempontból í tőle 45 km távolságban fekvő Hódmezővásárhelyről látták el. Végül is Hanauer Á. István 1939-ben kérte a Szentszék engedélyét, hogy ezt a plébániát csatolják a Debreceni Apostoli kormányzósághoz. Az erre vonatkozó engedély 1940-ben érkezett meg.⁹¹

Hanauer Árpád István váci püspök ismét öt főesperességre osztotta az egyházmegyét. Ez volt a 20. sz. első felében az egyházmegye területének utolsó változása. Ezt az állapotot tükrözi egy 1948-ban kiadott közigazgatási térkép, melyen a Váci Egyházmegyét is jelölték.⁹² A határokat és egyházmegyénk beosztását tekintve ezt az állapotot tükrözi a Bánk József váci püspök, majd érsek által az 1969-ben készített térkép. Ennek különleges adaléka, hogy jelöli azt a néhány plébániát, melyet a főpásztor az 1956-os forradalom utáni rövid ideig tartó

87 VEA im. 44.

88 A VEK kéziratos térképei közt. –Vö. Dóka Klára: *Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1992. /Levéltári módszertani füzetek 15./ 122.

89 Ezeket ismerteti: Dóka Klára: *A Váci Püspökség birtokai a XVIII-XIX. században*. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2. kötet. 1996. 283-316., valamint Uő.: *Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban*. im. 154-156.

90 Megtalálható példánya a Váci Egyházmegyei Könyvtárban.

91 Lénár Andor: *A váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége (1919-1942) alatt*. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK. 2014. 18-20.

92 A Váci Egyházmegyei Könyvtárban példánya megtalálható.

enyhülés alatt hozott létre. Már a rendszerváltás után, 1992-re született meg az egyházmegye területéről és templomos helyeiről azok középkori kezdeteitől egészen az 1992-es évig lezárt összefoglaló munka, a jelen sorok szerzőjétől, mely legfőként Sándor Frigyes középkori templomokról készült kéziratára épült.⁹³

3. Utolsó jelentős változás – II. János Pál pápa *Hungarorum gens* kezdetű apostoli konstitúciója

A Váci Egyházmegye 1993-ig a jelenlegi magyar katolikus egyházmegyékhez viszonyítva is hatalmas, több mint 14.000 négyzetkilométer területű volt⁹⁴, nem utolsó sorban amiatt, mert az ország középső részén elhelyezkedve területét nem érintették a trianoni döntés határváltozásai. A Szentszék hosszas előkészítő munkával már korábban igyekezett az egyházmegyék határait a jelen közigazgatási és politikai országhatáraihoz illeszteni, valamint a világegyház dioecesiseihez képest is hatalmas területű, egymáshoz képest nagy területi aránytalanságokat mutató magyar egyházmegyéket egységesíteni. Ennek eredményeként 1993-ban II. János Pál pápa a *Hungarorum gens* kezdetű apostoli konstitúciójával megváltoztatta a magyarországi egyházmegyék határait, mely a Váci Egyházmegyét is nagymértékben érintette. Területe lényegesen csökkent, egykori területei részben az Esztergom-Budapesti Főegyházmegyéhez (az 1950-ben Nagy-Budapest létrehozásával a főváros közigazgatási határain belülre került egykor egyházmegyénkhez tartozó plébániák), más részei pedig a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegyéhez (a Bács-Kiskun megye területén fekvő plébániák), az Egri Főegyházmegyéhez (Jánoshida) és a Szeged-Csanádi Egyházmegyéhez (Csongrád megye, valamint Mezőtúr, Mezőhék, Kungyalu plébániák) kerültek.⁹⁵

Ugyanakkor viszont Nógrád és Pest megye egészét Vác kapta meg az Esztergomi Főegyházmegyétől, ezen túlmenően a felszámolt Rozsnyói Apostoli Adminisztrátúra Nógrád megyei plébániái, valamint az 1950-es megyerendezés folytán Nógrád megyéhez csatolt községek területén fennálló plébániák is (Maconka, Pásztó és környéke) a Váci Egyházmegyéhez kerültek.

Ennek a területi rendezésnek az egyik alapja az volt, hogy az egyházmegyék határai egyezzenek meg a politikai közigazgatás megyerendszerével. Mindazonáltal ez nem valósult meg teljes egészében, a történelmi hagyomány

93 Varga Lajos: *A Váci Egyházmegye történeti földrajza. Készült Sándor Frigyes középkori templomokról írott kéziratának felhasználásával.* Vác, Egyházmegyei Hatóság, 1997.

94 1984-ből származó adat alapján egész pontosan 14.052 km² lakosainak száma pedig 2.020.000 fő volt. Vö. Katolikus almanach, Katolikus Lexikon adatai. A Chobotnál szereplő *mintegy 7500 négyzetkilométer* helytelen adat! – Vö. Chobot I. 5. p.

95 Hivatalos kiadása: *Acta Apostolicae Sedis /AAS/* An. et Vol. LXXXV. Nr. 10. 9 Octobris 1993. 771-776. p., - A Magyar Katolikus Püspöki Kar által közölt összefoglalása olvasható például a következő helyen: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=295>

alapján maradt néhány kivétel. Nevezetesen a Heves megye szélén fekvő Hatvan, valamint a csongrádi espereskerület Tiszán túli része egyházmegyénkben maradt.⁹⁶ Ezt az állapotot tükrözi a Keszthelyi Ferenc váci püspök által 1996-ben készített egyházmegye térkép, mely az egyházmegyére vonatkozó kiadott térképeink között az utolsó, ugyanakkor ma már a közigazgatási beosztást tekintve nem mindenben felel meg a mai állapotnak, szükségessé vált tehát új egyházmegyei térkép közzététele. Az egyik legfontosabb változás a megjelenő képest az, hogy 2005. október 8-i hatállyal újra rendezték a főesperesi és esperesi kerületek határait. Több kerületet összevontak, így ma összesen tíz espereskerület található, három főesperességbe rendezve.

Az egyházmegye jelenlegi földrajzi határai északon a Dunától az Ipoly folyása, keleten a Zagyva és a Tisza. A Zagyvát azonban a határ átlépi azon a területen, mely jelenleg Nógrád megye dél-keleti részéhez tartozik, egykor azonban Heves megye része volt. Ez a kis terület a legutóbbi időkig az Egri Főegyházmegye részét képezte. Nyugaton a Duna Szobtól Budapest északi határáig, ezután az egységesen az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye törzsét alkotó főváros határolja, majd attól délre kis szakaszon ismét a Duna. Egyházmegyénk déli vidékén ilyen természetes határokkal nem rendelkezünk, ott döntően Bács-Kiskun megye közigazgatási határa jelenti az egyházmegye határát is.⁹⁷

Az egyházmegyei határoknak ez az utolsó rendezése megváltoztatta az érsekségek joghatósági területét is. A Váci Egyházmegyét illetően ezzel valóra vált az az elképzelés, mely még Mária Terézia idejében fogalmazódott meg. Ezek szerint egyházmegyénk kikerülve az esztergomi érsek joghatósága alól, az egri érsek joghatósága alá került.⁹⁸ Ezzel érvényre jutott az, hogy a Duna, mint természetes földrajzi határ az esztergomi és egri egyháztartományok közötti is határt képez.

4. Tisztázatlan kérdések, jövőbeni feladatok

Az egyházmegye belső közigazgatási rendszere (főesperesi és esperesi kerületek) változásainak feltérképezése mind a középkor, mindig pedig az újkort tekintve az eljövendő idők feladata. A feladat elvégzését nehezíti, hogy az esperesi kerületek neve és területi beosztása különösképpen az újkorban sokszor változott.

Munkánk eredményének összegzése része annak a munkának, mely a Váci

96 Török József-Legeza László: *A magyar egyház évezrede*. Bp., Mikes Kiadó-Ecclesia, 2000. A térkép, mely a könyv hátsó borítójának retróján található, a 2000. évi állapotot mutatja.

97 Galcsik Zsolt: *Nógrád megye közigazgatási és területi változásai (1872-2005)*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2005.

98 Borovi József: *A XVIII. századi magyar egyházmegye szervezés ismeretlenje*. In *Vigilia* 32(1967): 3. 157-160. „Az egri érseki tartomány püspökségei: a váci, nagyvárad, gyulafehérvári, kassai, nagybányai, a balázsfalvi görög katolikus és a munkácsi görög katolikus” 159. p.

Egyházmegye történeti földrajza javított, bővített átdolgozása, melynek 1992-ben lezárt és öt évvel később kiadott változatát Sándor Frigyes kéziratának felhasználásával és kiegészítésével magam készítettem. Különösen az elmúlt időszakban végzett régészeti feltárások bővítik korábbi ismereteinket.⁹⁹

Rövidítések és idézett munkák

- A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerkesztette Kollár Tibor. Szeged, 2000.
- BÁNK J.: A címzetes apátok és prépostok újabb jogi helyzete Magyarországon. Budapest, 1941. /Kny. A Notter Antal emlékkönyvből/.
- BLAZOVICH L.: A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje. Békéscsaba-Szeged, 1985. /Dél-Alföldi évszázadok 1./
- BLAZOVICH L. Szerk.: A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Szeged, 1996. /Dél-Alföldi évszázadok 9./
- BLAZOVICH L. – Kristó Gy.: A csongrádi régió 1100 éve. Szeged, 1993.
- BOROVI J.: A XVIII. századi magyar egyházmegye szervezés ismeretlenje. In: Vigilia 32(1967): 3. 157-160.
- CHOBOT I. = [Chobot Ferenc:] A Váci Egyházmegye történeti névtára. Első rész. Az intézmények története. Vác, 1915.
- CHOBOT II. = [Chobot Ferenc:] A Váci Egyházmegye történeti névtára. Második rész. A papság életadatai. Vác, 1917.
- DHA = Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta a historiam Hungariae pertinentia. Vol. I ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, Acadia Scientiarum Hungariae, 1992.
- DÓKA K.: A Váci Püspökség birtokai a XVIII. XIX. században. In.: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 2. kötet. 1996. 283-316. p.
- DÓKA K.: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1992. /Levéltári módszertani füzetek 15./
- ENGEL P.: Magyarország a középkor végén. Térinformatikai adatbázis és térkép. Budapest, 2001.
- ERDŐ P.: Egyházjog a középkori Magyarországon. Osiris, Budapest, 2001.

99 Varga Lajos im., Ebben a tekintetben igen jelentős Tari Edit munkássága, lásd pl. Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, 2000. /Studia Comitatus 27./, Továbbá Torma István, Tettamanti Sarolta és munkatársai több évtizedes, folyamatban levő kutatásai, melyek a *Magyarország Régészeti Topográfiaja* Pest megye szobi és váci, majd Gödöllői járás megjelent kötetiben összegződtek, majd Arányi Lajos Pest megyét illető régészeti felmérései a Műemlékvédelem 2015 évi 1-5. számában található. De fontos utalnunk Trogmayer Ottó, később pedig Horváth Ferenc kutatásaira, aki főként a pusztaszeri monostor feltárásával vitte előbbre történelmi ismereteinket. Vö. Trogmayer Ottó – Zombori István: *Szer monostorától Ópusztaszerig*. Budapest, 1980., Trogmayer Ottó: *'Fecerunt magnum aldumas...' Gondolatok Szer monostorának építéstörténetéről*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerkesztette Kollár Tibor. Szeged, 2000. 81-106., Horváth Ferenc: *Szer plébániatemploma és a település korai története*. In: Uo. 123-142.p. – Különös fontossággal bírnak a korai korszakra vonatkozóan Györffy György történeti földrajzának 1987 óta megjelent kötetei, Heves, Nógrád illetve Pest megyét érintően.

- FÜGEDI E.: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor. In: Századok 125(1991) 35-67. p.
- GALCSIK Zs.: Nógrád megye közigazgatási és területi változásai (1872-2005). Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2005.
- GERICS J.: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához) Levéltári Közlemények 30(1962) 1-12 = Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM, Budapest, 1995. 174-184. p
- GYETVAI P.: Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München, 1987. /Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 7./
- GYÖRFFY Gy.: A kunok feudalizálása (1953). In: Uő: A magyarság keleti elemei. Bp., Gondolat, 1990. 299-304.
- GYÖRFFY Gy.: A magyar törzsi helynevek. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. Pais Dezső – Mikesy Sándor. Budapest, 1960. 27-34.
- GYÖRFFY Gy.: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. 217-350. p.
- GYÖRFFY Gy.: István király és műve. Negyedik, javított kiadás. Balassi, Budapest, 2013.
- HAUSEL S.: Nógrádvár. Nógrád, 2000.
- HOLL B.: A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században. Sajtó alá rendezte Koltai András -Zvara Edina. METEM, Bp. 2004.
- Hungarorum gens. In: Acta Apostolicae Sedis /AAS/ An. et Vol. LXXXV. Nr. 10. - 9 Octobris 1993. 771-776. p.
- KISS G.: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs, 2013.
- KMTL = Korai magyar történelmi lexikon. (9-14. század). Főszerk Kristó Gyula. Budapest, 1994.
- KOSZTA L.: A váci püspökség alapítása. In: Századok 135(2001) 363-376.
- KOSZTA L.: Báncsa nembeli István bíboros, In: Acta Universitatis Szegedinensis. Esztergomi érsekek 1001-2003. Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Budapest, 2003.
- KOSZTA L.: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Pest megye monográfiája I/2. Az államalapítástól 1686-ig. Főszerk. Zsoldos Attila, Budapest, 2001.
- KRISTÓ Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető, Budapest., 1988.
- KRISTÓ Gy.: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Szeged, 2003. /Dél-Alföldi évszázadok 20./
- KRISTÓ Gy.: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, 2003.
- KUBINYI A.: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM, Budapest, 1999.
- KUBINYI A.: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története. I. Szerkesztette Dr Sági Vilmos. Szentendre, 1983. /Studia Comitatus 13./ 49-76. p.
- LAJTOS J.: Gróf Migazzi Kristóf Antal váci püspöksége. Vác, 1942. /Vácegyházmegye múltjából III. /
- LANCZ K.: Dvornikovits Mihály váci püspök. Vác, 1942. /Vácegyházmegye múltjából /
- LÉNÁR A.: A váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége (1919-1942) alatt. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK. 2014.
- MEZŐ A.: A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század). METEM, Budapest, 1996.

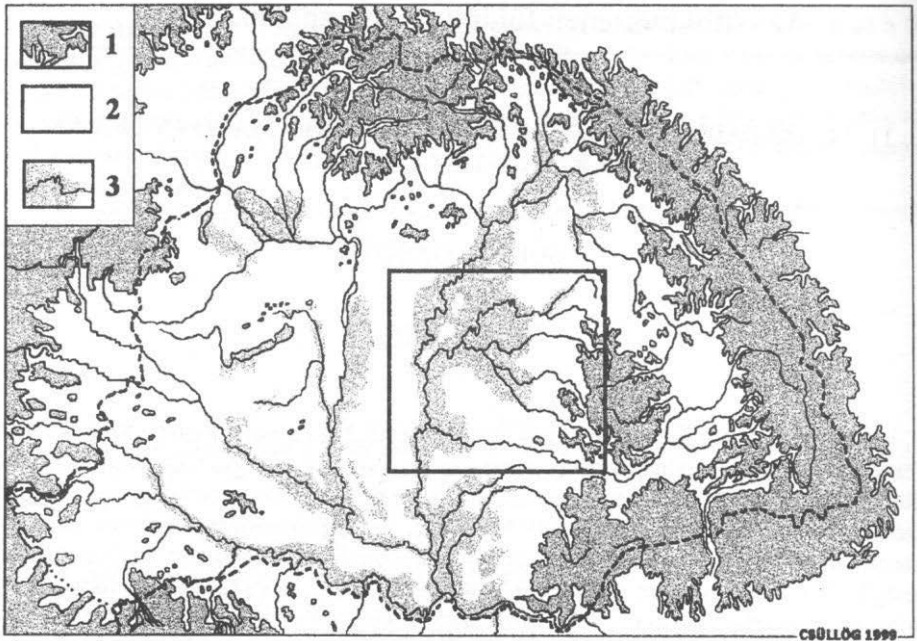
- MOLNÁR A.: Adatok a váci püspökség török kori történetéhez. In: Egyháztörténeti Szemle, 2(2001): 2. szám.
- MOLNÁR A.: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Bp., METEM, 2004.
- NAGY G. B. – Bede Á.: Újabb adatok Csongrád középkori történetéhez és helyrajzához. In: Tanulmányok a Csongrádi Feketevárról. Szerkesztette Sebestyén István. Csongrád, 2009. 51-79.
- NAGY J. Gy. – Klekner T.: A két Althann váci püspöksége. Vác, 1941. /Vácegyházmegye múltjából I./
- PÉTERFFY CAROLUS: Sacra Concilia Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata (1106-1715). Tom. I-II. Posonii 1741-1742.
- PMM I/2. = Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila, Budapest, 2001.
- PONGRÁCZ = A váci egyházmegye a török hódítás idejében, Pongrácz György báró püspök egykorú tájékoztatása alapján. Írta Dr. Mezősi Károly, áll. tanító-képző intézeti tanár. Kiskunfélegyháza, 1939.
- RUSVAY T. - VARGA L.: A XVII. század eleji Vác történetének egy forrása. Vác, 1992.
- Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése, Eger, 1985.
- SPEKNER E.: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? BTM, Bp. 2015.
- SZAKÁLY F.: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai, Budapest, 1981.
- SZAKÁLY F.: Mezőváros és reformáció. Balassi, Budapest, 1995.
- SZARKA Gy.: A Váci Egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác, 1940.
- SZARKA Gy.: A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában. A bevezető tanulmányt írta és a kéziratot gondozta Molnár Antal. Vác Város Levéltára, Vác, 2008.
- TETTAMANTI S. - BATIZI Z.: Téből térre A Szent Mihály templom régészeti kutatásának eredményeiről. [Vác, 2005].
- THOROCZKAY G.: Néhány megjegyzés a Szent István-i egyházszervezés folyamatához. In: Fons, scep sis, lex. Ünnepi tanulmányok a hetvenesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2013. 437-445. p.
- THOROCZKAY G.: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Uó: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. ELTE TDK – Nyitott Könyv – L' Harmattan, Budapest, 2009. 33-50. p.
- TÓTH T.: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújítása. Budapest-Kalocsa, 2014.
- TÖRÖK J.: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, Budapest, 2002.
- TÖRÖK J.: A tizenkettedik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, Budapest, 2002.
- TÖRÖK J.: A tizenharmadik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, Budapest, 2003.
- TÖRÖK J.: A tizennegyedik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, Budapest, 2004.
- TÖRÖK J. - LEGEZA L.: A magyar egyház évezrede. Bp., Mikes Kiadó-Ecclesia, 2000.
- TROGMAYER O. – ZOMBORI I.: Szer monostorától Ópusztaszerig. Budapest, 1980.
- VANYÓ T.: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről. 1600-1850. Pannonhalma, 1933. /Olaszországi magyar oklevéltár II./
- VARGA L.: A Váci Egyházmegye történeti földrajza. Készült Sándor Frigyes középkori templomokról írott kéziratának felhasználásával. Vác, Egyházmegyei Hatóság, 1997.
- VEA = Váci Egyházmegyei Almanach. Szent István millénneum(!) évében. Szerkesztette Dr. Bánk József váci püspök. Vác, Egyházmegyei Hatóság, 1970.
- VEK = Váci Egyházmegyei Könyvtár. Vác.

Középkori monostorok térszervező szerepe a Közép-Tisza vidéken és a Körösök mentén

Dr. Csüllög Gábor

A magyar honfoglalás és az államalapítás korszakában a maitól sok tekintetben eltérő földrajzi környezetben nem egyszerű letelepedési folyamat zajlott, hanem a különböző társadalmi funkciók – földhasznosítás, településszervezés, útvonal kialakítás, egyház - és közigazgatás szervezés, stb. – térhasznosítási formáinak rögzülése. A Kárpát-medence összetett földrajzi közegében ennek a folyamatnak az érvényesülése szorosan összefüggött a felszín tagoltságának mértékével. Az elsődleges, völgsűrűségi (domborzati) és a másodlagos, borítottsági (növényzet, talaj, vízfelszín) tagolódás egymással összefüggő megjelenése adta a regionális folyamatok térbeli eloszlását befolyásoló természeti térosztás dinamikáját. A társadalom térhasznosítása számára azok a nem szélsőséges, egymást kiegyenlítő, és változatos térosztást kialakító értékek váltak kedvezővé, ahol a térosztási karakter bizonyos irányokba fókuszálta és differenciálta a térhasznosítást, ugyanakkor nem zárta el a térbeli érintkezések kiépítését (hegyvidéki előterek, alföldi perem területek, félmedencék, stb.). A társadalom aktivitása ezért a tér különböző pontjain eltérő mértékben és formában jelentkezett. Az így megjelenő hasznosítási térállapot a társadalom szervezettségével, állami kiépítettségével, gazdasági és politikai céljaival összefüggésben folyamatosan változott.

A különböző alföldi felszíneken a térosztás függvényében erőteljes különbségek alakultak ki a megtelepedési irányok kialakításában, a települések számának sűrűsödésében és a térszervező központok területi elrendeződésében. A települési formák közül sajátos térhasznosítási és szervezési szerepkörrel tűntek ki az ebben az időszakban jelentős számban szerveződő alföldi monostorok. Különösen sűrűn voltak megtalálhatók ezek a korai egyház-szerveződéshez köthető megtelepedések az Erdélyi-középhegység előterében a Maros, Fehér-, Fekete- és Sebes-Körös, Berettyó (Túr) és Ér, valamint a Tisza által összefűzött térségben (1. ábra). A Tisza bal parti mellékfolyóihoz kapcsolódó megyék – Bihar, Zaránd, Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Külső-Szolnok és Heves (Tisza menti és bal parti része) területén a források és a szakirodalom (Györffy Gy. 1963/1987 és Romhányi B. 1998; 2014) alapján ötven, 11-14 század között keletkezett és többségében ezekre az évszázadokra kiterjedő működésű monostorhely földrajzi helyzete határozható meg, illetve becsülhető azok korabeli földrajzi környezete, különös tekintettel a vízrajz akkori állapotára.

1. ábra. A Kárpát-medence térhasznosítási felszínei
1. 500 m feletti erdőtérszín 2. Település-térszín 3. Folyó-térszín

Az itteni magas előfordulási számra és a földrajzi elhelyezkedés sajátosságaira a Kárpát-medencében ekkor lezajló regionális folyamatok térszerveződési (természeti, területhasznosítási, megtelepedési) összefüggései adhatnak magyarázatot (Csüllög G. – Frisnyák S. – Tamás L. 2014).

A Középkori Tiszántúl Földrajzi Jellemzői

Az Alföld szerepe a Kárpát-medence 11-14. századi földrajzi környezetében jelentősen különbözött a maitól. A csekély domborzati tagoltságú felszínei elsősorban a növény- és vízborítottság változatosságában váltak hasznosíthatóvá. Az eltérő vízrajzi jellemzők alapján kevésbé volt homogén megjelenésű, mint mai állapotában, mivel jelentős térségeket borított időszakosan, vagy állandóan az árvíz és belvíz (Frisnyák 2011). Az ehhez igazodó növényzeti és talajtípusbeli váltakozás eltérő jellegű felszíneket (Glaser L. 1939.) hozott létre.

Az Alföld honfoglalás- és koraközépkori természeti jellemzőit rekonstruáló történeti tájtypusokkal (Somogyi S. 1997) összefüggésben négy, a térhasznosítás – megtelepedés és gazdálkodás – eltéréseit kialakító felszintípus határozható el:

- Állandóan vízzel borított felszínek: a felsorolt folyók közvetlen és folyóközi árterei.

- Időszakosan vízzel borított felszínek: az alacsony térszínű (döntően 100 m alatti), változóan vízjárta és részben vízmentes felszínekre osztott folyó menti síkságok tájai.
- Gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású (részben 100 m alatti) felszínek: folyóvizekkel körbejárta, döntően vízmentes, alacsony helyzetű hordalékkúp síkságok tájai.
- Részben kiegyenlített - kismértékű elsődleges és közepes másodlagos (növényzeti) térosztású, 100 és 200 m közötti felszínek: a folyó medrekkel és széles, lapos völgyekkel - hátakkal tagolt és a hegységből kifutó folyók által közrefogott kiemeltebb hordalékkúp síkságok tájai.

A vizsgált térség Alföldhöz tartozó részein mind a négy, az egész Alföldre jellemző tagoltsági típus megtalálható. A földrajzi tájak – Nagy- és Kis- Sárret, Érmellék, Tiszazug, Nagykunság, Közép- és Alsó-Tisza-vidék, Maros–Körös köze, stb. néhány kivételtől eltekintve nem csak egy tagoltsági felszínből állnak, pl. a Maros–Körös közén az első három térosztási felszín együttes megjelenése a jellemző (*Csüllög G 2007*).

A középkor elejei megtelepedés földrajzi térszínei az Alföldön

Az Alföld 11-14. századi megtelepedési folyamata alapvetően igazodott a felszín jellemzőihez, az általuk befolyásolt hasznosítási formák két eltérő jellegű térszint alakítottak ki.

1. A az ármentes hordalékkúp felszínek - a település-térszín

Az árvízmentes felszínek domborzati, talaj és növényzeti jellemzői az erőteljesen rögzülő földhasznosítási formának, a földművelő tevékenységnek sokkal jobb feltételeket nyújtottak, mint a vízjárta, vagy szélsőségesebb tagoltságú felszínek. A gyenge domborzati és közepes borítottsági térosztású, döntően vízmentes, alacsony helyzetű hordalékkúp síkságok és a részben kiegyenlített, folyómedrekkel és széles és lapos völgyekkel-hátakkal tagolt, a hegységből kifutó folyók által közrefogott magasabb helyzetű hordalékkúp síkságok, ha eltérő mértékben is, de azonos megtelepedési jellemzőket mutattak (*Frisnyák S. 1990*).

Az alacsony helyzetű hordalékkúp síkságokon nem egyenletes elterjedésben, hanem bizonyos térszínekre koncentrálnak jelentek meg a térhasznosítás különböző formái. Az időszakosan, vagy állandóan vízzel borított felszínek felé eső peremnél jöttek létre a két eltérő tagoltsági felszín adottságaira épülő külső ártérperemi településhelyek pl. Maros–Körös köze, Nagykunság stb. (*Maksay F. 1971*). A perem kívüli részeken a növényzeti és a talajtípus határok osztásai voltak a meghatározó településalakító tényezők

A magasabb helyzetű hordalékkúp síkságokon a folyókat követő alacsony kiemelkedésű teraszokon folyó menti településhelyek, míg a kiterjedt hordalékkúpi és löszös hátakon a folyók közti településhelyek tipikus formái alakultak ki (*Frisnyák S. 1995*). Itt kettősirányú településsűrűsödés mutatható ki, egyrészt az itt még szűkebb árterű folyók partjai mentén, másrészt a folyók völgykapuiban és a hegyláb felszínek erdőperemein jelentek meg nagyobb számban a települések.

Ezeken a térszíneken a borítottság és a gyenge domborzati különbség által kialakított tagolás nem elhatároló és aktivitást fékező, hanem elosztó és az érintkezéseket felerősítő jellegű volt. A sűrű térhasználat következtében fontossá vált a tevékenységek hatótereitől és annak érvényesítési lehetőségeitől függő természeti és társadalmi elhatárolódások kinyilvánítása és a jogi rögzítés érvényesítése (*Maksay F. 1971*). A természeti térosztásban megnyilvánuló határok a társadalom céljai és lehetőségei szerint érvényesíthetők vagy feloldhatóak voltak, mivel ezen a térszínen nem gátként, hanem főleg a hasznosítás számára kevésbé kihasználható, vagy később bevonható, tartalék területként jelentek meg (folyómedrek, völgyhátak, erdők, puszták stb.). Ez a kettős határállapot kedvező lehetőséget adott az előjelzett természeti érintkező irányok települési/társadalmi térérintkezések kiépítésére. Az elhatárolódások rögzítése mellett megjelent a társadalmi működtetéshez szükséges térbeli kapcsolódások rögzülése is. Az így kialakuló településrendszer már nem csak a természeti, hanem a társadalmi térosztást is megjelenítette. Ugyanakkor a település-térszín nem csak az Alföldhöz tartozóan jelent meg, hanem a 200 m feletti hegylábi, dombsági területekre felhúzódva és a peremi hegységek völgyeibe sokszor mélyen benyúlva adta a korai századokban legmeghatározóbb térhasznosítás térségeit.

2. Az árterek - a folyó-térszín

Az Alföld területének nagyobb részét adták a Duna, valamint a Tisza mellékfolyóinak alsó szakaszához kapcsolódó (többségében 100 méteres szintmagasság alatti), vízjárta és közbezárt vízmentes felszínekre osztott síksági felszínek. A völgsűrűségi tagoltság hiánya erős borítottsági tagoltsággal járt együtt, de az állandó és különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínek és a velük összefüggő talaj és növényzeti megjelenés természeti térosztása a vízjárásnak megfelelően állandóan változott (*Glaser L. 1939.*). A határok hosszabb távon csak jellegükben, de nem térhelyzetükben voltak stabilak, a térosztási irányok gyengék és kaotikusak voltak. Az alacsonyabb arányú társadalmi jelenlét települései számukban és jellegükben, követték a természeti térosztás dinamikáját. A korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező, de szűk életteret biztosítottak a vízfelszín váltakozásához igazodó különböző jellegű belső ártéri peremek. A térosztáson kívüli állandóan vízzel

borított felszínek kisebb kiemelkedésein a nem túl határozott belső peremi irányokat követő és sokszor változó helyzetű, érintkezés nélküli településnyomok voltak jellemzőek (pl. a Sárrétek). Zárt működésű, helyi környezetet szervező, a vízjárás változását követő településhely-szigetek alakultak ki a vízzel körbezárt, nagyobb kiterjedésű kiemelkedő térszíneken (pl. Nagykunság). A folyómedrek épülő hátainak vízmentes részein a mederzugokhoz és fokokhoz kapcsolódó települések is megjelentek, pl. a Közép–Tisza-vidéken (*Frisnyák S. 1995*). A társadalmi funkciók közül a menedéki és az alacsonyabb szintű gazdálkodási tevékenységhez tartozók – fokgazdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelentek meg elsődlegesen. A zártságot előnyként hasznosító településhelyek a sokszor változó térhelyzet és aktív érintkezések hiányában (kivéve révtelepülések) csak kevés számban rögzültek hosszabb időtartamú településsé. Így a viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint azt a településtérszínen jelentett volna, majd később a településnyomoknak egy része a peremi települések külterületévé vált. A folyó-térszín a legtöbb esetben települési-térszín vette körbe, és a közöttük kialakult kapcsolat olyan társadalmi érintkezési irányt alakított ki, amely nem a folyó-térszín belső aktivitásából származott, ezért ezt a térszín alapvetően az ide szűrtén érkező térbeli hatásfolyamatok elnyelődése jellemezte.

A tájhasznosítás jellemzői

A térben jobban rögzülő földműveléshez növekvő népességszám és a kedvező tértagolódásból fakadóan, relatíve sűrű társadalmi térosztási állapot kapcsolódott, amely differenciált érintkezési irányokat, erőteljes térbeli dinamikát, aktív térállapotot hozott létre.

Ahol a település-térszínen az elsődleges térosztás kismértékű (síksági felszínek) és másodlagos térosztás nem gátló jellegű – vagyis nem alakult ki sűrű mederhálózat, jelentős vízfelszín és összefüggő erdőség –, ott a sokirányú érintkezéseknek kedvező lehetőségei voltak, ezért az aktív térállapoton belül a nyílt (bármely irányban szervezhető) térállapot lett a domináns. Ezek a területek általában a folyótérszín és a tagoltabb 200 m feletti hegyláb felszínek között találhatók. Ha nem voltak egyéb gátló tényezők (pl. kedvezőtlen talajok) a társadalom számára mind a földhasznosításra, és megtelepedésre, mind az útvonalak és az áramlások kiépítésére kedvező feltételeket nyújtott. Ugyanakkor a védettség természeti tényezők híján a helyi közösségek számára nehezen volt megoldható, ezért ezt a települési funkciót csak a kiépített és magasabb szintű társadalmi szervezettség biztosíthatta. Ezzel függhet össze a korai időszak településeinek sűrűsödése a külső ártéri peremek és a jóval tagoltabb hegylábi felszínek erdőpereme felé.

A település-térszín tagoltabb, nem alföldi részein a sűrűbb völgyhálózat következtében az érintkezések irányai kötöttebbek voltak. Itt az aktivitás a folyóvölgyekben futó áramlásokkal összekapcsolódó vonalakra koncentrálódott, amelyek érintkezési zónájában – a völgykapukban – alakultak ki a meghatározó és az alföldi térszínre is kiható elsődleges központok. A belső völgyek áramlási kitettsége kisebb mértékű és a természeti tényezők is jelentős védettséget biztosítottak, ezért itt az irányított (előjelzett irányokban szervezhető) térállapot volt a jellemző.

A földművelésre kedvezőtlenebb adottságok és tagoltsági arányok (folyó- és erdő-térszín) a természeti térosztás jellegéből adódóan néhány speciális funkció (pl. vasműves-erdőgazdálkodás, rév, menedék, átjárók, hágók, szorosok ellenőrzése stb.) helyét kivéve ritkábban megjelenő és gyengébben érvényesülő érintkezési irányokat alakítottak ki. Ebben az esetben az egymástól messze elhelyezkedő és speciális funkciókkal működő térhelyek között a nagyobb belső távolságok és a behatárolt útvonalak az áramlásokat lassító, vagy elnyelő passzív térállapotot hoztak létre. A település-térszín térpályáktól távoli, vizekkel közbezárt passzív térszínei (Duna-Tisza köze, Körös-Maros köze, Nyírség), valamint a folyó-térszín hatásokat befogadó, elnyelő, gyenge téráramlású és az aktív térszínhez tagozódó előtér, míg az 500 m feletti döntően erdővel borított erős domborzati tagoltságú hegyvidékek erdő-térszíne, az erőforrásokat bővítő, a funkcionális és területi terjeszkedésre lehetőségeket adó, áramlásokat fókuszáló és elzáró háttér jelentek meg. (*Süli-Zakar I. – Csüllög G 2010*)

Az Alföldet ebben a korszakban szélsőséges térállapot jellemezte. Belső passzív térségeit alapvetően a jelentős kiterjedésű folyó- és a közéjük zárt köztes település-térszín adták. Ezek körül, a peremhegységek felé, összefüggő sávban 100 és 200 m között a nyílt térállapotú aktív települési-térszín volt jellemző, amelyek erőteljes kapcsolatban álltak a hegységperemből kilépő folyók völgyeihez és völgykapuihoz szerveződő irányított településtérszínrel.

A különböző alföldi településformák közül az összetett – megtelepedés rögzítési, gazdálkodási, egyházi és útvonal szervezői – funkciókkal működő korai monostorok térállapot szerinti elrendeződése a korai térszerveződés egy oldalának jellegzetes lenyomata. A vizsgált terület (*I. ábra*) sok jellegzetességet felerősít, mivel itt alakult ki a nagytérségen belül a legösszefüggőbb folyó-térszín, amelyet a Tisza bal parti folyói alapvetően az Erdélyi-középhegység előtti aktív térséghez kapcsolnak (*Csüllög G. 1999*). Szemben a szabolcsi, szatmári térséggel, vagy a Temesi-délvidékkel, ahol az előtér jobban megosztott a jobb-parti irányok kiépülése révén, vagyis sokkal kevésbé volt zárt, mint itt.

A monostorok földrajzi elhelyezkedésének térszerveződési összefüggései

Az ötven monostor elhelyezkedésének (adatok a függelékben és az 2. ábrán) első legfeltűnőbb sajátossága a folyókhoz kötődésük (45) – azoktól távolabb csak 5 monostor helye azonosítható. Főleg a hosszabb folyó-térszíni szakasszal rendelkezők mellett találhatóak meg nagyobb számban: Tisza 12, Maros 14, Sebes-Körös Tekerő 8, Berettyó (Túr) - Ér 6. Míg a rövidebb folyó-térszíni folyóknál sokkal kevesebb: Fehér-Körös 2, Fekete-Körös 3. A Tisza, Maros és a Sebes-Körös esetében valószínűsíthető telepítő tényező volt a régiók közötti útvonalakhoz kötődő közvetítő szerep is.

Az aktivitási térszínnek és térállapot szerinti elhelyezkedésük elsősorban az érintkezési peremek meghatározó szerepét mutatja. A monostorok közül negyven található az aktivitást felerősítő, egyben védelmet nyújtó belső és külső ártéri- (32), vagy erdőperemen (8). Az előbbiből adódik a térség legjellemzőbb vonása, hogy monostorok több mint fele (34) a passzív térállapotú felszíneken jelent meg.

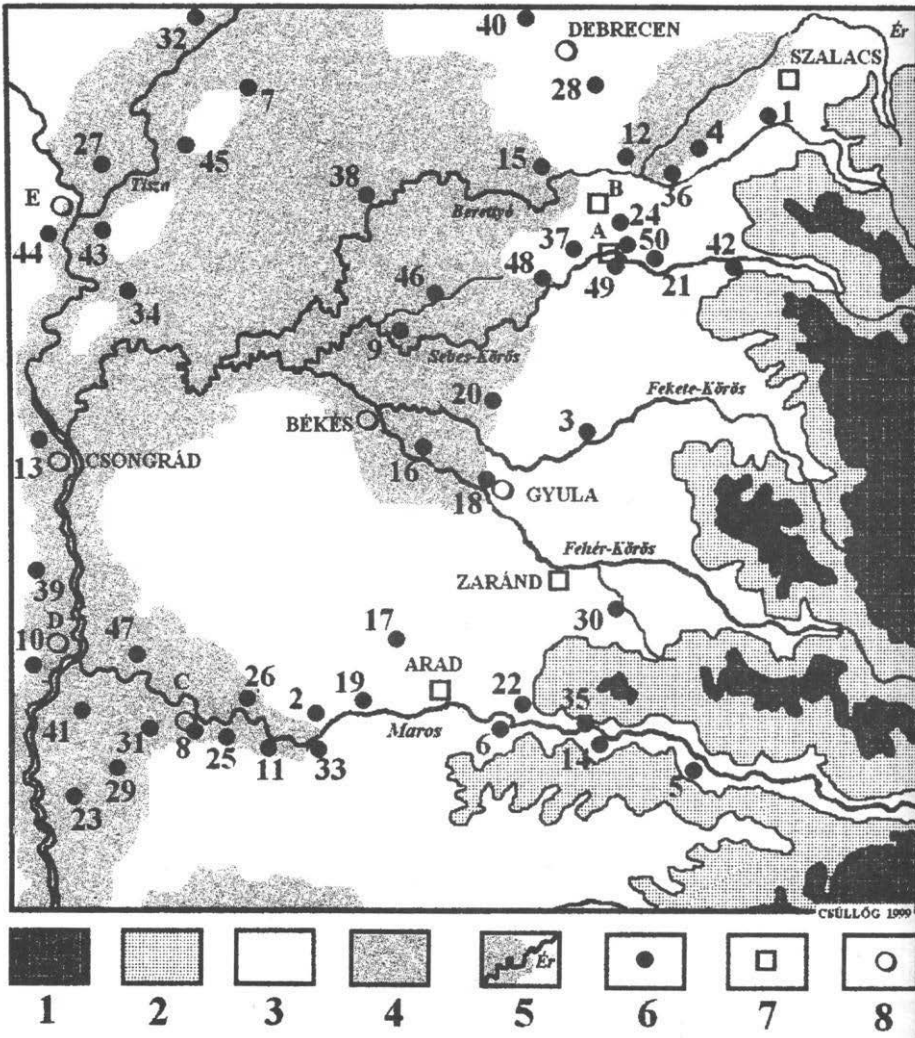
Az alapvető folyóhoz kötöttség és a passzív térszíni túlsúly következtében nem meglepő, hogy domináns a folyó-térszín ártérperemeihez – belső (14), külső (18) – kötődő megtelepedések száma, ezek adják az összes térségi monostorhely majd kétharmadát. Az egyéb települések szempontjából ez a folyó-térszíni túlsúly nem alakult ki, sőt inkább – a hosszabb távon rögzült települések esetében – az ellenkezője, vagyis az alföldi-hegylábi perem felé megjelenő sűrűsödés mutatható ki. A tizenhat aktív területen található monostor elhelyezkedése is igen jellemző, nyolc ezek közül az erdőperemhez kötődik, a nyílt térszínen megjelenő nyolc monostorhelyből pedig öt a térség meghatározó központjához, Váradhoz kapcsolódik. A peremektől és központoktól távol, köztes útvonalak mellett csak öt monostor (ezekből kettő a 15. századig passzív Debrecen környéki település-térszínen) települt.

Megyék szerinti megoszlásuk részben összefügg a megyék folyóhoz és aktivitási térszínhez kapcsolódó szerkezetével: A nemcsak alföldi felszínekkel, így előtér mellett háttérrel is rendelkező megyékben 28 – Arad 7, Bihar 15, Zaránd 2, Heves 4 – monostor található. A csak passzív és döntően folyó-térszíni felépítésű megyékben (Békés 4, Csanád 11, Csongrád 3, Külső-Szolnok 4) pedig huszonkettő monostorhely azonosítható.

A folyó-térszíni dominancia kettős megtelepedési formát mutat. Az itteni szállásterületeket határozatlan kiterjedésű, nehezen rögzülő szórt települési formák jellemezték, különböző jellegű differenciált ártéri gazdálkodással (*Frisnyák S. 1995.*). Ezek között szerveződtek meg az egyházi és részben állami területiség rögzüléseként a monostorok. A közöttük kialakított útvonalak adtak kapcsolódási lehetőséget a nehezen járható, ellenőrizhető és szervezhető folyó-térszín korai településformáinak. Ugyanakkor a monostorok zárt és csak szűk térségre kiható funkcionális működése nem hasonlítható a későbbi központok

vonzásirányokat kialakító szerepköréhez, és alapvetően a korai terület-szerveződés sajátosságait és céljait mutatták:

- Jól védhető, nyílt mozgásvonalaktól távolabbi, vízfelszínhez kapcsolódó megtelepedés
- Összetett térhasznosítás –vízjárta, művelhető, vagy erdő felszínek érintkezési pereméhez kapcsolódó gazdálkodás
- Funkciók és érintkezések határozott térpontokra fókuszálása
- Társadalmi szervezettség gazdasági és egyházi érvényesítése

2. *ábra. A monostorok földrajzi helyzete és térállapot szerinti elrendeződése*
1. 500 m feletti döntően erdővel borított felszínek (erdő-térszín) 2. 200 m feletti irányított térállapotú, erdőszült település-térszín 3. 200 m alatti (alföldi), nyílt térállapotú település-térszínek 4. Időszakosan, vagy állandóan vízzel borított folyó-térszín 5. Folyó 6. Monostorhely 7. Aktív térszíni központ 8. Passzív térszíni központ A: Várad B: Bihar C: Csanád D: Csongrád E: Szolnok
1-50: a monostorhelyek sorszáma a függelékben

A monostorok folyó-térszínhez és az ártéri peremekhez kapcsolódó magas elhelyezkedési gyakorisága egészen a 13. század végéig, 14. század közepéig mutatható ki. Ezután a forrásokban egyre kevesebb bukkan fel, és nagy valószínűséggel elhagyják őket, vagy elveszítik monostori funkcióikat. A 13. században az adatok alapján tizennégy monostor elhagyása, vagy pusztulása következett be a negyvenkilencből – azért nem ötven, mert egy monostornak (Bulcs) az elhagyását még megközelítőleg sem lehet megadni. Ezek felhagyása összefüggésbe hozható a tatárjárással, mivel az erdőperemen és aktív térszínen elhelyezkedők a nyílt térállapot miatt a pusztítások vonalába eshettek. Részben hasonló helyzetben voltak a hegyvidékből kilépő folyókhoz kapcsolódó külső ártérperemi monostorok. A 16. századot a fennmaradó harmincötből csak tizenegy monostor éri meg, amelyek közül csak három található külső ártérperemen (ezek is Maros és a Tisza mellettiek), a többi döntően erdőperemi (7) és csak 1 aktív térszíni (ez is a Maros mellett). Az adatokból megállapítható, hogy egy belső folyó-térszínen kialakult monostor sem maradt fenn a 16. századig, vagyis a monostorok fele a 13. és a 15. század vége között szűnt meg, és ez nem igazán hozható összefüggésbe erőszakos pusztulással. Sokkal inkább a klimatikus változásokkal (Rácz L 2008), a kisjégkorszakban feltételezhető ártéri vízszintemelkedéssel és az ezzel egyidőben változó társadalmi-gazdasági folyamatokkal hozható összefüggésbe (Pinke Zs. – Szabó B. 2008). A kettő együtt igen komoly térszerveződési és térszerkezeti változások indított el a vizsgált térségben.

Az egyházszerveződés és az egyházi birtokformák, szolgáltatások differenciálódása, párhuzamosan ment végbe a nemesi birtokformák és ezzel összefüggésben a nagybirtokrendszer kialakulásával. Egyre nagyobb szerepet kapott a telkes jobbágságra épülő birtokstruktúra, amely igazán jövedelmezővé a egyes (belső, külső telek, szőlő, erdő stb.) gazdálkodási szerkezetű, és megfelelő terület nagyságú telkekből álló falvak és birtoktestek esetében vált. Fokozatosan bővült a térhasznosítás területe, amely elsősorban az erre legalkalmasabb irányított és a nyílt térszíneken ment végbe, szoros összefüggésben a háttér hatalmas erdőterületeivel, mint erdőbirtokokkal és azok fokozódó nyersanyag kitermelésével. A hadszervezeti változások, a várvonalak kiépülése és a vár birtokok bővülése a folyó-térszínekről is ide vonzotta a hadi állattartó, eszközellátó népet (így valószínűleg a tatárjárásnak nem csak

közvetlen, a pusztítással összefüggő megtelepedést ritkító, hanem közvetett, a védelmi átrendeződést kiváltó szerepe is volt). Erőteljes népesség áthelyeződés, áttelepítés indult meg, amelynek egyik bázisát a folyó-térszínek (főleg belsőbb területének) kisméretű, az új gazdálkodási szerkezetre, telekbővítésre ebben a korszakban kevésbé alkalmas szórt településeinek a népessége adhatta.

Ezzel az itteni monostorok háttere és funkciója folyamatosan szűkült. A térhasznosítás differenciálódásával az aktív- és erdő-térszín között megjelenő területi munkamegosztás kialakította azokat az erőteljes érintkezési zónákat, amelyek energikus pontjain megjelentek a régiószervező téráramlási (közigazgatási, egyházi, piaci, kézműves) központok. A Nagyváradon, Zarádon és Aradon keresztül húzódó vásárvonal mentén (*Frisnyák S. 1990; 1995*) a központok körül kialakuló centrumtérsegek fejlődése egyszerre hatott az előtér, és a háttér irányába, de a 15. századtól a népességnövekedés és a birtokrendeződés, koncentrálódás hatására termelődő térenergiák a hegyvidéki térség területein már kisebb mértékben és lassabban tudtak érvényesülni. Ezért felértékelődött a település-térszín vízjárta felszínek felé eső oldala (a külső ártéri perem), így ez a terület a korábbinál szorosabban és megváltozott funkciókkal kapcsolódott a tiszántúli centrumtérsegehez. Ehhez a folyamathoz társult a Tisza két oldalára betelepített jász és kun népesség területi szerveződésének a korábbtól eltérő aktivitása. Fokozatosan térszervező szerepet vettek fel a vásárvonal és az ártéri perem közötti másodlagos központok: Csanád, Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád, Gyula, mintegy kiváltva a monostorok korábbi hasonló szerepét. Az eddig is meghatározó bihari térség esetében a részben politikai, de főleg fontos gazdasági funkciókkal gyarapodó új központnak, Debrecennek a Tisza felé irányuló kapcsolatai, kereskedelmi irányai, birtokszerzései a későbbi századok folyamán egyre erőteljesebbé váltak (*Csüllög G. 1998*). A térséget érintő és a korszakot lezáró változást a 16. század főúri és török háborús harcai, majd a hódoltságkori térszerkezet kialakulása hozta meg, amelyben ez a térség jelentős ütköző zónává válik, és ez súlyos válságot hozott (néhány a helyzetet gazdaságilag jól kiaknázó mezővárosokon kívül, pl. Debrecen, Hódmezővásárhely) a legtöbb településformának, közöttük a monostoroknak is. Az ekkorra a háttérüket és funkciójukat veszített monostorok száma tovább csökken és az új szerzetesrendek nem itt, hanem az erdőperemen, az erdő-térszín belső völgyeiben, illetve a kialakuló városi/piaci központokban gyarapítják monostoraik számát.

Ugyanakkor ez a folyamat, az elnéptelenedés, illetve a népességnek az árterek közötti, vagy peremi ármentes térszínek nagyobb településeibe, a későbbi mezővárosokba történő koncentrálódása megteremtette a 16. század sajátos alföldi mezővárosi nagyállattartó gazdálkodásának feltételeit, amelyet majd a hódoltság viszonyai és kényszerei teljesítenek ki a 16. század második felében.

Függelék:

A vizsgált monostorhelyek adatai

(Név /település, vagy monostornév/ – Vármegye – *Folyó – térállapot*, térhelyzet – a megszűnés feltehető évszázada)

1. **Ábrány** – Bihar vm. – *Berettyó* – *aktív terület/erdőperem* – 14. sz. közepe
2. **Ajtony** – Csanád vm. – *Maros* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 14. sz. közepe
3. **Bátor** – Bihar vm. – *Fekete-Körös* – *aktív terület* – 14. sz. közepe
4. **Berettyómonostor/Szentjobb** – Bihar vm. – *Berettyó* – *folyó-térszín*, külső ártérperem – 16. sz. vége
5. **Bizere** – Arad vm. – *Maros* – *erdőperem* – 16. sz.
6. **Bulcs** – Arad vm. – *Maros* – *erdőperem* – ?
7. **Cheym** – Heves vm. – *Tisza* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 13. sz.
8. **Csanád** – Csanád vm. – *Maros* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 16. sz.
9. **Csolt** – Békés vm. – *Sebes-Körös* – *folyó-térszín* belső ártéri perem – 14. sz.
10. **Dorozsma** – Csongrád vm. – *Tisza* – *folyó-térszín* külső ártéri perem – 16. sz. eleje
11. **Egres** – Csanád vm. – *Maros* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 16. sz. eleje
12. **Egyed** – Bihar vm. – *Ér* – *folyó-térszín*, külső ártérperem – 14. sz. közepe
13. **Ellésmonostora** – Csongrád vm. – *Tisza* – *folyó-térszín* külső ártéri perem – 14. sz. közepe
14. **Eperjes** – Arad vm. – *Maros* – *erdőperem* – 13. sz. közepe
15. **Gáborján** – Bihar vm. – *Berettyó* – *folyó-térszín*, külső ártérperem – 14. sz. vége
16. **Gerla** – Békés vm. – *Fehér-Körös* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz.
17. **Gyelid** – Arad vm. – *Szárazér* – *aktív terület* – 13. sz. közepe
18. **Gyulamostora** – Zaránd vm. – *Fehér-Körös* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 13. sz. közepe
19. **Hódosmonostora** – Arad vm. – *Maros* – *aktív terület* – 13. sz. vége
20. **Izsómonostora/Szabadgyán** – Bihar vm. – *Gyepes* – *Fekete-Körös* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 13. sz. közepe
21. **Jofa** – Bihar vm. – *Sebes-Körös* – *aktív terület*, völgykapu – 15. sz. vége
22. **Kalodva** – Arad vm. – *Maros* – *erdőperem*, völgykapu – 16. sz. közepe
23. **Kanizsamostora** – Csanád vm. – *Tisza és Harangod között* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz. vége
24. **Kápolna** – Bihar vm. – *Sebes-Körös* – *aktív terület*, völgykapu – 16. sz. közepe

25. **Kemecse** - Csanád vm. – *Maros* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 13. sz. ?
26. **Kenézmonostora** – Csanád – *Maros* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 13. sz. közepe
27. **Körümonostora** – Heves vm. – *Tisza* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz. eleje
28. **Monostorpályi** – Bihar vm. – *passzív köztes terület* – 14. sz. vége
29. **Oroszlámos** – Csanád vm. – *Tisza és Harangod között* - *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz. eleje
30. **Pankota** – Zaránd vm. - *Fekete-Köröshöz közel* – *erdőperem* – 15. sz. eleje
31. **Pordány** – Csanád vm. – *Maroshoz közel* - *folyó-térszín* külső ártéri perem – 14. sz. eleje
32. **Poroszló** – Heves vm. – *Tisza* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 15. század vége
33. **Rahonca** - Csanád vm. – *Maros* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 13. sz. közepe
34. **Sáp** – Külső-Szolnok vm. – *Tisza* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 13. sz. közepe
35. **Solymos** - Arad vm. – *Maros* – *erdőperem* – 13. sz. közepe?
36. **Szentimre** – Bihar vm. – *Berettyó* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 14. sz. eleje
37. **Szentjános** - Bihar vm. - *Sebes-Körös* – *aktív terület* – 13. sz. vége
38. **Szeremmonostora** – Békés vm. – *Túr* – *folyótérszín*, belső ártéri perem – 14. sz. eleje
39. **Szermonostora** – Csongrád vm. - *Tisza* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 14. sz. közepe
40. **Szólátmomostora** – Bihar vm. – *passzív köztes terület* – 14. sz. eleje
41. **Szőreg** - Csanád vm. – *Tisza, Maros* - *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 13. század közepe
42. **Telegd** - Bihar vm. - *Sebes-Körös* – *erdőperem*, völgykapu – 16. sz. közepe
43. **Tenyőmonostora** – Külső-Szolnok vm. – *Tisza* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz. vége
44. **Tétmonostora** – Külső-Szolnok – *Tisza* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz. vége
45. **Tomajmonostora** – Heves vm. – *Tisza* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 14. sz. közepe
46. **Torda** – Békés vm. - *Tekerő* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 13. sz. közepe
47. **Tömpösmonostora** – Csanád vm. – *Maros* – *folyó-térszín*, belső ártéri perem – 13. sz. közepe
48. **Ugra** – Bihar vm. - *Sebes-Körös* – *folyó-térszín*, külső ártéri perem – 14. sz. közepe
49. **Várad** - Bihar vm. - *Sebes-Körös* – *aktív terület*, völgykapu – 16. sz. közepe
50. **Váradelőhegy/Váradhegyfok** – Bihar vm. – *Sebes-Körös* – *aktív terület*, völgykapu – 16. sz. közepe

Irodalom

- CSÜLLÖG G. (1999) Táj jellemzők a bihari térség középkori településtörténetének kialakulásában In Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Gödöllő, pp. 127-132
- CSÜLLÖG G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen, p. 147
- CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – Tamás L. (2014): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. évf. 1-2. pp.1-10.
- FRISNYÁK S. (1990) Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, p. 213.
- FRISNYÁK S. (1995) Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák Sándor: Tájak és tevékenységi formák (földrajzi tanulmányok). Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. szerk. Boros L. Miskolc – Nyíregyháza, pp. 141 - 159.
- FRISNYÁK S. (2011): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: Gecsényi Lajos– Izsák Lajos szerk.: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 819-827.
- F. ROMHÁNYI B. (2015) Kolostorhálózat – településhálózat – népesség: A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle* 57: (1) pp. 1-49.
- GLASER L. (1939) Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* LXVII. 4. pp. 297-307.
- GYÖRFFY Gy. (1963/87) Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAKSAY F. (1971) A magyar falu középkori településrendje. Akadémiai kiadó, Budapest, p. 237.
- PINKE Zs.–SZABÓ B. (2010): A klímaváltozás hatása a Hortobágy-Sárrét középkori településhálózatára. In: Kertész Á. (szerk.): Tájökológiai Kutatások. MTA FKI. Budapest, pp. 231-238.
- RÁCZ L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, p. 261.
- SOMOGYI S. (1997) Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásának tájrajzi vonatkozásai. In: Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő, pp. 41-57.
- SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.) A terület-és településfejlesztés alapjai II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 37-73.
- ROMHÁNYI B. (2000) Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Pytheas, Budapest p.109.

The space-ordering function of medieval monasteries in the Central Tisza region and along the Körös rivers

In the first centuries of the Hungarian conquest, it was not only a simple process of settling that took place in a geographical environment different from the present one, but also a fixing of the ordering forms of the regions. Of the settlement forms, it was the monasteries of the Great Hungarian Plain established in significant numbers in this period that stood out with their characteristic space utilizing and ordering functions. These settlements resulting from the early orderings of the church are situated especially densely in the foreground of the Transylvanian mountains as well as in the area united by the rivers Maros, the Black Körös, the White Körös, and Rapid Körös, Berettyó, Ér and Tisza. On the basis of sources and special literature, the geographical situation of fifty monasteries, established and functioning in the 11th and 14th centuries, can be defined. The frequency of the high position of the monasteries associated with the peripheries of flood areas can be demonstrated until the end of the 13th and the middle of the 14th century. Afterwards, fewer and fewer of them appeared, and there is a high probability that they were abandoned or lost their functioning as monasteries.

Pannonhalma, a gazdálkodó monostor

Dr. Boros Zoltán

Bevezetés

A bencések magyarországi gazdálkodásával több kutató is foglalkozott már, akik különböző korszakokban egy-egy monostor, vagy akár az egész kongregáció gazdasági működését vizsgálták.¹ Több korszakon átívelő gazdaságtörténeti monográfia eddig még nem született, és jelen írásunkban mi is csak arra vállalkozunk, hogy a szakirodalomra támaszkodva mutassuk be a Pannonhalmi Főapátság gazdaság-történetének egy-egy szakaszát, annak főbb jellemzőit.

Bevezetesként vessünk egy pillantást Szent Benedek regulájára, amelyben külön fejezet foglalkozik a fizikai munkával, ami elengedhetetlen része a szerzetesi eszménynek. Benedek a nyári hónapok napi időbeosztásának tárgyalása során így fogalmaz. *„Ha pedig a helyi viszonyok vagy szegénységük azt kívánná, hogy maguk gyűjtsék be a termést, ne szomorkodjanak, mert akkor igazi szerzetesek, ha saját kezük munkájából élnek, mint atyáink és az apostolok is.”*² Egy másik helyen, az 59. fejezetében pedig azokról a fiatalokról olvashatunk, akik szüleik kérése, illetve felajánlása révén kezdték meg a monostorban a szerzetesi életüket. Amennyiben nemes ember gyermekéről volt szó, a szegénységi fogadalomra való tekintettel az alábbi előírást kellett a szülőknek szem előtt tartaniuk. *„Vagyonukat illetően pedig ugyanebben a kérvényben ígérik meg esküvel [a szülők], hogy sohasem fognak neki [a gyermeknek] sem személyesen, sem közvetítő által bármit is juttatni, vagy a birtoklásra alkalmat szolgáltatni. Vagy ha ezt tenni nem akarják, hanem valami alamizsnát akarnak a monostornak felajánlani, állítsanak ki a monostornak szánt dolgokról adománylevelet, fenntartva maguknak, ha úgy tetszik, a haszonélvezetet.”*³ Ezekből a sorokból két fontos következtetést vonhatunk le. Egyrészt, hogy a bencés monostorok már a rend alapításának időszakában, a 6. században is fogadtak, fogadhattak el birtokadományokat, másrészt pedig, hogy bár a szerzetesek által végzett munka elsősorban házi, illetve ház körüli munka volt, mégis előfordulhatott, hogy maguknak is tevőlegesen részt kellett venni a mezei munkákban.

¹ A teljesség igénye nélkül lásd az irodalomjegyzéket, illetve gazdaságtörténeti tanulmányokat itt: Örökség és küldetés II. 1009-1148.

² A 48. fejezet. Regula 1993. 55-56.

³ Regula 1993. 65.

Pannonhalma birtokai a középkorban

A pannonhalmi kiváltságlevél az első olyan oklevél Magyarországon, amely az egyházi kiváltságok mellett birtokadományokat is tartalmaz. A Pannonia Szent Hegyén alapított Szent Márton Apátság tíz településen kapott birtokadományt I. Szent István királytól, de jelentős javadalomnak számított a somogyi tized és a pozsonyi vám harmadrésze. Hasonló adományokkal a királyi utódok, így Szent László és II. Béla szintén gyarapították a monostor birtokállományát, de a 12. században több magánszemély is végrendelkezett az apátság javára. *Fulcos hospes* vagy *Színes* és *Margit asszonyok* jóvoltából az ország legkülönbözőbb pontjain gyarapodott a szerzetesek birtokállománya. *Caba ispán* például 1181-ben egymaga 100 ekényi földet és 2 szőlőt hagyott a szerzetesekre.⁴ A pannonhalmi monostor birtokállományáról jó áttekintést nyújt a nyitrai főesperes, *Albeus mester* összeírása, aki IV. Béla király megbízásából vette számba az apátság javait. Eszerint a birtokok rendkívül szórta helyezkedtek el az országban, hiszen tíz vármegyében, 91 település 99 birtokrészén összesen 2243 háznépet írtak össze. A birtokok negyede a monostor körül egy 25 kilométeres körben helyezkedett el, Győr, Veszprém és Komárom vármegyékben, ugyanakkor ezen a területen élt a szolgáltató népességnek körülbelül a fele. További két helyen volt még jelentősebb birtokegyüttese a bencéseknek. Egyrészt 11 falut jegyeztek fel a Felvidéken, a Vág folyó mentén elterülő Salaföldön; másrészt a Somogy vármegyében – ahol a tizedszedés jogával már amúgy is az apátság rendelkezett – fekvő Zselicerdőn közel 300 háznépet vettek számban.⁵ Az Árpád-korban még gyarapodott némileg ez a terület, de ez az állapot nagyságrendileg jelzi, hogy milyen jelentős uradalom alakult ki az első királyi alapítású bencés apátság körül.

Sommásan azt mondhatjuk, hogy a 11. századot a királyi alapítású apátságok számának növekedése jellemzi, a 12. század az egyes monostorok gyarapodásának időszaka, a 13. században pedig a tatárjárás pusztítása utáni újjáépítés időszaka volt.⁶ A 14-15. század azonban alapvető változást hozott a monasztikus rendek életében, aminek hátterében a kommenda rendszer elterjedése állt. A tatárjárás előtt a legjelentősebb közösség 38 szerzetessel – nem csak tagjainak száma, de ősisége és vagyona révén is – Szent Márton monostora volt. Egy évszázaddal később ez a létszám töredékére esett vissza, és a szerzetesek már többnyire nem a hagyományos szerzetesi fegyelem keretei között éltek. A nagybirtok a kevesebb szerzetes számára relatív jólétet biztosított, ami egyre több esetben váltotta ki a birtokok elidegenítésének szándékát a kegyurakból.⁷ Ez a jelenség közrejátszott abban, hogy az uralkodók gyakran

⁴ Az oklevelek magyar nyelvű fordítását lásd: Paradisum plantavit 550-566.

⁵ Solymosi 1996. 522-524.

⁶ Török 2006. 123.

⁷ Török 2004. 106-107.

adományozták el a monostorokat valamely hűség híveknek szolgálataik jutalmaként, akik néhány kivételtől eltekintve nem fogalazták a szerzetesi élet fenntartásával, bár nem is feltétlen akadályozták azt. Ebben a korszakban az is megfigyelhető, hogy a hívők már nem a befelé forduló monasztikus rendeket preferálták adományaikkal, hanem sokkal inkább a hétköznapi életükben intenzívebben jelen lévő koldulórendeket, különösen a ferenceseket. Érdekesség, egyúttal nagyon is jellemző eset, hogy a jelentős magánvagyonnal rendelkező *György apát*, a jásvi bencés monostor javadalmasa 1495-ben keletkezett végrendeletének kedvezményezettje nem saját rendje vagy apátsága, hanem a pálosok csatjai kegyhelye volt.⁸

Pannonhalmát először I. Nagy Lajos király adományozta el világi személynek, amikor a vele rokoni kapcsolatban álló Piast Ulászló herceget tette meg apátnak. Ugyanígy tett Luxemburgi Zsigmond király is, aki uralkodása öt évtizede alatt többnyire rokonainak adományozta az apátságot.⁹ Pannonhalma a gazdasági erejét tekintve még mindig jelentős javadalomnak számított, amit az is bizonyít, hogy az uradalom jobbágynak száma után kiállított lovas bandériumnak nagysága a győri, váci és veszprémi püspökkel egyenlő nagyságú, 200 fős volt.¹⁰

A 15. századtól indult el a hatékonyabb gazdálkodás érdekében a birtokkoncentráció folyamata is. A távolabb fekvő birtokrészeket igyekeztek eladni, és helyette a monostor közelében fekvő, gazdaságosabban művelhető, jobban felügyelhető és a 16. századtól kezdve nem utolsó szempontként, jobban védhető területeket igyekeztek vásárolni.¹¹ Ezt a folyamatot szakította meg az Oszmán Birodalom terjeszkedése, melynek következtében a pannonthalmi apátság épületeit is megerősítették és katonasággal látták el. Így vált Szent Márton monostora 16. század elején fokozatosan végvárrá, a győri erődváros elővárává.

Újjáépítés a 17-18. században

A bencések több mint ötven év elteltével térhettek vissza Pannonhalmára, és azonnal hozzáfogtak a birtokaik újjászervezéséhez, amiben fontos szerep jutott a saját kezelésben lévő földeknek. A török rablásoktól védett területen, a Dunától északra fekvő Deáki környékén jött létre az első allódium, amit aztán a monostor körül fekvő újabb majorságok követtek. A szentmártoni majort 1650 körül kezdte el építeni Magger Placid főapát, akinek ekkor még a fehérvári törökök engedélyét is meg kellett szereznie a munkálatokhoz. Három évtizeddel később Gencsy Egyed főapátnak még mindig a budai pasa hozzájárulására volt szüksége ahhoz, hogy a Győrszentiván határában létesítendő majorban gulyát, ménest, és juhokat tarthasson. A munkaerőben mutatkozó hiányt sok más földesúrhoz hasonlóan a

⁸ Kubinyi 1996. 538.

⁹ Török 2006. 123.

¹⁰ Kubinyi 1996. 539.

¹¹ Dénesi 2014. b 53.

bencések is betelepítéssel igyekeztek pótolni.¹² Ez hatással volt a vidék etnikai összetételére, hiszen német családok érkeztek Péterdre, Csanakra, kisebb létszámba Szentmártonba, nemcsak Moson vármegyéből, de Németországból is. Göncz Celesztin főapát szintén egy Moson vármegyei községből, Kimléről telepített horvátokat Szentivánba. Szlovákok Nyitra vármegyéből költöztettek Bársonyosra, de a Főmonostor köré is települtek az apátság felvidéki birtokairól.¹³

A Főapátság birtokain a földművelés és az állattenyésztés megközelítőleg azonos súllyal szerepelt, de az egyes uradalmak eltérő profillal rendelkeztek. Így Szentmártonban az ígás állatokon kívül elsősorban a gabonatermelés és a szőlőművelés volt jellemző, míg a kisaliforniai gazdaságokban elsősorban az állattartás dominált. A gyakori böjti napok miatt nagy igény volt a halra, amit a Duna közelsége miatt elsősorban vásárlás útján biztosítottak, bár az apátság a véneki malomjogot halszolgáltatás fejében adta bérbe. A monostor közelében Ravazdon halastava is volt az apátságnak, ahol Somogyi Dániel főapát a Pannonia-forrás melletti kertben egy *vivariumot* létesített. A forrásvizet egy földalatti csatornán át vezették a medencébe, ahol nem csak halakat, de teknősbékákat is tenyésztettek, ami szintén a böjti ételek közé tartozott.¹⁴

A korszakban ismét fellendülő szőlőtermesztésről és a borászatról külön fogunk szólni. Itt annyit érdemes megjegyezni, hogy az uradalmi pálinkafőzés jelentéktelen volt ebben az időszakban, a konvent szükségleteit többnyire vásárlás útján elégítette ki. A sörfőzés szentmártoni megjelenésére 1701-ből van az első adatunk, Thomas Menner szerződése értelmében a termelés huszadát kellett a főapátság rendelkezésére bocsátania. A borból és gyümölcsökből ecetet is készítettek.¹⁵

Sajghó Benedek főapát és utódai szívós munkával szerezték vissza rendjük javait, aminek következtében egy közel 40 000 hold kiterjedésű birtokot sikerült kiépíteniük. Ezt a dinamikus fejlődést ismét egy törés követte, a bencés rend 1786-os feloszlata, vagy legalábbis a Habsburg Birodalom területén való működésük uralkodói betiltása. Bár a rendi élet formálisan megszűnt, a birtokok túlnyomó többsége egyben maradt, és a Magyar Kamara kezelésébe került, ahonnan csak kis része került idegen kézre.

A szőlők

A bencés apátságok gazdálkodásának vizsgálata során kiemelt helyet kell biztosítanunk a szőlőművelésnek. A bort a szerzetesek a liturgiához, hétköznapi fogyasztásra és jövedelemforrásként egyaránt használták. A donátorok bőkezűségének köszönhetően a 11. század végén már 74 szőlője és 88

¹² Dénesi 2014. a 59.

¹³ Tóth 1998. 39-40.

¹⁴ Dénesi 2014. a 61.

¹⁵ Dénesi 2014. a 61.

szőlőművese volt az apátságnak, ennek nagyobb része a monostor közelében feküdt. A 13. század elején a monostor alatt fekvő Alsokon 68 szolgálaládból 57 foglalkozott szőlőműveléssel, akik az ebben az időszakban elterjedő szokás szerint a szőlőművelés után fizetett járadékkal tartoztak az apátságnak. A monostor közelében fekvő sokorói dombokon az apátok adókedvezmények bevezetésével igyekeztek növelni a szőlőtelepítési kedvet, hiszen a közösség ellátásához szükséges bormennyiséget meghaladó részt a közeli Győr városában könnyen pénzzé lehetett tenni. A bor a könnyen és magas áron értékesíthető termékek közé tartozott a koraújkorban is, így nem véletlen, hogy a kommandátor apátok különösen is ügyeltek a tized beszedésére, és az allodiális szőlők területének növelésére. A török veszély növekedésével a somogyi tizedeket többnyire bérbe adták, de arra is találunk adatot, hogy apátsági hajdúk gondoskodnak beszedéséről. A 16. század gyakorlata szerint a földesúri és dézsmaborokat az uradalmi kocsmákban mérték ki, az apátság kapujában lévő úgynevezett felsőkocsmában egész évben az uradalmi borokat árusították.¹⁶

Az apátság saját kezelésében lévő szőlőket kezdetben robottal műveltették, de a 18. században fokozatosan áttértek a sokkal hatékonyabb bér munkára. A szüret után a mustot a dézsmaborokkal együtt a mezővárosban lévő majorsági pincébe és a három főmonostori pincében helyezték el.¹⁷ A borok kezelésének folyamatára a pincemesterek ügyeltek, akik közül Keller Bálintot név szerint is ismerjük, számadáskönyvei értékes források a korszaknak.¹⁸

A 19. században tovább folytatódott a szőlőterületek bővítése, ennek nagysága 1912-re elérte a 190 holdat. 1878-tól már önálló kezelőtiszt felelt a központi pincéért, az összevont szőlő-, és pincegazdaságot pedig egy bencés kormányzó felügyelte. Különösen sokat tett a borászat fejlesztés érdekében Fehér Ipoly főapát, akinek nagy szerepe volt a filoxéra elleni küzdelemben, a mezőgazdasági minisztériummal együttműködve dolgozott ki tervet az ültetvények felújítására. A 20. század elején a rend elő tudta állítani az éves borszükségletét, ami meghaladta 750 hektolitert, de ennél jóval több, közel 1200 hektoliter bort tudtak értékesíteni.¹⁹ A két világháború között már nem csak közvetlenül a pincéből, hanem egy győri és egy budapesti boltban közvetlenül is értékesítették a rend sokorói, somogyi és somlói borait. A pannonhalmi borok után több német, cseh és angol borkereskedő cég is érdeklődött, így nem csak a budapesti Grand Hotel Hungaria, az Astoria Hotel és a Gundel étterem asztalaira, de londoni tiszti kaszinókba is jutott belőle.²⁰

¹⁶ Dénesi 2014. b 51-53.

¹⁷ Dénesi – Csoma 2004. 12-16.

¹⁸ Dénesi 2011.

¹⁹ PRT VI. A 350-352.

²⁰ Dénesi – Csoma 2009. 22-23.

Az erdőhasználat

A bencés monostorok erdőhasználatáról viszonylag kevés szó esik a szakirodalomban annak ellenére, hogy több apátság is jelentős erdőterülettel rendelkezett már a középkorban is. A Pannonhalmi Főapátság erdei a Bakonyalján, a Pannonhalmi- és a Sokorói-dombság területén húzódtak. A 17-18. században sok problémával küszködtek a szerzetesek. A rendszertelen vágás és a jobbágyok kártételei legalább annyira pusztították az erdő faállományt, mint a háborúk vagy a békésebb időszakban fellendülő építkezések. Gondot jelentett a szakértelem hiánya is, hiszen a 19. század elejéig nem egységesen kezelték az uradalmi erdőket, hanem az egyes gazdaságok gazdatisztjei kormányzása alatt állt. A főmonostori konvent csak 1849-ben határozta el, hogy az uradalmi erdőgazdálkodást egyetlen személy kezébe adják. Az erdészet felügyeletét mindig egy szerzetes látta el, de 1861-től a gazdálkodás közvetlen vezetője egy erdőmester lett, akit a 20. században már erdőmérnökként tartunk számon. A bencés rendtörténet nagy tisztelettel emlékezett meg Strobel Sándorról, akinek a nevéhez fűződik az erdészet jövedelmezőségének emelése. Ennek kisebbik része volt az erdők körbekerítése és árkolása az úthálózat átláthatóvá tétele, de fatolvajok ellen következetes jogi fellépés is. Faiskolákat hozott létre a telepítések felgyorsítása érdekében, és tervszerű fakitermelés mellett gazdálkodott. Míg 1865-ben a 9000 hold erdőterület körülbelül 5000 forint hasznot hozott, működése során az évi nyereséget átlagosan 4,5-szeresére emelte. A tervszerű gazdálkodást utódai is folytatták így a 20. század elején körülbelül 8%-os hasznot hozott. A legkiemelkedőbb nyereséget a Duna ártereiben fekvő komáromfüssi erdő hozta, de legsilányabb hecsei erdő is kitermelte a korszakba szokásosnak tartott 4%-os hozamot.²¹

Feudális árutermelésből tőkés üzem²²

Az 1802-es visszaállítás után több évtizeden keresztül a gabonafélék termesztése került előtérbe, az állattenyésztés terén pedig a juhtartásra fordítottak jelentősebb figyelmet. Az 1848-as áprilisi törvények alapvetően három területen érintették a rend gazdálkodását. A jobbágyság eltörlésével az apátságok elvesztették a jobbágytelki állományt alkotó földterületet és a gazdálkodás az apátsági majorságok területére szorult vissza. A majorságokban végzett mezőgazdasági munka a jobbágyság robotjára épült, amit szintén eltörölt a törvény. Az egyház elveszítette a tizedet és a földesúri kilencedet is – ami akár értékesíthető termés, akár pénz formájában folyt be – attól a lehetséges forgótőkétől fosztotta meg a bencés uradalmakat, ami a gazdaságok modernizálásához és a bér munkások alkalmazásához lett volna szükséges. A főmonostori konvent első reakciója a takarékosági intézkedések meghozatala volt, melyeket akár indokoltnak is tekinthetnénk, de a gazdatisztok

²¹ PRT VI. A 352-353.

²² A fejezet Boros 2014 b. szerkesztett, jegyzetekkel ellátott változatának újraközlése.

fizetésének megkurtítása és számuk csökkentése, valamint a foglalkoztatott cselédség létszámának apasztása semmi esetre sem sorolható ezek közé. Az 1853-ban kiadott úrbéri pátens nyitotta meg az utat, hogy a roboton alapuló földesúri árutermelés fokozatosan átalakuljon bérmunkán alapuló kapitalista üzemmé.²³ Ennek alapvető feltétele a földek elkülönítése és tagosítási eljárások lefolytatása volt. A feudális berendezkedés maradványai, a tőkehiány és a rossz hitelviszonyok lassították az átalakulást, de a kiegyezés után a modernizálás folyamata felgyorsult. Kruesz Krizosztom főapát már nem csak a földbirtok területének növelésével kívánta javítani a jövedelmezőséget, hanem a belterjes gazdálkodás elemeinek bevezetésére is gondja volt. Nagyobb hangsúlyt kapott a szántóföldi takarmánytermesztés, az állattenyésztés területén pedig a juhtartást fokozatosan felváltotta a szarvasmarhák tenyésztése, ami nem csak a tejhozam miatt volt fontos, hanem jelentős szerepet kapott a talajerő pótlásának javításában is. A gazdálkodás hatékonyságát tovább növelte, hogy folytatódott a gazdasági irányítás centralizációja, vagyis a rend öt apátságának birtokait egységesen Pannonhalmáról kormányozták.²⁴ A tőkebevonás egyik formáját a tihanyi apátság birtokainak parcellázása és eladása jelentette, míg a jövedelmezőség szempontjából kiemelkedő szerep jutott a Ravasz központtal működő erdőgazdaságnak, valamint a központi és a somlói szőlőgazdaságoknak.

Ezt a fejlődési folyamatot törte meg az első világháború és az azt követő forradalmi időszak. A trianoni béke a felvidéki birtokok elcsatolásával járt, míg az 1920-as évek elején végrehajtott fölbirtokrendezés további veszteségeket okozott, így a dualizmus idején több mint 68 000 kataszteri holdat kitevő bencés földbirtok nagysága 60 000 alá csökkent. A rend gazdasági helyzetét tovább nehezítette a háború alatt felvett kölcsönökből származó adósság növekedése, a hadikötvények elértéktelenedése, az infláció elszabadulása és a komáromi hengermalom részvényeibe történt rossz üzleti befektetés. 1926-ban a rend adóssága elérte a harmincmilliárd koronát, a tizenegymilliárdos bevétel mellé pedig tizenhatmilliárdos kiadás párosult. A súlyos gazdasági helyzet enyhítésére a Rómából kinevezett vizitátor felügyelete alatt több intézkedés is született. Egyrészt leváltották a főjósághelyettesét, a gazdálkodás irányítását pedig egy öttagú testület vette át. A gazdasági világválság tovább rontotta a kilátásokat. Bárdos Remig főapát 1929-ben visszavonult a rend kormányzatától, és Kelemen Krizosztom koadjutor főapátra hárult konszolidáció nehéz feladata. A szociális érzékenységéről és kiváló politikai kapcsolatairól egyaránt ismert főapát sikeresen vezette ki a rendi gazdaságot az adósságcsapdából és a harmincas évek végére a gazdaságok termelése is nyereséges lett.²⁵ Ezt a folyamatot szakította meg az 1945-ös földreform, majd azt követően a rendi vagyon teljes államosítása.

²³ Dénesi – Csoma 2004. 18-21.

²⁴ Fülöp 1995. 12-22. és Fülöp 2012. 1049-1050.

²⁵ Fülöp 2004. 205-207.

A bencés rend kormányzata mindig igyekezett alkalmazkodni a változó gazdasági környezethez. A rend működését szabályozó statútumok általánosságban rögzítették a vagyonkezelés kereteit. Gyakorlati megvalósításáról a mindenkori főapátok gondoskodtak különféle gazdasági szabályzatok összeállítása vagy konkrét utasítások formájában. Ezeket a rendelkezéseket a főapát vezetése alatt működő központi jószágkormány vagy gazdasági tanács is megtárgyalta, szükség esetén konkrét javaslatokat tettek vagy intézkedéseket hoztak.²⁶ A gazdasági tanácsnak a főapát mellett a rend gazdasági vezetői voltak a tagjai. 1822-ben szervezte meg először Kovács Pál főapát a jószágkormányzó, a számvevő, a pénztáros és a pincefelügyelő alkotta testületet, melynek összetétele többször változott az évtizedek folyamán. A rendeletek végrehajtásáért a gazdasági kerületek élén álló jószágkormányzók voltak a felelősek, akik a rendtagok közül kerültek ki. A kerületi jószágkormányzók közül kiemelkedett a pannonhalmi, akit a reformkortól központi jószágkormányzónak is neveztek, és joghatósága fokozatosan kiterjedt a rend összes apátságának összes birtokára. Tényleges főjószágkormányzónak 1866-tól tekinthetjük, amikor is a statútumok rögzítették, hogy ne rendelkezzen saját kormányzói kerülettel. Vaszary Kolos főapátsága idején a perjel töltötte be ezt a tisztséget. A gazdálkodás az egyes kerületekben a gazdatisztek vezetése alatt állt, ők irányították az alkalmazottakat, a cselédek és a napszámosok munkáját. Tőlük a modernizáció ütemével párhuzamosan egyre inkább megkövetelték a szakirányú végzettséget is. A gazdaságok termelésének ellenőrzését a rendi főszámvevő végezte, de a gazdálkodás egésze felett ellenőrző szerepe volt a nagykáptalannak is. Az örökfogadalmas rendtagok négyévenként tartott gyűlésén a főapát beszámolt a rend gazdasági állapotáról, amit a nagykáptalan tagjaiból alakult gazdasági bizottság is megtárgyal. Amennyiben két nagykáptalan között valamilyen gazdasági ügy sürgős intézkedést igényelt, akkor a rendi elöljárókból és választott rendtagokból álló dékáni testület járt el.²⁷

A szentmártoni gazdaság a központi jószágkormányzó vezetése alatt állt, de az écsi és pázmándi határban lévő apátsági földek is hozzá tartoztak. Ennek az uradalomnak elsődleges feladata volt a főmonostor lakóinak ellátása. Az 1853. évi úrbéri pátens úgy rendelkezett, hogy a jobbágytelkeken kívül elveszett úrbériségért kárpótlás jár a földbirtokosoknak, így 1854-ben összeírták Szentmárton község házhelyeit és meghatározták a kárpótlás összegét. Az összeírásban 19 jobbágytelek mellett 422 zsellérház szerepelt. A maradványföldeket a volt jobbágyok magukhoz válthatták. A megegyezésre 1860. június 21-én került sor. A hegybirtokosokkal a kilenced megváltásáról már egy évvel korábban megegyeztek, de a község a helypénzszedés jogát csak 1896-ban vette meg az apátságtól, míg a kocsmabérlet sosem került átadásra. Az apátság birtokában a kataszter szerint számolva több mint ezer hold föld maradt, amiből 65 hold belső telek, 450 hold szántó, 50 hold rét, 420

²⁶ A témáról újabban: Boros 2014. a.

²⁷ Fülöp 2012. 1051.

hold erdő és 42 hold szőlő volt. A szántó kihatására két részletben került sor. A Felső-tag az apátság écsi birtokához kapcsolódott, míg az Alsó-tag a ravazdi határhoz közelebb eső részen feküdt. Utóbbi könnyebb művelése érdekében az Imre-hegy lábánál épült fel az Imre-major 1870 és 1875 között.²⁸ Az uradalom központja a major épülete volt, ahol gazdasági épületeken és a központi pincén kívül több lakás is helyet kapott. A bognár- és kádárműhelyek mellett ökor- és lóistálló valamint kocsiszín volt az udvarban, míg az épület déli részén két mosóudvar helyezkedett el. Az utcafronti lakásokban az apátsági alkalmazottakkal (uradalmi mérnök, hajdú, pintér, mosónő) együtt az orvos és a járásbíró is helyet kapott, de itt alakították ki a plébános lakását is. Szemben volt az uradalmi magtár és szérűskert, valamint a szakácsok házai.²⁹ A Győr-veszprémi vasútvonal kiépítése után felmerült a gondolat, hogy a vasútállomást lóvasút kösse össze a majossal, amit a növekvő személy és teherforgalom egyaránt indokolt volna. Az elkészült tervek ellenére az ötlet nem valósult meg. Létrejött viszont a telefonos összeköttetés 1907-ben, amikor a major épületében helyezték el azt a központi telefonállomást, melynek egyik végpontja a vasútállomáson, a másik a főmonostorban volt. A két világháború között a major felügyelete kikerült a kerületi-jószágkormányzó fennhatósága alól, és közvetlenül a főjószágkormányzónak beosztott gazdatiszt irányította az ottani munkát. Az épület több átépítésen is átesett, utoljára az 1940-es években, de az államosításig megőrizte a főapátsági gazdaságban betöltött központi szerepét.³⁰

Összefoglalás

Több évszázad gazdasági fejlődését nem lehet néhány sorban a teljesség igényével összefoglalni. A Szent Benedek regulájában gyökerező, és a középkori magyar állam viszonyaihoz igazodó gazdasági alapoktól, többszöri újrakezdés után jutottunk el az 1945-ig, a Pannonhalmi Főapátság birtokainak államosításig. Ez az adott pillanatban a bencés gazdálkodást végét jelentette, de mi már tudhatjuk, hogy csak egy állomás volt egy következő újrakezdés előtt. 1990 után a bencés közösség végiggondolta azokat a gazdasági lehetőségeket, melyeket a 20. század végén a rend szolgálatába lehetett állítani. A tradíciók feltárása mellett megkezdődött az új, innovatív megoldások keresése. A gazdálkodás alapja ma már nem a mezőgazdasági termelés, hanem a turizmus, aminek fejlesztése révén újjáéledt a borászat és a vendéglátás is. Pannonhalma adottságait kihasználva a 21. században újra gazdálkodó monostor lett.

Irodalom

²⁸ PRT VI. A 354-359.

²⁹ Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. Tervtár. Gyórszentmártoni major 1884.

³⁰ Mindezekről részletesen lásd a kiadatlan forrást: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. Gazdasági Levéltár. Központi Jószágkormány jegyzőkönyvei 1872-1921.

- BOROS Z. (2014. a): Központi Jóságkormány vagy Gazdasági Tanács? Adalékok a Pannonhalmi Főapátság dualizmus kori birtokigazgatási rendszeréhez. In. *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek értesítője* 2. 185-198.
- BOROS Z.: A Pannonhalmi Főapátság gazdálkodása 1848 – 1950. In. Pannonhalmi Bencés Főapátság Apátsági Major Látogatóközpont. Apátságtörténet – kiállításvezető – érdekességek. Szerk. Virág Zsolt. Pannonhalma, 2014. 65-69.
- DÉNESI T. – CSOMA Zs.: Pannónia szőlőskertje. Monostori szőlő- és borkultúra Pannonhalmán. h. n. 2004.
- DÉNESI T. – CSOMA Zs.: Monostori szőlő- és borkultúra Pannonhalmán. In. „*ad vinum disertum*” Monostori szőlő és borgazdálkodás. Szerk. Dénesi Tamás, Csoma Zsigmond. Bp, 2009.
- DÉNESI T.: Egyház- és művelődéstörténeti adatok egy pannonhalmi pincemester számadáskönyvében. In. *Helytörténeti tanulmányok. Válogatás a Pápai Levéltári Napok előadásaiból.* Szerk. Petrik Iván. Pápa, 2011. (A Pápai Levéltár Kiadványai II.) 56-88.
- DÉNESI T.: Uradalmi gazdálkodás Pannonhalmán (1650 – 1848). In. Pannonhalmi Bencés Főapátság Apátsági Major Látogatóközpont. Apátságtörténet – kiállításvezető – érdekességek. Szerk. Virág Zsolt. Pannonhalma, 2014. 59-63.
- DÉNESI T.: Évezredes szőlő és borkultúra Pannonhalmán. In. Pannonhalmi Bencés Főapátság Apátsági Major Látogatóközpont. Apátságtörténet – kiállításvezető – érdekességek. Szerk. Virág Zsolt. Pannonhalma, 2014. 51-57.
- FÜLÖP É. M.: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása. Budapest, 1995.
- FÜLÖP É. M.: A képzett rendi ellenőrzés kialakulása a bencés kongregáció birtokain. In. *Falvak, földek, földművesek.* Szerk. Pócs Gyula. Budapest, 2004. 201-218.
- FÜLÖP É. M.: A rendkormányzat gazdasági irányító közegei a magyar bencés kongregáció 19–20. századi gazdálkodásában. In. *Örökség és küldetés II.* 1047–1062. 2012.
- KUBINYI A.: Mátyás Király és a monasztikus rendek. In. *Mons Sacer 996. Pannonhalma 1000 éve I.* szerk.: Takács Imre, Monostori Martina, Szovák K. Pannonhalma, 1996. 538-544.
- SÓLYMOSI L.: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In. *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve I.* Szerk. Takács Imre, Monostori Martina, Szovák Kornél. Pannonhalma, 1996. 514-526.
- SZENT BENDEK REGULÁJA. Ford. Söveges Dávis. Pannonhalma, 1993. (Bencés lelkiségi füzetek 1.)
- TÓTH J. A.: A pannonhalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán. Pannonhalma, 1998. (Rendtörténeti füzetek 42.)
- TÖRÖK J.: A tizennegyedik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, 2004. (Keresztény századok)
- TÖRÖK J.: A tizenötödik század magyar egyháztörténete. Mikes Kiadó, 2004. (Keresztény századok)
- PARADISUM PLANTAVIT. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001.
- SÖRÖS P.: A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. (1802-től napjainkig.) A, Budapest, 1916.
- ÖRÖKSÉG ÉS KÜLDETÉS. Bencések Magyarországon I-II. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. Budapest, 2012.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem alapításának és történetének regionális összefüggései

Dr. Berényi István – Medgyesy S. Norbert

Magyarország három részre szakadását (1541) követő évtizedekben megkezdődött az országegyesítés lehetséges útjainak keresése. Az egyetem alapítása (1635) talán éppen ebbe az irányba hatott, mert a regionális identitás fenntartását és erősítését szolgálta, amit később Mária Terézia (1740–1780) és utódai felismertek és a hatalomgyakorlás szolgálatába állítottak. E rövid történeti földrajzi és iskolatörténeti visszapillantásban arra keressük a választ, hogy miért Nagyszombatra esett a választás és miért Pázmány Péter vált egyetemalapítótá? Miért került át a rangos intézmény Budára, majd Pestre? A feltett kérdésekre a bőséges szakirodalom alapján kísérrelhető meg a válaszadás.

Nagyszombat földrajzi és infrastrukturális adottságai

A Kárpát-medence városfejlődése a Felvidéken gyorsult fel a 13–14. században a bányászat, a bortermelés és a kereskedelem révén. A nemesfémbányászat és a kereskedelem a legfontosabb erőforrás volt a Garamentén is. Az alsó-magyarországi bányavárosok az európai aranytermelés négyötödét, az ezüsttermelés negyedét adták. Az ehhez kapcsolódó kereskedelem egyik kapuja Pozsony, a másik Nagyszombat volt, ez utóbbi város a Bécszet elkerülő (Bécsnek árumegállító joga volt) és Morvaországon, továbbá Prágán át Észak-Németországba irányuló magyarországi kereskedelem vásárvárosává vált. Nagyszombat a kárpát-medencei városhierarchiában (1715) a 6. helyen állt Gyimesi Sándor „városiassági” érték kategóriája szerint.¹

Pozsony és Nagyszombat régiója a 16–17. században a töröktől legkevésbé veszélyeztetett országrész volt. Azzal, hogy az országgyűlés és a hivatalok (nádori hivatal, kancellária, kamara) a 16. század első felében Pozsonyba költöztek, e szabad királyi város magához vonzotta a magyar igazgatás elitjét. A városkörnyéki bortermelő és emiatt a 17. században kiváltságot kapott szabad királyi városok: Modor, Bazin és Szentgyörgy, valamint a Dunától délre Kismarton kerültek Pozsony vonzásába.

A Mátyusföld központjaként ismert Nagyszombat különleges szerepe a régióban a katolikus egyház igazgatási rendszerben elfoglalt helyzetéből adódott. A települést Árpád-házi II. Géza király 1152-ben fallal vette körbe, 1238-ban

¹ Beluszky Pál: A Felvidék városhálózata a 20. század elején. In: A Felvidék történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1998. 439–455.

Szombathely néven szerepel, és Pozsony vármegye katolikus központjának számított. A város fénykora az esztergomi érsekség és káptalan városba költözésével kezdődött 1543-ban, és ezzel az esztergomi egyházmegye regionális szerepe Északnyugat- Magyarországon megnőtt. Mindez abból adódott, hogy az esztergomi egyházmegye nyitrai főesperességével már 1056-ban találkozunk.² Az esztergomi egyházmegyét Szent István alapította, míg a nyitrai egyházmegyét Könyves Kálmán király szervezte meg 1110–1113 között.³

A római Collegium Germanico-Hungaricum⁴ létrehozásától, 1579-től fogadott magyarországi növendékeket (1627. szeptember 10-én összesen 11 főt),⁵ de hazai szempontból ez kevésnek bizonyult. A patria területén elhelyezkedő és katonai szempontból védhető, amellet már meglévő infrastruktúrával rendelkező központra volt szükség a katolikus felsőoktatás megalapításához. Ehhez adott kiváló lehetőséget – a fent említett középkori előzmények mellett – a Csallóköz és a Vágköz mocsarai, továbbá saját falai által védett szabad királyi Nagyszombat városa. Immár az érseki rezidencia szerves részeként a székeskáptalani iskola 1558-ban kezdte oktatni a város és a környék tanulóit. Az esztergomi érsekség Nagyszombatba költözésének alapja tehát a történeti interregionális, egyház igazgatási térszerveződés. A város új szerepköre vonzotta a menekülő főúri családokat is, másrészt a szerzetesrendeket. Valójában az egyetem létesítését alapozta meg az a döntő momentum, hogy Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek hívására 1561-ben, Magyarországon elsőként Nagyszombat fogadta falai közé a nemrég Loyolai Szent Ignác (1491–1556) által alapított Jézus Társasága (jezsuita rend) tagjait.⁶ A Habsburg Birodalom területén a nagyszombati alapítást csak a bécsi (1551) és a prágai (1556) jezsuita kollégium fundálása előzte meg. A jezsuiták 1556-ban, majd – kisebb szünet után – három évvel később Nagyszombatban azonnal középiskolát alapítottak. A korabeli érseki székvárosban a *Ratio Studiorum* (Róma, 1599) előírásainak megfelelő ötosztályos nagygymnázium stabilan 1615-ben kezdte meg működését: a kisgymnáziumra jellemző principista, declinista, conjugista, grammatista és syntaxista osztályt kiegészítette a nagygymnáziumot jelentő poetista és retorista osztály is.⁷ E

² Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

³ Hunyadi László: A Felvidék történeti vallásföldrajza. In: A Felvidék történeti földrajza, i. m., 1998. 133–144.

⁴ Az intézet történetéről szóló átfogó mű: Bitskey István: Il Collegio germanico-ungarico di Roma: contributo alla storia della cultura Ungherese in eta barocca. Viella, Róma, 1996; Bitskey István: Hungariából Rómába: a római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.

⁵ Kardos József–Kelemen Elemér–Szögi László: A magyar felsőoktatás évszázadai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 23.

⁶ Békefi Remig: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Századok 31 (1897), 881–902.

⁷ A hazai, barokk kori iskolatípusokról bővebben: Mészáros István: Magyar iskolatípusok 996–1990. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp., 1995. 40. (A Magyar Neveléstörténet

kollégium⁸ szellemi alapját a bibliotheca – a mai budapesti ELTE Egyetemi Könyvtár elődje – jelentette, amelyről a 20. század kutatásai kiderítették, hogy nem Pázmány alapította. Farkas Gábor Farkas véleménye szerint Oláh alapításához – a jezsuita rendi intézményalapítási előírásoknak megfelelően – könyvgyűjtemény is tartozott, melyet a possessor-bejegyzések is bizonyítanak.⁹ A városi társadalom intellektusát jelzi, hogy 1577-től itt működött Telegdi Miklós (1535–1586) püspök katolikus nyomdája, amely később a Pázmány Péter által alapított egyetemhez kapcsolódott.¹⁰

A zsitvatoroki béke 1606-ban lezárta a törökökkel vívott tizenöt éves háborút, és egy nyugalmasabb korszak következett az ország életében. Ez az időszak lehetőséget adott arra, hogy iskola- és egyetemalapítási törekvések realizálódhassanak. Erre az időszakra esik az 1611-ben, Nagyszombatban megtartott nemzeti zsinat, ahol Forgách Ferenc (1560–1615) esztergomi érsek javaslatára elfogadták a magyar katolikus egyház megújulási, benne oktatási tervzetét. Ennek megvalósítása Pázmány Péterre (1570–1637) várt, aki 1616-tól haláláig töltötte be az esztergomi érseki tisztséget. Első lépésként 1619-ben Bécsben alapított papneveldét, a Pazmaneumot, amely 1623-tól működött rendszeresen.¹¹

Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek 1632. május 12-én kelt alapítólevelével az ismertetett szellemi környezetben, Nagyszombatban jezsuita egyetemet fundált százezer forintos tőkével és – az Európa-szerte jól funkcionáló jezsuita mintára – két fakultással: teológiai¹² és

Forrásai VI.); Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 275–292.

⁸ A 17–18. századi katolikus oktatási terminológiában a kollégium a rendház, a gimnázium és a tényleges diáklakhatást biztosító kollégium együttesét jelentette. A későbbiekben az akadémiát és az egyetemet is a kollégium részének tekintették. (Bővebben: Mészáros: Magyar iskolatípusok, i. m., 1995. 10.)

⁹ Farkas Gábor Farkas: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat, 1632–1690. Scriptum Kft., Szeged, 1997. 9–21; Szelestei N. László: Oláh Miklós könyvtáráról. In: Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Szerk. Mózes Huba. Bp., 1993. 51–69.

¹⁰ Bővebben: Käfer István: Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977). Bp., 1977; Käfer István–Kovács Eszter: Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis, 1648–1777. – A nagyszombati Akadémiai Nyomda kiadványai, 1648–1777. Budapest–Esztergom–Nagyszombat, 2013.

¹¹ Török József–Legeza László: A hittudományi kar története, 1635–1999. Mikes Kiadó, Bp., 1999. 9. Vizsgált szék városunkban a teológiai karon 1638. november 5-én kezdődött el a tanítás. 1644 és 1652 között – I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felföldi hadjárataival összefüggésben – csak a bölcsészettudományi kar működött. Ugyancsak Nagyszombatban nyitották meg 1649. július 31-én a római Collegium Germanico-Hungaricumhoz hasonló papnevelő intézetet, a Collegium Rubrorumot.

¹² A nagyszombati egyetem történetéről született első mű: Kazy, Franciscus: Historia Universitatis Tyrnavisensis Societatis Jesu. Tyrnaviae, Typis Academicis per Leopoldum Berger, Anno 1737. Az első 20. századi feldolgozás: Hermann Egyed–Artner Edgár: A Királyi Magyar

bölcsészettudományi karral. Ezzel a lépéssel Pázmány a maga által 1619-ben létrehozott Nemesi Ifjak Nevelő Intézetét bővítette ki. Az egyetem alapítólevele szerint e döntő cselekedet „a katolikus vallás előmozdításának és legkedvesebb hazánk felségelésének tiszta és igaz törekvéséből” történt. Célja volt, – szintén Pázmány okmányát idézve, – hogy állíttassék a tudományoknak valami egyeteme, amelyben a harcias nemzetnek bátorsága is szelídülne és mind az egyház kormányzására, mind az állam igazgatására alkalmassá képzetetnék.”¹³ Az egyetem elismerését a nyíltan Habsburg-ellenes VIII. Orbán pápa megtagadta, mert arra hivatkozott, hogy a jogi és az orvosi fakultás hiányzik. A nagyszombati universitast Habsburg II. Ferdinánd király (1619–1637) Bécsben, 1635. október 18-án kiadott kiváltságlevele védte meg, amely egyenrangúként helyezte el a Habsburg Birodalom területén lévő többi egyetem között. Részlet II. Ferdinánd okleveléből: „mindazokkal az összes és egyes kiváltságokkal éljen, élhessen és képes legyen élni, amelyekkel a római birodalombeli összes osztrák hercegi országok- vagy tartományokbeli bármely helyű és nemzetiségű többi gymnasiumok, akadémiák és egyetemek élnek. [...] Legfőképpen pedig a birodalom határait és a mi örökös tartományainkban felállított egyetemeknek, úgymint a kölninek, bécsinek, mainzinak, ingolstadtinak, prágainak, olmützinek, grácinak összes jogait és kiváltságait a mi császári és királyi hatalmunk teljéből ennek a mi nagyszombati egyetemünknek adjuk és adományozzuk teljes hatállyal.”¹⁴ Ennek eredményeképpen 1635. november 13-án elkezdődött a tanítás a nagyszombati jezsuita egyetemen. A Szent Miklós-templomban megtartott Veni Sanctét Pázmány celebrálta, részt vett rajta – többek között – Esterházy Miklós (1583–1645) nádor és Batthyány I. Ádám (1610–1659) dunántúli főkapitány is. Az első rektor és egyben az universitas megszervezője Dobronoki György (1588–1649) jezsuita szerzetestanár volt.

Az egyetem társadalmi bázisát elsősorban a katolikus Nyugat-és Észak-Magyarország népessége jelentette a 18. század végéig. Emellett Horvátországból és az örökös tartományokból is érkeztek növendékek. Az intézmény alkalmas volt a továbbfejlesztésre, hiszen az alapstúdiumot a bölcsészeti képzés jelentette, és erre építették a hittudományi képzést is. Két év bölcséleti képzés *baccalaureatus* fokozatot eredményezett, a harmadik tanév végén pedig a *magister artium et philosophiae* cím birtokosai lettek.¹⁵ Mészáros

Pázmány Péter Tudományegyetem története. 1. A Hittudományi Kar története, 1635–1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938.

¹³ Pázmány alapítólevelét Bene László fordításában – legutóbb – kiadta: Régi magyar egyetemek emlékezete – Memoria Universitatum Scholarum maiorum Regni Hungariae. Válogatott dokumentumok a magyar felsőoktatás történetéhez, 1367–1777. Szerkesztette és a bevezetést írta: Szögi László. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1995. 196–200.

¹⁴ Az oklevél legutóbbi, latin és magyar (fordította: Bene László) kiadása: Régi magyar egyetemek emlékezete, i. m., 1995. 207. (Teljes szöveg: 200–208.)

¹⁵ Szentpétery Imre: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 2. A Bölcsészettudományi Kar története, 1635–1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935.

István adatai szerint a nagyszombati bölcsészkar hallgatóinak létszáma jelentősen megnövekedett az alapítás utáni 45 esztendőben: a logikus, a fizikus és a metafizikus képzést egybevetve az 1640–1641-es tanévben 82, a következő szemeszterben 85, három év múlva pedig 110 növendékük volt. Az 1679–1680-as tanévben 79 fő, egy év múlva 152 növendék, az 1681–1682-es tanévben pedig 168 hallgató koptatta a filozófiai fakultás padjait.¹⁶

Az eddigi székváros kulturális hatókörét és egyben állami szerepét növelte a harmadik kar, a jogi fakultás megnyitása 1667. január 2-án. Ennek előzményeként Lósy Imre (1580–1642) esztergomi érsek 25 esztendővel korábban tett 15 ezer forintos alapítványát Lippai György (1600–1666) esztergomi érsek 15 ezer forinttal toldotta meg.¹⁷

A törököktől meg nem szállt Magyar Királyság másik jelentős katolikus iskolaközpontjává a kelet-felföldi szabad királyi város, Kassa vált, miután Kisdi Benedek (1598?–1660) egri püspök, a római Collegium Germanico-Hungaricum egykori növendéke és fiatal korában Pázmány udvari papja¹⁸ 1657. február 26-án, Jászón kelt oklevelével és 60.000 forintos alapítványával jezsuita akadémiát (Universitas Studiorum) alapított ezen a helyen.¹⁹ Habsburg I. Lipót császár- király 1660. augusztus 7-én adta meg a hivatalos működési engedélyt. E felsőfokú intézmény – a Thököly-korszakot (1682–1686) kivéve – a jezsuita rend feloszlásáig, 1773-ig folyamatosan működött. A kánonjogi tanszéket 1713. november 17-én fundálták.²⁰

Miért Pázmány Péter alapította az egyetemet?

Pázmány Péter 1570-ben született Váradon, református családban. Kolozsvárott tanult és 1587-ben lépett a jezsuita rendbe. Ez megnyitotta számára a tanulás lehetőségét: próbaidejét Krakkóban töltötte, bölcséletet

¹⁶ Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 306. (A nagyszombati egyetem első évszázadáról: 304–307. A 18. századról: 473–481.); *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701.* – A Nagyszombati Egyetem anyakönyve, 1635–1701. Kiadásra előkészítette, jegyzetekkel ellátta és bevezette: Zsoldos Attila. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 11.)

¹⁷ Eckhardt Ferenc: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 2. A Jog- és Államtudományi Kar története, 1667–1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. Idézi: Mészáros: Az iskolaügy története, i. m., 1981. 307.

¹⁸ Holl Béla: Kisdi Benedek. In: Új Magyar Irodalmi Lexikon 2. Főszerk. Péter László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 1041. Az első nyomtatott magyarországi katolikus énekeskönyv, a *Cantus Catholici* Kisdi költségén és a neki szóló ajánlással látott napvilágot Lőcsén, 1651-ben. (A *Cantus Catholici* keletkezéséről is tartalmáról bővebben lásd: Régi Magyar Költők Tára XVII. század / 7. S. a. r.: Holl Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974. 317–376, 645–689.)

¹⁹ Az alapítólevél legutóbbi kiadása Bene István fordításában: Régi magyar egyetemek emlékezete, i. m., 1995. 179–182.

²⁰ Mészáros: Az iskolaügy története, i. m., 1981. 308–309; Kardos–Kelemen–Szögi, i. m., 2000. 32.

Bécsben tanult, a hittudományi akadémiát pedig Rómában végezte el. Ezt követően Grazban, Vágsellyén, Kassán, Nyitrán, majd ismét Grazban tanított, és 1607-ben került Forgách Ferenc esztergomi érsek udvarába. 1608-ban már a pozsonyi országgyűlésen a rendek képviselőjeként van jelen. 1616-ban Forgách Ferenc érsek halálával nevezik ki esztergomi érsekké és kezdi meg egyházkormányzói munkáját.²¹

A katolikus reform új teológiai és egyházszerkezeti kereteit a trienti egyetemes zsinat (1545–1563) dolgozta ki, amelyet Pázmány kivételes képességgel követett és képviselt diplomáciai munkájában és irodalmi tevékenységében. Széleskörű nemzetközi kapcsolataiban mindig figyelembe vette, „hogyan a korabeli diplomáciai protokollban számon tartották Magyarország szuverenitását.”²² Ennek következtében a bécsi udvar és az Apostoli Szentszék közötti kapcsolatokban és az esetleges vitákban mindig önmérsékletet tanúsított. Azzal, hogy V. Pál pápa felmentette Pázmányt a szerzetesi fogadalma alól, még önállóbban végezhetett egyházkormányzói tevékenységét. A protestáns erdélyi fejedelmekkel – Bethlen Gábor, I. Rákóczi György –, vagy a szász választófejedelemmel úgy tartott kapcsolatot, hogy sem a szentszéki, sem a bécsi kapcsolatai nem sérültek számottevően. Ebben a magatartásában alapvetően jelen lehetett erdélyi származása, európai léptékű műveltsége és tájékozottsága, és az az érzés, hogy „szuverén” országot is képvisel Rómában és Bécsben egyaránt.

A jelenkori társadalompszichológiai ismereteink alapján²³ mindez úgy is értelmezhető, hogy a velünk született pszichoszociális szükségletek (valahova tartozás, a kompetenciára törekvés, a környezet megértésének szükséglete, amelyek egészében a regionális tudat alapját jelentik) befolyásolják az egyént, ez esetben Pázmány Péter, társadalmi cselekvését is.

Mindezek ismeretében értelmezhető Pázmány egyetemalapítása és ehhez kapcsolódóan a magyar nyelvű prédikációi, vitairatai, hittudományi munkássága, amellyel megteremtette a magyar kulturális, regionális identitás

²¹ Pázmány művei és a róla írottak: Pázmány-bibliográfia, 1598–2004. Szerk. Adonyi Judit–Maczák Ibolya. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005. Pázmányról és a jezsuitákról bővebben: Bitskey István: Pázmány Péter. Gondolat, Bp., 1986; Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. PPKE BTK, Piliscsaba, 2001; A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. PPKE BTK, Piliscsaba, 2006; „Halálom után nem fog minden akaratom szerint történni”: Dokumentumgyűjtemény Pázmány Péter sírhelyéről. – „Po mojej smrti nestane sa vsetko podľa mojej vôle”: súbór dokumentov o hrobe Petra Pázmánya. Szerk. Hargittay Emil, Käfer István, Kránitz Mihály. PPKE BTK–Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Piliscsaba–Esztergom, 2007; Tusor Péter: Pázmány, a jezsuita érsek: kinevezésének története, 1615–1616. MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat, Budapest–Róma, 2016.

²² Tusor Péter: Pázmány római „magyar rezidens”-e. In: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk. Ötvös István. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2004. 31–43.

²³ Maslow, Abraham: A lét pszichológiája felé. Ursus Libris, Bp., 2003.

alapját, aminek hatására a főúri családok sora rekatolizált, és vált később a törököktől felszabadult ország elitjévé a 18. században.

Az egyetem áthelyezése Budára és Pestre

Mária Terézia minden bizonnyal a fent vázolt összefüggéseket felismerve 1769-ben újjászervezte, orvosi karral kiegészítette és állami irányítás alá helyezve tudományegyetemmé nyilvánította, majd 1777-ben Budára helyezte a Pázmány által alapított universitást.

Részleteiben tekintve: Nagyszombat és Kassa mellett a 17. század végén a törököktől frissen visszavívott Buda azáltal kezdett felemelkedni, hogy 1687. március 19-én Széchényi György esztergomi érsek a bécsi Pazmaneumhoz hasonló intézetet létesített *Seminarium Széchenyanum* névvel. Irányítását ugyancsak a jezsuitákra bízta. Az intézmény nem érte el az egyetemi végzettséget nyújtó akadémia rangját.²⁴

Ezt megelőzően szervezeti változások történtek, amelyet 1752-ben rendelt el a bécsi udvar. Ugyanis a hazai egyetemeket a bécsi universitas mintájára kívánta átszervezni. Ennek következtében 1753-tól a nagyszombati egyetem és a kassai akadémia bölcsészképzése kétévessé vált a korábbi három esztendő helyett. Emellett a tankönyvkiadás követelménye is felmerült. Az első egyetemi jegyzet Ádány András fizikus munkájaként 1755-ben hagyta el Nagyszombatban az egyetemi nyomdát.²⁵ A hallgatói létszám megnövekedett, ugyanis 1766-ban, a Budára költöztetés előtt 11 esztendővel összesen 968 növendéke volt a nagyszombati jezsuita oktatási komplexumnak: a 463 gimnazista diák mellett az egyetemi szinten 236 bölcsész- és 269 teológushallgató készült hivatása beteljesítésére.²⁶

A felvilágosult abszolutizmus korszakában²⁷ az állam, a bécsi udvar által megszervezett pozsonyi Tanulmányi Bizottság igyekezett az universitást is a saját hatáskörébe vonni. Lezajlott a jezsuiták szerepvesztése Barkóczy Ferenc érseksége idején (1761–1765). A magyar király főkegyúri jogával indokolt állami szerep(át)vállalás úgy valósult meg, hogy Mária Terézia 1769. július 17-én kelt rendelkezésében az egyetemet saját pártfogása és igazgatása alá vonta, ettől kezdve – az érseki korszakot lezárva – „királyi” névvel illette. Ugyanebben az esztendőben hozták létre Mária Terézia a negyedik fakultást, az orvostudományi kart, és ezzel vált teljessé Magyarország legmagasabb szintű

²⁴ Kardos–Kelemen–Szögi, i. m., 2000. 30, 32.

²⁵ A korszak részletes tananyagát lásd: Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1899. 98–100.

²⁶ Szentpétery, i. m., 1935.

²⁷ Oktatással való kapcsolatának eszmei háttere: Németh András: A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok. Gondolat Kiadó, Bp., 2005. 65–107.

oktatási intézménye. Egy esztendővel később a *Norma studiorum tractandorum pro singula facultate* (1770. szeptember 10.) című királynői tanulmányi szabállyal új rendtartást vezettek be: a rektort és a dékánokat a mindenkori uralkodó nevezi ki, a tanári kar tagjai közé pedig már nemcsak a jezsuiták léphettek, az oktatás és a tananyag állami ellenőrzését a consistorium látta el, továbbá megszűntek a szokásos, szép ünnepek. Az átszervezés idején összesen 731 hallgatót számlált a nagyszombati egyetem négy kara.²⁸ A jezsuita rend feloszlata (1773. október) után csupán a bölcsészkar oktatói állományában maradhettek rendtagok. Ezekben az esztendőben folyamatosan felmerült az egyetem Budára költöztetésének terve, annak ellenére, hogy az esztergomi érsek tényleges székhelye 1820-ig Nagyszombat maradt. Mária Terézia a nemrég felépült, de üresen álló budai várpalotát adományozta az egyetemnek, felmentve saját lelkiismeretét, hogy mindig csak Bécsben rezideált. Ezt a lépést előzte meg 1771-ben a Szent Jobb hazahozatala Raguzából (Dubrovnikból) Budára, amely az ősi fővárost zarándokhellyé emelte.²⁹ A királynő 1777. február 10-én nyilvánította ki, hogy Budára költözteti az egyetemet,³⁰ és összevonja a volt jezsuita rendházzal és akadémiával. Az egyetem temploma a Szent Jobbot őrző, középkori gyökerekkel rendelkező, 1769-ben újraszentelt Szent Zsigmond-kápolna³¹ lett. Az egyetemet ünnepélyes keretek között 1780. június 25-én nyitották meg, amit Mária Terézia a *Diploma Inaugurale* alapítólevéllel pecsételt meg.³²

A felsőfokú intézményt II. József császár rendelete költöztette át a polgárosodó Pestre, az 1780-as évek közepén.³³ Nehéz attól a gondolattól

²⁸ Mészáros: Az iskolaügy története, i. m., 1981. 601, 636–638.

²⁹ Siptár Dániel: Válogatott források Szent István ereklyéiről. In: István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia és Smohay András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2013. 259–289. (Magyar királyok és Székesfehérvár IV; A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.)

³⁰ A Nagyszombatról Budára való átköltöztetéséről szól a *Naenia dum Universitas anno 1777-o Tyrnavia Budam translata fuit – Siratóének, midőn az Egyetem 1777-ben Budára áthelyezteték* című költemény, amelyet Salacz Ágnes fordítása nyomán Lackfi János magyarításával a PPKE BTK Boldog Özséb Színtársulat Godena Albert rendezésében mutatott be az egyetem alapítása 375. évfordulója záróünnepségén, Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Rektori Hivatalának II. János Pál pápa Dísztermében, 2010. október 13-án. A darab szövegét – az egyetem történetének főbb forrásaival együtt – kiadta: Pázmány Péter és egyeteme – 375. Szerk. Kránitz Mihály–Maczák Ibolya. Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp., 2010. 79–81.

³¹ Szent Zsigmond burgundi király (516–523) a 11. század óta Magyarország védőszentjei közé tartozik. Bővebben: Kovács Andrea: A Pray-kódex magyar szentek ünnepeire írt orációi és azok utóélete. Magyar Egyházzene XVI (2008/2009), 2. szám, 155–170; Kovács Andrea: Zsigmond király magyarországi kultuszáról. Magyar Egyházzene XVIII (2010/2011), 4. szám, 357–362.

³² Legeza–Török, i. m., 1999. 26–33.

³³ Az egyetem történetét részleteiben feltárja, tárgyalt korszakunkat munkájaként ismerteti: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története, 1635–1985. Szerk. Sinkovics István. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1985. 27–130. (Tárgyalt korszakunk Sinkovics István és Hajdú Lajos

szabadulni, hogy mindez az udvar regionális politikáját is szolgálta, hiszen az egyetem oktatási nyelve csak 1868-tól lehetett magyar, az alapító nevét pedig csak 1921-ben vette fel.

A fenti felvetés a szándékolt és konkrét egyéni cselekvés (Pázmány Péter) és az ezt követő regionális folyamatok társadalom-történeti egybeesésének lehetőségén alapult. Az talán egyértelmű, hogy a Nagyszombatban, majd a Pest-Budán működő egyetemnek különböző volt a regionális szerepe.

A török korban (1541–1686) Buda a polgári jellegét elveszítette és kevert lakosságú, hadi célokat szolgáló erőddé vált. A katonaság, a török tisztviselők mellett szerb, zsidó és örmény kézművesek és kereskedők lakták a magyarok mellett. Az utóbbiak a Mária Magdolna-templom környékén éltek és működött saját iskolájuk.

Buda a többszöri visszafoglalási kísérletek követően 1686-ban szabadult fel, főként németek települtek be, és 1703-ban vissza is kapta szabad királyi városi jogállását. A Vár romeltakarítása 1715-ben kezdődött és új alapokon épült fel 1740–1780 között, aminek egyik szárnyában kapott helyet a nagyszombati egyetem.

II. József 1784-ben a Pozsonyból átköltöztetett Helytartótanács és az udvari kamara székhelyévé tette Budát, és az egyetemet Pestre költöztette. Noha a töröktől felszabadító harcok során Pest is romokban hevert és jelentéktelen település volt, de gyorsan benépesült és a mezőgazdálkodást kiszorította a kézművesség és a kereskedelem, ezért 1703-ban (Buda mellett) Pest is visszakapta szabad királyi városi jogát. Ezekben az években a pálosok, a szerviták, az obszerváns ferencesek, a piaristák és a klarisszák építettek kolostorokat és templomokat Pesten, a piaristák pedig 1717-ben 165 tanulóval megnyitották a gimnáziumot.³⁴ 1767-től Budát és Pestet már hajóhíd kötötte össze. A 18. század végére gazdasági, közigazgatási és kulturális jelentőségűvé vált Pest, a városszerkezet is átalakult, a falakat és kapukat elkezdték lebontani. Az építkezés gyorsütemű volt, ezért az egyetem Pestre telepítése városszerkezeti szempontból is helyesnek bizonyult.

Úgy véljük, hogy amíg az egyetemnek Nagyszombatban társadalmi tudatot, közösséget és részben regionális identitást építő szerepe volt, addig Pest-Budán a Kárpát-medencére kiható társadalmi-térszervező funkciója került előtérbe azzal, hogy nagyszámú értelmiségit kapcsol be az ország polgárosodásába.

munkájaként látott napvilágot.); Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Szögi László. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Bp., 1994. 9–75, 204–208. Az egyetem történetéről szóló műveket sorjázza: Déri Miklósné: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetének bibliográfiája. Tankönyvkiadó, Bp., 1963; Ladányi Andor–Végh Ferenc: Magyar felsőoktatás-történeti irodalom, 1945–1979. Bibliográfia. Bp., 1981. (Felsőoktatás-történeti kiadványok, 8.)

³⁴ Balanyi György–Biró Imre–Biró Vencel–Tomek Vince: A magyar piarista rendtartomány története. Bp., 1943.

A Pázmány Péter alapította egyetem ismét más szerepet kapott a két világháború között 1921-től és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának otthont adó piliscsabai Campust is megalapítva³⁵ 1992 után, amikor a regionális szempontok már kevésbé játszottak olyan fontos szerepet az egyetem működésében, mint a 17–19. század időszakában.

³⁵ Régi-új egyetem: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba. Szerkesztette: Hargittay Emil. PPKE BTK–Új Ember, Piliscsaba–Bp., 2003; Havas Gyöngyvér–Szuly Rita: A PPKE BTK épületeinek története. Piliscsaba, 2014. (Megjelenés alatt, kézirat a szerző tulajdonában.)

A Német Lovagrend állama térszerkezetének magyar vonatkozásai

Dr. Nagy Miklós Mihály

A 10-15. század az európai kontinensen, a Német Római Birodalomtól keletre fekvő – a későbbi korokban Kelet-Közép-Európának vagy Köztes-Európának, valamint Kelet-Európának nevezett – területeken (*Halecki, O. 1995; Font M. 2005; Nagy M. M. 2014, 2015a*) a politikai térszerkezet nagymérvű átalakulásának időszaka volt. E fél évezred folyamán itt jött létre – egyebek mellett – a tanulmányunk témájául választott két állam: a magyar nemzet, valamint a Német Lovagrend politikai földrajzi térszerkezeti eleme. Pontosabban fogalmazva ebben az időszakban született meg, majd öltött egyre szilárdabb – az akkori viszonyoknak megfelelően modern – társadalmi és térbeli struktúráját a Kárpát-medencében a magyar állam, a Balti-tenger partvidékén pedig mintegy két évszázaddal később a Német Lovagrend sajátos államalakulata. Jóllehet a két esemény és a két politikai földrajzi képlet egymástól látszólag mind térben, mind időben távol esik egymástól, ám történeti földrajzunk és történetírásunk legújabb kutatási eredményei egyértelműen arra utalnak, hogy a Német Lovagrend mint egyházi állam, valamint a Magyar Királyság késő középkori térszervezésének és térszerveződésének léteznek olyan közös vonásai, sőt egy rövid periódusban – a Lovagrend barcasági megtelepülésekor – olyan szoros kapcsolat is, amelyek indokolhatják azok együttes vizsgálatát. Előre kell bocsátanunk, hogy a dolgozatunkban foglaltakat a szakirodalmi termésünk felméréséből levont következtetésekre építjük, és nem tartjuk egyébnek, mint pusztán egy – reményeink szerint még későbbi kutatásokat generáló – felvetésnek. A kidolgozás során azzal a hipotézissel élünk, hogy a Szent István-i államter berendezkedése – a kor emberének földrajzi szemléletéből, valamint geográfiai műveltségéből eredően – hasonlóképpen történt, mint a Német Lovagrendjéé Poroszországban. Ám míg az előbbiről – a források hiányossága, csekély volta miatt – viszonylag keveset tudunk, addig a Német Lovagrend tudatos térszervezése mintha jobban dokumentált lenne. Ebből egyenesen eredhet az a következtetés is, hogy a térszervezés egyes kérdéseiben a poroszországi folyamatok megismerése segíthet a Kárpát-medencei térbeli processzus hiányzó láncszemeinek pótlásában, kellő kritikai szemlélet alkalmazásával az utóbbi mélyebb értelmezésében. Mindennek kifejtéséhez először azonban szólnunk kell néhány – az általunk elmondandók szempontjából fontosnak vélt – tudományelméleti és szakirodalmi kérdésről, majd csak ezt követően térhetünk rá a Német Lovagrend és a Magyar Királyság történeti földrajzi problémakörére.

Történeti, hadtörténeti és vallásföldrajz

Napjaink történeti földrajza sajátosan viszonyul a vallás kérdéseihez. Magyarországon főleg az 1945 és 1989 közötti periódus tudomány- és társadalomtörténeti folyamataiból eredően csak a közép- és kelet-európai rendszerváltást követően szerveződhettek újjá és teljesezhetnek ki történeti földrajzi kutatásaink (*Frisnyák S.-Kókai S. 2015*), miközben ennél jóval szerényebb méretekben a vallásföldrajz is feltűnt geográfiai életünkben (*Hunyadi L. 1993, 2002; Vofkori L. 2003*). E látszólag egymástól oly távol álló két tudományterület napjainkban közelít egymáshoz, és e tendencia – erősen leegyszerűsítve – tulajdonképpen két tényezőre vezethető vissza. Egyfelől arra, hogy a vallásoknak nemcsak mai állapotukban van térbeliségük, hanem ez az utóbbi állandó, folyamatos változásban lévő jelenség. Ugyanakkor a vallás és a vallásosság fontos, a világtörténelmi folyamatokat irányító, olykor determináló tényező lehet (*Hunyadi L. 1993*). Ráadásul – és erre *Baráz Csaba* (2013) nemrég megjelent tanulmánya az egyik bizonyíték – a tájaknak, főleg a jelentős történelmi események helyszíneit magukban hordozó vidékeknek gyakorta egyenesen szakrális szerepük van, ami már átvezet a turizmus-, az oktatás-, valamint a politikai földrajz területére.

A másik tényező, amely a történeti és a vallásföldrajz közeledését serkenti, hogy a vallási és egyházi intézményrendszernek ugyanolyan térbeli jelenségei – például területi eloszlás, funkcionális terek – vannak, mint bármely egyéb társadalmi szervezetnek, és ezek a valláshoz, a hitélethez kötődő térbeli társadalmi struktúrák a történelem folyamán változnak. Így vizsgálatuk már nem szorítkozhat pusztán a vallásföldrajzra, hanem átnyúlik a történeti földrajz körébe is. Sőt még azon is túlmutathat, amennyiben elfogadjuk *Hunyadi László* (2002) meghatározását. Az utóbbi szerint az általános vallásföldrajz a vallásnak (vallásoknak) a különböző térségek gazdasági-társadalmi viszonyaira, a földrajzi környezetre és a civilizációra gyakorolt hatásait vizsgálja, míg az ágazati vallásföldrajz a vallások és a hozzájuk kapcsolódó jelenségek földrajzi elterjedését kutatja. A regionális vallásföldrajz az egyes térségek vallási földrajzi állapotaival foglalkozik (*Hunyadi L. 2002*). E fenti meghatározások tág teret adnak a vallásföldrajzi kutatásoknak, amelyek elsősorban *Hunyadi László* (1993) összefoglaló műve alapján erős történelmi és kultúrtörténeti vonatkozásokat rejtenek magukban. Ez pedig már a vallás- és a történeti geográfia szoros együttműködésére utaló jel.

Am történeti földrajzi szakirodalmunk tanúsága alapján e közös munka eddig elmaradt. A hiátus oka – szakmai véleményünk szerint – tudománytörténetünkben rejlik, hiszen az elmúlt negyed évszázadban történeti földrajzunk ugyan felvirágozott, de a korábbi fél évszázadban kialakult hátrányok, elmaradt kutatások pótlása még sok időt vehet igénybe. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül történeti földrajzunk szűkös kutatói kapacitását sem. Ebből a

szempontból mindenképpen üdvözlendő, hogy folyóiratunk, a *Történeti Földrajzi Közlemények* lapjain már jelent meg – *Horváth Csaba Péter* (2014) tollából – az Árpád-kori egyházi térszerkezetről dolgozat. A másik tényező, amiről ezzel kapcsolatban szólni kell, az a modern történeti földrajz szemléletmódja. Azt már *Hugo Hassinger* 1931-ben megjelent történeti földrajzi alapművében leírta, hogy tudományágunk esetében „...*Nem a történelmi magyarázat a cél, hanem a tájmagyarázat a jelen és a múlt felől...*” (*Hassinger, H. 1931. p. 6.*). A múlt század első felének geográfiája még legfőképpen tájban és kevésbé térszerkezeti rendszerekben gondolkodott, ami már a történeti földrajz kezdeti időszakában is erősen hangot kapott (*Günther, S. 1912*). A század második felében azonban változott a történeti földrajz szemléletmódja. *Helmut Jäger* (1969) elméleti összefoglalójában már egy olyan történeti földrajz jelenik meg, amely – teljesen ugyan nem szakít a tájmagyarázattal, de – előtérbe helyezi az úgynevezett formális és funkcionális szemléletmódokat (*formale und funktionale Betrachtungsweisen*). Nagy hangsúlyt helyez a táj vagy vidék geográfiai funkcióinak változásaira. Ez pedig már arra utal, hogy a geográfia egyéb tudományterületeihez hasonlóan a történeti földrajz is állandó változásban van, és ennek egyik – véleményünk szerint napjainkra jellemző – vonása az általa vizsgált kérdéskörök folyamatos bővülése, ami nyilván összefügg a történeti geográfia reneszánszával is (*Fehn, K. 1987*).

Napjainkra az egyetemes történeti földrajz tartalmában jelentősen bővült, bizonyos mértékig történelmi tértudománnyá vált, amely a múltat térbeliségének minden vonatkozásában vizsgálja, és ezen belül nagy hangsúlyt fektet a szerves *kultúrtáj-kutatásra*, (*genetische Kulturlandschaftsforschung*.) A legegyszerűbben fogalmazva, az elmúlt korok teljes körű földrajzává vált (*Schenk, W. 2009, 2011; Frisnyák S. 2002*). Ez a fajta történeti földrajzi gondolkodásmód sajátosan tekint a vallási, egyházi kérdésekre. Jóllehet az egyéb megközelítések sem idegenek tőle, de tudományterületünk jeles külföldi képviselője, *Winfried Schenk* elméleti összefoglalójában (2009), elsősorban a középkori kolostorok – mint gazdálkodási mintaegységek – az adott időszak tájhasználati modelljeként jelennek meg. Itt a funkcionális szemléletmód mintha kissé leszűkített alkalmazásával találkozánk. Holott azt már eddigi kutatásaink során is észre kellett vennünk, hogy a modern történeti földrajz – miközben a geográfiai teljességre törekszik – nem szívesen bibelődik a múlt politikai földrajzi állapotaival (*Schenk, W. 2011*). Pedig ez is hozzátartozik a történeti földrajzhoz, amely éppen e kérdéskör kapcsán szorosan összefonódhat a politikai földrajzzal és a vallásföldrajzzal is (*Maull, O. 1956*). A vallásföldrajz fent említett értelmezésébe beleillik a különböző egyházak, vallások térszerkezeti elemeinek halmaza, s ezen belül a különböző vallási alapú, egyházi államok – Jeruzsálemi Királyság, a német lovagrendi állam Poroszországban, a Pápai Állam – politikai földrajzi szempontú vizsgálata is. Ezen a ponton kell megemlítenünk mai geográfiánk egyik sajátos szempontú

kérdéskörét, a hadtörténeti földrajzot, amely – lényegét tekintve – a múlt katonaföldrajzi képleteivel és állapotaival foglalkozik (Nagy M. M. 2013). Az utóbbi azonban kénytelen a tágan értelmezett vallásföldrajz területére is átnyúlni, mert a történelemben általában, és így hazánk történetében is – főleg a középkorban – a katolikus egyház nagy hatást gyakorol az állam térszerkezeti rendszerének kialakítására, hadügyi rendszerére, sőt egyes esetekben militáns térelemeket hozott létre. Ennek példája a Német Lovagrend magyarországi szerepe és végső megtelepülése Poroszországban, valamint a Magyar Királyság térszerkezeti rendszerének kiépítése.

Német Lovagrend és magyar térfejlődés

Hangsúlyoznunk kell, hogy a tanulmányunk bevezetőjében említett módszertani lehetőségek ellenére sem lehet a középkori Magyar Királyság és a Német Lovagrend térszervezése és térszerveződése közé egyenlőséget tenni, jóllehet több analógia is kimutatható. Az azonosságok tekintetében elsőként a teljesen új térszerkezeti rendszer tudatos kialakítását kell kiemelni. Ez mindkét esetben, de főleg a Kárpát-medencében, olyan eredményes volt, hogy a honfoglalástól a Szent István-i államrend között eltelt bő évszázad nomád törzseket összefogó állama térszerveződésének még a nyomaikat sem ismerjük. Témánkhöz ugyan szorosan nem tartozik, de megjegyezzük, hogy ennek a kornak is kellett legyen valamilyen térszerkezeti rendszere, mert különben a kontinens átalakuló hatalmi struktúrájában nem lehettek volna sikeresek a kalandozó hadjáratok sem. Főleg nem úgy, ahogyan azt *Kristó Gyula* (1986) művéből ismerjük: e vállalkozások egy része valamilyen szövetségi rendszerben történt. Ennek az új térszervezésnek az eredményességéről, mélyreható voltáról írja *Kristó Gyula* (2003): „... Istvánnal a magyar történelemben gyökeresen új kezdődött... Az istváni szervezés eredményeképpen létrejött új típusú, a nomád berendezkedéstől gyökeresen különböző államiság leverte a törzsfőket, megszüntette a törzsi különállást, tűzzel-vassal irtotta a régi törzsi-nemzetségi rend emlékeit. Ennek radikális voltára jellemző, hogy nem csupán a hajdani törzsi területek emléke enyészett el, hanem a magyar hagyomány még a törzsneveket is elfelejtette (illetve értelmüket, eredeti funkciójukat vesztett állapotukban helynevekben őrizte csak meg)...” (*Kristó Gy. 2003. p. 55.*) A poroszok lakta vidékekre áttelepült Német Lovagrend esetében ehhez hasonló, bár ettől valamennyire eltérő történeti földrajzi képletet találunk. Itt a porosz lakosság több faluból álló, egymással laza politikai kapcsolatban élő törzsi területeken élt. A kezdeti hódító háború után ezt a térszerkezeti állapotot számolja majd fel fokozatosan a Német Lovagrend: a térszervezésben itt is új korszak kezdődik (*Pósán L. 2015*).

A másik nagy történeti földrajzi párhuzam – némi eltéréssel – a két állam magterületének jelensége. Tudjuk, és történelmünk földrajzi folyamatai is ezt bizonyítják, hogy a Kárpátok, a Dinaridák és az Alpok által határolt

medencecsoport, középső Nagy-medencéje lesz majd a magyar állam igazi magterülete (Fodor F. 1942). A Német Lovagrendnek a porosz térségbe történő betelepülésével, azok meghódításával létrejön a majdani porosz állam magterülete, amely a későbbi századok minden változását is figyelembe véve – az egyházi porosz államnak világivá történő átalakulásáig (1525) – a Balti-tenger mentén húzódott, mintegy 200-300 km szélességben, a Visztulától a Finn-öböl (Rudolf, H. U.-Oswalt, V. 2005; Pósn L. 2015). (Ez Európa mai államterei levetítve Lengyelország észak-keleti vidékeit, a kalinyingrádi orosz exklávé, valamint Litvánia, Lettország és Észtország területét jelenti.) Jóllehet mindkét esetben egy-egy állam magterületéről mint közös vonásról beszélünk, ám e közös jellemző mégis egy fontos különbséget rejt magában. A magyar honfoglalást követően – mai történelmi ismereteink szerint – egyértelmű történelmi helyzet volt, hogy a Kárpát-medencéből nyugat felé, a többé-kevésbé kikristályosodott államterek miatt a magyarság nem vándorolhat tovább (Bakay K. 1978). A Kárpát-medencei magyar magterület kialakulása mintegy történelmi és földrajzi kényszer volt. Ezzel szemben a Német Lovagrend államának, politikai földrajzi magterületének kiválasztása sokkal tudatosabb geográfiai megfontolásokra utal. A Szentföldről egyre inkább kiszoruló Lovagrend történetének kiváló magyar ismerője, Pósn László (1996) szavaival élve: „...Az 1220-as évek első felére már nyilvánvalóvá váltak Hermann von Salza és a Német Lovagrend nagytervű tervei: önálló területi hatalom megeremtése Erdélyben, katonai előrenyomulás a Duna mentén a Latin Császárság felé, összefüggő birtokállomány kialakítása a Szentföldön, és mindehhez megfelelő anyagi politikai háttér s támogatás létrehozása Európában...” (Pósn L. 1996. p. 48.)

Ugyanakkor figyelembe veendő az is, hogy a Német Lovagrendnek Európa egyéb részein is voltak birtokai: Metzben, Thüringiában, Szászországban, Elzászban, Burgundiában, Cipruson (Pósn L. 1996). Vagyis a Lovagrend az európai hatalmi viszonyok alapján dönthetett arról, hogy a Szentföld feladása után mely földrajzi térségre helyezi át súlypontját, hol alakítja ki mesterségesen államterét. E döntésben nyilvánvalóan sok tényező játszott szerepet, amikor a rend 1209 (más források szerint 1210)-1239 közötti nagymestere, Hermann von Salza (e vezető beosztásban a Lovagrend történetének egyik legnagyobb jelentőségű személye) a Baltikumot választotta.

Folytatva a hasonlóságok számbavételét, mindkét állam térszerkezeti rendszerének kialakítása olyan vidékeken történik, amelyek a történelem korábbi századaiban is lakottak voltak, de csak részben mutatták egy tudatosan fejlesztett kultúrtáj jegyeit. Ezzel szemben mind a Kárpát-medence, mind a Baltikum már említett területei túlnyomórészt még nyers állapotukban vannak, sőt a poroszok lakta területeken az őserdő kiirtása is a térszervezés és -alakítás mindennapi fáradságos munkájának része. Mindkét területen uralkodó táj típus az év jelentős részében vízzel fedett alföldi térszín: a lecsapolási, folyó- és vízszabályozási feladatok egyaránt jelentkeznek. Társadalmi földrajzi szempontból kiemelendő,

hogy úgy a lovagrendi, mint a magyar államra a fokozatosan átalakuló társadalmi struktúrák lesznek jellemzőek, amelyek egyes térelemek jellegének és ebből adódóan politikai földrajzi szerepének változását generálja. (Magyarországon a várspánságok, a királyi, majd az azokat váltó nemesi vármegyék kialakulása, amely egyben e térszerkezeti elemek aprózódásával és az elsők eltűnésével járt együtt.) S ha már e társadalmi struktúráknál tartunk, akkor arra is rá kell mutatnunk, hogy az állam földrajzi elemeinek kiépülése szorosan összefonódott az egyházi térszerkezet kialakulásával, ez jellegéből eredően a Német Lovagrend esetében erősebb lehetett. De e törekvést Magyarországon is jól mutatja, hogy a főesperességek megszervezésekor – *Kristó Gyula* (2003) megállapítása szerint – „*genetikus kapcsolat*” létezhetett a vármegye-szervezettel. Szintén szembevetendő – immár hadtörténeti földrajzi – hasonlóság, hogy a határvédelemben mindkét állam tudatosan élt a nyers táj erőivel: a Lovagrend a vadonéval (Wildnis), a magyar pedig a gyepük rendszerével (*Pósán L. 2015; Tagányi K. 1913; Fodor F. 1936; Vékony G. 1983*).

A főbb hasonlóságok mellett szép számmal találunk a két állam térbeli és társadalmi berendezkedése között jelentős eltéréseket is. Tanulmányunk terjedelmét meghaladja ezek tételes ismertetése, így csak az általunk szakmailag legfontosabbnak tartottra mutatunk rá, amelyből egy sor további adódik. E legszembevetőbb eltérés, hogy a középkori Magyar Királyság Kárpát-medencei jellegű volt és maradt. A medencei elhelyezkedéséből fakad az a sokszor emlegetett történeti és politikai földrajzi tény, hogy az állam térszerkezetében kölcsönösen mindig ható centrifugális és centripetális erők játékanak a medencét övező hegységek adnak szilárd, egyben tartó keretet. A Német Lovagrend államtere azonban részben összetettebb, és teljesen más jellegű földrajzi képlet. Itt két természetföldrajzi tényező játszik szerepet: a folyóhálózat, valamint a tengerpart. Az európai kontinens közepén az Alpoktól és a Kárpátoktól északra elterülő, valamint a keleti vidékek fő folyói (Rajna, Elba, Odera, Visztula, Nyeman, Dűna) követve a földrész partvonalának hatalmas kanyarulatát a Jülland-félsziget és a Finn-öböl között, párhuzamosan haladnak egymással. Általános folyásirányuk délről északra, majd keletről nyugatra tart. A klasszikus geopolitika megállapítása szerint ez a természetföldrajzi tény, valamint hogy a kontinensnek e részén nem létezik észak-déli irányú, markáns orográfiai tényező, kedvezőtlen a Kárpát-medenceihez hasonló szilárd államter létrejöttéhez. Az itteni államok általában valamilyen folyóhoz kötődnek – a Német Lovagrend történetétől elválaszthatatlan történelmi Lengyelország a Visztula vízgyűjtőjére szerveződött –, a lovagrendi állam térszerkezetének kiépítése e folyókra merőleges irányban történik. A másik jelentős tényező, hogy a lovagrendi állam a tengerpart peremén helyezkedik el. E tényezők együttesen eredményezik, hogy a Lovagrend állama vesztett háborúk és területi aprózódása ellenére is fennmaradhatott (*Schmidt, M. G.-Haack, H. 1929*).

A két állam térszerkezeti rendszerének kiépítésében nagy szerepet játszottak a várak és várbirtokok. Jóllehet a magyarországi vármegyrendszer kiépüléséről

és a középkori királyság térszerkezetéről ma már vannak szilárd ismereteink (*Kristó Gy. 1988, 2003; Csüllög G. 2000, 2007; Csüllög G.-Frisnyák S.-Tamás L. 2014*), ám még mindig kevésbé tudatosult, hogy a középkor e századaiban a vár és a hozzá tartozó birtok Magyarországon egyben a politikai hatalom alapja is (*Fügedi E. 1977; Engel P. 2003*). *Engel Pál* (2003) mutatott rá arra tanulmányában, hogy ez a német területeken és – *Pósán László* (1996, 2015) műveit olvasva – a Német Lovagrend birtokán is így volt: mindkét országban „*territoriális hatalomról*” beszélhetünk.

E territoriális politikai hatalom magva, látványos központi eleme maga a vár, amely a Kárpát-medencében inkább igazgatási, mint védelmi funkciót ellátó földrajzi objektum. Ám a Német Lovagrend számára, amely a Szentföld hadszínteréről került át Magyarországra (1211), a vár elsősorban katonai tényező lehetett, amellyel nagyon jól lehetett növelni a territoriális hatalmat. A Lovagrend magyarországi tartózkodása alatt (1211-1225) a Barcaság területén több kövület épített, holott az eredeti megállapodás szerint csak favarakat emelhetett volna (*Pósán L. 1996*). Közben erőteljes betelepítést folytat az addig zömében lakatlan területen. Történelmi szakirodalmunk szerint (*Hunyadi Zs. 2012; Hanzó L. 1989*) túlságosan kevés írásbeli forrás áll rendelkezésünkre a Német Lovagrend Kárpát-medencei szerepvállalásának megítéléséhez. A betelepítésekkel kapcsolatban segítségünkre lehetnek a Lovagrend hasonló, poroszországi tevékenységével kapcsolatos ismeretek. Az a tudatos telepítési politika, amelyet ott folytatott, nem térhetett el lényegesen a magyarországitól.

A Német Lovagrend rövid idejű barcasági megtelepülése a magyar történeti földrajzban ismét felveti az államhatár fejlődése sajátos, magyar útjának kérdéskörét. Korábbi tanulmányunkban – rövidre fogott – hipotézis keretében már rámutattunk annak lehetőségére, hogy az egyéb országokban is létező határfejlődési formák, valamint az egyedi Katonai Határőrvidék a Kárpát-medencében – egyebek mellett a máshol szokásos sorrendtől való eltérés miatt – saját fejlődési utat is jelenthet (*Nagy M. M. 2015b*). Akkor igen röviden felsoroltunk néhány tényezőt a határtörténeti hipotézis mellett és ellen is. A Német Lovagrend barcasági tevékenysége és nem utolsósorban államalapítási kísérlete a hipotézist erősíti. Jóllehet ezt még a későbbi kutatásoknak kell igazolniuk vagy elvetniük, de minket ez az államtéren belüli militáns egyházi államkezdemény az évszázadokkal korábbi őrgrófságokra emlékeztet. Amennyiben valóban kimutathatóak a párhuzamos vonások, akkor az azt jelenti, hogy egyetlen alkalommal a magyar államhatár mint térelem fejlődéstörténetében is megjelent az őrgrófsághoz hasonló intézmény, amely belső struktúrájában teljesen különbözött a korabeli magyar határvédelem földrajzi rendszerétől (*Karácsony J. 1901; Kring M. 1934, 1938; Kristó Gy.-Makk F.-Szegfű L. 1973; Borosy A. 1977; Zsoldos A. 2000*).

Ugyanakkor a barcasági lovagrendi védelmi térelem mintegy iskolapéldája lehet annak, amit *Ratzel* (1903) fogalmazott meg politikai földrajzában, és

amelyet *Otto Maull* (1925) pontosított közel száz évvel ezelőtt. A barcasági térelem – meglátásunk szerint – valóban oly módon funkcionált, amiként azt a határra, a határvidékre vonatkoztatva *Ratzel* önálló életet élő szerves egésznek (*Organ*) írt le. Azonban e földrajzi képlet mégsem ilyen egyszerű. Mint tudjuk, *Ratzel* az *Organná* fejlődő sávyszerű határt tartja a magasabb rendűnek, amelyből majd az évszázadok folyamán kialakul a térbeli absztrakciót jelentő vonalas határ. Ezt kora tudományos kutatásai is igazolták (*Helmolt, H. J. 1896*). Ám a történelmi fejlődés azt is bizonyítja – mondja *Otto Maull* (1925) –, hogy a sávyszerű határ valamilyen vonalszerű földrajzi elemből fejlődik ki, hogy majd az idők múltával a földmérés eszközeivel kijelölhető térbeli absztrakcióvá szervesedjék. A középkori Német Lovagrend és a Magyar Királyság térfejlődése – *Pósán László* (2015), *Kristó Gyula* (2003) – ezzel kapcsolatban azt mutatja: ahol birtokviszonyokról volt szó, és a terep is lehetővé tette, ott a kor embere – természetes gondolkodásából eredően – igyekezett a határokat pontosan megjelölni (ezért is szerepel oly gyakran valamilyen vízfolyás vagy út határjelként). A sávyszerű határt ott hagyta meg, főleg a táj eredeti nyers formájában, ahol erre a védelem céljából szüksége volt.

A Német Lovagrend – és az attól elválaszthatatlan Poroszország – történelmi megítélése éppen napjainkban változik. A korábbi évtizedek egyértelműen negatív, olykor egyenesen alaptanul lejárató hangvételét egy sokkal realisabb megközelítés váltja fel. E folyamat – elsősorban *Pósán László* munkássága kapcsán – már hazánkban is érzékelhető. Ennek ellenére – mintegy zárszóként – a Német Lovagrenddel kapcsolatban, minden negatív felhang nélkül, pusztán a történelmi korrektség jegyében emlékeztetnünk kell arra, hogy ebben az esetben egy egyházi állam kiépítéséről van szó. A lovagrendi államtér, csakúgy mint a Szent István-i térszervezés áldozatokkal, olykor fegyveres konfliktusokkal járt. Tudjuk, ez a katolikus egyház történetében az a kor, amikor annak erős militáns vonásai is voltak (*Borosy A. 1987a., 1987b*). Annak kellett lennie, mert a kései középkor térítő munkája elképzelhetetlen volt a „*territoriális hatalom*” nélkül, és a kor világában védeni, oltalmazni is kellett e politikai hatalmat. A Német Lovagrend berendezkedése Poroszországban ennek példája, egy egész állam szintjén.

Irodalom

- BAKAY K. 1978: A magyar államalapítás. – Gondolat, Budapest. 241 p.
- BARÁZ Cs. 2013: Metageográfia: a táj szakrális vetülete. – Történelmi Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 106-121.
- BOROSY A. 1977: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 24. 4. pp. 543-557.
- BOROSY A. 1987a: Egyház és honvédelem az Árpád-korban, Hadakozó egyháznagyok, szerzetes lovagrendek. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 34. 2. pp. 199-234.
- BOROSY A. 1987b: Egyház és honvédelem az Árpád-korban, Az egyházak hadakozó népei. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 34. 4. pp. 607-642.

- CSÜLLÖG G. 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – Földrajzi Közlemények 124. 1-4. pp. 109-130.
- CSÜLLÖG G. 2007: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 147 p.
- CSÜLLÖG G.-FRISNYÁK S.-TAMÁS L. 2014: Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). – Történeti Földrajzi Közlemények 2. 1-2. pp. 1-10.
- ENGEL P. 2003: Vár és hatalom, Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon I-II. – In: UÓ: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. pp. 162-197.
- FEHN, K. 1987: Historische Geographie. – In: HAUPTMEYER, C.-H. (szerk.): Landesgeschichte heute. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 55-76.
- FONT M. 2005: A keresztény nagyhatalmak vonzásában, Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században. – Balassi Kiadó, Budapest. 326 p. + 15 t.
- FRISNYÁK S. 2002: A történeti földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 9-20.
- FRISNYÁK S.-KÓKAI S. 2015: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). – In: PAP N. (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989-2014). PannonCastrum Kft, Pécs. pp. 9-23.
- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – Hadtörténelmi Közlemények 37. 1-2. pp. 113-144.
- FODOR F. 1942: A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. – In: TEMESY GY. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 39-47.
- FÜGEDI E. 1977: Vár és társadalom a XIII-XIV. századi Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 218 p. + 1 mell.
- GÜNTHER, S. 1912: Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. – Petermanns Geographische Mitteilungen 58. 11. pp. 245-247.
- HALECKI, O. 1995: A nyugati civilizáció peremén: Kelet-Közép-Európa története. – Osiris-Századvég-2000, Budapest. 352 p.
- HANZÓ L. 1989: A Barcaság betelepítése és a Német Lovagrend. – Századok 123. 3-4. pp. 359-380.
- HASSINGER, H. 1931: Geographische Grundlagen der Geschichte. – Herder Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. 331 p. + 7 t.
- HELMOLT, H. J. 1896: Die Entwicklung aus dem Grensaume im alten Deutschland. – Historisches Jahrbuch 17. 2. pp. 235-264.
- HORVÁTH Cs. P. 2014: Az Árpád-kori katolikus egyházmegyék kialakulása és változásai. – Történeti Földrajzi Közlemények. 2. 1-2. pp. 11-22.
- HUNYADI L. 1993: A világ vallásföldrajza, Vallástörténet és vallásföldrajz. – Végeken Kiadó, Budapest. 361 p.
- HUNYADI L. 2002: Általános vallásföldrajz. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. [A 2. javított kiadás változatlan utánnomása]. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 359-381. p.
- HUNYADI ZS. 2012: A Német Lovagrend a Barcaságban: régi nézetek, új megfontolások. – In: TERNY T.-SMOHAY A. (szerk.): II. András és Székesfehérvár. Székesfehérvári Egyházi Múzeum, Székesfehérvár. pp., 116-127.
- JÄGER, H. 1969: Historische Geographie. – Georg Westermann Verlag, Braunschweig. 119 p.

- KARÁCSONYI J. 1901: Halovány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. – Századok 35. 10. pp. 1039-1058.
- KRING M. 1934: A magyar államhatár kialakulásáról. – Bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet, Bécs. 26 p.
- KRING M. 1938: Magyarország határai Szent István korában. – In: SERÉDI J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II., Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. pp. 473-486.
- KRISTÓ GY. 1986: Az Árpád-kor háborúi. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 328 p. + 28 t.
- KRISTÓ GY. 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest. 645 p.
- KRISTÓ GY. 2003: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p. + 1 t.
- KRISTÓ GY.-MAKK F.-SZEGFŰ L. 1973: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. – Hadtörténelmi Közlemények új évf. 20. 4. pp. 639-660.
- MAULL, O. 1925: Politische Geographie. – Verlag von Gebrüder Bornträger, Berlin. XIV + 742 p. + 2 t.
- MAULL, O. 1956: Politische Geographie. – Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- NAGY M. M. 2013: Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 161-173.
- NAGY M. M. 2014: Veszélyzóna, avagy geopolitikai puffer? (Köztes-Európa történeti, politikai földrajzi kérdései). – Köztes-Európa 6. 1. pp. 29-38.
- NAGY M. M. 2015a: Államterek és Köztes-Európa. – Közép-Európai Közlemények 8. 2. pp. 49-61.
- NAGY M. M. 2015b: A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról. – Történeti Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 14-24.
- PÓSÁN L. 1996: A Német Lovagrend története a 13. században. – Debrecen University Press, Debrecen. 231 p.
- PÓSÁN L. 2015: A Német Lovagrend Poroszországban, A népesség és a településszerkezet változásai. – Attraktor, Máriabesnyő. 311 p.
- RATZEL, F. 1903: Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. – R. Oldenbourg, München-Berlin. 838 p.
- RUDOLF, H. U.-OSWALT, V. 2006: TaschenAtlas, Deutsche Geschichte [2. Auflage]. – Klett-Perthes Verlag, Gotha – Stuttgart. 285 p.
- SCHENK, W. 2009: Historische Geographie. – In: UŐ-SCHLIEPHAKE, K. (szerk.): Allgemeine Anthropogeographie. Klett-Perthes Verlag, Gotha-Stuttgart. pp. 215-264.
- SCHENK, W. 2011: Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 134 p.
- SCHMIDT, M. G.-HAACK, H. 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. – Justus Perthes in Gotha VIII + 62 p. + 30 t.
- TAGÁNYI K. 1913: Gyepü és gyepüelve. – Magyar Nyelv 9. 3. pp. 97-266.
- VÉKONY G. 1983: A gyepü szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: TÓKEI F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok). Akadémiai Kiadó, Bp. 391 p.
- VOFKORI L. 2003: A földrajztudomány rendszertana. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 253 p.
- ZSOLDOS A. 2000: Confinium és Marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). – Századok 134. 1. pp. 99-116.

A magyar református egyház területi szerveződése

Dr. Kósa László

Bevezetesként az egységes magyar református egyház területi szerveződése jellegének eszmei hátterére fogok utalni, majd az egyház kialakulásának több mint három százados folyamatát mutatom be, amelyben meghatározó szerepet játszott területi szerveződése. Ezután az egyházigazgatás hierarchiájával és működésével foglalkozom. Három szintje közül az egyházmegye és az egyházkerület mint intézmény története területileg nagy változékonyságot mutat, aminek legfőbb oka a megengedő teológiai háttér, megvalósítói (külső, egyházon kívüli) történelmi, politikai események és körülmények, illetőleg belső egyházi szükségletek, hitéleti és egyházszerkezési megfontolások. Az egyházkerületek megalakulását részletesebben vázolom, az egyházmegyék létre jöttének és területük módosulásának csak a legfontosabb indokait vagy motivációit tekintem át. Az előadás első excursusa (kitérője) a területi egységek elnevezésének rövid számba vétele és jellemzése. Az egységes egyházat a történelmi Magyarország bukása országonként önálló, új egyházakra tagolta szét. A két világháború és a társadalmi rendszerváltozások következményei az egyházak többszörös és megújuló térszerkezeti átszervezésével jártak, mielőtt a jelenlegi állapot kialakult. Végül második kiágazásként (2. excursus) a Kárpát-medencei református egyházaknak az államhatárokon átnyúló, jelenkori egyesülési törekvéséről lesz szó. Az előadást értékelő bevezetéssel ellátott bibliográfia zárja.

A magyar református egyházigazgatás összetett és változatos jellegének nem a konkrét okaira, hanem végsőnek mondható, eszmei eredetére magyarázatot találunk Kálvin fő művében, az *Institutio*-ban (1559), amely a reformáció eredetileg helvétnek (svájcinak), majd később róla kálvinizmusnak is nevezett irányának hittani összegzése. Az *Institutioban* Kálvin az általa követendő tartott egyház-eszményt, könyve alcíme szerint „a keresztyén vallás rendszeré”-t (*Institutio Christianae Religionis*) fejtette ki. A szempontunkból jelentős fejezetrészen az apostoli korba visszanyúlva, az ősegyház működését állítja példának, és saját kora római katolicizmusának hierarchikus felépítésével szembe állítva fogalmazza meg véleményét.

A református egyházszerződés az „egyház külső rendjé”-be sorolja az egyházfegyelmet, az istentiszteleti rendet (szertartások, liturgia) és a rendszerint egyházkormányzásnak nevezett egyházigazgatást. Az *Institutioból* idézek: „Ami viszont a külső fegyelemre és a szertartásokra vonatkozik, ezekre nézve nem akarta részletesen előírni /t.i. az Úr - K.L./ mindazt, amit követnünk kell (mert előre látta, hogy ezek egy-egy kor sajátosságaitól fognak függeni, és úgy ítélte meg, hogy egyetlen egy külső forma nem fog minden korszaknak megfelelni), ezért ezek

tekintetében a tőle kapott általános szabályokhoz kell folyamodnunk, hogy azokhoz igazítsunk mindent, amit az egyház rendje és az ékesség végett elrendel. Végül miután ezekről nem adott részletes rendelkezést, hiszen nem szükségesek az üdvösséghez, s továbbá ezeket mindegyik nemzetnek és korszaknak a saját szokásaihoz is hozzá kell igazítani, úgy, ahogy az egyház épülése és az egyház haszna megkívánja, ezért a mindennapi dolgokat meg is lehet változtatni, és el lehet törölni, helyettük pedig újakat is be lehet állítani.” (Kálvin János 2014. II.k. 300.)

Ezzel a türelmes és megengedő állásponttal magyarázza az egyháztörténet a svájci irányú nemzeti egyházainak szervezeti és másféle különbözőségeit, ami az egyes egyházakon belüli területi formációk eltéréseire is vonatkozik. (Nagy Géza, 1985. 201-210.) Az *Institutio* azonban nem kánon, nem konfesszió, nem törvénykönyv, aminek betartása hittani kötelezettség lett volna, hanem teológiai mű. Nem feladatom foglalkozni hazai elterjedésével és hatástörténetével. Tudjuk, hogy a 16. században már ismerték nálunk, majd 1624-től Szenczi- Molnár Albertnek köszönhetően magyar fordításban is olvasható volt. A fenti idézet érvényességét nem befolyásolja, hogy a magyar református egyházkormányzás lényegét, a presbiteri rendszert nem közvetlenül Genfből, a kálvini modellből vették át, hanem a református Pfalzból, és alakította a középkori katolicizmus említett öröksége valamint a lutheránus konzisztoriális szervezet is.

Az egyház „külső rendje” a hittani tételekhez képest bizonyos nézőpontból kevésbé hangsúlyosnak minősülhet, de az egyházkormányzás területi szerveződése nélkülözhetetlen az egyház életében. Nem szükséges bővebben magyarázni, hogy a hívek hovatartozásának földrajzi alapja nemcsak hitéleti okból, hanem az anyagi feltételek és a társadalmi-kulturális hatás szempontjából is fontos.

A magyar református egyház 1567-től számítja alapítását, aminek jövőre éppen ötödfélszáz esztendeje lesz. A korabeli királyi Magyarország ÉK-i és K-i vidékeiről 17 egyházmegye (senioratus) svájci reformáció irányát követő prédikátorai Debrecenben gyűltek össze „zsinatra”, amelyen aláírták a svájci reformáció központi hittani iratát, az egy évvel korábban Zürichben kiadott II. Helvét Hitvallást, majd saját hitvallást és törvényeket (kánonokat) alkottak. Utóbb ezek az iratok váltak a királyságban és az erdélyi fejedelemségben tovább szerveződő reformátusok alapdokumentumaivá.

Azonban maga a magyar református egyház, mint egységes jogi személy csak 1881-ben alakult meg. Addig több mint három évszázadon át az alapegység egyházközségeket magukba foglaló, egymással kapcsolatban álló vagy egymástól elkülönülő, de országos vezetés nélküli egyházkerületekben és egyházmegyékben létezett. Az összetartozást a hittani azonosság, a közös egyházi kultúra, a tradíció, nem kevésbé a magyar nyelv biztosította és fejezte ki. Országosan közös ügyeiket, állásfoglalásaikat, a szükséges esetekben rendszertelenül tartott ad hoc (leginkább konventnek nevezett) tanácskozásokon intézték illetőleg hozták meg. Egyébként az egyes szervezeti egységek autonóm módon működtek.

A több külső (politikai) és belső (egyházi) ok miatt egyre sürgetőbb egyesülésnek az 1790. évi országgyűlés XXVI. törvénycikke szabad utat engedett. Belső viták és egyeztetések miatt azonban elhúzódott a folyamat. Külön problémát okozott az erdélyi egyház csatlakozása. A nemzeti fejedelemség idején az erdélyi reformátusok kiemelt státusa, az eltérő jogfejlődés és a különböző szokások következményeként - amíg a közjogi különállás meg nem szűnt (unio, reunio)-, az erdélyiek külön országos egyházat képeztek, amelyet közvetlenül egyházmegyék alkottak, az egyházkerületi formációt mellőzve (hasonlóan a szász evangélikus Landeskirchéhez). Végül az egyesülésnél nem szüntettek meg minden eltérést, a különbségeket kompromisszumokkal oldották föl.

1881-ben, akár az első „alkotmányozó zsinaton”, ugyancsak Debrecenben találkoztak a szűkebb Magyarország négy egyházkerülete és az erdélyi református egyház képviselői, hogy kimondják egységes Magyar Református Egyházzá egyesülésüket és elfogadják közös törvényeiket („alkotmány”), valamint megállapodjanak legfontosabb országos intézményeikben.

1881-ig tehát az egyházkerületnél magasabb egyházi hatóság nem létezett. Vegyük még hozzá, hogy a nyugat- és észak-európai államalakulatoktól eltérően a királyi Magyarországon a reformáció terjedésének nem az uralkodó udvara volt a központja, leginkább több- vagy sok-központúságról tud a történettudomány (mezővárosok, végvárok, főúri udvarok). Az erdélyi fejedelemségben másként alakult a helyzet, de protestantizmust támogató fejedelem sosem vált egyházfővé.

Előadásom tárgya egyfelől nagyon egyszerűen leírható, mert nem bonyolult struktúráról szól, másfelől annyi részlete, specialitása, kiágazása és olyan nagy múltja van, hogy a rendelkezésre álló terjedelemben csupán vázlatosan mutatható be. Valamelyes egyháztörténeti ismeretek és a külön „egyházi nyelv” (legalább szókincs és fogalomtár) némi értése is szükségesek hozzá, amit nem várhat a hallgatóságtól az előadó, de igyekezni fog kiegészítő magyarázatokkal szolgálni.

A presbiteri-zsinati rendszerben működő magyar református egyház „alulról építkezik”, alapegysége az egyházközség. Az egyházközség meghatározott területen lakó egyháztagok hitéleti céllal szervezett közösségét, a gyülekezetet foglalja magában, a lelkész és a világi gondnok (kurátor, megyebíró) vezetése alatt. Az egyházközség (eklézsia, megye) lehet anya-, leány-, társ-, korábban fíókegyház, illetőleg missziói egyházközség. Az egyházközségekhez tartozhatnak szórványok. Több egyházközség alkotja az egyházmegyét (traktus, szeniorátus, distriktus, fraternitás, diócézis, káptalan), melynek vezetője az esperes lelkész (szenior, dékán) és a világi főgondnok (kurátor, coadjutor, segédgondnok). Az egyházmegyékből hozzák létre az egyházkerületet, élén a püspöklelkésszel (szuperintendens) és a világi főgondnokkal. Az egyházkerületek (szuperintendencia, distriktus, provincia, egyházvidék) együttese az egyetemes egyház (a mai Magyarországon hivatalos nevén: Magyarországi Református Egyház), amelynek az egyik püspök és az egyik kerületi főgondnok az elnöke.

A svájci irány egyházszerveződésének az a forma is megfelel, ha az önálló egyházat közvetlenül az egyházközségek (nyugaton általános forma) vagy egyházmegyék alkotják, a kerület szervezetét mellőzve. Az Erdélyi Református Egyház 1881-i egyesülés előtt kerületek nélkül egyházmegyékre tagolódott. Erdélyben – nem nagy számmal – akadtak egyházmegyei hatóság alól kivont, közvetlenül püspöki felügyelet alá tartozó egyházközségek is (külön státusuk 1903-ban szűnt meg). Egészen más okból a jelenben közbülső szerveződés nélkül alkotják az egyházközségek a kis lélekszámú Horvátországi Református Keresztyén Kálvini Egyházat, a Szlovéniai Református Keresztyén Egyházat és a Szerbiai Református Keresztyén Egyházat. Róluk alább még lesz szó. (A volt Jugoszlávia területén található református egyházak csaknem kivétel nélkül magyar hívekből állnak.)

Mindebből következően az egyházmegyék és az egyházkerületek jogköreinek kialakulását kevésbé korlátozták elvi szempontok, mint a teológiaiilag meghatározott, a gyülekezeteket magukba foglaló egyházközségekét. A megye és a kerület kezdettől meglévő jelentősége fokozatosan növekedett az egyetemes egyház létre jöttéig, ezután az új felettes hatóság miatt csökkent. (Szentpéteri Kun Béla 1932. 35-38.)

Mindegyik egyházigazgatási egységet vezetőik kollektív testületekkel együtt irányítják, az egyházközség szintjén ez a presbitérium (egyháztanács, kebli tanács, helyi konzisztórium). Áttekintésünkéből kiderül, hogy a református (és az evangélikus) szóhasználatban az egyházmegye jelentése eltér a katolikusétól. A katolikus egyházmegye élén püspök áll, nagyságrendileg a protestáns egyházkerületnek felel meg. Az ismertetett egyházalkotó struktúra hosszabb történeti folyamat eredménye. Az 1881. évi egyházi törvények a törvénykönyv első részének elején részletesen taglalják mibenlétét, működését és rögzítik kikristályosodott, végső, lényegében máig érvényes formáját. (Tóth Sámuel 1882. 4-15.)

A vezetés lelkészi-világi kettőssége a 18. század folyamán alakult ki, előtte lelkészi testületek kormányoztak. A világiak (laikusok) szerepéről évtizedeken át zajlottak belső egyházi viták, Erdélyben a református fejedelmek befolyásával összefüggésben nagyobbá vált a súlyuk, mint a szűkebb Magyarországon.

Ezek után nem térhetünk ki a hierarchia kérdése elől sem. A teológusok és egyháztörténészek egy része vitatja, hogy hierarchiát képeznek a református egyházigazgatás szintjei. Magam Szentpéteri Kun Béla egyházjogász professzorral értek egyet, aki kézikönyvében az egyházkormányzat területi szintjeiről így nyilatkozott: „...a magyarországi református egyház igazgatásának bizonyos mértékig hierarchiája bontakozik ki.” (Szentpéteri Kun Béla 1948. 64.) Véleményem szerint – mint láthatjuk –, jöllehet az egyházigazgatás egységeinek működése általában nem függ egymástól, és a döntéseket választott tagokból álló testületek hozzák, azonban egymásra épülnek. Két, a középkori katolicizmusból

megtartott fontos intézmény pedig – a püspöki tisztség valamint az egyházlátogatás (visitatio) – szintén a hierarchia felé mutat.

Vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy Kálvin szellemiségével az egyházkormányzásban nem csak az igazgatási egységek változatos alakulása, hanem az is összefért, hogy a (debreceni) 1567-i egyházi cikkelyeket fogalmazó Melius Juhász Péter jónak látta a visitatiót és a püspökséget megtartani, valószínűleg a korabeli zilált társadalmi-politikai, nem utolsósorban vallási viszonyokra tekintettel.

A reformáció terjedésének első időszakában - tudvalévően - nem jelentette új egyházak alapítását, évtizedek telhettek el átmeneti állapotban, amíg az önálló protestáns egyházak kialakultak. Ezalatt a reformáció tanításait elfogadó lelkészek és egyházközségek részei lehettek a katolikus egyházszervezetnek, az illetékes katolikus püspök vagy megbízottjai ugyanúgy vizitálták őket, mint a katolikusnak maradókat. Ez az egyik eredője, hogy a protestáns egyházkerületek előzményeként többnyire katolikus püspöki egyházmegyét nevez meg a kutatás, de ez a megfeleltetés sokkal lazább, képlékenyebb kapcsolatot jelent, mint az egyházmegyék esetében.

A reformátusok püspöke még a tisztán lelkészi vezetés időszakában (16-17. század) sem rendelkezett a katolikus püspökökéhez hasonló, kiterjedt joghatósággal. Utóbb a világi elem egyházkormányzásban való megjelenése és erősödése hatókörét tovább gyengítette. Ha a magyar református egyházkormányzati rendszert akár a katolikus vagy az ortodox egyházakéhoz hasonlítjuk, akár az angolszász protestáns világ két legjelentősebb, ám egymástól lényegükben eltérő egyházi szerveződési formájával, az „episzkopális”-sal és a „kongregacionalista”-val vetjük össze, nem nevezhetjük a szó jelentésének szoros értelmében „püspöki”-nek. Akkor sem, ha tudjuk, hogy a svájci irányzathoz tartozó nyugati egyházaktól eltérően csaknem egyedülállóan voltak és vannak püspökeik a magyar reformátusoknak.

A megszilárdult református egyházkormányzás részeként az esperes köteles évente legalább egyszer egyházmegyéje minden egyházközségét meglátogatni (canonica visitatio), a lelkész és hívek hitéletét, erkölcsét, az egyházközség anyagi helyzetét megvizsgálni, szükség esetén változtatásokat indítványozni, fontos intézkedéseiket ellenőrizni, és akár fegyelmezést, büntetést kezdeményezni. Az egyházigazgatás gyakorlati intézményeként az esperesi látogatás nyújthat leginkább lehetőséget az egyházközségek autonómiájának csorbulására, ügyeikbe (indokolt vagy túlzó) felsőbb hatósági beavatkozásra. A presbitériumok döntéseinek egy része egyházmegyei jóváhagyással válik érvényessé. A visitatio másik formája, az éves időhatár nélküli püspöki látogatás (generalis visitatio) pasztorációs célú, a püspöknek az egyházközségekkel közvetlenül ápolandó kapcsolatát szolgálja.

Az önkormányzás gyakorlásának szintén fontos fóruma a szintenként rendszeresen összehívott, tárgyaló, döntéseket hozó presbiteri ülés,

egyházmegyei (parciális) valamint egyházkerületi közgyűlés. A presbiteri ülés színhelye minden korban az egyházközség volt és maradt. Minden lelkésznek kötelező volt megjelennie az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűlésen, melynek színhelye azonban változhatott. Gyakorta az éppen hivatalban lévő esperes illetőleg püspök egyházközsége volt, amely székhelynek számított. Helyszín esetleg a közigazgatási székhely is lehetett, vagy a gyűlések „vándoroltak”, azaz például egymás tevékenységének közelebbi megismerése végett alkalmanként más egyházközségben került rájuk sor, ahol fogadni tudták a résztvevőket. Az egyházi törvények nem rendelkeztek rögzítésükről. Legkorábban, a 18. század végétől Debrecen válik állandó igazgatási központtá, azaz folyamatosan a tiszántúli egyházkerület püspöki székhelyévé. Erdélyben a 19. század második felétől Kolozsvár tölti be ezt a szerepet. Korábban kisebb városokban és falvakban is lakhatott a püspök. Hasonlóan történt a Tiszáninneni kerületben, a székhely falvak, mezővárosok, majd Miskolc, Kassa, Sárospatak között váltakozott. A Dunamelléki kerületben még a 20. század elején is találkozunk vidéki székhellyel (Kunszentmiklós), ezután vált véglegessé Budapest mint kerületi központ. A Dunántúli kerületben községek, mezővárosok után Pápa, Komárom és Veszprém szolgáltak székhelyül. A változatosság okai közt meghatározó, hogy az egyházkormányzás nem igényelte a központosítást, az egyházigazgatási egységek vezetőinek hivatalai szerény infrastruktúrával működtek. Végül az is közre játszhatott, hogy az esperesi és a püspöki tiszthez nem járult területileg kötött, feudális eredetű birtok vagy más javadalom. Megjegyzésre méltó, hogy az egyházlátogatások és a gyűlések fennmaradt jegyzőkönyvei kiemelkedően értékes forrásai az egyházigazgatási egységek életének. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a fokozatos egyházi testületekkel és a tisztségekkel járó jogköröket itt nem részletezhetem.)

Rátérek a területi szerveződés tényleges történetére.

Bár az egyházmegye korábbi eredetű formáció, sorrendben előbb az 1881-ben egységes egyházat létre hozó és 1920-ig teljességében fennálló öt egyházkerület kialakulását veszem számba. Akár az egyházmegyénél, az egyházkerületnél is a vizitáció intézménye magyarázza, hogy előzményeként többnyire katolikus püspöki egyházmegyét nevez meg a kutatás, de ez a megfeleltetés sokkal lazább, képlékenyebb kapcsolatot jelent, mint az egyházmegyék esetében.

Erdélyben 1564-ben választottak először püspököt. Kisebb határingadozásokat nem számítva az egyház területe kezdettől a történelmi Erdélyre (nemzeti fejedelemség), földrajzilag pedig az Erdélyi-medencére terjedt ki, és csaknem állandóan azonos maradt. A jogi helyzetét döntően megváltoztató, ám történelmi különállását kevésbé érintő egyesülés lényegét kitűnő monográfusa így foglalja össze: „Az 1881. évi zsinati törvény 9 §-a, míg egyfelől szorosan egy testté fűzött bennünket össze a hitrokonokkal, másfelől megszüntette egyházunknak > országos egyház > jellegét s általa jogilag is az lett egyházunk, aminek tényleg

már több mint egy fél század óta és gyakran, később, állandóan nevezetett, t.i. > erdélyi ev. ref. egyházkerület >.” (Pokoly József 1904. III.k. 221.)

A szűkebb Magyarország egyházkerületei hosszabb folyamatok eredményeként születtek meg. A Tiszántúlon Erdélynél korábban, a reformáció svájci iránya terjedésének kezdetén, 1557-ben választottak először püspököt a szatmár-tiszavidéki és a Debrecen-Nagyvárad környéki esperességek prédikátorai. Ezek a vidékek váltak törzsterületévé az 1567-i debreceni alkotmányzó zsinat iratait aláíró egyházmegyéknek. Az aláíró tizenhétből tizennégy alkotta meg a tiszántúli kerületet.

Nem csatlakozott a tiszántúli kerülethez az 1567-i zsinati iratokat aláíró további három északkelet-magyarországi egyházmegye (zempléni, abaúji, borsodi). Sőt az ungival együttműködve, 1734-ig - tartván a túlhatalomtól - nem választott püspököt sem. Az egymástól független, de laza unióba szövetkező egyházmegyéket esperesek kormányozták, többnyire püspöki jogköröket is gyakorolva. A kerületté alakulást végül állami eredetű kényszer váltotta ki. Az 1731-ben és 1734-ben kiadott Carolina resolutio-k a királyságbeli protestánsok addigi vallásgyakorlatát még inkább megszorították, az 1734. évi a magyar királyságban összesen négy kerület (szuperintendencia) létre hozását engedélyezte. Ezek egyike lett a tiszáninneni kerület, melynek struktúrája fokozatosan átalakult, 1799-ben hét, 1850-ben már nyolc egyházmegyéje volt.

A dunamelléki (alsódunai) kerület földrajzi határait leginkább kézenfekvő az alakulásakor már meglévő egyházmegyéi fősorolásával megadni: baranyai, tolnai, solti, kecskeméti, pesti, vértessalji, külső-somogyi. 1563-ban választotta első püspökét, Szegedi Kis Istvánt, a magyar reformáció kiemelkedő alakját, aki megelőzően 1554-től a Dráván túlra átnyúló, különálló baranyai kerületnek volt a püspöke. (Ez a kerület 1608-1714 között több egyházmegyét magába foglalva ismét önálló életet élt. Végül a hódoltság és a háborúk miatt annyira lecsökkent híveinek száma, hogy ismét visszakerült a dunamelléki kerületbe.)

A dunamellékihez hasonlóan szövevényesebb a dunántúli kerület kialakulása. Ismert, hogy a Nyugat-Dunántúlon vált szét legkésőbb az evangélikusság és a reformátusság egyházszerkezete. Ez az oka annak, hogy a dunántúli református kerület 1595-ben választott először püspököt, de a kerület csak 1612-ben alakult meg önállóan. Területe a 18. sz. elején a megszűnő baranyai kerület egy részével, majd az 1736-ban ugyancsak megszűnő felső-dunamelléki (samarjai, csallóközmátyusföldi) kerülettel gyarapodott. Az utóbbi önállóan 1615-ben alakult meg a Duna balpartján, a Kisalföld északi felére és annak közvetlen környezetére kiterjedően. A rekatalizáció eredeti öt egyházmegyéje híveinek számát nagy mértékben csökkentette. A dunántúli kerülethez csatlakozása közvetlenül a II. Carolina resolutio rendelkezésének a következménye volt.

Rátérve az egyházmegyék alakulására: a reformáció egyházai történetében előzményként – akár a püspökségeknél katolikus egyházmegyékkel –, csaknem minden esetben találkozunk katolikus esperességekkel. Ám ez az örökség mind

a kerületek, mind az egyházmegyék életében viszonylag rövid idő alatt elhomályosulhatott, mert alakulásuk után határaik módosulásában, időnkénti osztódásukban vagy egyesülésükben már nem játszott szerepet.

Az egyházközség többféle alakzatától eltérően az egyházmegyéket és egyházkerületeket legfeljebb földrajzi kiterjedés és lélekszám különböztetheti meg egymástól, önállóságuk és jogkörük nem. Különben az egyházi törvények, ahogyan a székhelyekről nem, a kerületek és a megyék határaitól sem rendelkeztek, a bekebelezhető egyházközségek és a hívek számáról – még ajánlásként – sem.

Az általános formától eltérően – inkább kivételként, mint gyakran – némely egyházmegyén belül időlegesen alesperesség (proseniorátus) működött, élén választott alesperessel (prosenior, consenior). Ezt a nagyobb földrajzi távolsággal és nehéz közlekedési viszonyokkal indokolták. Ilyen volt például a veszprémi egyházmegye délre nyúló, mezőföldi része. Egyedi speciális képződménynek ismerjük Erdélyben a „Rikán belöli kommunitás”-t, a kézdi, az orbai, a sepsi és az erdővidéki egyházmegyék laza szövetségét, amelyben ezek eredeti igazgatási funkciói nem sérültek. Az erdővidékinek Udvarhelyszékhez tartozó része nem vált a „kommunitás” tagjává, ezáltal is tanúsítva rendies eredetét. Bethlen Gábortól kapott kiváltságok hozták létre az egykori (még vármegyét nem képező) Háromszék területén, de nem egyházkormányzati szerepkörrel, hanem elsősorban érdekvédelmi céllal működött. (Utalnom kell rá, hogy a továbbiakban az országos egyházi felettes szerveket és döntéshozókat, mint tárgyamhoz szorosan nem kapcsolódókat, nem mutatom be.)

Az egyházmegyék keletkezését és megszűnését, határaik és elnevezésük módosulását okok szerint legalább két nagyobb kategóriába lehet sorolni. Az egyikbe a külső állami (politikai) beavatkozások, valamint háborúk, határ- és impériumváltások következményeit soroljuk. Ennek példája a fentebb tárgyalt, a kerületek alakulására kényszerként ható Carolina resolutio. Ilyen volt az 1859. évi protestáns pátens beavatkozási kísérlete is, majd csaknem száz év után a kommunista pártállam beavatkozása az egyházak életébe Magyarországon és a vele szomszédos államokban. Az eddig említett okok jellegükre nézve belpolitikaiak, míg a trianoni békeszerződés, majd annak revíziója és a második világháború végével a visszarendeződés többszöri országhatár- és rendszerváltozásokkal külpolitikai eredetű következményként alakították az egyház (egyházak) területi szerveződését. Sőt a Szovjetunióhoz került Kárpátalján hosszú ideig ténylegesen szünetelt az egyház legális élete. Ha némileg merészebb képzettársítást megengedünk, a magyar református egyházmegyék igazgatásában „ex lex” állapotokkal a 17-18. században is találkozhatunk a török hódoltság bizonytalan viszonyaival, az elhúzódó háborúkkal és az ellenreformációs tilalmakkal összefüggésben. Ezek akadályozták az egyházigazgatást, és alakító kényszert, befolyást gyakoroltak a területi szerveződésre.

A változások másik, nagyobb – nem politikai jellegű – csoportja egészen más természetű, belső egyházi fejleményekkel és problémákkal függ össze. Például – mint említettük – az egyházközségek számának és a lélekszámnak növekedésére, továbbá az utazás nehézségeire (rossz utak, nagy távolság), vagy más, a kormányozhatósággal és a hitélettel összefüggő praktikus okokra hivatkozva alakítottak új egyházmegyéket, módosították a meglévők határait. Egyesülésüket ellentétes folyamatokkal, rendszerint a hívek és az egyházközségek számának fogyásával indokolták.

Minden egyes igazgatási egység keletkezése (és megszűnése) motivációinak külön, részletes vizsgálatával lehetne pontosan megrajzolni a folyamatokat. Ám a földrajzi kiterjedés és elnevezés gyakori változásai miatt a feladat megoldása komoly, hosszadalmas filológiai munkát igényelne, így, mint annyi más körülménnyel, most ezzel sem foglalkozhatunk. A következőkben az egyházmegyékre összpontosítva a figyelmünket, tendenciákat és történelmi fordulópontokat próbálunk megragadni, egyúttal példákat hozni a fenti és más okok érvényesülésére.

1. Kiágazás (Exkurzus)

Az egyházmegyék neve gyakran mutat vitathatatlan vagy sejthető természetű és településföldrajzi indítékra. Láthattuk, hogy a kerületek többségét nagytáji nagyságrendben, folyókhöz viszonyítva nevezték el. Egyházmegyék nevei között is akadnak hasonlóak, bár ezek inkább lokális földrajzi viszonylatokra utalnak. Itt és alább a teljesség igénye nélkül sorolok föl közülük példákat: mátyusföldi, csallóközi, gömöri, egervölgyi, alföldi, nyírségi, szilágyi, érmelléki, vértessalji, somogyi, kalotaszegi, bekecsalji, görgényi, küküllői, marosi. Fölmerülhet az a kérdés is, hogy a tájnév vagy a vármegye elnevezése az elsődleges, melyiket vette át a másik és végül az egyházigazgatási egység. Névtani mérlegelés helyett itt annyit jegyzünk meg, hogy a kérdés nem minden esetben válaszolható meg egyértelműen.

Kézenfekvő a református egyházmegyéket a nemesi vármegyékkel és a vármegyéken kívüli kiváltságos területekkel, illetőleg a polgári közigazgatás megyerendszerével párhuzamba állítani vagy kapcsolatba hozni. Általános rendszerrel nem beszélhetünk, de különböző korokból számos példa sorolható ide: pesti, komáromi, somogyi (külső-, belső-), tolnai, baranyai (alsóbaranyabácsi, felsőbaranyai), barsi, nógrádi, (aba)újvári, borsodi (alsóborsodi, felsőborsodi), zempléni, békés-bánáti, szolnoki, hajdúvidéki, kunsági, szabolcsi (alsó-, felső-), beregi, sárosi, ungi, máramarosi, ugocsai, bihari, zarándi, pozsegai, hunyadi, kézdi, orbai, szepsi, udvarhelyi.

Megyenévvel alakilag rokon elnevezések utalhatnak településekre: kecskeméti, veszprémi, debreceni, nagybányai, nagykárolyi, somorjai (samarjai), komáromi, tatai, pápai, nagyszalontai, aradi, kolozsvári, dési, dévai,

vajdahunyadi, gyulafehérvári, nagyenyedi, tordai, temesvári, békési, csongrádi. Ritkábban akár kisebb község is lehetett névadó: drégelypalánki, komjáti, ürményi, széki. Ezúttal megkérdendő, vajon a közigazgatási megyéé vagy a vele azonos nevet viselő településé a névadás elsőbbsége.

Részletes kutatások híján nem tudjuk, mikor érte el a legdifferenciáltabb állapotát a református egyházmegye-rendszer. A svájci reformáció tanításainak terjedése nyomán a 16. század második felében sorra alakultak újabb egyházmegyék. Majd a 17. század közepétől fölerősödő rekatolizáció és az ellenreformációs intézkedések nyomán fogyni kezdtek. Debreceni Ember Pál a református egyház múltját és korabeli magyar királlysági állapotát a 18. század első évtizedében írta le, a törökellenes felszabadító háborúk előtti időszak utolsó esztendeire visszanyúlóan, ilyen módon változásaiban mutatva be a településrendszert is. A reformátusság jelentékeny visszaszorulását ábrázolta nyugaton és északon a vallásváltás, a Balaton-Debrecen vonaltól délre pedig a pusztító háborúk miatt keletkezett veszteségeket mutatta ki. Például az őrségi (a legnyugatibb fekvésű) református egyházmegye – amely a történelmi Vas megye és Zala megye nyugati felében lévő egyházközségeket tömörítette – legkorábbi előzménye a kőszegi egyházmegye, 1599-ben a németújváriba olvad, ez viszont 1633-ban a körmendibe, de előbb 1624-ben egyesült a vízlendvaival és a kiskomáromival. A körmendi 1612-ben már befogadta a vépít. 1654-ben őrinek, 1657-től pedig, amikor a nyugat-magyarországi reformátusok zöme a délnyugat-dunántúli kistájra szorul vissza, őrséginek nevezik. Ez a név megmarad, míg 1952-ben állami nyomásra vas-zalaira változtatják. 1990-ben kapta vissza tradicionális őrségi nevét. (Pataky László 1992. 3.) Szükséges megjegyezni, hogy 17. sz. első felében sűrű változások mögött legrégebben az evangélikusok és a reformátusok korabeli egyházi szétválása állt, amire fentebb más összefüggésben már utaltunk.

Észak-nyugat Magyarországon a komjáti, a mosoni, a somorjai, Észak-keleten a sárosi egyházmegye eltűnését a rekatolizáció, délen a szigetvári, a pozsegai (vagy valpói), a Kelet-Alföldön a zarándi egyházmegye megszűnését a törökellenes felszabadító háborúk pusztításai okozták. Nagy nehézségeket, egyúttal a kialakult egyházigazgatási rendszer súlyos próbatételét jelentették az imént *ex lex* állapotoknak nevezett 17-18. századi időszakok, egészen 1781-ig, a Türelmi rendeletig. Általában mégis elmondható, hogy a magyar királtságban és Erdélyben a reformáció terjedésével kialakuló és megszilárduló egyházmegyéket az illetékes egyházi testületeknek néhány kivétellel (mint láttuk) a jelentékeny akadályok ellenére több-kevesebb eredménnyel sikerült a 20. század derekáig fenntartani. Még akkor is, ha azok egyházközségei és hívei komoly mértékben megfogyatkoztak, olykor szinte névlegesen feelve meg az eredeti igazgatási keretnek. Az összevonásokról és szétválásokról, akár külső kényszerek tudomásul vételéről, akár belső megfontolások készítéséről volt szó, mindig kollektíven döntöttek.

A 18. század vége felé a protestánsokkal szembeni állami intézkedések enyhülésével és a lakosságszám növekedésével, élve az autonómia lehetőségeivel újabb egyházmegyéket hoztak létre. Az egyházkerületek belső életében föllépő szükségletekre példa a tiszáninneni kerületben az önálló gömöri egyházmegye megszervezése. A tiszántúli kerületben az 1821-22. évi „generális konvent” (egyetemes gyűlés) megszüntette a csaknem elnéptelenedett zarándi egyházmegyét, ugyanakkor maradékából Bihar és Arad vármegye területén újként létre hozta a nagyszalontait. A hívek számának növekedésére tekintettel több más egyházmegyét érintő kisebb határkiigazítás is történt.

A Carolina resolútiókhöz hasonló állami támadás egy és negyed század múltán fenyegette ismét a református egyházigazgatást az 1859. évben megjelent ún. protestáns pátenssel, császári nyílt paranccsal. Az önkényuralmi rendszer, autonómiájukat súlyosan sértve, ki akarta terjeszteni teljes ellenőrzését a protestáns egyházakra. Ellentételezésként anyagi támogatást helyezett kilátásba. A társadalom együttérzését élvező egyházak ellenállásán és a politikai rendszer gyengesége miatt a terv megbukott. Mi csupán azért említjük, mert a szűkebb Magyarországon (Erdélyre nem volt érvényes) az addigiak határait lényegesen módosítva, hat új egyházkerületet szándékozott kialakítani.

Mielőtt a területi szerveződésben minden korábbinál sokkal nagyobb változást hozó trianoni békeszerződés következményeire térnék rá, szükséges emlékeztetnem arra, hogy a reformáció svájci irányához tartozó nemzeti egyházak történetében (leginkább teológiai, elvi vagy szervezeti okokból) többször következtek be szakadások. Ezek azonban nem különültek el területileg, hanem egymással párhuzamos egyházigazgatást építettek ki. A legismertebb esetek közé tartoznak a skót és a holland egyházból a 19. században az államhoz való viszony eltérő értelmezése miatt kiváló „szabad egyházak”. A nemzetközi összehasonlításban jelentősebb kálvinista egyházak között a magyart egyedien jellemzi, hogy története az egységes szervezet kialakulása irányában bontakozott ki és kebelében 1920-ig szakadás nem következett be. Amikor mégis széthullott az egység, az akkor sem belső indítékból, hanem külső politikai döntésekből fakadt, a trianoni békeszerződéssel összefüggő államhatár-változások miatt.

Három, Magyarországgal szomszédos országban, ún. utódállamban hosszas, akadályokkal terhes folyamat vezetett a magyarországi egyháztól kényszerűen levált részekből új református egyházak megszervezéséhez, és különösen állami elismerésükhöz. Országonként más és más problémák kerültek előtérbe, ezeken túl azonban minden esetben problémát jelentett és a magyarellenes nacionalizmusokat táplálta az anyaegyház nemzeti jellege, a reformátusok csaknem kizárólagos azonossága a magyar etnikummal. Ebben, a magyar történelemben teljesen új és váratlan állapotban nem volt egyszerű eligazodni a kisebbségbe került reformátusoknak. Eleinte az is hatott, hogy a Magyarországi Református Egyház 1904. évi törvényeinek VIII. cikkelye a maga feladatának rendelte a külföldön lévő

magyar református hívek és egyházközségek gondozását. (Ez a törvénycikk természetesen nem az előre nem látható 1920-ban beállt helyzetről, hanem az Amerikába kivándoroltakból keletkezett gyülekezetekről szól).

Vessünk egy pillantást először a nyugat-európai közvélemény által demokratikus mintaállamként számon tartott Csehszlovákiára, ahol annak 1938-as széteséséig sem rendeződött teljesen a református egyház hivatalos elismerése. Pedig az 1923-ban, a lévai zsinaton három magyarországi egyházkerület részeiből megalakult a három új kerületből (nyugati, keleti, kárpátalji) és tíz egyházmegyéből álló, önálló Szlovenszói és Kárpátalji Egyetemes Református Egyház, amely folytonosan kezdeményezte a tárgyalásokat az állammal, igyekezve annak feltételeit teljesíteni. Ezek sorában a legmerevebben követelés minden magyarországi kapcsolat fölszámolása volt. Az első években külön nehézséget jelentett, hogy az impériumváltás kezdetén a dunántúli egyházkerület püspöke Komáromból Pápára, a tiszáninneni kerület püspöke Kassáról Miskolcra menekült a cseh katonai megszállás elől, de egy ideig megkísérelte kerülete egész eredeti területén az egyházkormányzást gyakorolni. (Csomár Zoltán 1940; Tömösközi Ferenc 2015.)

Romániába került az egész erdélyi kerület és a tiszántúli kerület keleti-délkeleti vidékei. Az utóbbiak 1921-ben Nagyvárad székhellyel Királyhágómelléki Református Egyházkerület néven szerveződtek meg, de sem akkor, sem később, egészen 1989-ig nem nyertek hivatalos állami elismerést. Külön csupán egyházi szempontból működhettek, mint része az erdélyi kerülettel együtt megalkotott Romániai Református Egyháznak.

A Jugoszláviához csatolt területek három egyházkerület részeit foglalták magukba. Az állammal folytatott tárgyalások elhúzódása miatt csak 1934-ben választhattak először országos püspököt, két kerület alakulván ki, hamarosan egy másikat is. Addig egy főesperes és négy alesperes vezette a jugoszláviai református egyházat.

A református egyházigazgatás kiemelkedő eseménye volt a két világháború közötti Magyarországon 1932-ben az önálló budapesti, majd 1938-ban a pestkörnyéki egyházmegye megszervezése. A 19. század végén már a fővárosban élt Magyarország legnépesebb református közössége, de még 1930-ban is, amikor lélekszáma meghaladta az egyszázezret, hivatalosan mindössze két egyházközséghez tartozott (Pest, Óbuda), a valóságban azonban 13 anya- és két fiókegyháznak megfelelő gyülekezetből állt. Legnyomósabb egyházkormányzati, hitéleti és demográfiai indokok sürgették az új egység kialakítását, amely a magyar egyháztörténetben egyszersmind új igazgatási típust, a városi egyházmegyét testesítette meg. A pestkörnyéki egyházmegye keletkezését hasonló okokból a főváros agglomerációjának megnövekedése váltotta ki.

Külön fejezetet jelentenek a magyar református egyház(ak) térszerveződésének történetében a trianoni békeszerződés 1938-41 közötti revíziójának, országrészek visszacsatolásának, majd 1944-1945-ben a

visszarendeződés következményei. A visszacsatolt területek minden esetben újra egyesültek eredeti egyházkerületeikkel- és megyéikkel. Ugyanakkor minden új határ mögött maradtak református töredékek. Ezek sorsa alig áttekinthetően homályos, egzisztenciális problémáktól súlyos, ideiglenes állapot volt.

Az impériumváltás mellett a második világháború után a kommunista diktatúrák kényszerítették ki történetük során az egyházmegyei és egyházkerületi határok és elnevezések legdurvább beavatkozással történő megváltoz(tat)ását. Országonként kisebb-nagyobb eltérésekkel alakult a református egyházak sorsa, de a nem titkoltan ateista hatalom mindenütt ideológiai ellenségeként tekintett rájuk, ami vagyonuk csaknem teljes államosításában, kulturális és oktatási intézményeik megszüntetésében, meg-megújuló zaklatásokban, megszorításokban és kollaborációra kényszerítésben szembe ötlően nyilvánult meg.

Magyarországon az egyházmegyéek új közigazgatási megyéknek megfelelő „átszabása” 1952-1957 között zajlott le. Azonban mégsem igazodott teljesen hozzá, pl. az őrsg-zalai egyházmegye két politikai megyére terjedt ki (Vas, Zala), a bihari, zempléni vagy a szatmári nem alkalmazkodott pontosan a közigazgatási határokhoz. Mindannyiszor a vallásföldrajzi viszonyok írták fölül a pártállami szándékot: a Nyugat-Dunántúlon a reformátusok alacsony száma és szórányosodása, a Kelet-Tiszántúlon magas lakossági arányuk. Ugyanakkor az új Pest megyén belül észak-pesti és dél-pesti egyházmegyéek, Nagy-Budapesten Budapest-Észak és Budapest-Dél egyházmegyéek jöttek létre. Az új formációkhoz, például a pesti egyházmegyééhez több régebbi, ekkor megszűnőből csatoltak egyházközségeket (pest-környéki, drégelypalánki, alsóbaranya-bácsi, kecskeméti). Ugyanakkor a négy egyházkerület területét is több helyen módosították, pl. a az észak-pestibe olvadó drégelypalánki egyházmegye így került át a dunántúliból a dunamelléki kerületbe. A legnagyobb horderejű változtatás a tiszáninneri kerület tiszántúliba „olvasztásának” eredménye az új, igen nagy kiterjedésű „tiszai” egyházkerület lett. A változás politikai eredetű volt, az állami hatóság és a vele együttműködő egyházvezetés „büntetésül” szánta a sárospataki református iskolák megszüntetésével szembeszegülő kerületnek. Az illetékes testület azonban nem ezzel, hanem racionális érvekkel támasztotta alá döntését. (1957-ben visszaállt az eredeti állapot.) Az állami gyámkodástól megszabadult egyházban 1990-ben nem sokat módosítottak a csaknem négy évtizedes beosztáson. A legnagyobb változást, ahol a lehetőség megvolt, az egyházmegyéek eredeti nevének visszaadása jelentette. Ma a négy egyházkerület összesen 27 egyházmegyére oszlik.

Romániában a református egyháznak a kommunizmus alatt állami nyomásra legalább hatszor kellett átformálnia területi szerveződését. Sokszor nemhogy egyházilag, hanem történetileg-földrajzilag soha össze nem tartozó új, nagy kiterjedésük miatt alig kormányozható egységeket is létre kellett hozni. Például a Meszes-hegységen inneni Szilágy megyéhez (nagyváradi egyházkerület) hozzá csatoltak a Meszesen túli erdélyi vidékeket, Kalotaszeg ÉNY-i részének magyar református törzslakosságú falvaival együtt (1968). Az egyházmegyei határt ennek

megfelelően módosították. A változásokat, akár Magyarországon, a pártállami ellenőrzés szándéka mozgatta (az egyházügyi hivatalok az aktuális közigazgatási székhelyeken működtek). Vallásföldrajzi okokból azonban – a fent idézett példa ellenére – Romániában sem tudott megvalósulni maradéktalanul az egyházigazgatás állami közigazgatásnak kényszerű megfeleltetése, sem a tartományi-rajoni (1951-ben 21 + 8 egyházmegye), sem a judet-megyerendszerben (1989-ben 8 + 5 egyházmegye). 1990-ben autonóm döntésekkel újjászerveződött az egyházigazgatás. A két terület visszavette történelmi nevét, az egyházmegyék határait az egyházi szükségletek és a hagyomány jegyében húzták meg, és eredeti nevüket szintén visszaállították (jelenlegi számuk 15 + 9).

Az 1945-ben újra megalakuló Csehszlovákiában a református egyház életét súlyosan korlátozták a magyarellenes intézkedések és több éven át a magyarok jogfosztottsága, majd 1948-tól a hatalomra került kommunista párt. Kezdetben a református egyházkormányzás alapelveivel szöges ellentétben államilag kinevezett esperesek kerültek az egyházkerületek élére. A helyzet lassan normalizálódott, amennyire a pártállami ellenőrzés mellett lehet ilyesmiről beszélni. Megszűntek a kerületek, egy püspök által vezetett 9 egyházmegye alakult. Az önálló Szlovákiában több kiigazítás után ma is ez a beosztás van érvényben.

A legmostohább sors a Szovjetunióhoz csatolt kárpátaljai magyar reformátusoknak jutott. Mint előzőleg említettük már, évtizedeken át - hasonlóan több más egyházhoz - egy ideig jogilag nem, később csak a legitimitás határán létezett a református egyház. Nyilvános megszerveződésére 1991 után kerülhetett sor. Ma az Ukrajnához tartozó Kárpátalján a püspöki vezetésű református egyháznak három – történelmi nevet viselő – egyházmegyéje van (beregi, máramaros-ugocsai, ungi).

A volt jugoszláv szövetségi állam területén a második világháború és a magyarellenes megtorlások után három tagköztársaság egyházközségeit magába foglaló, püspöki vezetésű országos református egyház jött létre. Jelenleg ennek utódai a két egyházmegyére tagolódó Szerbiai Református Keresztyén Egyház, a Horvátországi Református Kálvini Keresztyén Egyház és a Szlovéniai Református Keresztyén Egyház.

2. Kiágazás (exkurzus)

Legvégül említem a jelenleg hivatalosan Magyar Református Egyház nevet viselő szerveződést, amely földrajzi kiterjedésű, de nem egyházigazgatási képződmény, hanem ernyőszervezet. A trianoni békeszerződéssel egyházszervezetileg is széttagolódott magyar reformátusok összefogását, közös fórumuk létre hozását a kommunista világrendszer bukása után több ízben kezdeményezték. 1990-ben a Magyar Reformátusok Világszövetsége, ezután 1995-ben a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata jött létre, majd 2009-ben Debrecenben „alkotmányozó zsinat”-án megalakult az egységes

Magyar Református Egyház, melynek rendszeresen üléselő képviselői testülete a Generális Konvent. Tagjai a Kárpát-medencéből az összes csatlakozó egyház, egyházkerület és egyházmegye minden püspöke valamint esperese, továbbá minden kerületi és megyei főgondnok. A Magyar Református Egyház az 1881-ben megalakult egységes egyház utódának tekinthető. Valójában azonban csak a nevében az, mert joghatósága nincs. A magyar reformátusok érzelmi és hitvallási szempontból fontos érdekvédelmi, képviselői szerve, célja a tagjai közötti rendszeres kapcsolattartás, közös föllépés, egymás támogatása. Alapító tagságának, a későbbi csatlakozóknak és az alapításkor elfogadott „alkotmány”-nak a bemutatása átlépné előadásom témakörének határait, ezért nem térek ki rá.

Összegzésül a református területi szerveződés jellegét kiemelendő, két megállapítást teszek.

1. A magyar református egyház területi szerveződése kezdetétől beleillett a hazai rendiségben gyakori helyi és regionális autonómiák sorába. Ebből a szempontból is magyarázható, hogy a hitelvi különbségek mellett miért került konfliktusba az uralkodói abszolútizmussal. A rendiség legerősebben akkor gyakorolt rá közvetlen hatást, amikor a 18. században kialakult a területi egységek kettős (lelkészi-világi) vezetése, amely azonban az igazgatási egységek földrajzi változásait nem befolyásolta.

2. A magyar református egyház, mint működőképes tradíciót vitte („mentette”) át egyházigazgatását a polgári társadalomba, amely a korszellemnek, a politikai liberalizmusnak megfelelően, mint sajátos rendszert, befogadta. 1920 után a Magyarországgal szomszédos országokban a nemzeti jelleg miatt, 1945 után a kommunista pártállamokban a világnézeti ellentét mellett a szervezeti különállás miatt támadtak konfliktusai az egyháznak.

Bibliográfia

Dolgozatom megírásához újabb levéltári kutatást nem végeztem. Összegző jellege ezt nem is kívánta meg. Ugyanakkor hangsúlyozom, hogy a vonatkozó levéltári források feltárására szükség lenne. A református egyháztörténet-írás már 1945 előtt tetemes tartozásokat halmozott föl, amelyek politikai okokból a 20. század második felében nagy mértékben tovább nőttek, és 1990 után – jóllehet a tudományterület megélénkült – a hiányok eddig jelentősebben nem csökkentek. Előadásom tematikájának könyvésze viszonylag kis számban tartalmaz fenntartás nélkül korszerűnek mondható műveket. Jelentős részük legalább hetven éve készült, de száz vagy annál több esztendő munkák is akadnak közöttük, melyeket újabbak hiányában ma forgathatunk. A számba vehető monográfiák és tanulmányok szerzői néhány kivétellel lelkipásztorok, vagy legalább teológiai végzettségűek van. Köszönettel tartozik nekik az utókor, mert földolgozásaik nagyon gyakran azóta elpusztult forrásokon alapulnak. Írásaik azonban képzettségük, tehetségük és körülményeik függvényében igen különböző értékűek, a tudományos pontossággal

elkészített tanulmányoktól a népszerű összefoglalóig és kompilációig terjed. Igyekeztem minden olyan tudományosan értékelhető adatot és eredményt földolgozó önálló írást fölvenni a bibliográfiába, amelynek szerzője egyházkerületi vagy egyházmegyei keretben gondolkodik. Nemcsak az összefüggő és monografikus igényű munkákat, hanem rendszerezett adat- és forrásközléseket (pl. vizitációs jegyzőkönyvek, kataszterek, névtárak) is. A bibliográfia így sem teljes, de törekvésem szerint abc-rendben tartalmazza a szorosabban a tárgyra vonatkozó címeket a szövegben hivatkozott művekkel együtt. Azért döntöttem így, hogy – élve az alkalommal – a kérdéskör iránt érdeklődőknek megkönnyítsem a további tájékozódást. Az egyháztörténeti és helytörténeti szakirodalom még bizonyosan számos további, tematikánkhoz tartozó adatot, megállapítást foglal magába.

A dolgozat lábjegyzetekkel kísérése többszörösére duzzasztotta volna a terjedelmet és megnehezítené az olvasást. Ezért csupán a legszükségesebb hivatkozásokat illesztettem be a szövegbe. A hivatkozás nehézségeit példázza, hogy az egyik fő adatbázisom, a Zoványi Jenő által írt egyháztörténeti lexikon az összes magyarországi egyházigazgatási egységről közöl önálló szócikket. Az adott terjedelemben kivitelezhetetlen csaknem minden adatnál utalni rá.

Irodalom

- BALÁZS L. 1986. Vértésalja. A Vértésaljai Református Egyházmegye története. Bp., 1986.
- BARCSA J. 1906, 1908. A tiszántúli református egyházkerület történelme I-II.k. Debrecen
- BASA M. 1867, 1868. A nagyenyedi ref. egyházmegye és az abban lévő egyházak történelme. Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház névtára, 3-39; 1-25.
- BECK G. 1935. A belsősomogyi református egyházmegye története. Kaposvár
- BÍRÓ K. 1874. A szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegyének rövid története. Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára, 4-5, 22-23.
- BUZOGÁNY D. 1999, 2006. Harc a tiszta evangéliumért. Kétszáz esztendő az erdélyi református egyház életéből. 16-17. század. Kolozsvár
- BUZOGÁNY D. 2008. A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései I. Kolozsvár
- BUZOGÁNY D. - ÖSZ S. E. - TÓTH L. - HORVÁTH I. - KOVÁCS M. M. - SÍPOS D. 2008, 2009, 2012. A történelmi küküllői református egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere I-IV. k. Kolozsvár
- CSOMÁR Z. 1940. A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története 1918-38. Ungvár
- DEBRECZENI E. P. 2009. A magyarországi és erdélyi református egyház története (Friedrich Adolf Lampe: Historia ecclesiae reformata in Hungaria et Transylvania /Utrecht, 1728./ c. munkáját fordította: Botos Péter. Sajtó alá rendezte: Dienes Dénes et alii). Sárospatak
- DIENES D. 1998. Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből. Sárospatak
- FÖLDVÁRY L. 1898. Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Bp.
- HARASZY K. (szerk.) 1931. Az Ungi Református Egyházmegye. Sajtó alá rendezte: Kőműves Sándor. Nagykapos

- HETESSY V. 1889. Az alsóbaranya-bácsi egyházmegye végzései 1888-ig. Pécs, 1889.
- HUDI J. (et al) 2002. Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. Pápa
- ILLYÉS G. 1932a. A küüllői református egyházmegye kialakulása és első esperesei. Református Szemle 131-135.
- ILLYÉS G. 1932b. A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17-ik és 18-ik században. Református Szemle 179-183, 213-218.
- JUHÁSZ I. 1947. A székelyföldi református egyházmegyék. Kolozsvár
- KÁLVIN J. 2014. Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere 1559. Ford. és jegyzetekkel ellátta Buzogány Dezső. Lektorálta, szerk. és a mutatókat készítette Bogárdi Szabó István. Bp.
- KIS B. 1992. A békés-bánati református egyházmegye története (1836). Közre adják: Gilicze László, Kormos László. Békéscsaba-Szeged
- KISS K. 1878. A szatmári református egyházmegye története. Kecskemét
- KISS R. 2012. Egyház és közösség a kora újkorban. A Küüllői Református Egyházmegye 17-18. századi iratainak tükrében. Bp.
- KÖBLÖS J. és KRÁNITZ Zs. (szerk.) 2009. A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526-1760.
- KRÁNITZ Zs (szerk. és a bevezetést írta) 2013. „A késő idők emlékezetében éljenek...”. A Dunántúli református egyházkerület lelkeszi önéletrajzai (1943). Pápa
- KÚR G. 1936. A Komáromi Református Egyházmegye. Komárom. Újabb bővített kiadását sajtó alá rendezte Koncsol László. Pozsony, 1993.
- KOLUMBÁN V. J. 2005. A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728-1790. Kolozsvár
- MOLNÁR A. 1995. Fejezetek a Küüllői Református Egyházmegye történetéből. In: Gyülekezeti élet és szokások a Küüllői Református Egyházmegyében. Vallási Néprajz VII. (Szerk.: Küllös Imola). 5-23. Bp.
- MOLNÁR I. 1998. A református egyház helyzete az első világháború után.; A reformátusok. In: Filep Tamás Gusztáv - Tóth László (szerk.): A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998. 223-229, 243-244. Bp.
- MOLNÁR J. 1999. Nagyváradi (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad
- MOLNÁR J. 2001. A Nagyvárad (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1944-1989. Nagyvárad
- NAGY G. 1985, 2008. Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. Bp. II. k. Máriabesenyő-Gödöllő
- ÓSZ S. E. 2013. A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig. Bp.
- ÖTVÖS L. 1996. A Nagykunsági Református Egyházmegye története: az egyházi élet hétköznapijai. Karcag
- ÖTVÖS L. 2002. A Hajdúvidéki Református Egyházmegye története: az egyházi élet hétköznapijai. Vámospércs
- ÖTVÖS L. 2004. A Debreceni Református Egyházmegye története: az egyházi élet hétköznapijai. Debrecen
- ÖTVÖS L. 2006. A Bihari Református Egyházmegye története: az egyházi élet hétköznapijai. Biharkeresztes

- PATAKY L. 1992. Az őrési református egyházmegye története. H.n.
- PÉTER M. 1909. A Rikánbelöli Kommunitás ismertetése és rövid története. Sepsiszentgyörgy
- POKOLY J. 1904-1905. Az Erdélyi Református Egyház története I-V. k. Bp.
- ROMÁN E. 1926. Az Alsóborsodi s az őrési Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegye története. Miskolc
- SÍPOS J. 1941. A Szatmári református egyházmegye negyven éves története. Bp.
- SOLTÉSZ J. 1902. A nagybányai reformált egyházmegye története. Nagybánya
- Sz. KISS K. 1879. Monográfiai vázlatok a barsi református esperesség múltja s jelenéből. Pápa
- SZABADI I. (sajtó alá rendezte, szerk.) 2001. „Mellyet még a régi atyáink is bírtanak”. Bereg, Ugocsa és Közép-Szolnok református egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809. Debrecen
- SZABÓ A. 1991. A szlovákiai református keresztyén egyház története. Regio 133-221.
- SZABÓ E. (szerk.) 2004. Örömben és bánatban csendesen. Tanulmányok a 350 éves Tatai Egyházmegyéről. Pápa
- SZENTPÉTERI KUN B. 1932. A magyar református egyházalkotmány. Debrecen
- SZENTPÉTERI KUN B. 1948. A magyarországi református egyház külső rendje. Bp.
- TÁRNOK Gy. 1939. Magyar reformátusok csehszlovákiai kisebbségi sorsban 1938-1939. Pápa
- THURY E. 1889. Adatok a veszprémi ev. reformált egyházmegye történetéhez. Protestáns Szemle, 110-131.
- THURY E. 1998. A Dunántúli Református Egyházkerület története. I.k. 1523-1674, II.k. 1674-1734. (Az 1908. évi első kiadás teljessé tett változata.)
- TIBORI J. 1995. A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944-1957. Debrecen
- TIBORI J. 1996. A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1957-1965. Debrecen
- TÓTH D. 1941-1942. A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja I-II. k. Debrecen
- TÓTH E. 1940. A belső-somogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár
- TÓTH L. 2013. A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig. Bp.
- TÓTH S. (kiadta) 1882. Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházban. Debrecen
- TÓTH S. (kiadta) 1894. Adalékok a Tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. Debrecen
- TÖMÖSKÖZI F. 2015. Fejezetek a Komáromi Református Egyházmegye 1918-1923 közötti történetéből. In: „Hiszek, hogy megértsem!” Konferenciakötet. Szerk.: Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor. Bp., 272-280.
- VATTAI L. 1900. Visszapillantás a gömöri református egyházmegye százéves történetére. Torna
- ZOVÁNYI J. 1898. Magyarországi superintendentiák a XVI. században. Bp.
- ZOVÁNYI J. 1903. A csallóköz-mátyusföldi református egyházkerület keletkezése. Protestáns Szemle, 219-225.
- ZOVÁNYI J. 1939. A Tiszántúli Református Egyházkerület története I-II. Debrecen. (A II. kötet ifj. Nagy Károly: Egyházközségek adattára.)
- ZOVÁNYI J. 1977. Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp.

A felekezeti és etnikai térszerkezet változásai Sáros megyében (16-18. század)

Dr. Paládi-Kovács Attila

A felföldi magyarság középkori és kora újkori terjeszkedését, lélekszámának növekedését a török kiűzését követően, a 17. század végétől kezdődően, visszahúzódása, lélekszámának fogyatkozása váltotta fel. Ezzel együtt tolódtól délre a szlovák-magyar nyelvhatár csaknem teljes vonalán, néhány szilárdabb szakaszt (pl. Gömör, Kishont, Torna megye) leszámítva. Keleten, az egykori Sáros, Abaúj és Zemplén megyében a magyarság folyamatos térvesztése a 17. század vége óta dokumentálható. Ezzel a népiségtörténeti folyamattal a 19. század dereka óta foglalkozik a tudomány. Az első modern kutató, aki a felföldi népek területi elhelyezkedésének történetével a magyarországi rutének kapcsán behatóan foglalkozott, a tiroli osztrák BIDERMANN volt.¹ Ő azonban, nem tudni miért, milyen adatok alapján a Sáros megyei, és más felföldi, magyarokról azt tartotta, hogy csupán a 16-17. században, a török elől menekültek el az Alföldről. A magyar kutatók, kezdve KÖRÖSY József 1898-ban *A Felvidék eltótosodása* címen megjelent nemzetiségi statisztikai tanulmányával és BALOGH Pál 1902-ben két kötetben kiadott nagy művével (*A népfajok Magyarországon*) mintegy megágyaztak a MÁLYUSZ Elemér vezetésével a két világháború között fellendült település- és népiségtörténeti kutatásoknak.

Abaúj és Zemplén megye nép- és vallástörténete Sáros megyénél több figyelmet kapott. Mindkettőről testes kötet jelent meg a BOROVSZKY Samu általa szerkesztett megyemonográfiák sorozatában is. Sáros megyéről egyedül TÓTH Sándor háromkötetes monográfiája említhető (1909-1912). Készülőfélben van Sáros megye Árpád-kori történeti földrajza,² mely egyértelműen bizonyítja, hogy Sárosban a magyarság ösfoglaló volt. Települései a Csergő-hegységtől, illetve a Halyagos csúctól délre elterülő tájon, a Tárca, a Szekcső, keleten a Tapoly és az Ondava völgyében összefüggő településvidéket alkottak, és szorosan kapcsolódtak az Abaúj megyében a Hernád és a Tárca mentén észak felé sorjázó magyar falvakkal. „A Tárca-völgye is kétnapi járóföld hosszúságú egységes vidék, melyből alacsony hátságon vezetnek utak a Poprád-völgybe és a bártfai Tapoly-völgybe. Kapuszerű a nyílása Kassa felé is.” (*Prinz Gy. É.N. I. 319.*) A Sárosi-medence

¹ Erre a tényre először KNIEZSA István (1941, 36. p.) hívta fel a figyelmet. A hivatkozott mű BIDERMANN, H. I. Innsbruck, I. 1862., II. 1867. megtalálható az irodalomban.

² Az MTA BTK Történettudományi Intézetében készül Sáros, Somogy, Szepes és a még hiányzó többi megye anyaga, mely GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* c. művének folytatásaként fog megjelenni.

magyar településterületének központja a 16-17. században Nagysáros, illetve Sáros vára volt. Német többségű városai (Bártfa, Kisszeben, Eperjes) a felső-magyarországi városszövetség tagjai, jelentős céhes kézműipari és kereskedelmi központok. Sóváron található a Felvidék egyetlen sóbányája.

A 10-13. században a Tarca és a Szekcső mellékén megletelepült magyarság határőr feladatokat látott el. A medence közepén úgyszólván minden település neve magyar névadásról tanúskodik. A vidék magyar helyneveinek többségét a később érkezett szlávok a magyarból vette át. E helynevek zöme Eperjestől északra széles félkaréjban helyezkedik el. A 13-15. században megszorodó okiratokban a településneveken kívül számtalan dűlő- és víznév bizonyítja, hogy a magyarság nagy számban élt e vidéken az egész középkoron át (*Kniezsa I. 1941. 38-39, 42-43*). A 16-17. századi összeírásokban, dézsmajegyzékekben ugyancsak nagyszámú magyar családnév maradt fenn Sáros megyéből. A magyarság települései a sárosi medence középső részén sűrűsödtek, és csaknem teljesen összefüggő településvidéket képeztek. A térség fő vizének tekinthető Tarca folyó mentén felnyúltak Eperjesen, Nagysároson és Kisszebenen túl, egészen Héthársig, a Branyiszközi-hegységig. A Szekcső völgyében megközelítették Bártfát. Keleten a Tapoly völgyében kialakult magyar szigetig, Hanusfalváig terjeszkedtek. A megye folyóvölgyeiben fontos kereskedelmi utak vezettek Szepesbe, a Poprád völgyébe és Bártfán át Lengyelországba. Ezeken az utakon történt a gönci hordókba töltött tokaji bor kivitele a lengyel városokba. Sáros megyében még a 16. században is több mint százra rúgott a magyar többségű (és kisebbségű) községek száma (*Podhradszky Gy. 1922. 9.; Udvari I. – Viga Gy. 1993. 167. Skk; Magyar Z. 2011. 108*).³ KNEIÉZSA az egész ország etnikai térszerkezetét bemutató térképvázlatain a sárosi magyar településvidéket nem szerepelteti. Ezzel szemben jól látható a 15. század végén Sárosban létező magyar népsziget KOCSIS Károly egyik 1998-ban közreadott térképén, majd a 2012-ben *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata* címen kiadott album első számú térképlapján.⁴

A vármegye vezetése egészen a rendi korszak végéig a várakkal is rendelkező nagybirtokos családok mellett a megyei köznemesség kezében volt. A köznemesség nyelvi, felekezeti tagozódásának mélyebb ismerete nélkül is feltehető, hogy zömében magyar anyanyelvű volt. A megyei monográfia a

³ Sáros és Abauj megye vizsgált településeinek a 16. század közepén fennálló nemzetiségi megoszlását szemlélteti KNEIÉZSA I. 1941. II. b. jelzetű térképe. A névelemzést Kniezsa István végezte, a lakosság számát és a nemzetiségek részarányát illusztráló kördiagramokat tartalmazó térképet Glaser Lajos készítette. Kniezsa az egész ország etnikai térszerkezetét bemutató térképvázlatain a sárosi magyar településvidéket nem szerepelteti.

⁴ KOCSIS K. 1998. 121. p. In: FRISNYÁK S. (szerk.) *A Felvidék történeti földrajza*. Tanulmányában a sárosi magyar településvidéket Kocsis Károly „etnikai félsziget”-nek nevezi, mely a Hernád-völgyi „etnikai folyosó” révén tartja a kapcsolatot a Kassától délre fekvő „etnikai törzsterület”-tel. Lásd még: KOCSIS K. – TÁTRAI P. 2002. *A Kárpát-Pannon térség etnikai térképe, 1495*.

nagy- és középbirtokos nemesek mellett számot ad az egytelkes, prediális (egyházi), kuriális és armalista nemességről és adatolja az összes nemesi nemzetség, ág és család történetét.⁵ Ezek jelentős része szláv vagy német többségű településen lakott és gazdálkodott. A telkes jobbágyság többsége a földművelésre legalkalmasabb folyóvölgyekben, a vármegye medence jellegű magyar településvidékén élt. A medencét északon övező hegyvidéken csupán a 14-15. században települt meg a vlach jogon élő, kilenced helyett sztrongaadóval, juhötvenneddel szolgáló ruszin pásztor nép. Ezt a görögkeleti vallású népeiséget az uradalmak, így a zborói (másképpen makovicai) várbirtokok telepítették le és igazgatták. Fő településterületük a sárosi Magura, a Mincsol oldalain, a Tapoly és az Ondava forrásvidékén alakult ki.

Jelentős gazdasági erővel, kulturális kisugárzással rendelkezett Sáros megye három, német és flamand telepesekkel alapított városa. Eperjes, Bártfa és Kisszeben. Eperjes és Bártfa már a középkorban elérte a szabad királyi városok privilégiumait, s mintegy 3-3 ezer lakossal a Felföld tíz legnépesebb városa közé tartozott. Eperjesen az 1300-as évek derekán jelentek meg magyar lakosok, de 1411-ben már „linea Ungarorum”, 1428-ban pedig „quartale Ungarorum” volt a városban. 1450-ben az adórajstromba felvett polgárok negyedrésze viselt magyar nevet. Ugyanazon évben a város plébánosa a szepesi káptalan előtt kötelezettséget vállalt két hitszónok, egy német és egy magyar tartására. A 15. század második felében a magyaroknak külön kápolnájuk, illetőleg templomuk volt (*Szabó I. 1941, 35. P.*). Eperjesen a magyarok városi lakossá válása, a Kassáéhoz hasonló pályán haladt. A Kisszeben vidékén élő magyar falvak száma alapján a 15-16. században már a városban is jelentékeny magyar lakosságra lehet következtetni. Bártfa városkapuján pedig a szlovákság kopogtatott egyre gyakrabban.

Sáros megye magyar falvainak 16-17. századi históriáját DÁVID Zoltán 1995-ben közzétett, bőséges levéltári forrásokra alapozott tanulmánya mutatja be (*Dávid Z. 1995. 163-180*). Az 1558. évi dézsmajegyzék, az 1598. évi dikális összeírás és az 1643-44-ben készült dézsmajegyzék irataiból településenként összeállította az adózók személyneveinek teljességre törekvő gyűjteményét. A névanyag elemzése során nem csupán a családneveket, hanem a keresztnéveket is figyelembe vette. Nem kategorizálta falvanként a magyar és nem magyar csoportokat, hanem a falu egészének jellegét határozta meg. A többségében magyar család- és keresztnéveket felmutató, a családneveket előre író, az asszonyok nevét magyar formában (pl. Nagy Jánosné) használó helységeket akkor is magyarnak vette, ha a nevek között akadt néhány idegen (szláv) vagy bizonytalan névalak. Vegyes lakosságúnak minősítette azokat a helységeket, ahol bár a község neve magyar eredetű, a lakosság kisebb-nagyobb része magyar családneveket viselt, de már erősen megnövekedett az idegen etnikumra utaló nevek száma. Ahol elszaporodtak a zsellérként beköltözött, olykor

⁵ TÓTH S. 1909. I. pp. 211-489; 1910. II. pp. 238-343.

családnévvel sem rendelkező vagy az összeírók által adott – nyelvükre, származásukra utaló (pl. *Polyák, Lengyel, Tót, Orosz, Rusznyák*) – családnéven összeírt, szláv eredetű lakosok. A sárosi magyar helységekben a családnevek a 16. század elejéig már teljesen rögzültek és néhány jellegzetes név az 1538-tól induló dézsmajegyzékek hosszú sorozatában egész 1828-ig követhető. Legtöbb település összeírásában a magyar vagy a szláv többség élesen kirajzolódik, a lakosok etnikai hovatartozása egészen nyilvánvaló (*Dávid Z. 1995, 146-147*).

DÁVID Zoltán az 1598. évi dikális összeírás alapján a magyar többségű településeket abc rendben listázta. Ez a lista 50 falunevet tartalmaz és alkalmas kiinduló pont a más szempont szerint tárgyalt települések elrendezéséhez, gyors áttekintéséhez is. Ilyen megfontolással készítettem el azt a táblázatot, mely összevontan tartalmazza a DÁVID Zoltán által közreadott másik két összeírás (az 1558 évi és az 1643-44-ben készült dézsmajegyzékek) faluneveit, valamint azoknak a településeknek a neveit, amelyekben KÓNYA Annamária és KÓNYA Péter 2013-ban megjelent könyve szerint református egyházközségek vagy leányegyházak működtek.

1. táblázat. Sáros megye magyar és református települései a 16-17. században.

	1558. évi dezsmajegyzék	1598. évi dikális összeírás	1643-1644 dezsmajegyzék	16. századi ref. egyházak	ref. egyházak a 17. század 2. felében
	DÁVID Z. 1995. 148-153. pp.	DÁVID Z. 1995. 155.p.	DÁVID Z. 1995. 157-162. PP.	KÓNYA A.-KÓNYA P. 2013. 117-121. PP.	KÓNYA A. – KÓNYA P. 2013. 117-121.PP.
1	Ábrámfalva (Ábrány)	Ábrámfalva			
2	Alsósebes	Alsebes	Alsebes	Alsósebes	
3	Ardó	Ardó	Ardó		
4	Asguth	Asguth	Asguth	Ásgúth	Ásgúth
5	Balpataka	Balpataka		Balpataka	Balpataka
6	Bodonlaka	Bodonlaka	Bodonlaka		
7	Budamér	Budamér	Budamér	Budamér	Budamér
8	Csalfalva	Csalfalva	Csalfalva	Cselfalu	
9	Csipkés	Csipkés	Csipkés		
10	Deméthe	Deméthe	Deméthe	Deméte	
11	Finta	Finta	Finta	Finta	
12	Gergelylaka	Gergelylaka	Gergelylaka		
13	Hásságy	Hásságy	Harság		
14	Jakabfalva	Jakabfalva	Jakabfalva		
15	Kajáta	Kajáta			
16	Kakasfalva	Kakasfalva	Kakasfalva		
17	Kappi	Kapi		Kapy	
18	Kende	Kende		Kende	
19	Keresztes	Keresztes	Keresztes	Komlóskeresztes	
20	Kisfalu	Kisfalu, Kisfalud			
21	Kissáros	Kissáros	Kissáros		

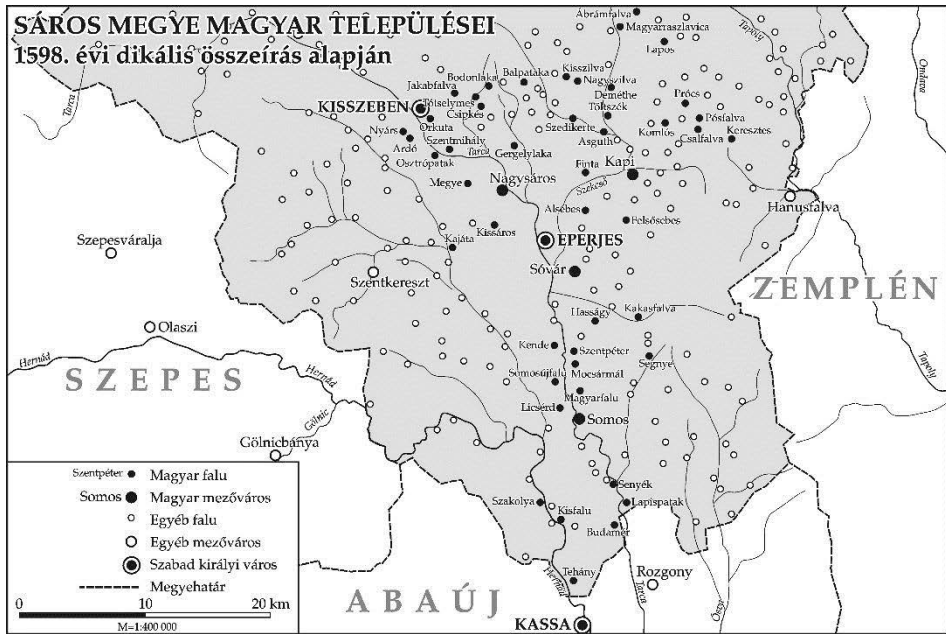
A felekezeti és etnikai térszerkezet változásai Sáros megyében (16-18. század)

1. táblázat folytatása

	1558. évi dézsmajegyzék	1598. évi dikális összeírás	1643-1644 dézsmajegyzék	16. századi ref. egyházak	ref. egyházak a 17. század 2. felében
	DÁVID Z. 1995. 148-153. pp.	DÁVID Z. 1995. 155.p.	DÁVID Z. 1995. 157-162. PP.	KÓNYA A.- KÓNYA P. 2013. 117-121. PP.	KÓNYA A. – KÓNYA P. 2013. 117-121.PP.
22	Kisszilva	Kisszilva	Kisszilva	Kisszilvás	
23	Komlós	Komlós	Komlós	Komlós	
24	Lapispatak	Lapispatak	Lapispatak	Lapispatak	
25	Lapos	Lapos	Lapos		
26	Licsérd	Licsérd			
27	Magyarfalu	Magyarfalu	Magyarfalu (SomosMagyarfalu)		
28	MagyarRaszlavica	MagyarRaszlavica			
29	Megye	Megye	Megye		
30	Mocsármál	Mocsármál	Mocsármány	Mocsármány	Mocsármány
31		Nagysáros		Nagysáros	Nagysáros
32	Nagyszilva	Nagyszilva	Nagyszilva	Nagyszilva	Nagyszilva
33	Nyárs	Nyárs	Nyárs		
34	Urkuta (Orkuta)	Orkuta	Orkuta		
35	Osztrópatak	Osztrópatak	Osztrópataka		
36	Pósfalva	Pósfalva	Pósfalva		
37	Prócsfalva	Prócs			
38	Sebesfalva	Sebesfalva (FelsőSebes?)		Sebes	
39	Seghnye (Zsegnye)	Segnye (Zsegnye)	Segnye		
40	Senyék	Senyék	Senyék		
41	Somosfalva (Somos)	Somos	Somos	Somos	Somos
42	(Somos)Újfalu	Somosújfalu	Újfalu (Somos)	Somosújfalu	
43	Sóvár	Sóvár	Sóvár	Sóvár	
44	Szakolya (Szokoly)	Szakolya			
45	Szedekerte	Szedikerte	Szedikert (Szedékerte)	Szedikert	Szedikert
46	Szentmihály	Szentmihály	Szentmihály	(Sáros-) Szentmihály	
47	Szentpéter	Szentpéter	Szentpéter	Szentpéter	(Tarca)Szentpéter
48	Tehány	Tehány			
49	TóthSelymes	Tolcselmes	(Tolcselmes)TóthSelymes	Tótselymes	
50	Töltszék	Töltszék	Töltszék	Tölgyszék	
51			Zsebfalu (Zebfalva)		
52			Abos		
53			Lemes		
54				Ternye	Ternye
55				Enyicke(Eperjes-)	
56				Eperjes	Eperjes

Ez a táblázat a forrása a 16-17. századi Sáros megye magyar településeit, valamint a megye 16-17. századi református gyülekezeteinek földrajzi

elhelyezkedését bemutató két térkép vázlatnak. Az *1. térkép* részint megerősíti a sárosi magyarság településterületének 1495-re datált távlati képét (*Kocsis K. – Tátrai P. 2012. 1. térkép*), másrészt mintegy nagyító alá helyezi a sárosi medencét és részleteiben, községenként, városonként láttatja azok földrajzi elhelyezkedését. Összevethető KNIEZSA István 1941-ben közölt, II. b. számozású térképével is, amelyen Sáros megye legtöbb települése megtalálható, azok is, ahol a magyarság kisebbségben volt. Térképén több olyan magyar többségű falut is találunk (pl. *Bertót, Mérk, Tapolyhanusfalva* stb.), amelyek az 1598. évi dikális összeírásban nem szerepelnek, ezért a DÁVID Zoltán adata nyomán készült táblázatomban és az *1. számú térképen* sincsenek jelen. Sem a táblázat, sem a térkép nem tartalmazza a kora újkori Sáros megye magyar lakosságú településeinek teljességét.

1. térkép. Sáros megye magyar települései (Az 1598. évi dikális összeírás nyomán, szerk. Paládi-Kovács A. – Nagy B. 2016)

Az alább részletezett adathiányokat ismerve és KNIEZSA említett térképét szemlélve elfogadható az a feltevés, miszerint Sáros megye magyarok által lakott településeinek száma a középkor végén elérhette a 100-at. A hiányokra példa, hogy a táblázatunk végén található három falu (*Zsebfalu, Abos, Lemes*), mely az 1643-1644. évi dézsmajegyzékben szerepel, de a két előző összeírásban nincs benne. További 3 település (*Ternye, Enyicke, Eperjes*) a 16. század református gyülekezetei között megtalálható, de a vizsgált dikális összeírásban és dézsmajegyzékek között nem

találhatók meg. (Ennek háttérében a köznemesi falvak zselléreket, béreseket foglalkoztató kuriális jogállását, gazdálkodását is látnunk kell.) A 17. századi összeírásokból nem ismerjük, de az 1715. évi adóösszeírásban magyar többségű helységnek tűnik *Boroszló* és *Kőszeg* is, mivel az ott összeírt családnevek többsége magyar (*Knieszsa I. 1941, 46; Dávid Z. 1995, 167*).

Az 1558. évi és az 1643-44. évi dézsmajegyzékek névsorainak összehasonlításából megállapítható, hogy a két időpont között eltelt közel 100 esztendő folyamán „a megye nemzetiségi viszonyaiban nem következett be lényeges átalakulás”. A korábbi magyar falvak többsége nem változott. Számos településen az eredeti magyar családnevek továbbélése bizonyítható. Különösen a ritka nevek (pl. Okos, Nagyfejő, Magas, Sötét, Bömbőlő, Marcimihály stb.) ismétlődése értékes bizonyíték a törzsnépesség fönnyaradására. A jövevényekre ragasztott családnevek magyaros jellege, az özvegyasszonyok jelölésének formája, s más apró jelek alapján nyilvánvaló, hogy akkor még erős magyar közösségek éltek ősi lakhelyükön (*Dávid Z. 1995, 162*).

A megye magyar lakosságának pusztulása a 17. század derekán kezdődött. I. Rákóczi György 1644. évi hadjárata alatt *Budamér*, *Lapispatak* és *Keczer-Peklen* teljesen elhamvadt, károk érték *Ábrámot* és *Kakasfalvát* is. Sáros népének túlnyomó része azonban még bolygatatlan maradt. Az 1660-as években Magyarországon tartózkodó *Ungarischer Simplificissimus* Kisszebenről feljegyz, hogy a szabad királyi városban német és tót templom van „habár fél órányira tőle már mind szintiszta magyar” (SPEER, D. 1998, 110). Még előbb a magyarok jellemzésébe beleszövi a következőt: „Aki ebben az országban magyarnak született és csak ezen a nyelven beszél, bármilyen felekezethez tartozik is, szívében a kálvinizmusnak hódol, akárhogy tagadja is különben. Nem is lehet őket egy könnyen más hitre kényszeríteni...” (*Speer, D. 1998, 95*). Jól tudjuk, hogy a korszak fegyveres ütközetei nem pusztán a nemzeti függetlenségért, hanem a protestáns vallásszabadságért is folytak, mint azt már a Bocskai által 1606-ban elért békekötések is megörökítették. A megye monográfiusa a 16-17. századot a magyarság virágkorának nevezi, minthogy a megye területének mintegy fele: a Szinye-völgy, Berzevice, Héthárs, a Tarca-völgy, odább északra Som, Ternye, Ossikó, Bártfa, a Tapoly-völgy Giráltig s ott is egy darab föld a lakosság kétharmadával színmagyar [...] a XVII. század végéig uralkodó elem a megye magyarsága” (*Tóth S. 1909. I. 118*).⁶ Az 1670-80-as években Thököly és a szembenálló császári seregek Eperjesért folyó háborúskodása még tovább pusztította a folyók és hadiutak mentén fekvő

⁶ A magyar nyelvhasználat általános voltát levelek, jegyzőkönyvek, tanúvallomások, kezességlevelek, községi bizonyítványok stb. egész garmadájával támasztja alá. Nagysáros 1557-ben magyarul levelez Eperjessel, protestáns magyar iskolája van és jegyzőkönyveit még a 18. században is magyarul vezeti, éppúgy, mint Hanusfalva mezőváros (TÓTH S. 1909. I. pp. 118-119). Nem mellékesen a zborói (makovicai) uradalom és a többi Rákóczi-birtok gazdasági adminisztrációja is magyarul folyt a 17. században (MAKKAI L. 1954).

magyar falvak népét (pl. *Harság, Terjékfalva, Kis- és Nagyszilva, Csipkés, Kende* stb.). A Rákóczi-szabadságharc idején folyó harcok (1704, 1710) ismét a magyar településvidéknek okozták a legnagyobb veszteséget.

Az 1715. évi országos összeírás adatai DÁVID szerint azt mutatják, hogy Sáros megyének az előző század derekán számolt ötven magyar községéből csupán tízben tudták megőrizni többségüket. „A többi magyar helységben csupán hírmondónak maradt meg egy-két tősgyökeres család, miközben sok-sok szláv eredetű név jelzi a helyükbe érkező szlovákok, lengyelek, ruszinok betelepülését” (Tóth S. 1909, I. Pp. 122-123; Dávid Z. 1995.165). Ez a helyzetkép azonban eltúlzottan sötét! 1715-ben még szinte teljesen magyar *Szedikert*, megőrizte magyar többségét *Prócsfalva, Orkuta, Mocsármány, Somos, Somosújfalu, Zernye (Zsegnye), Senyék, Tehány (Tihany), Nagysáros* mezőváros és *Finta* is. A 17-18. század fordulója táján szlovák többségűvé vált helységekben szintén mindenütt megtalálhatók még a kisebbségbe szorult magyar családok ottmaradt utódai.⁷

Mindkét országos adóösszeírás (1715, 1720) kiterjedt a dézsmafizetés alól felmentett Nagysáros mezővároson kívül a három szabad királyi város, Bártfa, Eperjes és Kiszseben lakosságának adataira is. E három utóbbi lakosságának többsége akkor még német volt, de mellettük jelentős számban éltek magyarok is, főleg nemesi családok. A háztulajdonosok közül Bártfán 25, Kiszsebenben 16, Eperjesen 84 magyar családnévvel viselt. Számos tősgyökeres sárosi magyar család volt köztük. Jellemző adat, hogy Eperjesen, a II. városnegyed 88 házából 26 állt magyarok tulajdonában (Dávid Z. 1995, 167-168).

Az 1730-as évek állapotát tükrözi BÉL Mátyás *Notitia comitatus Sárosiensis* címen kéziratban fennmaradt műve, melyet Anton PETROV 1924-ben kiadott néprajzi térképe és kommentárja nyomán⁸ KNIEZSA István is hasznosított (*Knieszsa I. 1941, 44-46*). BÉL úgy tudja, hogy Kiszseben városa körül igen sok helységben az összes paraszt magyarul beszél. Ezek közül név szerint is kiemeli *Szentmihály, Orkuta, Nyárs* és *Ardó* falut. (*Orkutáról* megjegyzi, hogy a magyarok igen régi lakosok.) *Nagysáros* városában, ahol már 1627-ben is evangélikus magyar

⁷ Példák az 1715. évi összeírás magyar családneveire a szlovák többségűvé vált sárosi helységekben: *Keresztes*: Bárány, Kassai, Keresztes, Kovács; *Zsegnye*: Fazekas, Fejes, Labanc, Parlagi, Jakcsa, *Somos*: Csaklós, Majoros, Köteles, Csépe, Balogh, *Szinye*: Bekecs, Csorom, Gál; *Nagyszilva*: Halápi, Kozma, Hegedűs; *Szentmihály*: Péntek, János, Demeter, Ambrus, Gergely, Kopasz; *Szentpéter*: Éliás, Baja, Sípos, Sebő; *Nyársardó*: Gál, Bakó, Bódy, Vajda; *Megye*: Szilvay, Csicsery, Orgonás; *Kissáros*: Paál, Baksa, Szomor, Márki, Sebők, Ferencz; *Finta*: Pető, Csoma, Láposy; *Kapi*: 2 Kovács, 2 Kassai, Kertész, 2 Varga; *Kakasfalva*: 3 Juhász, Bárány, Kopasz, *Borosló*: Mihály, Szalánczy, Varga, Bertha, Torma, Katona család tagjai. Vö. DÁVID Z. 1995. 167.

⁸ PETROV, A.: *Nádodopisná mapa Uher podle uredniho lexikonu osad z roku 1773*. Praha. Az orosz származású szerző művének forrása döntő részben a címben is említett *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum anno 1773 officiose confectum*, melyet a versailles-i béketárgyalásra készülő delegáció magyar nyelven kiadott. Vö. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, 1920.

iskola működött, BÉL szerint minden paraszt magyarul beszélt. Magyarok laktak a *Notitia* szerint *Gergelylak*, *Finta*, *Szedikert*, *Nagyszilva*, *Magyar-Raszlavica* helységben, a Nagysárostól északra fekvő vidéken. Sáros megye keleti felén BÉL Mátyás egész sor (19) magyar helységet sorol fel: *Kapi*, *Cselfalva*, *Pósfalva*, *Komlóskeresztes*, *Dukafalva*, *Kökemező*, *Lucska*, *Zelmány*, *Margonya*, *Laszczó*, *Nyíres*, *Long*, *Vlacsza*, *Bisztra*, *Hermány*, *Girált*, *Vaspataka*, *Karácsonymező*.⁹

Eperjestől délre BÉL Notitiájában magyar település *Somos*, *Somosújfalva*, *Szentpéter* és *Magyarfalva*. A vármegye monográfusa levéltári adatok alapján említi néhány további település magyar nyelvhasználatát: Radács (1721), Tölszék, Fulyánka, Berzevicze, Tarcza jobbágysai (1724), Dukafalva (1726), Hertnek (1727), Keczerlipóc (1751), Deméte (1763), Kissáros (1750-60-as évek). (Tóth S. 1909. I. 121-122). KNIEZSA (1941, 46) az 1715. évi országos adóösszeírás alapján ezekhez még hozzáveszi *Sóvár*, *Mocsármány* és *Kőszeg* falut is. Lapispatakról és Szakolyáról azt írja, hogy lakosai a 18. század elején már teljesen elszlovákosodtak. Összeadva a Bél Mátyás művében szereplő, valamint az 1715. és 1720. évi összeírások alapján KNIEZSA és DÁVID Zoltán által magyarnak mondott falvak számát, azt mondhatjuk, hogy Sáros megyében a 18. század első harmadában még legalább 39-40 magyar többségű település létezett. (Jóval több annál a tíznél, amennyit DÁVID Zoltán az 1715. évi adóösszeírás nyomán közölt!) A 16-17. századi 50-60 magyar többségű helységhez viszonyítva így is jelentős mértékű, 20-30 %-os veszteséget szenvedett el a magyar településállomány. Jogos állítás, hogy a Sárosi-medence korábban csaknem kompakt magyar településvidéke 1730 tájáig három nyelvszigetre darabolódott (Kocsis K. 1998, 125-126), de ebből még következett nyomtalan eltűnése az 1773. évi összeírás idejére. Ismeretes, hogy az 1773. évi összeírás Sáros megyében már csupán egyetlen magyar többségű települést regisztrált: az akkor még *Tehány*, később Abaújhoz kapcsolt, szőlőhegygel is rendelkező, *Hernádtihany* néven ismert falut.¹⁰ A *Lexicon locorum* 1773-ban 369 településről tudott, közülük 360 falu és 9 város. Sáros megye parochiái közül 51 római katolikus, 80 görög katolikus, 9 evangélikus. Reformátusról az összeírók nem

⁹ Színek nélkül, fekete-fehérben közli KNIEZSA 1941 két térképét („*Sáros etnikai viszonyai a XVI. század elején*”, illetve „*Sáros megye etnikai képe a XVIII. század végén*” címen BAGDI Róbert és DEMETER Gábor közleménye (2006. pp. 208-209.) Tanulmányukban, bár említik, hogy Sárosban, Zemlénben a hadjáratok és a járványok miatt tolodott erősen délre a szlovák-magyar nyelvhatár, döntően mégis a földrajzi adottságok szerepét hangsúlyozzák az etnikai közösségek kapcsolataiban és az asszimilációban, Sáros megye példáján.

¹⁰ Az 1760-70-es években Blahó Vince, Kassán élő ferences atya feljegyezte, hogy mivel a falu fiatalága mindinkább az északról szomszédos szlovák falvakból házasodnak, „igen elhatalmasodott időjárástól a tót nyelv”. Ezért Sóváry Mátyás kántorral kijárt néha-néha a faluba. hogy magyar nyelvű tanítással és énekekkel tegyen valamit lelki üdvösségükért. Fáradozásai azonban nem állították meg a veszendő magyar szórvány nyelváltását. Bartay András plébános 1806-ban már azt jegyezte fel, hogy a faluban csak néhány öreg magyart talált (TÓTH S. 1909. I. 123; SZABÓ I. 1941. 179-180). A szőlőhegyről: FÉNYES E. 1851. IV.192.

tettek említést. A szlovák nyelv 233, a ruszin 154, a magyar és a német 1-1 településen volt többségi helyzetben. 1772-ben az úrbérrendezéshez szükséges bevallások 371 településen „csehizált szlovák nyelven”, illetve keleti-szlovák nyelvjárásban történtek meg (*Udvari I. – Viga Gy. 1993, 166*).

Az asszimilációs folyamat részleteiben nincs még feltárva. A magyar népesség „eltűnésének” okait némelyek a hadjáratokban és az 1709. évi pestisjárványban, mások a sárosi református gyülekezeteket csaknem teljesen kiirtó ellenreformációban, a vallásüldözésben véli felfedezni (*Kőrösy J. 1898; Tóth S. 1909-1912; Dávid Z. 1994, 34-39; Uő. 1995, 153, 176-177; Kocsis K. 1998, 125-126*). Tény, hogy a Hernád és a Tarca mentén húzódó magyar „etnikai folyosó” megszűnése, Kassa vidékének szlovák és ruszin jobbagysággal való utánpótlása, betelepítése hozzájárult a sárosi magyar népsziget felszámolódásához. Ebben a folyamatban része lehetett a „hivatalt kereső” köznemesség elköltözésének, még inkább a magyar jobbagyság tömeges elvándorlásának, elszökésének a török alól felszabadult Alföldre. A helyben maradt, de megfogyatkozott magyarság nyelvi asszimilációja, nyelvváltása tagadhatatlan tény. Hasonló folyamatok zajlottak akkoriban az egész Felvidéken, a Szepességben, meg a Sárossal keletről szomszédos Zemplén megyében is, ahol a magyar népterület a 16. században még Varannó és Homonna vonaláig terjedt, ám a 18. század második felében annál jóval délebbre, Gálszécs és Töketeres vonalára tevődött át. Az 1900. évi hivatalos magyar népszámlás idején az abaúji-zempléni szlovák-magyar nyelvhatár ismét délebbre toldódott, mint azt a kortárs BALOGH Pál (1902) felekezeti és nemzetiségi térképei, szöveges kommentárjai pontról-pontra bemutatták.

Az Ósva, az Ondava és a Tapoly mentén ma élő szlovák ajkú református gyülekezetek (pl. Rás, Vajkóc, Málca stb.) hajdani magyar közösségek asszimilációjára emlékeztetnek bennünket. A sárosi, abaúji, zempléni, ungi sziget- és sórványmagyarság beolvadása döntően a 18-19. században, a történeti Magyarország keretei között történt. A Kassa, Sátoraljaujhely, Gálszécs, Töketeres közötti térségben tapasztalható magyar-szlovák etnikai keveredés, kétnyelvűség ingadozó népi identitáshoz vezetett, ami tükröződött a polgári korszak állami népszámlálásaiban (*Kocsis K. 1998, 126*). A térség magyar reformátusságának szlovákosítása 1920 után állami segédlettel folyt, leszámítva az 1938-1944 közötti néhány esztendőt. Ennek a törekvésnek az eredményességéről BARNÁ GÁBOR (1997, 279-288) közvetlen megfigyelések, néprajzi terepmunka alapján, TAMÁS EDIT (1999) kérdőíves felmérés, illetve történeti statisztikai források adatainak elemzése nyomán nyújt hiteles képet.

Visszatérve Sáros megye etnikai összetételének, az ottani magyarság helyzetének 16-18. századi alakulására, vizsgálnunk kell a felekezeti viszonyok szerepét az etnikai térszerkezet változásában. Ismeretes, hogy a lutheri hitújítás először a nyugat- és észak-magyarországi térségben hódított, ahol jelentős német városi polgárság, bányász és földműves lakosság élt. A felvidéki városok

magisztrátusai (Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kassa, Besztercebánya, Selmecebánya stb.) mind támogatták a protestantizmus ügyét. Thurzó Elek országbíró támogatásával került többségi helyzetbe a lutheri vallás, melynek olyan hirdetői voltak, mint Bornemissza Péter, Huszár Gál és Dévai Bíró Mátyás (a „magyar Luther”). A főurak közül a Balassák, Révayak, Perényiek, a Homonnai-Drugetek és mások is a hitújítás mellé álltak. Őket követve hamarosan a köznemesség és a falusi jobbágyság túlnyomó többsége is lutheránussá lett az 1530-40-es években. Az 1546-ban tartott lőcsei zsinat kezdeményezte a lelkészek összefogását, az egyház területi szervezeti rendjének kialakítását. Az 1614. évi szepesváraljai zsinaton létrehozták a Szepes-sárosi egyházkerületet a főleg német és magyar nyelvű evangélikus hívek összefogására. A 16. század végén már működő jelentős protestáns iskolák Sárosban (Eperjes, Bártfa), a közeli Kassán, Lőcsén, Késmárkon mind az evangélikus egyházhoz tartoztak (*Hunyadi L. 1998, 137-138*).

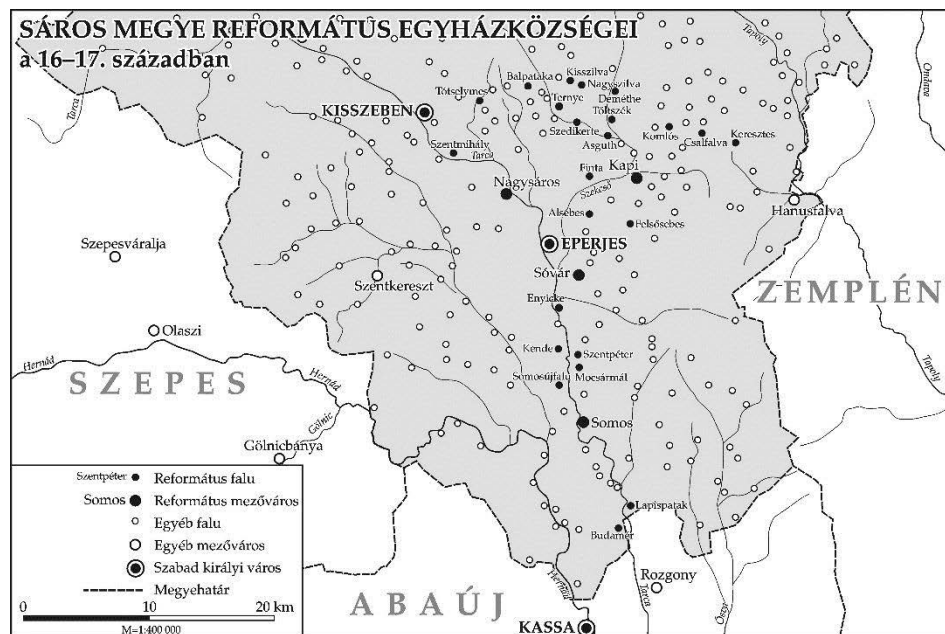
17. századi adataink vannak a bártfai, kisszebeni, kassai evangélikusok nyelvhasználatára vonatkozóan. A kisszebeni lelkész a 17. század első felében a város német lakosainak német, a város és a hozzácsatolt két filiális magyarjai számára magyarul prédikált. Kassán 1664-ben a város elöljárósága rendelte el, hogy az iskolában a német mellett egyformán tanítsanak magyar és tót nyelven. Bártfán a város evangélikus iskolája számára 1657-ben tett alapítványa négy diák külföldi akadémiaira küldését tette lehetővé. Közülük 2 tót, 1 német és 1 magyar vagy tót anyanyelvű lehetett (*Szabó I. 1941, 109*).

A reformáció kálvini (helvét) irányzata az 1550-es évek elején jelent meg Magyarországon. Kálvin tanait elsősorban a magyar népcsoportok tették a magukévá, különösen a Tiszántúlon, Erdélyben és a Felföld keleti részein, az akkori Felső-Magyarországon. A hazai református egyház nagy szervezője Méliusz Juhász Péter volt. A gönczi prédikátor, Károlyi Gáspár fordításában jelent meg 1590-ben magyarul a Szentírás teljes szövege, a *Vizsolyi biblia*. Az 1600-as évek elején Szenczi Molnár Albert fordításában zendültek fel a genfi zsoltárok a kálvinista magyar templomokban.¹¹ Sáros megyében a kálvini reformáció nagyon nehezen nyert teret. A városokban a német lelkészek, esperesek és a tanácsok nem engedélyezték a református lelkészek működését. A szlovák evangélikus egyháztörténeti irodalom és világi történetírás szerint Sárosban nem létezett semmilyen helvét hitvallású anyaegyház.¹² Ezzel szemben KÓNYA Annamária és KÓNYA Péter elfogultság nélkül, 18. századi holland munkára is hivatkozással (LAMPE, Adolf: *Historia Ecclesiae Reformatae*. Utrecht, 1728) körvonalazta a 16-18. század református egyházak létezését, működését Sáros vármegyében. Ugyanis

¹¹ SZENCI MOLNÁR A: *Psalterium ungaricum*. Magyar zsoltároskönyv. Herborn, 1607. Az 158-90-es években már jelentkezett a magyar verses zsoltárfordítás iránti igény. Ennek az igénynek ÚJFALVI Imre 1602-ben kiadott magyar énekeskönyve még nem tudott megfelelni (*A magyar irodalom története* 2. Budapest, 1964.73).

¹² KÓNYA A. – KÓNYA P. 2013. 121. Hivatkoznak a tárgykört tárgyaló legfrissebb szlovák nyelvű tanulmányra, mely 1998-ban jelent meg Eperjesen.

néhány faluban a helyi köznemesség pártfogásával a 16. század utolsó harmadában mégiscsak létrejöttek református gyülekezetek és egyházak.¹³ A református gyülekezetek kezdetben a sárosi evangélikus esperesség egyházigazgatása alá tartoztak. A 16. század végén már mintegy 20 református anyaegyház (és számos leányegyház) működött Sáros megye területén (2. térkép).¹⁴

2. térkép. Sáros megye református egyházközségei a 16-17. században. (Kónya A. – Kónya P. 2014. adatai nyomán, szerk. Paládi-Kovács A. – Nagy B. 2016)

Sáros megye református gyülekezetei 1609-ben önálló egyházmegyét, esperességet hoztak létre, mely része lett a Tiszáninneni református egyházkerületnek (Zoványi J. 1977, 511; Kónya A. – Kónya P. 2013. 122-123). Harmincöt éves fennállása alatt (1609-1644 között) ismert esperesei voltak: Szentgyörgyi András tölgyszéki lelkész, Abani (Abanyi) János somosi lelkész, majd Losonczi S. Orbán lapispataki lelkész. Mint a kerület legkisebb

¹³ Támogatóik, jötevőik közé tartoztak a Kapy, Soós, Úsz, Darholcz és más magyar nemesi családok. Név szerint is többeket lehet említeni: pl. Forgách Zsigmondné, Selleyi Balogh János, Madarasi János, Tarcsa János. Berethi István. Lásd: KÓNYA A. – KÓNYA P. 2013. 122.

¹⁴ Településeik nevét a csatolt melléklet 4. rubrikájában, térbeni elhelyezkedését, lokalizálását a 2. számú térképvázlat tartalmazza. Az anyaegyházak névsora: (Sáros-)Szentmihály, Ásgúth, Kende, Sebes, Ternye, Komlóskeresztes, Szentpéter, Tótselymes, Tölgyszék, Szedikert, Deméte, Kapy, Somosújfalu, Lapispatak, Sóvár, Finta, Csefalu, Kisszilvás, Nagy Sáros. Leányegyházak: Mocsormány, Enyicke, Nagyszilvás(s), Komlós stb. Lásd: KÓNYA A. – KÓNYA P. 2013. 121. A könyv további lapjain található pl.. Balpataka, Budamér, Ternye, Enyicke. Lásd uo. 117-120. pp. DEBRECENI EMBER P. 2009, 405.

egyházmegyéje, nem rendelkezett teljes esperességi jogkörrel. Esperese nem szentelhetette fel az új lelkészeket, hanem átküldte őket Abaújba vagy Zemplénbe. Példa rá, hogy Abonyi János sárosi esperes 1630-ban, a Sátoraljaújhelyen megtartott kerületi zsinaton, három lelkészjelölt beiktatását kérte. Somosi Márton Szentpéterre, Mohácsi János Ternyére, Mosóczi Mihály Nagyszilvára kapott akkor lelkészi megbízatást.¹⁵

A sárosi református gyülekezetekre és az egyházmegyére a 17. században a vármegye területén domináns evangélikus egyház jelentette a legnagyobb veszélyt. A református hívők és lelkészek már a század első felében is több helységben kerültek konfliktusba az evangélikus hívőkkel és földesuraikkal. Budaméren 1656-57 között elhúzódott a reformátusok és az evangélikusok vitája a templom, a harang, a temető és az egyházi jövedelmek használatáról. A vármegye is többször tárgyalta az ügyet és egy bizottságot küldött ki a békeltetés érdekében.¹⁶ 1658-ban a reformátusok Ásgúton és Komlóson kerültek hasonló konfliktusba az ottani földesurakkal és fordultak védelemért a vármegyéhez (*Kónya A. – Kónya P. 2013, 124*). Ennél is súlyosabb csapások érték a sárosi reformátusokat a jelentős Habsburg hatalmi támogatással megindult ellenreformáció, a rekatolizáció oldaláról. A pozsonyi véstörvényszék előtt megjelenő protestáns papok között 1674-ben jelen volt Szádi András, Nagysáros református gyülekezetének lelkésze is. A „cuius regio, eius religio” elvét követő, s főként a jezsuiták irányításával folyó katolikus visszatérítés eredményeként a felvidéki nagybirtokosok, tehetőes köznemesek tekintélyes része, majd őket követve a jobbágytöbbség is, visszatért a katolikus hitre (*Hunyadi L. 1998, 138*). A Sáros megyei reformátusok is több templomukat elvesztették a 17. század második felében. Mégis a 17. század végén - a fentebb említett Budamér és Komlós mellett - megmaradt még Nagysáros, Balpataka, Tótselymes, Somos, Ásgút, Nagyszilva, Szedikert, Ternye, Szentpéter, Mocsármány gyülekezete. Az 1710-es évek adataiból visszakövetkeztetve még néhány filiális gyülekezet is létezett (pl. Deméte, Enyicke).¹⁷ Összességében több mint egy tucat gyülekezet élte túl a 17. századot.

1713-ban Zemlényi Ferenc abaúji esperes öt református gyülekezetet látogatott meg Sáros megye területén: Somos, Ternye, Szedikert, Eperjes és Ásgút. Ezek közül Eperjes református egyháza az előző században még nem bukkant fel, mivel csak 1707-ben alapították meg. 1714-ben az abaúji esperes Somost, Ásgútot és Demétét látogatta meg. A somosi lelkész Kígyós Sándor, az ásgúti prédikátor Lévy István volt; a hívek mind a kettőt dicsérték (*Kónya A. – Kónya P. 1913. 121, 125, 126*). A református eklézsiák 1725-29. évi összeírásában az abaúji esperességhez tartozó sárosiak között már csupán két

¹⁵ LAMPE, A. 1728. nyomán közli: KÓNYA A. – KÓNYA P. 2013. 123; DEBRECENI EMBER P. 2009, 404.

¹⁶ A vármegyei kiküldöttek neve: Barna György, Ibrányi István és két Keczer nevű nemes, akik 1657. áprilisában hozták meg a megosztásról szóló határozatot.

¹⁷ DEBRECENI EMBER P. 2009, 408-409.

anyaegyház szerepelt: Ásgút négy leányegyházával (Ternye, Deméte, Szedikert, Szilva) és Somos a maga két leányegyházával (Mocsármány és Szentpéter).¹⁸ Ugyanabban az időben még Tótselymesen és Komlóson is éltek reformátusok, de egyházszerkezeti egység nélkül. A 18. század közepén azonban mind megszűnt és egészen a 19. század végéig nem létezett Sáros megyében református gyülekezet (*Kónya A. – Kónya P. 2013, 127*).

Sáros vármegye 16-18. századi református híveinek, gyülekezeteinek nyelvhasználatát *A szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században* címen megjelent történeti monográfia nem vizsgálja. A kötet egyik fejezetcíme, *A sárosi esperesség, az egyetlen szlovák többségű református egyházmegye*, azonban azt sugallja, mintha a sárosi gyülekezetek többségi nyelve a szlovák lett volna. Ennek azonban ellentmondanak a sárosi magyar településekre vonatkozó eddigi kutatások, különösen KNIEZSA István és DÁVID Zoltán vizsgálati eredményei. A mellékelt táblázatból, valamint a két térképvázlat összehasonlításából gyorsan megállapítható, hogy a 16-17. századi református gyülekezetek kivétel nélkül olyan településeken találhatók, amelyeknek többségi magyar nyelvhasználatát a népiségtörténeti kutatás már hitelt érdemlően megállapította. A sárosi református gyülekezetek lelkészei mind magyar nevet viseltek. A sárosi parókiákat a 18. század elején látogató abaúji esperesek is magyar neveket viseltek. A 17-18. század sárosi magyarságáról az ismert elbeszélő források, Speer *Magyar Simplicissimus*-a és Bél Mátyás megyeleírása is megemlékeznek. Ezzel szemben a „szlovák többségű református egyházmegye” feltevésének hiteles bizonyítékát nem ismerjük.

A látókörünkbe került 50-55 magyar többségű falunak mintegy feléről valószínűsíthető, hogy lakosainak többsége vagy bizonyos hányada a kálvini hitvallás követője volt a 16-17. században. Másik feléről sejteni lehet, hogy Luther követője lett vagy római katolikus hiten maradt. A nyelvi asszimiláció azonban előbb kezdődött az evangélikus és a római katolikus németek, magyarok gyülekezeteiben, mint a kálvinisták között. A Szepességben és Sárosban az evangélikusok településein a szlovák nyelvű papok, tanítók alkalmazásának következtében – mint azt már BERZEVICZY Gergely feljegyezte – a 18. század második felében német és magyar községek, közösségek egész sora váltott át a szlovák nyelvre és etnikai identitásra (*Szabó I. 1941, 180*). Nem volt ez másként a 17. században (az „ungvári unió”, 1646 után) görög katolikussá lett ruszinság körében sem.¹⁹ A szlovák származású és

¹⁸ A somosi lelkész Kígyósi Sámuel volt, akit már 1713-14. évi canonica visitatio is ott talált. Az eklézsiák összeírásakor az ásgúti prédikátor Beszerményi Mihály volt.

¹⁹ Az ukrán – szlovák nyelvhatár kérdésében két ellentétes vélemény áll egymással szemben. Az egyik szerint Szepes, Sáros, Zemplén, Ung területén ukrán falvak tömegesen vették át a szlovák nyelvet, s ezáltal az ukrán – szlovák nyelvhatár a 18-19. század folyamán észrevehetően keletre tolódott. PALÁDI-KOVÁCS A. 1973. 353. E nézet forrásaihoz: BALOGH P. 1902, 329, 563;

érelmü CSAPLOVICS János (1822. III. 34) jogos büszkeséggel idézte FEJÉR György szavait: „Jaj annak a’ magyar és német falunak, hol meg fészkelik magokat, mert a’ más nemzetieket elfojtják.”

Irodalom

- BAGDI R. – DEMETER G. (2006): A földrajzi adottságok szerepe a közösségek közötti kapcsolattartásban és a peremvidékek és a peremvidékek asszimilációjában. Sáros megye példáján. *Tisicum XV. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok*, pp. 207-223.
- BALOGH P. (1902): *A népfajok Magyarországon, I-II.* Budapest.
- BARNA G. (1997): Vallás és identitás, Szlovák reformátusok. In: S. LACKOVITS E. (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében, II. Veszprém – Budapest*, pp. 278-291.
- BARTHA E. (2001): Egy felekezeti nagyrégió Európa közepén. A görög katolikus tér Kelet és Nyugat határán. *Ethnographia* 112. évf. pp. 299-340.
- BIDERMANN, H. I. (1862, 1867): *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, I-II.* Innsbruck.
- CSAPLOVICS J. (1822): *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény, III. pp. 37-65, IV. pp. 3-50, VI. pp. 79-92, VII. pp. 45-51.*
- DÁVID Z. (1994): A magyar-szlovák nyelvhatár változásai. *Dimenziók II:1.* pp. 34-39. Miskolc. (Felsőmagyarországi Kiadó).
- DÁVID Z. (1995): Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. *Történeti Demográfiai Füzetek* 14. Budapest, pp. 145-179.
- DEBRECENI EMBER P. (2009): A magyarországi és erdélyi református egyház története. Fordította BOTOS Péter. *Sárospatak. p. 766 (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei).*
- ERNYEY J. (1907): A hazai tótság keleti nyelvjárása és meséi. *Ethnographia* XVIII. pp. 281-287.
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára, I-IV.* Pesten.
- HUNYADY L. (1998): A Felvidék történeti vallásföldrajza. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza*, pp. 133-144.
- KNIEZSA I. (1941): *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez.* Budapest, p. 64. (Athenaeum Kiadó)
- KOCSIS K. (1998) Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: FRISNYÁK S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza*, pp. 115-132.
- KOCSIS K. – TÁTRAI P. (szerk.) (2002): *A Kárpát - Pannon térség változó etnikai arculata.* Budapest (MTA CSFK Földrajztudományi Intézet).
- KÓNYA A. – KÓNYA P. (2013): *Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században.* Sárospatak. p. 193. (Hernád Kiadó).
- KÖRÖSY J. (1898) *A Felvidék eltótosodása.* Budapest. Kny. p. 56. (Grill Könyvkereskedés).
- Magyar Simplicissimus (1956): (ford. TÚRÓCI-TROSTLER J.). Budapest.

ERNYEY J. 1907; PODHRADSKY Gy. 1922, 13; UDVARI I. 1992; a kialakult görög katolikus nagytértséghez: BARTHA E. 2001, pp. 310-311.

- MAGYAR Zoltán (2011): A magyar népi kultúra régiói, 2. Felföld, Erdély, Moldva. Budapest, p. 421. (Mérték Kiadó).
- MAKKAI L. (1954) I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Budapest. (Akadémiai Kiadó)
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1973): Ukrán szórványok a 18-19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest, pp. 327-367. (Akadémiai Kiadó)
- PETROV, A. (1924): Národpisná mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773. Praha.
- PODHRADSKÝ Gy. (1922) A Felföld nemzetiségi viszonyai. Föld és Ember II. pp. 8-15.
- PRINZ Gy. (é.n [1936]): Magyarország tájraja. In: Magyar föld – magyar faj, I. Budapest, pp. 15-341.
- SPEER, D. (1998) Magyar Simplicissimus. Miskolc. p. 235. (Felsőmagyarországi Kiadó).
- SZABÓ I. (1941): A magyarság életrajza. Budapest. p. 276. (Magyar Történelmi Társulat).
- TAMÁS E. (1999): A Bodrogköz népessége a XVIII-XX. században. Vallási és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 35. sz. Sárospatak, p. 334.
- TÓTH S. (1909-1912): Sáros vármegye monográfiája, I-III. Budapest, 9. 489, 519, 768.
- UDVARI I. (1992): Ruszinok a XVIII. században. Nyíregyháza, p. 357. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. sz.)
- UDVARI I. – VIGA Gy. (1993): A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén. Népi kultúra – népi társadalom XVII. Bp. pp. 165-200. (Akadémiai Kiadó).
- ZOVÁNYI J. (1977): Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon. Budapest.

Changes of the denominational and ethnic spatial configuration in Sáros county in the 16th–18th century

The area under scrutiny was a royal forest estate at the time of the establishment of the Hungarian state and later it became a county of the kingdom (*comitatus Sarossiensis*). The Hungarian settlements were established in the valleys of Tarca (Torysa), Hernád (Hornád), Tapoly (Topľa) and Ondava rivers in the 11th–13th century and they formed an almost continuous network. The centre of the county was the fortress and city of Sáros (Šariš), and important fortresses and estates were established on the periphery of the county. Hungarians established 6–8 market towns, while three privileged royal cities (Eperjes/Prešov, Bártfa/Bardejov, Kisszeben/Sabinov) were established by German settlers. In the mountains there were Slavic (Slovak) villages, and the estates settled Ruthenian people in the 14th–15th century to the northern uninhabited mountains, where shepherds, in compliance with Vlach law (*ius Valachorum*), paid every 50th sheep as tax.

The author of the article, on the basis of tax lists and authentic ecclesiastical sources from 16th–17th century, analyses the Hungarian serf villages and Calvinist congregations of the county as well as the change of the denominational and ethnic configuration of the cities and towns in the 16th–18th century. The table and the two maps present the continuity of Hungarian settlements and Calvinist congregations as well as their geographic location. The author points out that the forced termination of the congregations of Calvinist church and the persecution of Hungarian communities began at the end of the 17th century with military campaigns and was accomplished by the middle of the 18th century.

Az egyházak területi igazgatásának alakulása a török kiűzésétől 1918-ig

Dr. Hajdú Zoltán

1. Bevezetés

A korszak mind az állami, mind pedig az egyházi területszervezés és igazgatás szempontjából rendkívül fontos kihívásokat és szinte reformkényszereket hordozott. Részben a volt török hódoltsági területek rendkívül jelentős pusztulása, a népesség egy részének egyházváltása (reformáció), a szerb népesség és vallásának „felhúzódása” az ország jelentős déli területeire lényegi változásokat hozott minden közösség számára.

Kollonics Lipót (1631-1707) állami berendezkedésre vonatkozó modernizációs és reformterve (Einrichtungswerk 1689) szinte minden alapvető kérdést felvetett, még hozzá a központi hatalom centralizációs érdekei és törekvései szempontjából. Az új berendezkedési terv kidolgozásakor Kollonics római katolikus püspökként (majd később esztergomi érsek lett) egyszerre gondolkodott az állam teljes átstrukturálásában, valamint az egyházak (melyek önálló fejezetben jelentek meg) helyzetének, részben területi igazgatásának rendezésében. Kollonics természetesen módon elfogult volt saját vallása és egyháza iránt.

A felvilágosult abszolutizmus (Mária Terézia és II. József erőteljesen beavatkozott az egyházak ügyeibe, területi igazgatási szervezéseinek kérdéseibe is. A mélyen vallásos meggyőződésű Mária Terézia a püspökségek területi struktúrájának módosításakor modern igazgatási elvek érvényesítésére törekedett. Ugyanakkor az is látható, hogy a török által meg nem szállt területek igazgatási beosztását rendezte elsősorban, kivárt a volt hódoltsági területek egyházi viszonyainak a rendezésével.

II. József elsősorban a birodalom érdekei és szempontjai alapján, a felvilágosult abszolutizmus bázisán viszonyult a hithez és a vallásokhoz. A türelmi rendelete állam- és társadalompolitikai szempontból is kiemelkedő jelentőségű volt.

A korszak elejének egyik lényegi kérdése a protestáns egyházakhoz való viszony, illetve a protestáns egyházak igazgatási területi beosztásának és ellenőrzésének a rendezése volt. Más minta nem lévén, a területi struktúra (majd nevezéktan) tekintetében az állami igazgatást és a római katolikus egyház területi tagozódását vették figyelembe.

Az 1918-ra kialakult egyházi területi szervezet közigazgatás-földrajzi tekintetben több sajátosságot hordozott. Történeti, államigazgatási,

„hívőeloszlási” elemek és megfontolások egyaránt kimutathatóak a területi rendben.

A rövid elemzésben alapvetően nem a vallás- és egyháztörténeti elemeket helyezük előtérbe, hanem az állami és egyházi területi struktúra kölcsönhatásait érintjük. A „szubszidiaritás” fogalma sajátos módon jelent meg az egyházak életében.

2. Az egyházszervezetek területi fejlődésének néhány sajátossága a történelmi Magyarországon

Anélkül, hogy hosszabb történeti elemzésbe bocsátkoznánk, a következőket ki kell emelnünk a különböző egyházak területi struktúrája formálódása szempontjából. A latin szertartású római katolikus egyház egyházszervezete az államalapítás korától formálódott. Szent István – ha csak a rendelkezésünkre álló írott dokumentumok alapján ítélnénk meg a korabeli folyamatokat – akkor inkább egyházat, semmint államot szervezett. A tíz püspökség létrehozásával ő rakta le a római katolikus egyház igazgatásának központ- és területi alapjait. A tíz faluból álló egyházfenntartó közösségek megteremtésével a településközi egyházszervezeti alapokat is megteremtette.

A római katolikus egyház történetileg államegyházként határozható meg évszázadokon keresztül. A későbbiekben „kvázi államegyház” jellege domborodott ki.

A görög szertartású katolikus egyház az ország déli területein már a honfoglalástól kezdve jelen volt intézményesen, az egyházszakadás után a két keresztény egyház közötti viszony kiéleződött, a folyamatnak a vesztese a görög rítusú egyház lett az ország déli részein.

A török hódoltság időszakában a római katolikus egyház jelentős veszteségeket szenvedett mind a hívei számát, mind pedig az intézményeit és szervezeteit illetően. Az egyház történelmi központja Esztergom, valamint a másik érseki tartomány székhelye Kalocsa is török uralom alá került mintegy 150 évre. Az esztergomi érsekség Nagyszombatban folytatta tevékenységét. Az érsek leginkább Pozsonyban tartózkodott.

A függetlenné vált Erdély területén az egyházpolitikai és egyháztörténeti folyamatok is sajátosan bontakoztak ki, több tekintetben példát mutatva az egész Európának. Ebben az esetben az önálló államiság és a vallási türelem sajátos egysege formálódott.

Az egész társadalmat, s nem csak a vallási és egyházi viszonyokat alapvetően érintette a reformáció, s annak tömeges elterjedése a hódoltsági területeken. A török hatalom „toleráns” volt a számára inkább mozgási lehetőséget teremtő keresztény világon belüli új megosztottságokkal kapcsolatban.

3. A török utáni egyházi területi struktúraváltozások

Az államterület és egyházi területi szervezet szempontjából is lényegi kérdések vetődtek fel a török utáni új egyházi berendezkedés kapcsán és során. A Csanádi egyházmegye újjászervezésekor az alapkérdés az volt, hogy kiterjedhet-e a püspök joghatósága a Temesi Bánság katonai igazgatás alatt álló, s közvetlenül Bécsből kormányzott területére, avagy sem. Kezdetben úgy nevezték ki Falkenstein Bélát csanádi püspöknek, (1730), hogy nem, de még ő volt az, aki halála előtt (1739) lerakhatta Temesváron a Csanádi püspökség új székhelyén a püspöki palota és székesegyház alapjait. Az Erdélyi püspökség újjászervezésekor is kétséges volt a politikai-közjogi határ és az egyházmegye határának a viszonya, de végül is a történetiség elve érvényesült alapvetően.

1734-ben III. Károly lerakta a protestáns egyházigazgatás területi alapjait azzal, hogy az Anyaországban életre hívta az evangélikusok és a reformátusok 4-4 szuperintendenciáját, s Erdély területén egyet-egyet alakított ki számukra. A kerületek önállóan intézték belső ügyeiket, egymással csak speciális kérdések kapcsán működtek együtt. Az állam befolyásoló hatással bírt a protestáns egyházakon belüli folyamatok jelentős részét illetően is.

Mária Terézia meghatározó szerepet játszott a felszabadított területeken a római katolikus egyház újjászervezésében, intézményeinek ismételt megteremtésében. 1773-ban a szerémi és a boszniai püspökségek összevonásával létrehozták Diakóvár székhellyel az új római katolikus püspökséget. 1776-ban az esztergomi főegyházmegye területének átszervezése során még három (szepesi, rozsnyói, besztercebányai) új egyházmegyét alakított ki. 1777-ben a székesfehérvári és a szombathelyi püspökség megteremtésére került sor. Különösen az utóbbi területének a kialakításakor merültek fel kényes területi kérdések, nevezetesen a Mura-völgyének egyházi hovatartozása. A rendezés során a Muraköz a zágrábi egyházmegye kiegészítő része maradt.

1804-ben az egeri egyházmegye területén létrehozták a kassai és a szatmári püspökséget. Ezzel egy időben az egeri püspökséget érseki rangra emelték.

A latin és a görög rítusú keresztény egyházak közötti megbékélés Magyarországon több lépésben ment végbe. Külön fejezet volt a görög katolikusok helyzete, illetve egyház-igazgatási viszonyaik rendezése. Erdélyben a gyulafehérvári unió eredményeképpen III. Károly király 1715-ben megszervezte az erdélyi görög katolikus egyházmegyét, melynek alapító bulláját 1721-ben adta ki a pápa. Az egyházmegye székhelye Fogaras lett. 1738-ban Balázsfalvára került a püspöki székhely.

1771-ben Mária Terézia ténylegesen létrehozta az addig az egeri püspökség keretei között csak névlegesen létező munkácsi görög katolikus püspökséget. A püspökség székhelye 1775-ben Ungvárra került, s elsősorban ott épültek ki igazgatási intézményei.

1777-ben a horvátországi és bácskai görög katolikusok számára a királynő létrehozta a független körösi (krizsevci) egyházmegyét. 1777-ben még a váradi görög katolikus egyházmegyét is kialakította az uralkodó.

1816-18-ban a munkácsi görög katolikus egyházmegye területéből kialakították az eperjesit, s a román nemzetiségű plébániákat a váradi görög katolikus püspökség hatósága alá osztották be. Az egyházszervezet formálásában tudatosan megjelent a nemzetiségi szempont.

1850-ben, a szabadságharc leverését követően széttagolt Magyarországon Ferenc József császár már a politikai széttagolás végleges jellegét érzékeltetve létrehozta a románok számára az esztergomi érsekségtől független metropoliát. A fogarasi püspökséget Gyulafehérvár-Fogarás székhellyel átszervezték, érsekséggé emelték, s ide osztották be a nagyváradi, valamint az újonnan létesített lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökségeket.

Hogy teljes legyen a politikai széttagolás és az egyházszervezet harmóniája, 1853-ban érseki rangra emelték Zágrábot, s a kalocsai érseki tartományból ide osztották be Zengg-Modrus, Szerém-Bosznia római katolikus, valamint a körösi görög katolikus püspökségeket. Azt mondhatjuk, hogy így az abszolutizmus időszakában párhuzamosan folyt az államterületi-közigazgatási és az egyházszervezeti át- és beintegrálása a történelmi Magyarország területének.

Az izraeliták decentralizált, települési szervezetre koncentráló egyházközségi rendszert alakítottak ki, az egyházközségeik felett nem hoztak létre elkülönült területi szervezetet.

Az 1855-ben megkötött osztrák-vatikáni konkordátum a korabeli elemzések szerint alkotmányjogi szempontból sérelmes volt Magyarországra, illetve a római katolikus egyházi hierarchiára nézve. A Szentszék elismerte lényegében a birodalom egységét, a bécsi nunciatúra egyértelmű hatókörébe került a magyar katolikus egyház kapcsolattartása.

Az evangélikus egyház fokozatosan építette ki a négy egyházkerület belső struktúráit. Elsősorban a Felvidéken és a Nyugat-Dunántúlon voltak erős egyházközségeik. A hívek területi eloszlása és az egyházszervezet alakulása párhuzamos módon folyt az evangélikusoknál.

A reformátusok szintén négy egyházkerületben formáltak autonómiájukat, de ők elsősorban a Tiszántúlon, Erdélyben és az Alföld egyes területein erősítették meg pozícióikat. A reformátusok esetében a hívek területi eloszlásában a koncentráció és a széttagolódás miatt országos jellegű szervezeti struktúrát kellett fenntartani.

II. József 1781 októberében kibocsátott türelmi rendelete szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a protestánsok és a görögkeletiek (nem egyesült görögök) javára. Rendezte a templomépítések, a hivatalviselés, a vegyesházasság kérdését. Ezeket az egyházakat kivette a római katolikus püspökök felügyelete alól.

A görög keletiek a bizánci egyházszervezet hierarchikus rendjét természetes módon folytatták, területi szervezetük erősen hierarchikus jellegű volt. Külön kell említenünk a szerb és a román ortodox egyházak nemzeti karakterét, mely a későbbiek során a politikai folyamatok minden kérdését befolyásolta.

1690-től kezdve a szerb ortodox egyház ügye fontos kérdéssé vált. 1706-ban az ipeki szerb metropolita elismerte a magyarországi metropolia megalakulását. 1766-ban megszűnt az ipeki metropolia önállósága, s ennek révén a magyarországi metropolia autokefál egyházzá vált. 1739-től Karlóca lett a metropolia székhelye. 1791-ben a magyar országgyűlés elismerte a görögkeletiek jogegyenlőségét, 1792-től az ortodox püspökök az országgyűlés tagjaivá is váltak. 1848-ban az ortodox egyház a „bevett” vallásfelekezetek közé került.

1698-ban az erdélyi román ortodox egyház egyesült Rómával, ami azt jelentette, hogy egyházzogilag megszűnt az erdélyi román ortodox egyház. Ezt nem minden hívő és egyházi vezető fogadta el, 1761-ben megalakult a brassói román metropolia, melynek a székhelye 1784-ben Nagyszébenbe került.

Az 1867-es kiegyezéssel meginduló magyar polgári államfejlődés keretei között kiépültek az állampolgári jogegyenlőség, a vallás- és lelkiismereti szabadság alkotmányos keretei. A polgári állam a maga értékrendje szerint viszonyult az egyházakhoz, illetve azok szervezeti kereteihez.

Az egyházak, különösen azokban az esetekben, ahol az adott vallás és a nemzetiség egyértelműen egybekapcsolódott (horvátok, szerbek, románok, ruszinok) politikai szerepe erősödött, a kulturális hatásuk egyértelműen megjelent.

Az egyházak képviselői törvényben szabályozott módon részt vettek a törvényhozás munkájában (felsőházi tagság), s az állam a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül tartotta a kapcsolatot az egyházakkal. Az állami költségvetés kiegészítő jellegű támogatásokat nyújtott az egyházi tevékenységek végzéséhez. A római katolikus egyház a 2,2 millió kat. holdat meghaladó nagyságú földbirtokával jelentős gazdasági tényezőnek is számított. A többi egyház e tekintetben lényegesen kisebb nagyságrendű gazdasági szereplő volt.

A Hajdúdorogi görög katolikus püspökség 1912. évi megalapításával (amelyben meghatározó szerepet játszott az, hogy a magyar nemzetiségű görög katolikus hívek kikerüljenek a munkácsi görög katolikus püspökség, valamint a Gyulafehérvár-Fogarás érsekség joghatósága alól) kialakult az egyházak területi- és központrendszere.

4. A népesség hitfelekezeti megoszlása, s a különböző vallású népesség területi elhelyezkedésének sajátosságai 1910-ben

Ha az I. világháború előtti utolsó magyar népszámlálás hitfelekezeti adatait áttekintjük (1. táblázat), akkor azt kell megállapítanunk, hogy a Magyar

Birodalom lakosságának valamivel több mint 50%-ka latin szertartású római katolikus, a második legnépesebb közösséget a görög keletiek, a harmadikat a reformátusok, a negyediket az ágostai hitvallású evangélikusok, az ötödiket az izraeliták képezték. A többi vallás képviselői kis mértékben voltak jelen.

Lényegi különbségek voltak a Magyar Birodalom két közjogi része (Magyarország, Horvát-Szlavonország) között. Magyarország nemzetközi mércével mérve is az egyik legösszetettebb vallási megoszlást mutatta. Az ország valamivel kevesebb mint fele latin szertartású római katolikus volt, a protestánsok (reformátusok, evangélikusok) együttes száma meghaladta a 20%-ot, a görög keletieké megközelítette a 13%-ot, az izraelitáké 5% volt.

Horvát-Szlavonországban a latin szertartású római katolikusok aránya volt a meghatározó, s mellettük a görög keletiek képezték a másik nagy vallási közösséget. A többi hitfelekezet alig érzékelhetően volt jelen.

Ha a különböző felekezetek híveinek területi koncentrációját akarjuk megvilágítani, akkor először is két alaptípust kell elkülönítenünk, melyeknek hatásuk lett a különböző egyházak területi igazgatási beosztását illetően is. Egyetemes elterjedésű felekezetnek tekinthető az országon belül a leginkább a latin szertartású római katolikus felekezet hívei, a reformátusok (kisebb területi kiterjedésben és intenzitással), az ág. hitv. evangélikusok (kettős területi koncentráció mellett), valamint az izraeliták. Alapvetően regionális jellegű a görög szertartású római katolikusok (Kelet-Magyarország), valamint a görög keletiek (Dél-Magyarország és Horvát-Szlavonország) területi koncentrációja.

A statisztikai régiók szerinti tagolódás már finomabb szerkezetet is mutat, de a törvényhatósági szintű adatok még plasztikusabbá teszik a képet. Ha csak a megyei szélső értékeket nézzük:

- a latin szertartású római katolikusok aránya a legmagasabb Varasd megyében (99,2%), a legalacsonyabb (3%) Fogaras megyében volt,
- a görög szertartású római katolikusok arányukat tekintve (71,1%) Máramaros megyében voltak jelen a legmagasabb súllyal, míg sok megyében ténylegesen nem voltak jelen,
- a reformátusok kiemelkedő pozíciót (75,9%) foglaltak el Hajdú megyében, ugyanakkor Horvátország több megyéjéből gyakorlatilag hiányoztak,
- az ág. hitv. evangélikusok Turóc megyében képviselték a legmagasabb arányt (49,6%), ugyanakkor az ország sok megyéjében egyáltalán nem jelentek meg,
- a görögkeletiek Krassó-Szörény megyében a lakosság 72,4%-át adták, sok megyében viszont nem működtek közösségeik,
- az izraeliták aránya Nagyvárad törvényhatósági jogú városban volt a legmagasabb (23,6%), ugyanakkor több megyében csak jelzésértékűen szerepeltek.

Az egyházszerkezetek dualizmus végi területi struktúrája és központrendszer hosszú történeti folyamatok eredményeként alakultak ki. Az

állam és a római katolikus egyház közötti viszony alapvető fontosságú volt mindkét fél szempontjából, de évszázadokon keresztül meghatározó volt az apostoli király szerepe (főkegyúri jog) a hazai egyházszervezet belső alakulását illetően. A protestáns egyházak tekintetében fokozatosan kialakult egyfajta „főfelügyeleti jog”, melynek révén az uralkodó szabályozó szereppel lépett fel az egyházszervezetet illetően.

Az egyházszervezet a tekintetben teljes mértékben igazodott a hívők területi eloszlásához, hogy három egyház szervezete teljes térkitöltésű rendszert mutatott az országon belül (1., 2., 3. ábra), míg másik három (4., 5., 6. ábra) regionális jellegűnek volt tekinthető, teljes egészében a hívek területi konfigurációjához igazodott.

5. Összegzés

A protestantizmus Magyarországon a németországgal egy időben terjedt el, amit a hódoltsági területen nagyon megkönnyített a török vallási érdektelensége a keresztény egyházakkal és vallásokkal szemben. A vallási küzdelem a római katolikusok és a protestánsok között legalább két évszázados folyamatként fogalmazható meg. A protestáns egyházakon belül is folyt egyfajta rivalizálás.

Minden területi-igazgatási átalakulás során kitüntetett kérdés volt a katolikus egyház és szervezete ügye, hiszen a világegyház-jelleg miatt senki sem tekinthette a kérdést „tiszán belügynek”, avagy csak „nemzeti ügynek”.

Egészében véve azt állapíthatjuk meg, hogy az állam diadalmaskodott a társadalom felett, az egyházak, még a katolikus egyház is, kénytelen volt tudomásul venni, hogy államdominanciájú folyamatok indulnak, majd játszódhatnak le.

Irodalom

- BALOGH M. – Gergely J. 1994: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Kronológia. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. História Könyvtár.
- BALOGH M. – Gergely J.: 1996: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Adattár. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. História Könyvtár.
- BUCSAY M. 1985: A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1978. Budapest.
- ERDŐ P. 1991: A Szentszék és Magyarország – Katolikus Szemle, No. 3-4. pp. 140-148.
- GERGELY E. szerk. 1922: Egyházigazgatás. In: Bátky Zs. – Kogutowicz K. szerk.: Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. Harmadik kiadás. Budapest, A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, pp. 105-106.
- GERGELY J.: 1991: Az erdélyi görögkatolikus román egyház. – Regio, No. 3, pp. 106-117.
- HAJDÚ Z. 2005: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- HAJDÚ Z. (szerk.) 2010: Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

- KALMÁR J. – VARGA, J. J. (szerk.) 2010: Einrichtungswerk des Königreichs Ungaran, (1688-1890). Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Katolikus egyház a 18–19. századi Magyarországon. Egyetemi jegyzet. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, 2008.
- SARNYAI Cs. M. (szerk.) 2001: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848-1918. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- SZABÓ Z. J. 2004: A magyar református egyházszervezet első két évszázada. Budapest, Szenci Molnár Társaság.
- ZOVÁNYI J. 1977: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest. 3. kiadás.

www.katolikus.hu

www.reformatus.ro

www.reformatus.hu

<http://lexikon.katolikus.hu>

<http://munkacs-diocese.org>

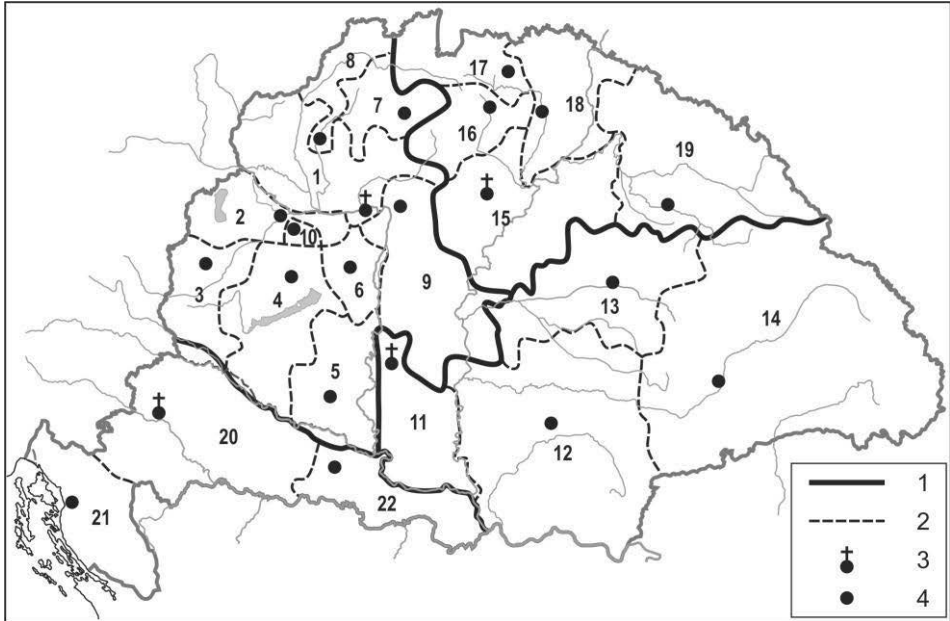
www.reformatus.com.ua

www.grkatko.sk

www.szimandron.hu

www.gorogkatolikus.hu

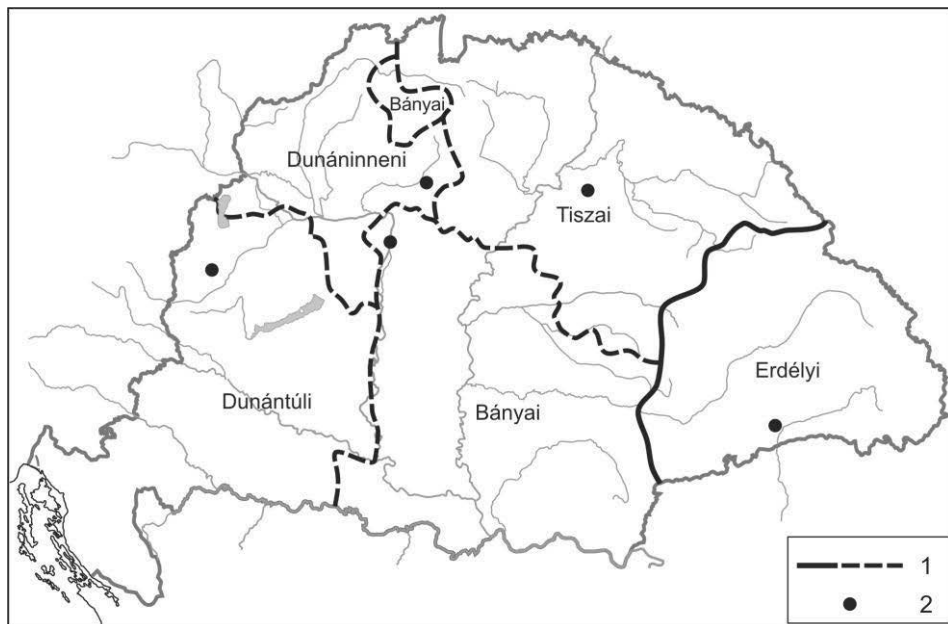
www.lutheran.hu

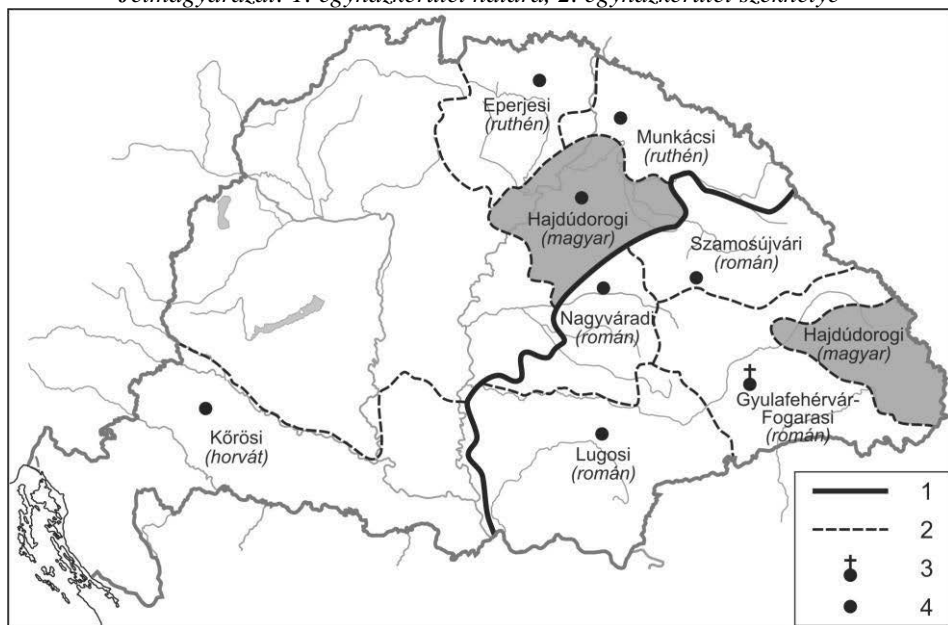
1. ábra: A katolikus egyházak területi struktúrája, 1918; Gergely Endre szerk., 1922;
Jelmagyarázat: 1. érsekség határa, 2. püspökség határa, 3. érseki székhely, 4. püspökségi székhely

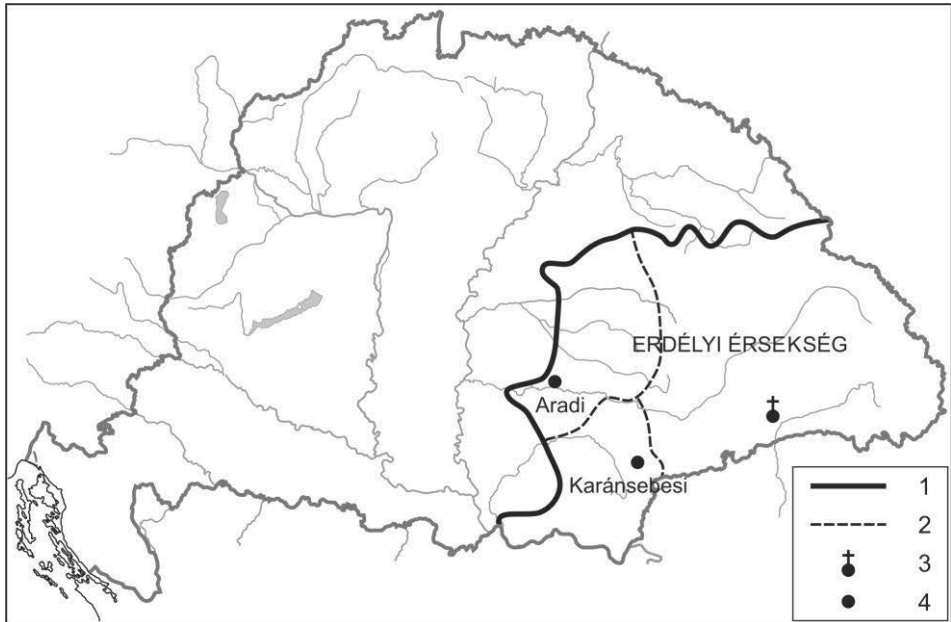
2. ábra: A református egyházkerületek, 1918; Gergely Endre szerk., 1922;
Jelmagyarázat: 1. egyházkerület határa, 2. egyházkerület székhelye

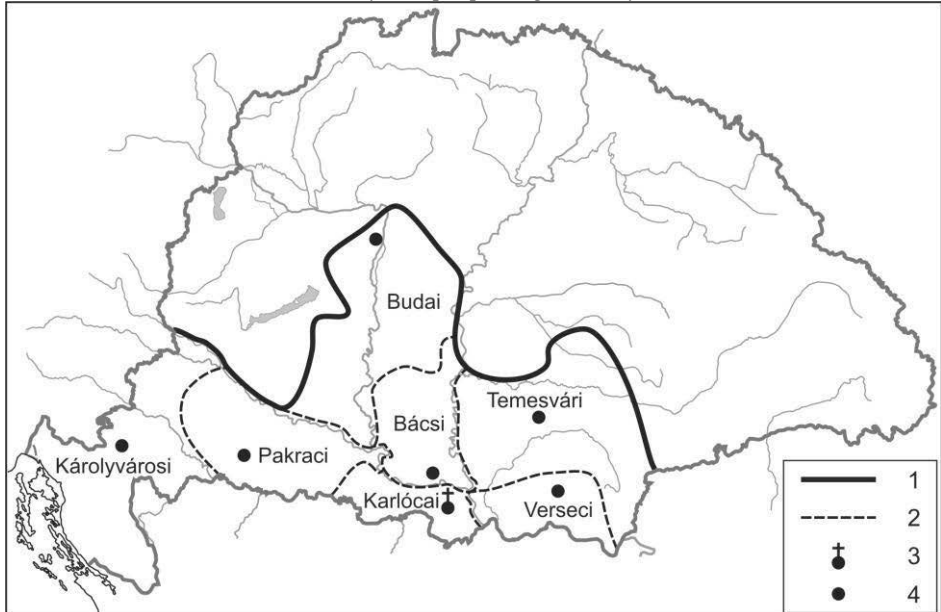
3. ábra: Az evangélikus egyházkerületek, 1918; Gergely Endre szerk., 1922;
Jelmagyarázat: 1. egyházkerület határa, 2. egyházkerület székhelye

4. ábra: Görög katolikus egyházmegyék, 1918; Gergely Endre szerk. 1922;
Jelmagyarázat: 1. a gyulafehérvári érsekség határa, 2. püspökségi határ, 3. érsekség
székhelye, 4. püspökség székhelye

5. ábra: Görög keleti román egyházmegyék, 1918; Gergely Endre szerk. 1922; Jelmagyarázat: 1. az erdélyi érsekség határa, 2. püspökség határa, 3. érsekség székhelye, 4. püspökség székhelye

6. ábra: Görög keleti szerb egyházmegyék, 1918; Gergely Endre szerk., 1922; Jelmagyarázat: 1. a karlócai érsekség határa, 2. püspökség határa, 3. érseki székhely, 4. püspöki székhely

1. táblázat. A népesség hitfelekezetek szerinti megoszlása 1910-ben közigazgatási egységenként és országrészenként

Közigazgatási egység, országrész	Latin	Görög	Református	Ágostai hitv. ev.	Görög keleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb és ismeretlen felekezeti
	szert. római katolikus							
Magyarország								
a) Duna jobb partja	2 385 939	2 171	330 484	253 848	17 045	615	90 075	1 207
az összes népesség százalékában	77,4	0,1	10,8	8,2	0,6	0,0	2,9	0,0
b) Duna bal partja	1 720 614	1 981	59 323	305 285	829	111	87 360	421
az összes népesség százalékában	79,1	0,1	2,7	14,1	0,0	0,0	4,0	0,0
c) Duna-Tisza köze	2 544 979	25 758	540 418	193 390	161 291	3 388	294 254	6 180
az összes népesség százalékában	67,5	0,7	14,3	5,9	4,8	0,1	7,8	0,1
d) Tisza jobb partja	765 900	420 863	317 366	120 954	1 618	198	142 280	496
az összes népesség százalékában	43,8	23,8	17,9	6,8	0,1	0,0	8,1	0,0
e) Tisza bal partja	387 246	750 301	866 665	132 132	255 727	1 440	197 384	4 029
az összes népesség százalékában	14,9	28,9	33,4	5,1	9,9	0,1	7,6	0,1
f) Tisza-Maros köze	785 152	56 971	85 690	71 436	1 103 610	758	34 098	4 054
az összes népesség százalékában	36,7	2,7	4,0	3,9	51,5	0,0	1,0	0,2
g) Királyhágón túl	375 325	749 404	399 312	229 028	792 864	67 749	64 074	611
az összes népesség százalékában	11,0	28,0	14,9	8,0	29,6	2,5	2,4	0,0
h) Fiume város és kerülete	45 130	467	1 123	311	995	16	1 696	68
az összes népesség százalékában	90,7	0,9	2,8	0,6	2,0	0,0	3,4	0,1
Magyarország összesen	9 010 305	2 007 916	2 603 381	1 306 384	2 333 979	74 275	911 227	17 066
az összes népesség százalékában	49,8	11,0	14,8	7,1	12,8	0,4	5,0	0,1
Horvát-Szlavonországok	1 877 833	17 592	17 948	33 759	653 184	21	21 231	386
az összes népesség százalékában	71,6	0,7	0,7	1,8	24,9	0,0	0,8	0,0
Magyar Birodalom összesen	10 888 138	2 025 508	2 621 329	1 340 143	2 987 136	74 296	932 458	17 452
az összes népesség százalékában	51,0	10,7	12,4	6,7	15,5	0,4	3,9	0,1

Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910 évi népszámlálása. 6. rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest 1920. Magyar Statisztikai Közlemények, No. 64.

Vallásföldrajzi változások a Partiumban

Dr. Süli-Zakar István – Dr. Szilágyi Ferenc

Bevezetés

A Partium különleges történelmi tája a Kárpát-medencének. Az 1570-ben megkötött Speyeri Egyezményben szerepelt először hivatalosan a Partium elnevezés. Szapolyai János Zsigmond – lemondva a királyi címről – Erdély és a Partium fejedelme lett, elismerve Habsburg Miksát magyar királynak. János Zsigmond tehát „Erdély és Magyarország Réseinek (=Partium) fejedelme” címet viselte. Magyarország keleti megyéi – elsősorban Biharország – alkották földrajzilag Partiumot. A térség központja Nagyvárad – Gyulafehérvár mellett – a Fejedelemségben a második főváros rangját is kivívta. Nagyvárad mellett a másik jelentős bihari nagyváros az erdélyi fejedelmek magánföldesúri tulajdonában lévő Debrecen volt. A gazdag cívisváros a fejedelmi kincstár legnagyobb befizetője volt, s a 16. században jelentősen emelkedett szerepe a Kárpát-medence vallási életében, kiérdemelve a „Kálvinista Róma” címet. Református Kollégiuma 1537-től folyamatosan működik, s kiemelkedő tudományos és oktatási központja volt Partiumnak. Jelentősége 1660 Nagyvárad török kézre kerülése után még növekedett is, hiszen Martonfalvi professzor diákjaival és a könyvtárral Debrecenbe menekültek. A törökök kiűzését követően, igaz kisebbedő területtel, a Partium hivatalos közigazgatási egységként a 19. századig létezett, s csak 1860-ban, az Októberi Diploma ismerte el Partium teljes körű visszacsatolását Magyarországhoz. Ezt követően a Tisza és Erdély nyugati határa közötti területet megszokásból továbbra is Partiumnak nevezzük. Vallásföldrajzi szempontból a Partium a történelmi Magyarország legérdekesebb térsége, mivel azok a változások, amelyek országosan is jelentkeztek, itt alaposabban átformálták a vallási életet, s különleges színt jelentettek a Kárpát-medencében. Így már a kereszténység itteni berendezkedése, a reformáció, majd a rekatolizáció, a trianoni határmegvonás, s a napjainkig tartó vallásföldrajzi változások valóban unikálissá teszik a Partium térségét.

1. A kereszténység első évszázadai a Tiszántúlon

A katolikus egyház bihari jelenlétéről az első bizonyítékok a XI. századból származnak. A katolicizmus megjelenése a Magyar Királyság megalapításával függ össze. Szent István alapította az ország legrégebbi egyházmegyéit, számos történész valószínűsíti, hogy közülük éppen az utolsó a kelet-tiszántúli Bihari

Egyházmegye volt. Kristó Gyula szerint a rendelkezésre álló bizonyítékok szerint a Bihari Egyházmegye nem keletkezhetett 1020 előtt és 1050 után, az tehát elképzelhető, hogy alapítása András király uralkodási idejére tevődött át (*Kristó Gy. 1988*). Szent László koráig az egyházmegye székhelye Bihar település, majd az újonnan alapított Nagyvárad lett. A XI. században Bihar területe még részben gypű-vidéknek számított és jelentős arányban székelyek lakták. Számukra szervezték meg a Telegdi Főesperességet, ami érdekes módon a székelyek áttelepítése után átköltözött Kelet-Erdélybe, s névváltoztatás nélkül létezett a Székelyföldön az egész középkor és újkor folyamán (*Györffy Gy. 1941. Ferenczi I. 1968, Rác A. 2000*)

Szent László korában tehát a püspöki székhelyet Nagyváradra helyezték át, ekkor kezdődött a középkori Nagyvárad Egyházmegye fénykora. A püspökség fényét emelte, hogy Somogyvárból 1113-ban ide szállították át László király hamvait. 1192-ben szentté avatták a lovagkirályt, s ezzel az ország leglátogatottabb zarándokhelye lett Nagyvárad. Ettől kezdve általános lett a királyi vizitáció a szent király sírjához, ez királyságuk legitimációját jelentette. A középkorban országosan is a legelfogadottabb jogi eljárás volt „a király fejénél tett” eskütétel. Ide temetkezett II. István, Mária királynő és Luxemburgi Zsigmond (lásd. *A Nagyvárad Egyházmegye történelmi sematizmusa 2003*). A közeli szentjobbi kolostorban pedig Szent-István jobbát őrizték. A nagyvárad székese gyházat valóságos kápolna-koszorú vette körül, 1375-ben például 45 oltárnál misézhettek. A Kolozsvári-testvérek valóban világszenzációnak számító Szent István, Szent Imre és Szent László szobrai díszítették a tereket. A külföldi látogatók is bámulatosnak tartották az ugyancsak a Kolozsvári-testvérek által alkotott Szent László lovas szobrot (A szobrokat a törökök összetörték és Belgrádban ágyukat öntötték belőlük). Az egyházi teendőket jeles személyiségek látták el, mint Filippo Scolari, Vitéz János, Martinuzzi György püspökök, vagy mint kanonok Janus Pannonius. A Kalocsai Érseki Tartomány részét képező Várad Püspökség magába foglalta egész „Biharországot”, az akkoriban még hozzá tartozó (Belső-) Kalotaszeggel (a XVI. századig). Az egyházmegye középkori szervezéséről a Nagyvárad Egyházmegye történelmi sematizmusa (2003) megemlíti, hogy a hat főesperességből álló egyházmegye összesen mintegy 300 plébániával és 400 áldozó pappal rendelkezett. Szerzetesrendek Nagyváradon, Debrecenben, Gyulán, Gerlán, Körösszegen, Mezőtelegden, Szalárdon, Szentjobbon és Szentjánoson működtek.

A Partium északi felén az államalapítástól szintén gyökeret vert a katolikus hit, bár e terület megszervezése és sűrűbb településhálózat kialakulása a bihari területekhez viszonyítva később történt (*Szilágyi F. 2013*). Egyház-szervezetileg a terület viszont vitatott státuszú volt, mind az Esztergomi Érseki Tartomány részét képező Egeri Püspökség, mind pedig a Kalocsai Érsekséghez tartozó Erdélyi Püspökség igényt tartott rá. 1288-ban a Németi székhelyű Ugocsa Főesperesség átkerült az Egeri Püspökségtől az Erdélyi Egyházmegyébe, a város

pedig helynökségi székhely lett. Hasonlóképpen vita tárgyát képezte a Máramarosi Főesperesség is, sorsa 1346-tól rendeződött, ekkortól vált egyértelműen az Egri Püspökség részévé. A 13. századtól Erdődi Főesperességről is van tudomásunk, mely a 14. század elején egyesült a Szatmári Esperességgel. A 14. század harmincas éveiben a Szatmári Főesperességből 38, az ugocsaiból 21, máramarosiból pedig 20 plébánia ismert (lásd: Szatmári egyházmegye jubileumi sematizmusa 2006).

A szatmári, ugoccai, máramarosi területeken is számos rendházat alapítanak. Legkorábban a bencések jelentek meg (Sárvár – 1040, Kaplony – 1080, Cégény, Császló, Ákos). Őket követik a premontreiek (Olcsvaapáti – 1241 előtt), a domonkosok (Nagypeleske – 1234, Németi – 1340), a ferencesek (Németi – 1316, Nagybánya, Aranyosmeggyes, Nagyszöllős) és a pálosok (Jánk, Szamosveresmart, Remetemező, Huszt, Kökényesd, Máramarossziget, Técső. A templomosok (Nagybánya, Vezend, Ökörítő) és a johanniták (Vezend) (Szatmári egyházmegye jubileumi sematizmusa 2006) is alapítottak a térségben rendházakat.

2. Reformáció és Várad eleste

A XVI. században elkezdődött úgy a katolicizmus, mint a Nagyváradai Egyházmegye hanyatlása. Ezt az 1526-os mohácsi vereséget követő belpolitikai válság, valamint a reformáció idézte elő. Viszonylag rövid idő alatt a bihari magyarok túlnyomó része protestánssá vált. A Nagyváradai Egyházmegye a gyakorlatban megszűnt működni, illetőleg a nagyváradai püspöki cím hosszú időre tartalom nélküli titulussá vált. 1556 és 1692 között egyetlen nagyváradai püspök sem foglalhata el a székét. 1566-ban az utolsó váradai plébánia is kiürült, és ettől kezdve a püspöki városban csak egy filia működött, amely a szomszédos Váradszöllős plébániához tartozott. A Szöllősi plébánia is csak 1606-ig funkcionált. A XVII. században Bihar vármegye gyakorlatilag lekerült a katolikus egyház térképéről. A szörványosan előforduló katolikus híveket ritkán és rendszertelenül vándorpapok (ferences barátok) látogatták.

A reformáció mozgalma elemi erővel érte el a Tiszántúl területét. A 16. század első negyedének eseményei (Dózsa-felkelés, Mohácsi-vész) teremtették meg ennek kedvező előfeltételeit. A reformáció egységes mozgalomként terjedt ugyan a területen, de Európa más részeivel ellentétben (Észak- és Nyugat-Európa) szervezetileg nem vette át a korábbi egyházi-területi struktúrákat. A Tiszántúl területe ugyanis korábban öt különböző római katolikus egyházmegye között oszlott meg, abból részesültek a Nagyváradai, a Csanádi, a Gyulafehérvári, a Váci és az Egri egyházmegyék is. Ily módon az itt megalakult Tiszántúli Református Egyházkerület területi értelemben nem tekinthető egy katolikus egyházmegye utódjának. Ha hűek akarunk maradni a történelmi tényekhez, akkor meg kell említenünk azt is,

hogy a protestantizmus története nem a kálvinista egyházzal kezdődött a Partium vonatkozásában sem (*Süli-Zakar I.2009*).

A 16. század zűrzavaros évtizedeiben a római katolikus püspöki székek hosszabb-rövidebb ideig betöltetlenül maradtak, ez is kedvezett a protestáns eszmék terjedésének. Elsőként a Bánságban alakult magyar lutheránus egyházmegye Gönczi Máté vezetésével, mely meglehetősen rövid ideig állt fenn, majd sokkal sikeresebb volt a Szatmár-vidéki Egyházkerület megszervezése a 16. század közepén, melynek székhelye Erdőd lett. Ennek területe kiterjedt Szatmár vármegyére, a Szilágyságra, de Ugocsa déli felére is, akárcsak egész Máramarosra (*Zoványi J. 1939*). Nagyváradon 1552-ben még Köleséri Kristóf Luther tanait hirdette (*A Nagyváradai Egyházmegye történelmi sematizmusa 2003*), de néhány éves késéssel a kálvinizmus tanai is hódítani kezdtek. 1557-ben az új vallás követői kiűzték Nagyváradról a püspököt és a káptalant. Az evangélikusok 1565-ben – János Zsigmond tudtával – feltörték Szent László sírját, csontjait szétszórták, a székesegyházat pedig felgyújtották.

A református vallást hivatalosan bevett felekezetként 1564-ben ismerte el János Zsigmond, Erdély fejedelme. Miközben a lutheránusok már az egyházkerületet szervezték a reformátusok még csak az egyházközségek szervezésénél tartottak. A kálvinista tanok a debreceni központból sugároztak ki, amikor Bihar más területein is szuperintendenciát kezdtek szervezni (*Zoványi J 1939*).

Az egyházszerzés olyan átütő erejű volt, hogy rövid idő alatt átvették a Szatmár-vidéki magyar lutheránus egyházkerület papságának jelentős részét, majd az erdődi lutheránus püspök távozása után a két egymásra tevődő magyar protestáns egyházkerület a kálvinista hitben egyesülve létrehozta a Tiszántúli Református Egyházkerületet (1557-ben) (*Szilágyi F.2010*). A megalakulásától kezdve mind a mai napig, a Kárpát-medencei magyarság legerősebb és tekintélyesebb református egyházkerülete maradt. Ez magába foglalta a Meszesen inneni és a tiszántúli területeket, továbbá a korabeli Bereg vármegyét is. Az Erdélyi Egyházkerület ekkor még a kolozsvári zsinaton határozottan a lutheránus irányzat mellett kötelezte el magát (*Zoványi J.1977*). 1570-re egész Szatmár vármegyében csak néhány plébánia maradt meg a katolikus hiten (Csenger, Gacsály, Halmi, Jánosi, Kispereske, Kökényesd, Méhtelek, Sárköz, Tunyogd, Újlak, Vetés), 1583-re pedig az Egri Egyházmegyében mindössze hat pap maradt meg a katolikus egyházban (*Szatmári Egyházmegye Sematizmusa 2006*).

Draskovics György a reformáció nagy ellensége egyik munkájában azt említi, hogy a „sakrataríusok”(kálvinisták) tanítása éppen Várad környékén terjedt a legjobban. A váradi reformátorok munkájának köszönhetően a teljes bihari magyarság elfogadja az új tanokat és elhagyta a Katolikus Egyházat. 1556-ban elkobozták a Várad Katolikus Püspökség birtokait. 1600-ban az elhanyagolt katolikus székesegyház teteje beomlott, 1618-ban pedig Bethlen

Gábor fejedelem elrendelte a lebontását (*A Nagyvárad* *Egyházmegye... 2003*). Végül a katolikus püspökség csak 1692-ben a törökök kiűzése után alakulhatott újra. Ezek szerint egy teljes évszázadig a reformáció korlátok és vetélytárs nélkül terjeszthette eszméit Biharban. 1660-ig a reformátusok legfontosabb központja Nagyvárad volt, de ebben az évben a református főiskola a törökök ostroma miatt kénytelen volt átköltözni Debrecenbe, ahol az 1538-ban alapított iskolával együtt megvetették az alapját a Debreceni Református Kollégiumnak és Teológiai Akadémiának. A törökök 1660-ban berendezkedtek Nagyváradon, melynek környékén a lakosság csaknem teljesen kipusztult (*Carmen miserabile*), a középkori műemlékek maradványait is lerombolták.

Az református egyházkerületnek még 16. század során kialakult a tartós belső térrendszere. Az egyházmegyék lehatárolásánál két fő hatótényező mutatható ki. A legerősebb hatása kétségtelenül a magyar közigazgatásnak volt, nagyjából a vármegyéket idéző egyházmegyei térfelosztás jött létre, de az igaz, hogy arra a korabeli birtokviszonyok is hatással voltak. Több egyházmegye gyakorlatilag a vármegyehatárok mentén szerveződött. Jó példa erre Bereg, Ugocsa, Máramaros, de a néprajzi tájaknak is jelentősége volt, így a szilágysági, vagy éppen az érmelléki egyházmegyék esetében. Jellemző, hogy a népes református közösségekkel rendelkező vármegyékben több egyházmegye alakult (Szatmárban, Biharban). A birtokhatároknak korrigáló szerepkör jutott az egyházmegyék kijelölésénél. Néhány tehetősebb birtokos el tudta érni, hogy a falvai egyházmegyei kereten belül maradjanak, még akkor is, ha esetleg más-más vármegyében feküdtek, sőt az esperes kijelölésébe is beleszóltak, akiket amolyan „udvari” papként tartottak birtokaikon (*Zoványi J.1939*). Így nem csak gazdasági, de lelki értelemben is kontrollálhatták jobbágyaikat.

Emiatt figyelhető meg, hogy például a Beregi Egyházmegye minden irányban nagyobb volt, mint maga a vármegye, de az egyházmegyei határok a többi vármegye esetében is csak hozzávetőlegesen követték a közigazgatási határt. Az egyes egységek között népes és kevésbé népes egyaránt előfordult. Máramarosban például csak öt városi és két falusi gyülekezet létezett (a magyar lakosság elterjedésének megfelelően). Ugocsa kezdetben csak a vármegye Tiszától délre eső részét birtokolta, később kapta meg Szőlöst, Sásvár, Szirmát és négy Szatmár megyei községet, de ugyancsak Szatmárból jutott Beregnek is több Túr-balparti község. Bereg amúgy ellátta Dolhát is Máramarostól. Szatmár maradék része szétoszlott a szatmári (a Krasznától és Ecsedi-láptól keletre), a nagybányai (a Bányaság, Kővár-vidék, sőt Belső-Szolnok egy része) és a Közép-Szolnoki egyházmegyék között (ez utóbbi Nagykároly környékével és Közép-Szolnok vármegye Érmelléki részeivel). A Szilágysági Egyházmegye tulajdonképpen két vármegyét ölelt fel: Krasznát és Közép-Szolnokot, annak érmelléki része nélkül. A Nyíri Egyházmegye Szabolcsot és Szatmár peremi községeit fogta össze, a debreceni Dél-Szabolcsot és a későbbi Hajdú-vidéket,

továbbá bihari községeket birtokolt. Bihar további két részre bomlott: az Érmelléki és Bihari Egyházmegyékre. (*Zoványi J.1977*).

A fiatal egyházkerület már rögtön történelme kezdetén jelentős kihívásokkal nézett szembe. Az egyik ilyen volt az unitárius eszmék gyors terjedése, mely kisebb pánikot idézett elő. Sorra alakulnak az unitárius gyülekezetek a Partiumban is: Huszt, Nagybánya, Magyarláros, Tasnád, Szilágycseh, Nagyvárad, Belényes, Gyula, Békés, Simánd stb. Nemcsak hogy egyházközségek alakultak, de egyházmegyékké is szerveződtek. Végül a folyamat lendületét veszítette és az addig létrejött gyülekezetek is elsorvadtak (*Zoványi J.1977*). A másik kihívás egy belső problémából származott. A renegát Beregi Egyházmegye csak feltételekkel ismerte el a Tiszántúli Egyházkerület fennhatóságát és ügyes politikával jó kétszáz éven át különleges jogokat harcolt ki magának. Az a földrajzi adottság, melyet a beregiek ügyesen kihasználtak abból adódott, hogy a területüket a Tisza délről megkerült, így bár a reformáció Debrecen irányából érte el e vármegyét és az a Tiszántúli Kerület részévé vált. Mégis tagadhatatlan, hogy földrajzilag a Tiszáninneri Kerülettel mutatott szorosabb kapcsolatot. Ennek nem csak földrajzi, de a mindennapokat érintő politikai háttere is volt. A beregiek tüntetőleg távolmaradtak a tiszántúli kerület által szervezett zsinatoktól és egyre szorosabbá fűzték viszonyukat Sárospatakkal (*Zoványi J.1977*).

A Tiszántúli Kerület, hogy elkerülje egy nagy egyházmegye elvesztését hajlandó volt Beregnek különleges státuszt biztosítani, így az lényegében egy autonóm „mini-egyházkerületté” vált Debrecen névleges fennhatósága alatt. Az egyházkerület a számos nehézség mellett sikereket is elkönnyvelhetett. A 17. században a reformáció eszméje elsöprő mértékű győzelmet aratott a Partiumban, de nem csak magyar lakosság körében, hanem az itteni románságot is megérintette. Román gyülekezetek, majd román egyházmegyék alakultak Máramarosban, a Szilágyságban, Biharban és Zarándban is. Egy idő után ez a folyamat is visszafordult, lassan eltűntek a román egyházmegyék is, míg végül az utolsó nyolc román egyházközség a magyar egyházmegyékbe olvadt. Szintén a 17. század eseményeihez tartozik, hogy a törökkor utolsó áldatlan eseményei folytán Zarándból szinte teljesen kipusztult a magyar lakosság, emiatt 1694-ben a Zarándi Egyházmegyét felszámolták és lényegében szórványait a Békési Egyházmegyébe olvasztották be.

3. Nagyvárad felszabadítása és a rekatolizáció

A katolikus újjáéledést Felső-Magyarországon a nagyváradi származású Pázmány Péter esztergomi bíboros indította el. Az ő tevékenységéhez köthető jó néhány főúri család rekatolizációja, köztük Szatmár legbefolyásosabbja, a Károlyi-családé is. Jezsuiták telepedtek le Nagykárolyban, (1635), Szatmáron (1636), Nagyszőlősen (1651), Ecseden (1683) és Nagybányán is (1692). A

jezsuiták mellett minoriták (Nagyszőlős, Nagybánya), ferencesek (Kaplony), piaristák és pálosok is megjelentek a 17-18. században, újjászervezve az oktatást és általában a katolikus életet Szatmárban (*Szentpéteri I.2000*).

Nagyváradon a katolikus jelenlét csak a törökök kiűzése után, a 17. század végén és a 18. század elején állandósult újra. 135 év után, az első katolikus püspök Benkovich Ágoston, a romok között emelt hevenyészett oltárnál tartotta első szentmiséjét. Nagyváradnak még 1720-ban is csak 216 lakosa volt. Nagyarányú fejlődésre Csáky Imre püspök kinevezése után került sor. Ő kezdte el építeni a debreceni Szent Anna templomot is, amely ma a Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Püspökség főszékesegyháza (*Orosz I.-Papp K. 2015*). A Nagyváradai Egyházmegye kiterjedése is megváltozott a korábbi állapothoz viszonyítva. Elvesztette Kalotaszeget, helyette megkapta Közép-Szolnok és Kraszna vármegyéket, igaz területükön ekkor csak két plébánia létezett. A hívek száma kezdetben nagyon alacsony volt magában Biharban is. A Habsburg-uralom erősítette a katolicizmus pozícióit, egyrészt katolikus nemeseknek adományoztak birtokokat (akik, mint földesurak helyenként a jobbágyaikat is áttérítették), továbbá katolikus szlovákokat telepítettek a Réz-hegységbe, svábokat pedig Palotára, Szentjobra, Monospetribre stb. Folyamatosan nőtt a plébániák száma Biharban, de 1732-ben még így is csak 15 lelkészség működött a püspökségben (Várad, Debrecen, Diószeg, Székelyhíd, Szentjobb, Micske, Élesd, Mezőtelegd, Szöllős, Belényes, Bélfenyér, Gyula, Endrőd, Szilágyosmlyó, Kárásztelek). 1765-ben a működő plébániák száma már 35-re emelkedett (*Szilágyi F. 2005*).

1699-ben az észak-partiumi vármegyékben még csak 10 plébános működött. A Rákóczi-szabadságharc is hozzájárult a terület vérveszteségeihez. Károlyi Sándor gróf az elnéptelenedett Szatmár 31 településbe hívott katolikus sváb lakosokat, 1712-től kezdve. Máramarosba osztrák telepések is érkeztek. A telepítések eredményeként a 18. század végéig 30 plébánia alakult újjá. A megerősödő katolikussággal együtt felmerült egy új egyházmegye alapításának a lehetőség is a Magyar Királyság északkeleti vármegyéiben. Hosszas előkészítés és vitákat követően erre végül csak 1804-ban került sor. Az Egri Püspökséget érseki rangra emelte II. Ferenc császár VII. Pius pápa szentesítése mellett, de területéből kimetszették a Szatmári és a Kassai Egyházmegyéket. A Szatmári Egyházmegye területe öt vármegyére terjedt ki (Szatmár, Máramaros, Bereg, Ugocsa és Ung), valamennyi egy-egy főesperességet alkotva, alapításakor 63 plébániával és 50.000 hívővel rendelkezett (*A Szatmári... 2006*).

A római katolikus felekezet megerősödésével párhuzamosan megkezdődött a görög-keletiek katolizációja is. Az északkelet magyarországi orotodox keresztények az ungvári unió keretében csatlakoztak a katolikus egyházhoz (1646), ettől kezdve saját helynökséggel rendelkeztek az Egri Püspökség keretében. 1771-től pedig az Esztergomi Érsekség alá sorolt Munkácsi Püspökséget alkották. 1806-ban az egyházmegye 13 vármegyére terjedt ki

(Abaúj, Borsod, Gömör, Bereg, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Hajdú-kerület, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung, Zemplén), 60 esperességet, 724 anyaegyházat, 1660 filiát foglalt magába (*Udvári I. 1990*). Kezdetben a bihari görög-katolikusok is a latin püspökséghez tartoztak (ez esetben a nagyváradihoz), azon belül főesperességet alkottak. A Nagyváradi Görögkatolikus Püspökség Mária Terézia királynő rendeletére 1777-ben vált önállóvá (*Pirigyi I. 1987*).

A Tiszántúli Református Egyházkerület a 18. századtól új kihívások elé nézett. A Kárpát-medence, amely felszabadult az oszmán uralom alól, végleg egy politikai keretbe került. A Magyar Korona országait azonban nem egységesítették, Erdély önálló entitás maradt, sőt néhány magyarországi vármegyét és területet is hosszú ideig (megtartva a Partium nevet) Erdélyhez kapcsoltak. Ez közvetlenül is érintette az amúgy is túlnépesedett egyházkerületet, keleti és nyugati része eltérő politikai mindennapokat élt meg, emiatt merült fel komolyan a református püspökség kettéosztásának a kérdése is.

1818 és 1821 között ment végbe a református egyházkerület területi reformja. Ennek során tisztázódott a vitatott hovatarozású egyházmegyék sorsa. Az egyházmegyei határokat a vármegyei határokhoz igazították, továbbá ésszerűsítették ezeket az egységeket népességszám tekintetében: a kicsiket egymással összevonták, a nagyokat pedig felosztották. A Szilágysági Egyházmegye, továbbá a Nagybányai Egyházmegyéhez tarozó Kővár-vidék és a Közép-Szolnoki Egyházmegye szilágysági (érmelléki) része átkerült az Erdélyi Egyházkerülethez, a kor politikai realitásának megfelelően. Ezzel szemben a Beregi Egyházmegye végleg beleolvadt a Tiszántúli Református Egyházkerületbe, mégpedig jelentős területi veszteségekkel, ezúttal már csak Bereg vármegyére korlátozódva. A túlságosan kisméretű Ugocsát és Máramarost összevonták a Máramaros-Ugocsai Egyházmegyébe, míg a túlméretezett Szabolcsi és Debreceni Egyházmegyék részeiből egy harmadik egyházmegyét is létrehoztak: a három különálló darabból álló Alsó-Szabolcs-Hajdúvidéket. 1821-ben hasonló megfontolásokból egyszerűen kettéosztották a Bihari Egyházmegyét is, belőle délen létrehozzák a Nagyszalontai Egyházmegyét (*Zovány J. 1939*). A 18. század végén II. József Türelmi Rendeletének meghozatala idején a Magyar Szent Korona országainak 10 millió lakosából 49% volt latin szertartású katolikus (magyarok, németek, horvátok, szlovákok, szlovének). 6%-a görög katolikus (ruszinok, románok), 14% református (magyarok), 9% evangélikus (németek, szlovákok, magyarok), 21 % ortodox (szerbek, románok) és 1 % az izraelita vallásúak aránya (*Barta J. 2015*).

1. táblázat: Nagyvárad és Debrecen lakosságának vallási megoszlása, Fényes Elek szerint (1851)

Város, városrész	Lakosság	Római kat.	Ref.	Ágostai	Görög - egyesült	Görög - nem egy.	izraelita
Nagyvárad	6982	2108	2092	300	1309	1025	118
Várad-Olaszi	7422	3653	2448	124	902	175	120
Várad- Velence	1500	747	120	-	83	350	200
Várad- Váralja	3000	928	675	50	134	213	1000
Együtt összesen:	18904	7466	5335	474	2428	1763	1438
Debrecen	33150	2000	31000	150	-	-	-

Forrás: Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára, Pest. 1851.

A rekatolizáció eredményei jól tükröződnek a két partiumi nagyváros Nagyvárad és Debrecen lakosságának vallási megoszlásán is (1. táblázat). A romhalmazzá vált, lakatlan Nagyvárad visszafoglalása (1692) után a berendezkedő Habsburgok a tiszántúli „református tengerben” az újjáépülő Nagyváradot katolikus erődként kívánták újjáépíteni. A város különböző részeit külön igazgatva, célként a Nagyvárad-i Katolikus Püspökség (majd a görög egyesült vallásúak, azaz a görög katolikusok) megerősödését tartották szem előtt. A reformátusok betelepülését akadályozták, kezdetben még templom építését sem engedélyezték számukra. Mégis a 19. századra Nagyvárad nyitott várossá vált, ahova a katolikusok (s a görög katolikusok) mellett reformátusok, ortodox románok, sőt zsidók is beköltözhettek. Debrecen, dacára annak, hogy 1715-től már katolikusok is betelepülhettek, lényegében egy bezárkózó város maradt a 19. század közepéig (Kosáry D. 1980).

A 18. században fordult a kocka a magyar történelmi egyházak viszonyában és az ellenreformáció sok református hívet térített vissza a római katolikus hitre. 1660 és 1784 között Nagyváradon nem működött református templom. Ennek köszönhető az a tény, hogy a bihari magyarság szinte homogén református területén Nagyvárad, a katolicizmus fellegvára maradhatott a trianoni döntésig, ezáltal ellenpólusa volt Debrecennek.

4. A partiumi magyar egyházak a dualizmus korában

A római katolikusok esetében a 19. századra kialakult a Nagyvárad-i Egyházmegye hagyományos szerkezete négy főesperességgel (Székesegyházi, Békési, Közép-Szolnoki, Krasznai) és négy vármegyét felölelő kiterjedéssel (Bihar, Békés, Kraszna, Közép-Szolnok, továbbá Debrecen és Nagyvárad törvényhatósági jogú városok). 1881-ben kiadott egyházmegyei térkép szerint 1880-ban a négy főesperesség közül, a Bihar vármegye 1876 előtti területét lefedő Székesegyházi a legnagyobb, mely nyolc esperesi kerülettel és összesen 46295 lélekkel rendelkezett.

2. táblázat: Bihar, Hajdú vármegyék, Nagyvárad és Debrecen lakosságának vallási megoszlása, az 1910-es népszámlálás alapján

Város/megye	Lakosság (fő)	Latin szert. kat.	Református	Ágostai	Görög szert. kat.	Görög-keleti ortodox	Izraelita
Nagyvárad	64169	19819	19459	1377	3385	4649	15155
Debrecen	92729	16584	63318	1274	2655	386	8406
Bihar – vármegye	582132	48200	230154	1930	54103	228510	17307
Hajdú -vármegye	161134	18475	122330	296	12681	156	6895

Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása, Magyar Statisztikai Közlemények. 42. kötet. Budapest 1912

Miután 1818 és 1821 között megtörtént a Tiszántúli Református Egyházkerület területi reformja, kialakul a Magyar Református Egyház dualizmuskori Kárpát-medencei térfelosztása. Ezen belül, bár területileg nem a Tiszántúli Egyházkerület foglalta el a vezető helyet, a református népesség számát tekintve erősen kiemelkedett a többi egyházkerület sorából. 1910-ben Magyarország 2.603.381 reformátusa közül 1.101.980 élt a Tiszántúli Egyházkerületben, ez a teljes létszám 42,3%-t tette ki. Ezzel szemben például a Dunántúli Református Egyházkerületben csak 264.000 (10,1%), a Dunamellékiben csak 432.000 fő (16,6%) élt. Nem csoda tehát, hogy a reformkortól Trianonig terjedő időszakban gyakran felmerült a Tiszántúli óriáskerület felosztásának kérdése. Nem utolsó sorban ez annak is köszönhető, hogy több a Tiszántúli Kerület részét képező egyházmegye, lélekszáma alapján akár egyházkerület szintjét is megütötte. A 20. század elején az egyházkerületnek négy olyan egyházmegyéje is volt, amelynek a lélekszáma 100.000 fő fölötti volt, közülük a Békés-Bánsági Egyházmegye (211.250 fő) lélekszáma a Dunántúli egyházkerületét is megközelítette, de kiemelkedően nagynak számítottak a Heves-Nagykunsági (136.210), az Alsószabolcs-Hajdúvidék (130.495) és a Debreceni Egyházmegyék (127.831 fő) is.

Több olyan reformjavaslat is létezett, amely megnövelte volna az egyházkerületek számát Magyarországon (Süli-Zakar I.1998). Ezek mindegyike érintette volna a Tiszántúli Egyházkerületet, sőt mondhatni, hogy többnyire ennek felosztására épültek ezek a koncepciók. Másik közös vonása ezeknek a reformjavaslatoknak, hogy mindegyik a délvidéken javasolta az új egyházkerület felállítását, elsősorban bánsági központtal (Kókai S. 2010), de Bácskát, sőt Horvát-Szlavónországot is érintették e tervek. Ez a korabeli délvidéki gazdasági fellendülés és a terület erőteljes magyarosodásának is betudható. Más kérdés, hogy végül egyik javaslat sem vált valósággá, valószínűleg amiatt, hogy ezek a tervek, többnyire külső javaslatként születtek, egyházkerületen belülről nem társult hozzájuk a megvalósítás akarata (Szilágyi F. 2010).

Trianonig az egyházkerületet érintő egyetlen jelentős területi változás a túl népes Szabolcsi Egyházmegye kettéosztása volt 1909-ben. Ekkor jött létre a Felső-Szabolcsi és a Közép-Szabolcsi Egyházmegye. Ez is újabb kérdéseket vetett fel, hiszen ha demográfiai okok miatt megtették a 90.000 reformátussal bíró egyházmegye felosztását, akkor miért nem hajtották következetesen végre a Szabolcsinál jóval népesebb Békés-Bánsági, Alsószabolcs-Hajdúvidéki, Heves-Nagykunsági, Debreceni és Nagyszalontai egyházmegyék esetében ugyanezt.

Magyarországon 1910-ben – Horvát-Szlavónország – nélkül a jelenlevő polgári népesség létszáma 18,3 millió fő volt. Ebből a népességből 9 millió fő (49,6 %) volt a római katolikus, 2 millió fő (11,0 %) volt a görög katolikus. A reformátusok létszáma 2,6 millió fő volt (14,8 %), az ágostai hitvallású evangélikusoké 1,3 millió fő (7,1%). Ezen túlmenően 2,3 millió fő (12,8%) görög keleti, 911 ezer fő izraelita (5,0%) és 17 ezer egyéb vallású (0, 1%) ember élt az országban (Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet. Bp. 1912).

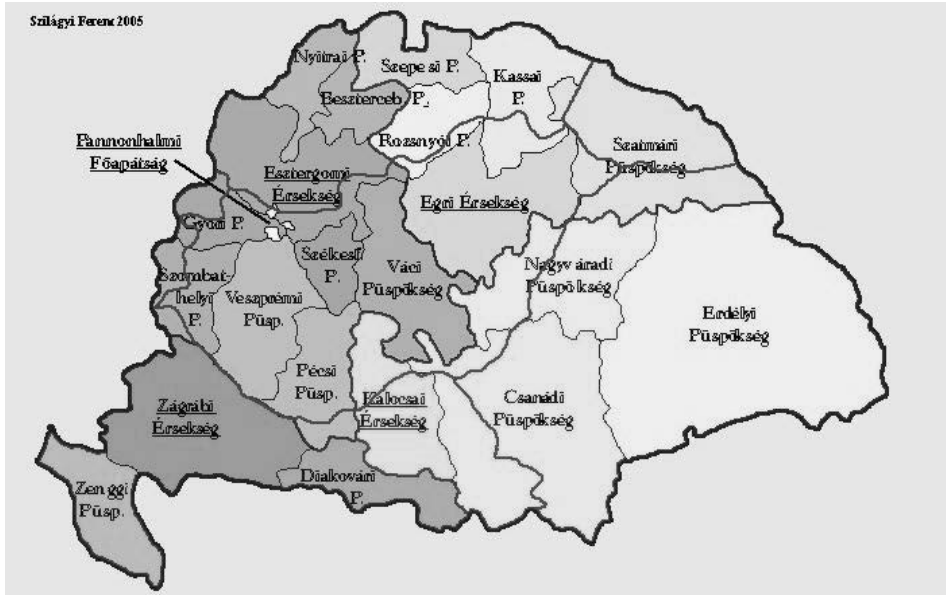
A dualizmus korában, a kibontakozó polgári átalakulás hatására megindult a városokba való áramlás. A városrobbanás hatására Nagyvárad és Debrecen is vallásilag sokszínű nagyvárossá fejlődött (2. táblázat). Nagyváradon a katolikus és a református vallású lakosság száma csaknem megegyezett, s harmadik vallásként az izraelita vallás nőtt hozzájuk, de színező elemként az ortodox és a görög katolikus vallás is jelen volt a „Pece parti Párizsban”. Az ország legnépesebb vidéki városában, Debrecenben a reformátusok tették ki a lakosság kétharmadát, s hozzájuk képest a katolikusok és a zsidók is csak csekély kisebbséget jelentettek (Süli-Zakar I. – Szilágyi F. 2015).

5. Partium egyházi közigazgatása Trianon után

Trianonig az Alföld keleti részének két fontos egyházi központja (Nagyvárad – római katolikus, Debrecen – református) 1920-ig jól kiegészítették egymást. A Trianoni Békediktátumot követően azonban az új határ két oldalára került vallási közösségek kénytelenek voltak „önellátásra berendezkedni”. Eszerint Nagyváradon megalakult a Tiszántúli Református Egyházkerület romániai maradékából a Királyhágómelléki Református Egyházkerület. A katolikus egyház esetében pedig Debrecenben, miután a püspök és a püspökség egyaránt a román oldalon maradt, a Nagyváradai Egyházmegye megmaradt részeiből a Debreceni Római Katolikus Apostoli Kormányzóság jött létre.

A trianoni döntés a római katolikus Nagyváradai Egyházmegyét is kettévágta (Süli-Zakar I. 2006) (1. ábra). A Békési Főesperességet teljesen, a Székesegyházit pedig részben megtarthatta Magyarország. A megmaradt területeken (6425 km²; 80000 fő) a püspöki központtól elszakítva előbb helynökség, majd 1929-től a Szentszék a Debreceni Apostoli kormányzóságot állította fel. Ezt ekkor négy esperesi kerületbe szervezték (Bárándi – 8 plébánia, Endrődi - 11, Gyulai - 8 és Orosházi - 6). A második bécsi döntést követően ez

a terület visszatért az ekkor fennálló Váradai Püspökségbe. 1945-től ismét leválasztották az egyházmegyéről, önállóan kormányozták 1952-ig, majd a formálisan még fennálló Apostoli Kormányzóság vezetését a Csanádi Egyházmegyére bízták. 1982-ben az Apostoli Kormányzóság végleg megszűnt, beolvadt a Csanádi Egyházmegyébe, amelynek a nevét ugyanekkor Szeged-Csanádra módosították.

1. ábra: Magyarország római katolikus egyháztartományai és püspökségei a trianoni határok feltüntetésével (Forrás: saját szerkesztés)

Miután 1929-ben a Szentszék és Románia megkötötte a konkordátumot a nagy történelmi múlttal büszkélkedő Nagyváradai Püspökséget beolvastották a Szatmárnémeti székhelyű Szatmár-Nagyváradai Püspökségbe (gyakorlatilag 1930-38 között). A második bécsi döntést követően az egyesített egyházmegye nagy része újra Magyarország része lett. Ebbe beolvadt a Debreceni Apostoli Kormányzóság, de a Nagyváradai Püspökség többszöri kérés után hivatalosan csak 1941-ben vált le a Szatmárról (igaz, a püspöki széket továbbra sem töltötték be). Az egyházmegye Romániában maradt plébániáit Belényesből irányította egy apostoli adminisztrátor (Süli-Zakar I. 2009).

Romániában a kommunizmus évtizedeiben újra egyesülve vegetált a két partiumi katolikus püspökség 1945 és 1983 között, Szatmárnémeti központtal. Jelenleg a Nagyváradai Egyházmegye, a Bukaresti Érsekség mellett Románia legkisebb katolikus egyházmegyéje, bár három főesperességgel rendelkezik. A püspökség területe Bihar, Szilágy, kisebb részben pedig Szatmár, sőt egy

plébánia erejéig (Sülelmed) Máramaros, egy másik (Bél) révén Arad megyékre terjed ki. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a Székesegyházi Főesperesség Bihar megyére, a Krasznai Szilágy megyére, a Közép-Szolnoki pedig a püspökség Szatmár megyei részének felel meg. A pontosság kedvéért azonban tisztáznunk kell, hogy a Székesegyházi főesperesség Bihar megye jelenlegi területének csak 90%-t fedi le, viszont két helyen átnyúlik a megyehatáron: délen hozzá tartozik Bél plébánia (korábban Bihar vármegye része, jelenleg Aradhoz tartozik), északon pedig a 2002-es sematizmus szerint a Szatmár megyei Szilágypér, Szalacs plébánia része (bár Tasnádszántó látja el). Északon Érkörtvélyes filia a Szatmári Püspökség része, északkeleten pedig Berettyószéplak plébánia öt filiával, továbbá Sáránd filia (mely Magyarpatlak plébánia része) pedig a Krasznai Főesperesség részét képezi. Összesen 58 plébániában mintegy 57.000 római katolikus hívő él, nagyobb részük magyar nemzetiségű, a többiek szlovákok, cigányok és németek. 58 plébániája közül 5 szlovák nyelvű, ezek majdnem 5.000 szlovák nyelvű hívet szolgálnak ki. Nagyváradon 11 plébánia működött. Közülük egy-egy biztosította a szlovák és a román nyelvű szertartást (2. ábra).

2. ábra: A Partium római katolikus egyházmegyei felosztása Trianon után
(Forrás: saját szerkesztés)

A Szatmári Egyházmegye sorsa talán még zavarosabban alakult. Trianon után három ország között osztották fel, Romániához került a püspöki székhely

és 44 plébánia 75000 hívővel, Csehszlovákiához ugyanannyi, Magyarország csak 13 plébániát és 13000 hívet tarthatott meg. 1928-ban a Szentszék felállította a Mérki Apostoli Kormányzóságot és a romániai püspöki központ ezzel megszűnt egyházi főhatóság lenni, a magyarországi plébániákban és a felsőbb iskolák mind a határon kívülre kerültek. Két esperesi kerületbe szervezve (Szamoson inneni és Szamoson túli) működött a 13 régi és a három új plébánia (3. ábra). Az első bécsi döntést követően egyesítik a Mérki és az Ungvári Apostoli Kormányzóságokat, ezekből a továbbra is csonka Szatmári Apostoli Kormányzóságot megalapítva. A Romániához került Szatmári Püspökség a már említett módon összevonásra került a Nagyváradai Egyházmegyével, a püspöki székhely Szatmáron maradt. Pozitívumként említhető azonban számos új plébánia megalapítása ebben a kedvezőtlen időszakban is. A második világháború idején újra önállósult és területileg kiegészült egyházmegyében már felemás folyamatok zajlottak, amelyek a 20. század 80-as éveitől újra felerősödtek. Bár ekkor is alakulnak új lelkészségek, Szatmárban néhány németnyelvű katolikus település szinte teljesen kiürült (Szinfalva, Alsóhomoród, Nagyszokond, Krasznasándorfalu stb.) (Szatmári 2006). A második világháborút követően minden korábbinál nagyobb megpróbáltatások vártak az egyházmegyére. Egy ideig nem ismerték el a püspökséget, majd 1948-tól 1982-ig újra összevonták a Nagyváradival. Korlátozták a hitéletet, üldözték a papságot, megszüntették a szerzetesrendeket, államosították az iskolákat.

3. ábra: A Partium római katolikus egyházmegyei felosztása 1948 és 1990 között, illetve 1990 után. (Forrás: saját szerk.)

A Trianoni döntést követően a Magyar Református Egyház, bár természetesen magához a nemzethez hasonlóan óriási veszteségeket szenvedett el, de Magyarország szemével nézve ezek talán nem voltak olyan húsbavágóak, mint mondjuk a Római Katolikus Egyház esetében. Bár minden egyházkerületet

érték területi veszteségek, sőt az Erdélyi Egyházkerület teljesen román fennhatóság alá került, de a többi kerület esetében legalább a szellemi központok mindegyike megmaradt

1920-ban tehát a Tiszántúli Egyházkerület felosztása nem úgy valósult meg, ahogyan azt református berkekben korábban elképzelték. A trianoni határ négy részre szabta az egyházkerületet. Az 579 gyülekezet túlnyomó része a püspöki központtal együtt Magyarország része marad, de 260 gyülekezetet leszakított az új határ. Közülük 182 partiumi gyülekezet Romániához, a maradék Csehszlovákia kárpátaljai részére jutott, néhány bánsági gyülekezet pedig Jugoszlávia része lett.

A Partiumban maradt református esperességek előtt két út állt: csatlakozás a Kolozsvár székhelyű egyházkerülethez, vagy egy új önálló püspökség megalapítása. Végül ez utóbbit választották és létrejött a Nagyvárad székhelyű Királyhágómelléki Református Egyházkerület. A partiumi egyházközségekből előbb 6 egyházmegye alakult, közülük három Bihar megyében: az Érmelléki (34 egyházközséggel), a Bihari (30 egyházközséggel) és a Nagyszalontai-esperesség (29 egyházközséggel).

A második bécsi döntés után a Királyhágómelléki Egyházkerület visszatért része beolvadt a Tiszántúli Egyházkerületbe a néhány Romániában maradt bihari egyházközség pedig a Dél-Erdélyi Egyházkerület része lett, de a világháború befejezésével visszaállt a korábbi állapot. Az egyházkerület túlnyomó része visszakerült. A Nagybányai, Nagykárolyi, Érmelléki Egyházmegyék teljesen, a Biharinak csak szórványai maradnak a román oldalon, ellenben a román oldal Nagyszalontai Egyházmegyéjéből csak az esperesi központ kerül át, míg a Bánsági Egyházmegye teljesen a román oldalon maradt. Ekkor jött létre lényegében a már a 19. században megtervezett Nagyenyed székhelyű Déli Kerület.

A második világháború követően visszarendeződés történt, amelynek eredménye volt a Királyhágómelléki Református Egyházkerület újjáalakulása is. Nevét a kommunizmus évtizedeiben Oradeai Egyházkerületre kellett változtatni. A román hatalom a második világháború után és előtt is minden lehetséges eszközzel akadályozták az egyházkerület működését. Elkobozták az ingatlanjaik jelentős részét, sok lelkészt (pl. Sass Kálmánt) koholt vádak alapján bebörtönöztek és kivégeztek, akadályozták a lelkészképzést stb.

Az 1990-es változást követően a Szatmári Egyházmegye a jelenlegi Szatmár és Máramaros megyék területének nagy részére kiterjedve működik három főesperességgel. A Szatmári Főesperesség három esperesi kerületre bomlik: Szatmári (9 plébánia), Ugocsai (7), Erdődi (12). A Nagykárolyi Főesperességnek két kerülete van egyenként hét plébániával. A Máramarosi Főesperesség két kerülete a Nagybányai (8 plébániával) és a Máramarosszigeti (7). Szatmárnémetiben nyolc, Nagybányán öt, Nagykárolyban három lelkészség

működik. Az egyházmegye 80000 hívővel rendelkezik, túlnyomórészt magyarok és magyar nyelvű svábok, de német anyanyelvűek, helyenként románok, idetelepült moldvai csángók és asszimilált szlovákok is előfordulnak.

1993-ban nagyrészt a valamikori Nagyvárad és a Szatmári Egyházmegyék magyarországi részeiből szervezték meg Magyarországon a Debrecen-Nyíregyházi Püspökséget (12146 km²; 210000 katolikus). Részben az Egri Érsekség, részben pedig a Szeged-Csanádi Püspökség területéből vált le, s Szabolcs-Szatmár-Bereg és a Hajdú-Bihar megyékre terjed ki. Két főesperessége van a Szabolcsi (esperesi kerületek: Kisvárdai, Polgári, Nyíregyházi, Nagykállói, Szatmári) és a Bihari Főesperesség (Debreceni, Berettyóújfalui).

A kommunizmus évtizedeiben a hatalom úgy a román, mint a magyar oldalon korlátozta a püspökségek és azok alegységeinek a számát, másrészt aktívan beleszólt azok területi kiterjedésébe is. Magyarországon például 1953 és 1957 között az amúgy is népes Tiszántúli Kerület összeolvadt a Tiszáninnenivel, ekkor az óriáskerület neve Tiszavidékire változott. 1945 után a belső struktúrát érintő változások is történtek. Két nagy egyházmegye is kettévált: a Békés-Bánáti ekkor oszlott a Békési és a Csongrádi, majd a Debreceni a Debrecen-városi és a Debrecen-vidéki egyházmegyére. 1952-től az egyházmegyei határokat már a megyehatárokhoz kellett igazítani, ekkor kilencre csökkent az egyházmegyék száma: bihari, békési, csongrádi, debreceni, hajdúvidéki, nagykunsági, nyírségi, szabolcs-beregi és szatmári. (Forrás: Tiszántúli Egyházkerület honlapja).

Romániában is hasonló változások következtek be. Bár a Királyhágómelléki Kerület önállósága megmaradhatott, a már említett módon a neve megváltozott, illetve itt is a mindenkori közigazgatási határokhöz igazították a kerület és az egyházmegyék határait. 1944-ben az akkor még az Erdélyi Kerület részét képező Szilágy-Szolnoki Egyházmegyét négy részre osztják: a Tasnádi (18 egyházzal), a Csehi (14), Somlyói (17) és Zilahi (21) egyházmegyékre, nagyjából a későbbi rajonhatárokhöz igazítva. (Zoványi J. 1977). 1950-től kezdve a román közigazgatást átszervezték, az egyházkerület határait pedig 1951-ben a tartományokhoz igazították. A Nagyvárad és a Nagyvárad (Körösvidéki), a Nagybányai (Máramarosi) és a Temesvári (Bánsági) tartományokra terjedt ki. Mivel a Nagybányai tartomány megkapta Tasnád és Szilágycseh rajonokat, illetőleg a Nagyváradhoz osztották be a Szilágysomlyói rajont, ez egyúttal a rajonoknak megfelelően a három szilágysági egyházmegye átcsatolását is jelentette a Kolozsvári Egyházkerulettől. Az 1968-as megyésítéskor Szilágy megye visszaállításával a Zilahi egyházmegye is visszakerült, így 150 év után a teljes Szilágyság területe visszatért az Erdélyi Kerulettől. Ugyanakkor megyénként csak egy-egy egyházmegye működhetett, emiatt megszűnt a zilahi, a szilágycsehi, a nagykarolyi és a margittai, de a kevésbé népes temesvári is az aradiba olvadt.

Az új egyházmegyék a megyehatárok mentén szerveződnek, számuk mindössze öt: a nagybányai Máramaros megyében, a szatmári (később nagykárolyi) Szatmárban, a nagyváradi Biharban, a szilágysomlyói Szilágyban, és az aradi Arad, Temes és Krassó-Szörény megyékben.

6. Vallásföldrajzi helyzet napjainkban

1990 óta újra Királyhágómelléki Református Egyházkerület nevet viseli a püspökség. Jelenleg 9 egyházmegyére oszlik, közülük kettő-kettő Bihar, Szatmár és Szilágy megyékben található (Biharban a Bihari és Érmelléki Egyházmegye, Szatmárban a Nagykárolyi és a Szatmári, Szilágyban pedig a Szilágysomlyói és a Zilahi). Az aradi tökéletesen fedi le Arad megyét, a nagybányai is csak kevéssel több, mint Máramaros megye, míg a frissen visszaállított Temesvári Egyházmegye Temes és Krassó-Szörény megyéket fedi le. Napjainkban a Bihar és Szatmár megyei egyházmegyék a legnépesebbek.

3. táblázat: Bihar megye, Hajdú-Bihar megye, Nagyvárad és Debrecen lakosságának vallási megoszlása, 2011. évi népszámlálások alapján

Város, megye	Lakosság	Ortodox	Rom. kat.	Gör. kat.	Ref.	Lutheranus	Izraelita	Egyéb	Ateista	Ismeretlen
Bihar-megye	575398	321315	48350	121184	95250	363	145	64422	1437	30527
Nagyvárad	196367	109569	17991	5872	26755	278	110	18129	763	16087
Hajdú-Bihar m.	546721	862	53697	32359	158513	1086	197	10133	153417	136429
Debrecen	211320	154	23413	10762	52459	812	165	4794	58786	59955

A Királyhágómelléki Egyházkerület „testvérkerülete” a Tiszántúli Egyházkerület a határ magyar oldalán napjainkban is kilenc egyházmegyével rendelkezik: békési, bihari, csongrádi, debreceni, hajdúvidéki, nagykunsági, nyírségi, szabolcs-beregi és szatmári, tehát Hajdú-Biharra és Szabolcs-Szatmár-Bereg három-három, Szolnok, Békés és Csongrád megyékre egy-egy egyházmegye jut. Olyan nagy hírű oktatási intézményekkel rendelkezik, mint a Debreceni Református Kollégium, a Hittudományi Egyetem, a Kölcsey Ferenc Református Tanárképző Főiskola.

A valamikori Tiszántúli Református Egyházkerület utódainak tekinthető még a Kárpátaljai Református Egyház és a Szerbiai Református Egyház is. Az előbbinek túlnyomó, míg ez utóbbinak kisebb része rendelkezik tiszántúli gyökerekkel. A Beregszász központú Kárpátaljai Református Egyházkerület három egyházmegyével (beregi, máramaros-ugocsi és ungi). Trianon után 77 gyülekezettel, három missziós gyülekezettel és 3 filiával alakult, továbbá 51 iskolát tartott fenn. A kommunizmus évtizedeiben az egyházi élet a minimumra

van korlátozva, a 70-es években, a 80 gyülekezetben csak 20 pap szolgált. Napjainkban három gyerekotthonnal, szociális intézményekkel, négy líceummal (Nagydobrony, Nagyberég, Péterfalva, Técső) rendelkezik (Forrás: <http://www.reformatus.com.ua>).

A Szerbiai Református Egyház Bánsági Egyházmegyéje révén kapcsolódik a valamikori Tiszántúli Egyházkerülethez. 2011-ben Debrecenben csak 52459 fő vallotta magát reformátusnak a népszámláláskor. Ez a szám kevesebb, mint 1910-ben, amikor a városban 63318-an vallották magukat reformátusnak, holott a két népszámlálás között Debrecen lakossága több mint kétszeresére növekedett (3. táblázat). Az adatok a kommunista évtizedek vallásüldözéseinek és a legutóbbi időszak liberális vallásellenességének eredményességét bizonyítják. Összevetve a hazai adatokat a romániai oldal adataival látszik, hogy ott kevésbé volt sikeres a vallásosság visszaszorítása: Sokkal kevesebben tartották magukat ateistának és sokkal kevesebben tartózkodtak bemondani azt, hogy melyik valláshoz tartoznak. Száz év alatt Nagyváradon és Bihar-megyében is 100-100 ezerrel nőtt az ortodoxok száma s Nagyváradon így végbement az etnikai csere (*Süli-Zakar I.- Szilágyi F. 2015*). Nagyváradon csökkent a katolikusok száma, s némileg növekedett a reformátusoké. Bihar megyében ugyancsak a románság erősödését bizonyítja, hogy megduplázódott a görög katolikusok száma is. A Partiumot kettévágó trianoni határ két oldalán eltérő volt a kis egyházak előretörése: a román oldalon a baptisták a pünkösdisták, a Jehova tanúi és az adventisták jóval nagyobb sikereket tudtak elérni, mint a magyarországi oldalon. Csaknem eltűnt a Partiumból az izraelita vallás. Nagyváradon, Debrecenben és a megvizsgált két megyében is mindenütt kétszáz fő alatt maradt az izraelita vallásúak száma.

7. Összegzés

Az elmúlt ezer esztendő történelmi viharai „viharos” változásokat eredményeztek a Partium vallásföldrajzi térképén. A középkor századaiban a Szent László király által alapított Nagyvárad a magyar katolikus egyházi élet egyik kiemelkedő központja volt, ahová királyok temetkeztek, s a közeli szent jobbi kolostorban őrizték Szent István királyunk legjelentősebb ereklyéjét. A térség tehát nagyon fontos zarándokhely is volt. Ehhez képest meglepő gyorsasággal tért át a reformáció során a Partium lakossága a református hitre. Napjainkig a Partium területe a Kárpát-medence legjelentősebb kálvinista hitű térsége, hiszen a magyar reformátusok zöme ma is itt él. A vallási központ e változásnak megfelelően Nagyváradról a „Kálvinista Rómába”, Debrecenbe helyeződött át. A törökök kiűzést követően a Habsburg királyok tüzzel-vassal terjesztették a katolikus hitet. Az ellenreformáció eredményeként jelentős tömegeket rekatolizáltak: Nagyvárad újra jelentős katolikus központtá vált, s háromszáz évvel ezelőtt a debrecenieknek is be kellett engedniük városukba a

katolikusokat. A II. József- féle Türelmi Rendelet (1790) után viszonylagos nyugalom állt be a Partium vallási életében is, amelyet a terület kettévágásával a Trianoni Békediktátum szakított meg. Ezt követően csaknem követhetetlen-kibogozhatatlan vallásföldrajzi változások zajlottak le a térségben a határváltozásokkal és a rendszerváltozásokkal. A kommunizmus évtizedeiben a magyar oldalon is sokat szenvedtek a hívek és az egyházak, de a román oldalon kettős elnyomásban volt részük a magyar híveknek és egyházaknak, hiszen az ideológiai- politikai elnyomás mellett itt a nemzeti elnyomást is el kellett szenvedniük. A rendszerváltozásokat követően élhetőbb időszak köszöntött be a Partium vallásföldrajzi helyzetében, ugyanakkor jelentős változások 1990 óta is történtek. (pl.: a görög katolikusok újraszerveződtek Romániában a Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Püspökség, vagy a Görög Katolikus Metropólia-érsekség megalakulása Debrecenben).

Irodalomjegyzék

- BARTA J. (2015) Felekezeti állapotok Magyarországon a 18. század elején. In: Katolikus újjászületés Debrecenben (Szerkesztette: Orosz I. – Papp K.). Debrecen, pp. 17 – 50.
- GYÖRFFY GY. (1941): A székelyek eredete és településük története.- In: Mályusz Eelemér (szerk.): Erdély és népei, Budapest .
- FERENCZI I. (1968): A székelyek eredetéről és Erdélybe telepedésének kérdéséről, Korunk. XXVII. évf. (1968) 2. sz. 205–213.
- KOSÁRY D. (1980) Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, pp. 79 – 80.
- Kócai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, 421 p.
- KRISTÓ GY. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon, Nemzet és emlékezet, Magvető Kiadó, Budapest 198 p.
- MARCZALI H. (1898) Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711 - 1818). Magyar nemzet története VIII. fejezet, Athenaeum Kiadó Budapest, 110 p.
- OROSZ I. – PAPP K. (2015) Katolikus újjászületés Debrecenben. Kapitalista Nyomda, Debrecen, 175 p.
- PIRIGYI I. (1987): A Hajdúdorogi Egyházmegye története. IN: Timkó: A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912-1987. Timkó Imre. Nyíregyháza, 380 p.
- RÁCZ A. (2000): A középkori Bihar vármegye településneveinek névrendszertani vizsgálata. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, Debrecen.
- UDVARI I. (szerk.) (1990): A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása, Vasváry Pál Társaság füzetei 3. sz., Nyíregyháza.
- SÜLI-ZAKAR I. (1998): Debrecen. – In: Hajdú-Bihar megye kézikönyve. Handbook of Hajdú-Bihar County, Csíszér Bt.-CEBA Kiadó. Szekszárdi Nyomda Kft. pp. 229-282.
- SÜLI-ZAKAR I. (2001): Hajdú-Bihar megye kialakulása. – Északkelet-Magyarország 6. szám. Miskolc, pp. 4-20.

- SÜLI-ZAKAR I. (2002): Hajdú-Bihar megyei közigazgatási határváltozások. - In: „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. (Szerk.: Pásztor C.) Kárpátia Könyvek. Ipoly-Print Kft. Balassagyarmat-Várpalota, pp. 455-480.
- SÜLI-ZAKAR I. (2006): Partium – A határokkal szétszabdalt régió. – In: Régió és oktatás. A „Regionális egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete (Szerk.: Juhász E.). Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, pp.25-42.
- SÜLI-ZAKAR I. (2009): A határokkal szétszabdalt „Partium” régió üzenete. – In: A Balatonról (Szerk.: Antal G. – Tóth J. – Wilhelm Z.). PTE Földtudományok Doktori Iskola Pécs, pp. 185-207.
- SÜLI-ZAKAR I - SZILÁGYI F. (2015): Etnikai csere a partiumi megyeszékhelyeken (Nagyvárad, Szatmárnémeti, Zilah). – Történeti földrajzi közlemények, III. évf. 1. szám, pp. 58-82.
- SZENTPÉTERI I. (2000): Magyarország művelődéstörténete 1526 - 1790. Kossuth Kiadó, Budapest, 315 p.
- SZILÁGYI F. (2013): Közigazgatás a Partiumban.- Partium Kiadó, Nagyvárad, 288 p.
- SZILÁGYI F. (2005): Bihar megye felekezeti földrajza.- Studia Geographica, Debrecen, 189 p.
- SZILÁGYI F. (2010): A Királyhágómelléki Egyházkerület kialakulása és helye a Magyar Református Egyházban.- In: Kulin Ferenc – Veliky János (szerk.): „Zengett a Szionon a zsoltár”, A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai, Argumentum, Budapest.
- ZOVÁNYI J. (1939): A Tiszántúli Református Egyházkerület története, Debrecen,
- ZOVÁNYI J. (1977): Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 410 p.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház élete és munkája 1945 után

Dr. Erdélyi Géza

Szükségesnek tartjuk az előzmények és bonyolult összefüggések bemutatását, nélküle ugyanis nem mindenki értené meg sajátos helyzetünket, és nem minden lenne érthető egy századnyi idő eltelte után.

Az Osztrák - Magyar Monarchia vége, Magyarország felosztása.

A sorsunkat döntő módon befolyásoló esemény leírása, indoklása a korábbi és új keletű ideológiák, egymással ellentétes nagyhatalmi érdekek csatározásának jegyében, illetve annak függvényeként, mindmáig változó formában, eltérő tartalmat eredményezve folyik. Könyvtárnyi irodalma ezért is sokszínű és számos vonatkozásban kibékíthetetlenül ellentmondásos. Az ellentétek, az egymással szembe helyezkedő értelmezések bemutatása, elemzése nem témája jelen tanulmányunknak, és többé-kevésbé ismert, ezért most nem foglalkozunk vele. A továbbiakban csupán alkalomszerűen és érintőlegesen, az 1945 utáni felvidéki történések jobb megértése érdekében említjük meg.

Már az első világháború befejezését közvetlenül követő hetekben és hónapokban is történtek komoly, figyelmeztető események, kétségeket és félelmet keltő provokatív jellegű akciók Magyarország, egyben a magyarság ellen a magukat győzteseknek érző, későbbi utódállamok politikai és katonai erői részéről. Magyarországra nézve azonban a véglegesnek szánt végletes, sőt, csaknem végzetes intézkedések, tragikus sorsfordító döntések csak az 1920. június 4-ki trianoni kényszer-szerződés szentesítése után kezdődtek el. A versailles-i döntések következményei különböző formában és körülmények között tovább éltek. Sok történész és tudós szerint a második világháborúhoz vezettek. Térségünk számos régi és mai gondja, megoldatlan problémája bennük gyökerezik. Nevezzünk meg közülük néhányat: Önkényesen módosították a történelmi határokat, gyökerestől megváltoztatták a közép-európai erőviszonyokat, felszámolták Magyarországot, összebogozták és rendezetlenül hagyták a korábbi és frissen keletkező, különböző nemzetrészek és nemzetiségek jogi helyzetét, milliókat szolgáltattak ki nagy- és kishatalmi állami önkénynek, számlálhatatlan emberi kapcsolat fölött mondtak halálos ítéletet. A létrehozott szomszéd államokat Magyarországgal szemben egyszer s mindenkorra féltékennyé, sőt, ellenségessé tették, aztán – jelképesen szólva – az elragadt lovak közé dobták a gyeplőt.

Milyen gondolatokat és érzéseket ébresztett, milyen indulatokat váltott ki Magyarország szétverése, szét-ajándékozása, a felelőtlen, vétkes nagyhatalmak, és kapzsi kis csatlósai által bűnösöknek kikiáltott nemzet tagjaiban? Először is a békés, és legalább a részbeni igazságszolgáltatás vágyát – két évtizeddel később, Bécsben valóra vált (1938-1940), de aggodalmat, némelyekben felébresztette a bosszú indulatát is. Kik a felelősök mindazért, hogy így történt, hogy sokakban indokolt, de nem kívánt érzések ébredtek, joggal kérdezhetjük ma is.

Az ország szétszaggatásával automatikusan megtörtént az egységes Magyar Református Egyház felosztása is.

Ezen gondolatok közlését szükséges bevezetőnek tartom a téma tényleges tárgyalásához, azt remélve, hogy a közlendő számokhoz és a történelmi eseményekhez kapcsolódó neveken túl, az emberi méltóságon ejtett csorbák, sérelmek és sebek is érzékelhetőbbek, teljes mélységükben átérezhetőek lesznek, hogy általa a „kárpát-medencei történelmi vallásföldrajznak” humánus jellege és emberi vonatkozásai jobban kidomborodnak.

A valóságnak megfelelő értékelés szempontjából szükségesnek tartom továbbá ismételten hangsúlyozni a kezdettől fennálló tényt, hogy ugyanazt a történelmi eseményt merőben másként látják és értelmezik az utódállam-béliek, mint mi. Például: állandó vita alapját képezi közöttünk a visszacsatolás kérdése. Azonnal revizionistáknak, irredentáknak nyilvánítanak mindenkit, aki a Bécsi döntés utáni határokat nemzetiségi szempontból igazságosaknak tartja. (A történelmi jog szóba sem kerülhet). Közben nagyon fájlatják, érthetetlennek és elfogadhatatlannak tartják a magyarok lakta területek 20-25 év eltelté utáni visszacsatolását az anyaországhoz. Bármennyire furcsa, de ha mi kérjük megértésüket Magyarország 1000 év után történt felkoncolása miatt érzett igazságtalan és fájó érzéseink kapcsán, legkevesebb megértésre sem találunk. Ellenkezőleg, csaknem kivétel nélkül, kimondva vagy kimondatlanul gyűlölt ellenségnek minősítenek.

Nem volt abban semmi különös, sem kivetnivaló, hogy minden tisztességes magyar örvendezve fogadta a Bécsi döntéseket. Pedig 1945-ben, a Trianoni Csehszlovák államhatárok visszaállítását követően, sok tízezer magyarnak lakolnia kellett korábbi örömeinek kifejezésre juttatása miatt. Ugyanúgy örültek a szlovákok is, bár nem mindenki. Voltak, akik a rövid életű Önálló Szlovákiáról álmodoztak, hogy ismét megkapták a korábbi magyar vidékeket, sőt, Pozsony alatt további 40 négyzetkilométernyi területet a trianoni maradék Magyarországból. Örvendezésükért nem büntette őket senki, s a magyarok nem beszéltek szlovák revizionizmusról.

A Csehszlovákiai Református Keresztyén Egyház a második világháborút követően a Szlovákiai Református Egyház elnevezést kapta. Mai hivatalos megnevezése 1992.II. 20-tól, a Zsinat döntése alapján Szlovákiai Református Keresztyén Egyház lett. (Tovább: SzRKE)

Jelen előadásunk, egyházunknak a második világháború utáni életéről szól a megadott terjedelmi keretek között.

A SzRKE területileg ma nem azonos az első világháború utáni Felvidéki Református Egyházzal, mert:

a) 1945 nyarát követően a kárpátaljai részt a Benessel történt moszkvai megegyezés alapján (1943) kiszakították és a Szovjetunióhoz csatolták.

b) 1993-ban Csehszlovákia kettéválása is bizonyos változásokkal járt.

Ma már tudjuk, hogy az új megnevezés esetében nem tévedtünk. A változtatás többek között azért is indokolt, mert a keresztyénség világhelyzete szükségessé teszi keresztyén mivoltunk hangsúlyozását. Nem valami különködésről van szó, még kevésbé a Magyar Református Egyháztól történő eltávolodásról – ez tragikus lenne – hanem a jelenkori állapot pontos és eligazító meghatározásáról.

A Magyar Református Világszövetség (MRV) 1989-et követő felújítását, és a Magyar Református Tanácskozó (Egyetemes) Zsinat (MRETZS) létrehozását követően (1995, Debrecen) egyházainkat egyre inkább az egyesülés óhaja töltötte el. Az elkezdett folyamatot azonban rendkívüli módon akadályozta a genfi székhelyű Református Világszövetség, élén annak, akkori főtitkárával, Milán Opočenskyval. Célunk kezdettől fogva az 1881-ben létesült Egyetemes Református Egyház ismételt megalakulása volt, aminek deklarálása 2009.május 22-én Debrecenben ünnepélyes keretek között megtörtént. A Magyar Református Egyháznak jelenleg már rendes tagjává vált a Kárpát-medence minden rész-egyháza. Tudomásom szerint a tengeren túli református egyházak és egyházközségek csatlakozásának akadálya is elhárult, s az egységes MRE-ban jogilag is biztosított helyük van, csupán az ausztráliai gyülekezetek és a nyugat-európai református szórvány tagságának kérdése maradt nyitott. Meggyőződésem szerint azt is mihamarabb rendezni kell, a nagyszámú kivándorlás, és az integráció (gyors beolvadás, eltűnés?) azaz, a tagok végleges elvesztésének veszélye miatt.

Egyházunk tagjainak létszámára vonatkozóan több, egymástól eltérő statisztikai adattal rendelkezünk. Azért többel, mert az ún. „reszlovakizációs“ kényszer, később a kommunista önkényuralom következtében, egészen 1990-ig valóságos adatokkal nem rendelkezhattünk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az Első Köztársaság területén 1920–1938 között a kárpátaljai résszel együtt, létszámunk 230–240 ezer között mozgott. Ebből Szlovákia területén cca. 140-141 ezren éltek.

Ami az ún. reszlovakizációt illeti, tapasztalatom alapján mondhatom, hogy még ma sem eléggé ismert, mit kell érteni a furcsán hangzó reszlovakizáció kifejezés alatt. Lényege, amint azt maga a szó jelzi, visszaszlovákosítást ezt követően kényszerű visszaszlovákosodást jelent. A Cseh - és Morvaországból elűzött német lakosok helyére (számuk, 4 millió fölötti volt) történő deportálások,

valamint a Magyarországra történő kitelepítésektől, főleg vagyon szerinti válogatást követően, csupán azok a felvidéki magyarok mentesülhettek, akik úgymond elismerik elődeik szlovák származását, és ezen az alapon kérhetik befogadásukat a szlovák nemzetbe, azaz reszlovakizálnak. A gyötrő félelem miatt, hogy mindenüket elveszíthetik, és idegen földre hurcoltatnak, sokan választották az alattomos, hazugságba nyomorító, gerinc-törő „megoldást” annak érdekében, hogy szülőföldjükön, otthonaikban maradhassanak. A felvidéki magyarok cca. fele reszlovakizált, fele ezt megtagadta. A hivatalos kimutatásokban csak ők szerepeltek magyarként. Az 1991. évi népszámlálás után az akkori államvezetést valósággal sokkolta, hogy minden korábbi nyomorgatás ellenére még csaknem 600 000 vallották magukat magyarnak. (A Trianon utáni statisztikai adatok azt mutatják, hogy Szlovákia összlakosságának száma 3,1 millió körül volt. A magyarok létszáma 900-920 000, a ruszinoké 200 000 körül, a németeké 160-170 000 lehetett és valamennyi cseh, lengyel és horvát. Jelentős volt még a zsidók létszáma, de ők a nemzetiségek adatai között keresendők). A tehetősebb, módosabb, magukat magyarnak valló családok tízezreit deportálták, majd gyorsan helyükre telepítettek Magyarországról, Kárpátaljáról, Romániából, és Szlovákia északi vidékeiről, többnyire szegény katolikus és evangélikus vallású szlovákokat. Ennek a manővernek, amint a későbbiek folyamán érinteni fogjuk, sorsunkra nézve messzemenő, áldatlan következményei lettek, amelyekről fontos legalább röviden, de nyíltan szólni. Lássuk tehát, milyen változásokat okoztak a ki- és betelepítések.

Legnehezebben múló nyomokat a lelkekben hagytak, tudniillik a máig ható félelmet. A félelem az egyik valódi oka például a csalóka számítgatásoknak, amikor az itteni magyar szülők iskolát választanak gyermekeiknek, mert tévesen azt gondolják, hogy a magyar anyanyelvű iskola kevésbé biztosítja jövőbeni boldogulásukat. Továbbá, a félelem akadályozza a nyílt és távlatos állásfoglalást döntően fontos kérdésekben, amilyen a nemzetiségi kérdés vagy korábban nyolcvankilenc előtt a hit és egyháztagság vállalása. Mindkettő az önazonosságtudat, az éltető, erősítő ősi közösséghez tartozás megtartó érzését gyengítette és gyengíti amennyiben ha látszólag is, kiszakadnak belőle és megtagadják. Azt tapasztaljuk, hogy félelem még a választási függönyök mögött is hat. Sajnos, sok negatív példát lehetne még felsorolni, amelynek mindegyike vészes következményeket von maga után. A legtöbb esetben önmagunkkal, közösségeinkkel, múltunkkal kerülhetünk szembe. Ezt magyarán meghasonlásnak nevezik. Már két évezreddel ezelőtt figyelmeztetett Jézus: „ha egy ország meghasonlik önmagával, nem maradhat meg az az ország, és ha egy háznép hasonlik meg önmagával, az a háznép sem maradhat meg”. (Márk ev. 3, 24-25) Gondoljuk el, hogy már vannak olyan magyar szülők, akik saját otthonukban gyermekeikkel nem magyarul beszélgetnek, s vannak unokák, akik nagyszüleikkel mutogatva, vagy tolmács segítségével váltanak szót. Egyre

szűkül, keskenyedik az a terület, egyre közelebb kerül a jelenlegi államhatárhoz az a vonal, amelyiken túl már nem magyarul hangzik a “Miatyánk”.

Tulajdonképpen háromirányú, bennünket létünkben fenyegető súlyos következménye, nem múló nyoma lett a benesi törvények jogtalan érvényesítésének: egyházi, szociális és társadalmi. A valóság torz képe jelenne meg előttünk, ha ezeket egymástól elkülönítve tárgyalnánk.

A korábbi református magyar településekre, nem református, hanem római- és görög katolikus, pravoszláv és evangélikus szlovák, esetleg már részben románosodott népeiséget telepítettek, akik a kitelepített, jómódú magyar családok tulajdonát kapták örökségbe, vagy uradalmi birtokokból kaptak bőséggel javakat. A II. Vatikáni Zsinatot követően római katolikusoknál kétnyelvűek lettek a misék, az istentiszteletek és az alkalmi szolgálatok. A református gyülekezeti élet és vallásgyakorlás megmaradt magyarnak. Érdekes, de nem meglepő módon voltak helyek, ahol egyházközseink más felekezeti betelepülteket nem haraggal fogadták, hanem azzal segítették, hogy istentiszteleteik elvégzéséhez rendelkezésükre bocsátották saját templomaikat. Az ezredfordulóhoz közeledve azonban annyira megcsappant a magyar papok száma, hogy sok r. kat. egyházközségben csak szlovák nyelven miséztek. Szomorú igazság, de meg kell jegyezni, a magyar nyelvet bíró, esetleg részben bíró papokat mind a katolikus, mind az evangélikus egyházi vezetés igyekezett szlovák vidékre kihelyezni, vagy irányítani, ezzel is rontva a magyar anyanyelvű hívek helyzetét Ez a sajnálatos gyakorlat még ma is elő-előfordul. Az evangélikus egyházban ránk nézve nem kevésbé kritikus a jelenlegi helyzet. Háború után még legalább 20 -24 000 körül mozgott a magukat magyarnak valló hívek száma, és az 1960-1970-es években még volt egy magyar nemzetiségű evangélikus esperesük Rozsnyón, Dr. Ivanics Béla, ma viszont nincs egyházvezetői tisztséget viselő lelkészük, és a hívek létszámának megoszlásáról sem tudunk semmit. Tapasztalat alapján megállapítható, hogy az egyházukban nagyon erőteljes, sőt, sértő nemzeti jellegű munka folyik, amit magam is tanúsíthatok. (II. János Pál pápa utolsó szlovákiai látogatásakor lezajlott incidens. Részletes leírása a „Hűség“ c. könyvem 208. oldalán olvasható). A hazai pravoszláv egyháznak a görögkeletiekkel szembeni, háború utáni militáns magatartása mára jelentősen enyhült. Ebben a folyamatban meghívásra történt ígéhirdetési szolgálatokkal magam is részt vettem.

Történelmi egyházak

A további történelmi egyházak, a római katolikus, görögkatolikus, evangélikus egyházak életéről és munkájáról nem rendelkezem pontos kimutatásokkal. Az idő rövidsége miatt kutatásokat nem végezhettem, de talán nem is feladatom. Szóbeli tájékozódás és részben népszámlálási adatok alapján,

felekezeti megoszlásra lebontva a hálón bárki megtekintheti. Ezzel kapcsolatban azonban a következőket ajánlhatom az érdeklődők figyelmébe:

A 2001-es népszámlálás összesen 109 735 magát reformátusnak valló egyháztagot mutatott ki, melynek mintegy 10-11% szlovák nemzetiségű. Ami külön figyelmet érdemel és számunkra örvendetes, az a 2011-es népszámlálás eredménye szerint 98797 személy vallotta magát reformátusnak, ám ugyanakkor a felekezetüket és nemzetiségüket elhallgatók – fél millió fölött – arányszáma kb. 10 000 reformátust számlál, tehát együtt mintegy 108 797. Ez azt jelenti, hogy egyházunk mutatja a legkisebb létszámcsökkenést, hála Istennek! Az evangélikusoknál ez valamivel több, mint 30 000. A fennálló nehézségek ellenére, egyházunk életében pozitív folyamatok indultak be. Nagyon reméljük, hogy felerősödve folytatódni fognak.

Az 1989-1990-ben elkezdődött nyílt változások után egyre hitelesebben beszélhetünk arról, hogy a hívők már nem csak a templom négy fala közé beszorítva élhetik meg keresztyén mivoltukat, hanem ki-ki a maga helyén, az élet bármely más fontos területén is. Folyamatosan beigazolódik, hogy a hit nem pusztán elmélet, nem ürességtől kongó tan, hanem mindenek előtt életforma, életgyakorlat. A keresztyén életstílus kimunkálásának színhelye a család és az iskola, megerősítésének, begyökereztetésének közege és helye a templomi, gyülekezeti közösség. Ezt igazolja az a tény is, hogy a keresztyének üldözésének első és legtöbb szenvedést okozó célpontja napjainkban is a rendezett, helyes értékrendre vezető közösségi lét forrásának – család, egyház, iskola – szétzilálása, felszámolása és ahol jelen vannak a nemzetiségek, azok beolvasztása. Más szavakkal kifejezve, a tartó oszlopok megingatása, ledöntése.

Tekintsük át röviden a református keresztyén élet fent nevezett területeinek helyzetét és végzendő feladatainak mai lehetőségeit.

Az egyház lelki gondozói munkája: egyén - család - gyülekezet.

Ez a munka mindig fontos volt, napjainkban azonban a lelkigondozás, az igehirdetés mellett a legjelentősebb feladatvégzés. Tudjuk, milyen méreteket öltött a kölcsönös bizalmatlanság, gyanakvás, elbizonytalanodás, idegi túlterhelés, a mértéktelenül fölgyorsult élettempó, a felelőtlen életvitel, az egymástól, Istentől és a természettől való elidegenedés, az élet minden területére kiterjedt viszonylagosság és ideiglenesség érzete. A modern kor, modern embere ezek alatt a terhek alatt lelki egyensúlyát veszítette, nem talál fogódzókat, mély válságba süllyedt a házastársi, azzal együtt a családi élet. Mindenütt a lelki gyengeség és betegségek nyomai mutatkoznak. A legrosszabb az, hogy félelmetesen szeretet-hiányossá vált az élet. Mindezek következtében a keresztyénségre és minden becsületes egyénre, közösségre, akiben még tette serkentő módon jelen van a nélkülözhetetlen transzcendens erő, hatalmas szolgálat vár: a gyógyítás, a közösség újjáépítése, a lelkek megerősítése, a

karitatív, vagyis diakóniai szolgálat önzetlen végzése, az emberi méltóság visszaállítása, melynek alapja az ember isten-képősége. Nem sorolom tovább, nem poimenikai előadáson vagyunk, mindenki a maga tapasztalataiból tudhatja, milyen irdatlan mennyiségű feladatot kell együtt, eredményesen, a Lélek indíttatásának engedve teljesíteni. Javarészen ez szabja meg az egyház jövőjét, a jövő egyházának a létét. Ez hangsúlyosan érvényes a nemzetiségek életében, mert a nemzetiségek, népcsoportok létszámukat tekintve mindig kisebbségben vannak a legnagyobb létszámú nemzetiséghez, vagy nemzethez viszonyítva. Ennek következtében jobban kell vigyázniuk egymásra, az összefogásra, egységre, a lelki, szellemi tisztaságukra. Hűségesebben, bátrabban kell vállalniuk azt a sokszínű, gazdag örökséget, amit eleiktől örököltek. Magunkról beszélek, bár, amit leírtam az minden hasonló sorsra jutott nemzetiségre érvényes.

Egyház és iskola

Az egyház tevékenységének már a kezdetektől fogva szerves és fontos részét képezte az oktatás és a nevelés, melynek formája, módja, de eszközei is koronként változtak. Ez a fontos munkaterület a magyar kereszténység életében ezer, illetve a magyar protestáns egyházak vonatkozásában ötszáz éves múltra tekinthet vissza, és megszólító üzenetet hordoz. Helyénvalónak találok figyelmet szentelni a témának, ezért megkísérlem legalább az elmúlt század tükrében dióhéjban bemutatni egyházi iskoláink múltját, sorsát, s egyben levonni azokat a hasznos következtetéseket, amelyek pedagógiai feladataink végzésében ma is segítségünkre lehetnek. Esetleges tévedéseket elkerülendő, előre bocsátom, hogy az erkölcsstan és a hittan iskolai oktatásának bevezetése után a kettőt azonos tartalmúnak és jelentőségűnek vélni komoly hiba. A kettő, sem tartalmában, sem kiterjedésében, sem alapjaiban nem azonos!

A trianoni döntést követően, felocsúdva a traumából, egyházunk és iskoláink irányítóiban, vezetőiben az a helytálló meggyőződés lett uralkodóvá, és lett a jelszóvá, hogy ahol nincs iskolánk, ott jövőnk sincs. Iskolaiügyünk megszervezése iskolahálózatunk kiépítése költséges, ám nagyszerű, sok vonatkozásban tanulságos eredménnyel járt az új, nekünk egyáltalán nem kedvező állam keretei között. Gondoljuk el, hogy a demokratikusnak nevezett Csehszlovák Köztársaságban egyházunkat rendszeresen támogató, jogilag biztosított törvény nem született. Az új államhatalom református-ellenes magatartására mi sem jellemzőbb, hogy a bécsi döntés után létrehozott, ma hivatalosan is fasisztoidnak nevezett Szlovák Állam kormánya még a 23 egyházközsegből, magát többségében szlováknak valló Szlovák Református Egyházat sem ismerte el. Az elmúlt század történelmi bukfencei, ideológiai halálugrásai után, felvidéki református egyházunk iskoláiról meglehetősen pontos adatok állnak rendelkezésünkre. Az összegző adatok közzétételét megelőzően szeretném

megválaszolni a legfontosabbnak tűnő kérdést: Milyen legyen az egyházi iskola? Erre nézve van pontosan meghatározott válaszuk és tervünk.

Az egyházi iskolának, mint minden más iskolának fő feladata a nevelés, a tudás átadása. A kisebbségben működő egyházi iskolának van még egy más, sajátos és nagyon fontos kötelessége, a pozitív istenhitre irányuló nevelés. A tőle el nem idegeníthető szilárd erkölcsi alap biztosítása, gondos felkészítés a valós életre, és a nemzeti szemléletű gondolkodás ápolása, hogy a gerincropogtató küzdelmek közepette a tiszta, emberséges módszerek és eszközök kerekedjenek felül a jellemtelen, erkölcstelen és embertelenül romboló eszközökkel, bomlasztó módszerekkel szemben. Célunk tehát: felkészítés a Teremtő és az embertárs tiszteletének és szolgálatának meggyőző megjelenítésére, az emberibb, tisztább, erkölcsösebb világ kimunkálására.“ (Erdélyi G. 2005, pp. 227-230).

A következő adatok a 20. század második negyedére vonatkoznak, az 1918-1945-ig terjedő időszakra, és a kárpátaljai egyházi iskolák adatait is magában foglalja, ami logikus, hisz, mindkét ország rész egyszerre lett a létrejött Csehszlovákiához csatolva (Csomár Z. é.n.).

1918. november 1.	iskolák száma	276
	tanítók száma	358
	rendes tanítók	345
	ideiglenes tanítók	13
1937. január 1.	iskoláink száma	245
	tanítók száma	409
	gyülekezetek száma	492

Jól látható, és erre szeretném külön felhívni a figyelmet, hogy egyházunk a zaklatások, a kényszerűségből megfogyatkozott iskolák száma ellenére (az állami hatóság hamarosan 21 iskolát záratott be), megtalálva a modus vivendi útját, 51 tanítóval többet alkalmazott és 65 hozzá épített tanteremmel, valamint ma már ki nem mutatható számú tanítói lakással többet építve gondoskodott a gyermekek anyanyelvű oktatásáról és tanítóinak megélhetéséről. Komáromban létrehozva a Református Tanítóképzőt 1935-ben, azt megelőzően 1924-ben, elsősorban Sörös Béla későbbi püspök fáradhatatlan igyekezete révén a losonci lelkészképzőt, amelyet az állam sohasem ismert el, az utánpótlást is biztosította. Működése folyamán 1924-1939. január 25-e között összesen 162-en fejezték be sikeresen tanulmányaikat és szereztek lelkészi oklevelet. A gyakorlatban a kisebbségek csak alapiskolákat hozhattak létre. Hogy a hallgatólagosan megtúrt Lelkészképzőt 1926-ban nem zárták be, az az úr Istennek és a Genfben üléselő Presbiteri Világszövetség közbenjárásának volt köszönhető.

Újjá szervezett egyházunk (1923) óriási összegeket áldozott a rendezett egyházi élet kialakítására és iskolái működtetésére, nem kevésbé a diakóniára, azaz a szeretetszolgálatra, ami az egész egyházat átfogva, munkájának szerves részét képezte. Öt árvaházat tartott fenn a hívek adományaiból. Az anyagiak biztosításáról elsősorban a három egyházkerület, a dunáninneni, a szlovenszkói tiszáninneni és a kárpátaljai, egészen pontosan az egyházközségek tagjai gondoskodtak. Működésüket segítette továbbá a Skót Református Egyház, a Holland, valamint Zürichen keresztül az amerikai reformátusok gondoskodtak. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a trianoni szerződés jogot biztosított az iskoláinknak nyújtható támogatásra, hisz az akkori kb. 3, 1 milliós szlovákiai (ma 5,5 millió) lakosság magyar részaránya meghaladta a 900 000-et. Ennek ellenére a támogatás csekély mértékben valósult meg. A visszacsatolás után betagolódva az egyházkerületekbe, a régi rend szerint folyt tovább az élet, de csak a világháború befejeztéig. Azt követően új helyzet állt elő.

Kárpátalja, ahol mintegy 75-80 ezer magyar református élt, él ma is, a Szovjetunió részévé lett, Felvidék pedig a Csehszlovák Köztársaságé, megtetőzve további három Pozsony alatti településsel. Ami azután következett, és ahogyan lejátszódott, az Európa történelmének béke-időszakaiban páratlan események sorozatát zúdította ránk. Málenkij robot, jogfosztás, hontalanság, kitelepítés, deportálás, betelepítés, a magyar tannyelvű iskolák bezárása, államosítás, valamivel később mezőgazdasági szövetkezetek erőszakos alapítása, ami egyenlő volt népünk talajvesztésével, összhatását tekintve egy emberellenes, halálmentes etnocídiummal, egy alaposan átgondolt magyartalanítási program véghez vitelével.

Hála Istennek, pozitívumokról is szólhatunk. Már a 20-as évektől kezdve rendkívül fontos, éltető, megtartó jelenség volt a belmissziói mozgalom, amely a lelki élet ébredését eredményezte. Magyar közösségünkre frissítőleg hatott és felkeltette egymás jobb megismerésének a vágyát. Komáromból és környékéről indult. Első lelkészi képviselői Nehézy Károly, Tóth Kálmán, Vágó Ede volt. Második központja Losonc, a losonci teológia, személy szerint Sörös Béla és egyre több lelkész társa volt. Ugyanakkor elmondható, hogy püspökeink: Balogh Elemér, Pálóczi Czinke István, Bertók Béla, Péter Mihály, Idrányi Barna, Magda Sándor is támogatói voltak a sok áldást árasztó mozgalomnak. *(Részletesebben: Erdélyi G. 2005, pp. 141-143).* A század eleji liberalizmus szellemével áthatott lelkészek fenntartással viseltettek iránta, viszont a református lelkiség megerősödése szempontjából vitathatatlanul nagyon pozitív hatást gyakorolt híveinkre.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a református lelkiségre is hatnak különböző külső tényezők. Ezek a szellemi áramlatok, mint a szekularizáció, az ateizmus, a különböző (világ)vallási rendszerek. Ide tartozik a pénz ördögi kísértése, az elvtelen tolerancia abszolutizálása, a divatos önmegvalósítási és önmegváltási törekvések, a gyökereket sorvasztó

világpolgárság eszméje, a lelki nagykorúság hiánya és a felvidéki református egyház specifikus esetében az az egyedi helyzet, hogy a kettős kisebbségben élő egyházunk magyar része többségi, az egyházon belül kisebbségben lévő szlovák reformátussághoz viszonyítva, amely viszont etnikailag a privilegizált szlovák többség része. Ez a különös helyzet ellentmondásos, ismétlődően feszültséget gerjesztő. Miközben az Ige egymás tiszteletére és elfogadására tanít, alázathoz vezet, segít valóságosan megélni a Krisztus egységében a különbözőséget, bennünk erősíti anyanyelvünk féltő szeretetét, ugyanakkor a nemzeti kisebbségként kezelt (holott, szülőföldünkön nem kisebbség vagyunk, hanem nemzetiség) többségi magyar reformátusság céltáblája lett a minduntalan feléledő, legtöbbször mesterségesen gerjesztett nacionalista támadásoknak. Ennek nem volna szabad így lennie! Meg kell vele küzdeni, akkor is, ha sok energiát igényel.

Egyházunk helyzete és működése a második világháború után 1945-1990

A megjelölt időszakban egyházunk különböző szinten működő vezetői, sajnos, nem hagytak ránk átfogó, tárgyilagosan értékelő elemzéseket, sem egyháztörténeti munkákat. Bizonyos értelemben kivételnek tekinthetők a lelkipásztorok, esperesek és püspökök államilag ellenőrzött jelentései és egy fontos egyháztörténeti tanulmány, melynek szerzője Szabó Antal volt püspök-helyettes. Terjedelmes tanulmányának címe „A Szlovákiai Református Egyház Története I. II.”, megjelent, Régió I. évfolyam 3-4.szám. Jelenleg fiatal egyháztörténészeink, Somogyi Alfréd és Búza Zsolt foglalkoznak behatóan egyházunk 20. századi történetével.

A belmissziói ébredési mozgalom a kezdetektől kapcsolatban volt a magyarországgal, az állami hatóság nyomására 1953-ban megszakadt. A léviták működését külső erők ellehetetlenítették. Akik a saját felelősségükre merték vállalni azok szűk körben, bizonyosságtevés formájában, a szigorú megfigyelés ellenére folytatták a munkát.

A lelkészutánpótlás biztosítása az ősi magyarországi intézményekben, ahol lelkészeink korábban tanultak, tiltottá vált. A pozsonyi evangélikus teológián a magyar nemzetiség vállalása lehetetlen volt, ezért oda kevesen jelentkeztek.

Maradt az egyetlen lehetőség, a prágai Evangélikus Teológiai Fakultás. Egyházunk vezetését 1951-52-ig kizárólag szlovák nemzetiségű lelkészek látták el, akik nyíltan, „Körlevél” formájában hirdették meg, hogy ezután a szlovákiai református hívek, kezdve a gyermekektől, szlovák nyelven fogják dicsérni az Istent. Az elnökség, élén az Amerikából hazatért Ján Tomašulával, a minősíthetetlen stílusú, cinikus üzenetet fiatal munkatársukkal Andrej Mat’ášikkal íratta alá, aki akkor már a Demokrata Párt tagja volt. Ráadásul, a riasztó, félelmet keltő körlevél a deportációval egyidejűleg jelent meg.

A lelkészképzés fontos feladatát az új Zsinati Elnökség, Varga Imre megválasztott püspök vezetésével 1952-53-ban törvényes megállapodás keretében távlatosan megoldotta. Ennek értelmében teológus növendékeink 1993-ig bezárólag Prágában végezték tanulmányaikat. Az állam kettéválását követően indokolttá vált a saját teológiai intézet alapítása. Csehszlovákia fővárosában más szellem uralkodott, hallgatóinkat különösebb bántalmazások nem érték, kiváló professzorok adtak elő és a legmagasabb szintű kulturális élet lehetőségeivel élhettünk. Hátrányt jelentett viszont a nagy távolság gyülekezeteinktől és nemzeti közösségunktől (7-800 kilométer). Közben az állam folyamatosan csökkentette a hallgatók számát, aminek következtében egyre súlyosbodott a lelkész hiány. Tulajdonképpen bizonyos numerus clausust érvényesített az állam, mert az évfolyamonkénti 4 hallgató vészesen kevésnek bizonyult. Nyugdíjazás és elhalálozás következtében rohamosan elárvultak a parókiák, amelyekbe általában úgynevezett hátrányos helyzetű lakókat költöztettek be, akik hamar tönkretették azokat.

Az egyház anyagi körülményeit nagyban a benesi dekrétumok, az államosítás, a konfiskáció és a szövetkezetesítés határozta meg negyven éven át. A lelképásztorok állami fizetésből tartották fenn családjukat, az összeg a létminimum határán mozgott. A gyülekezetek nem támogathatták lelkészeiket, legalábbis nem nyíltan, az állami elhitette a hívekkel, hogy az nem is szükséges, leszoktatva, sőt, tiltva a lelkészek gyülekezeti támogatását. A nehézségek ellenére, mégis folyamatos volt az egyházi épületek karbantartása.

Bibliáról és Énekeskönyvről külföldi támogatás révén a Magyarországi Református Egyház gondoskodott, de teológiai szakirodalomból hiányt szenvedtünk. Sokáig csak egyetlen hivatalos lapja volt egyházunknak, a havonta megjelenő négy oldalas Kálvinista Szemle és szlovák változata a Kalvínske Hlasy.

Egyházunk helyzete 1989 után, hála Istennek gyökeresen megváltozott.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház helyzete az 1989-es változások után.

Az 1988-ban történt választási ciklus lejárta után 1994-ben lett volna a következő teljes tisztújítás, ám különböző „technikai okok“ miatt csak 1996-ban történt meg. Az egyházi közvélemény ezt tartja az első szabad választásnak, mivel több jelölt volt a tisztségekre és az állam már nem szólt bele a választás folyamatába. Az újjá alakult Zsinat lelkészi elnökévé kétharmados többséggel dr. Erdélyi Géza hanvai lelképásztort, világi elnökévé Ing. Asszonyi Árpád, korábbi Ungi Egyházmegye gondnokát választotta meg kétharmados többséggel.

Az ő irányításukra várt a kommunista hatalom által szétzilált, félig lerombolt egyházmegye újjáépítése, amint azt a későbbi főgondnok Koncsol László találóan megfogalmazta. Sokan fellelkessedve tértek vissza az egyházba, örömet

szerezve, de magukban hordva az elvilágiasodott gondolkodást. A gyülekezetek közösségébe történő beépülésük szerető és türelmes lelkigondozást igényelt.

A munka beindult. Elkezdődött az új törvények megalkotásának hosszantartó folyamata, valamint a lelki és hitélet sokrétű munkája, a gyermek és ifjúsági misszió, a nyári és téli táboroztatás, a diakónia, a katechéta, lévita és kántorképzés, folytatódott az egyházi tulajdon visszaszerzése, a dekrétumok által konfiskált gyülekezeti vagyon rendezése, beleértve a konfiskált 9 templomot. Elkezdődött az iskolaalapítás sokszor gyötrelmes, de nem eredménytelen folyamata. Jelenleg 5 alap és két középiskolánk van. Sajnos a csökkenő tendenciát mutató gyermekszaporulat következtében, csökkenő létszámmal. Megalakult a FIRESZ ifjúsági szervezet és létrejött a Cantate Domino ifjúsági kórus, a Katechéta és Lévíta-képző Tanintézetünk, feljebb lépve Kálvin János Teológiai Intézetté fejlődött, majd hosszú, mintegy 10 éves küzdelem után, bérmentve, de a megkívánt szinten oktatva a Szlovákiai Akkreditációs Bizottság akkreditálta, ezáltal magjává vált a létrehozandó Selye János Egyetemnek doktorképzési joggal. Egyházunk legsürgetőbb problémája az egyházunk kebelén belül folyó lelkészutánpótlás biztosítása is megoldódott. A MRETZS keretei között megerősítettük a Magyar Református Egyházhoz fűződő testvéri kapcsolatunkat, a testvér gyülekezetek és a csere-szolgálatok révén, ami az egységes Magyar Református Egyház ismételt megalakításához vezetett. Mindezekért Istené a dicsőség. A jövőbe tekintő, reményteljes munkálkodás erősödik. Istennek hála, olyan kormányzás mellett, amely a közakaratra eleget téve, a történelmet formáló Teremtőre szüntelenül figyelve támogatja az összmagyar keresztyén érdekeket, szolgálva általa a magyar nemzet és az egyetemes emberi közösség javát.

Irodalom

- SZABÓ A.: A Szlovákiai Református Egyház Története. I. II.
SZERZŐI KÖZÖSSÉG 1949: A Magyar Református Egyház Története, Bp.
CSOMÁR Z. : A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház Rövid Története.
ERDÉLYI G. 2005: Erőt Kaptok és Tanúim Lesztek. Pozsony.
ERDÉLYI G. 2009: Halk és Szelíd Hang. Lilium Aurum.
ERDÉLYI G. 2013: Hűség. Pozsony, Madách-Posonium.
Püspöki beszámolók, Jegyzőkönyvek, visszaemlékezések
Encyclopaedia Hungarica 1994 Kanada
VADKERTY K. 1993: A reszlovakizáció. Pozsony. Kalligram
VADKERTY K. 1999: A belső telepítések és a lakosságcsere, Pozsony.
SZERZŐI KÖZÖSSÉG 2015: Minden tekintetben kisebbségben, Partium Kiadó, Bihar.

A magyar egyházi közigazgatás térképei

Dr. Papp-Váry Árpád

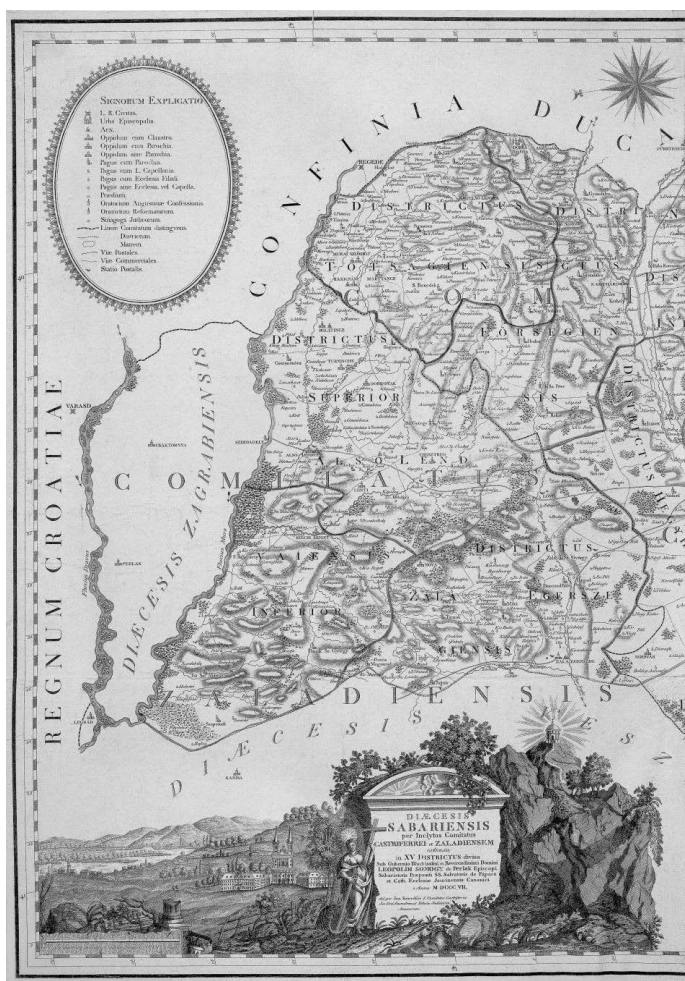
A világi és egyházi közigazgatás területi egységeit Szent István királyunk hozta létre. Határleírások, határjelek rögzítették a területek kiterjedését. A XVI. században hihetetlen gyorsasággal terjedt el hazánkban a reformáció. A század derekán létrejött a Tiszántúli, majd 1564-ben az Erdélyi, 1576-ban a Dunamelléki református egyházkerület. A katolikus és református egyházi területi egységek átfedték egymás területeit. Ebből az időből egyházi térképeket nem ismerünk. A térképkészítés módja csak a XVIII. század második felétől tette lehetővé a területek pontos felmérését, majd valamivel később a kéziratos térképek nagyobb példányszámban való sokszorosítását.

Első egyházi térképeink

A XVIII–XIX. századot a magyar polgári térképészetben a megyei térképek századainak is nevezhetjük. A számtalan megyetérkép, megyei atlaszok mellett azonban hasonló kivitelben, gyakran ugyanazon szerzőktől néhány térkép született a befolyásos katolikus egyház közigazgatási területeinek a bemutatására is. Tartalmukban, kivitelükben a megyetérképekhez nagyon hasonlítanak az úgynevezett egyházmegyei térképek. A vízrajz- és a domborzatábrázolás azonos a megyei térképekével. A településeket azonban nem igazgatási rangjuk, hanem az egyház területi beosztásának, az egyházi hierarchiában elfoglalt helyzetüknek megfelelően ábrázolják, azaz feltüntetik a püspöki székhelyeket, a plébániákat, a segédlelkésszel működő kápolnákat, a filiákat és a plébániával nem rendelkező településeket. A területi határok is az egyházi igazgatási beosztást tükrözik, az egyházmegye, az esperességek, a plébániák határait és az egyházi birtokok területét jelölik.

A török kiűzése után, a református egyházak megerősödését is látva Mária Terézia uralkodása alatt (1777-ben) új katolikus egyházi közigazgatási beosztás született. Ekkor alakították ki például a veszprémi és zágrábi egyházmegyék területéből a szombathelyi egyházmegyét. Ekkor születtek az első kéziratos, latin nyelvű egyházi térképek, a pécsi, a váci, a csanádi egyházmegyékről. Az első sokszorosított egyházmegyei térkép a kalocsai 1801-ben jelent meg, majd ezt követte 1807-ben a szombathelyi egyházmegye térképe. Az utóbbi térkép készítője Kenedics József, a térképet Karacs Ferenc metszette. A színezett rézmetszet méretaránya 1 : 364 000. A XIX. század elején a kalocsai és a szombathelyi egyházmegye térképének metszője, Karacs Ferenc további három egyházmegyei (váci 1812, esztergomi 1822, zágrábi 1825) térképet metszett.

1841-ben jelent meg a veszprémi egyházmegye térképe. Az egyházmegye Veszprém, Somogy és részben Zala vármegye területeit foglalta magában. A térkép szerzője Vizer István, Magyarország és a kapcsolt részek hiteles mérnöke, több vármegye táblabírája.

1.ábra. A szombathelyi egyházmegye térképe, 1807

A térkép igazi érdekessége, hogy matematikai alapját háromszögeléssel meghatározott alappontok képezik. A térkép bal alsó sarkában lévő táblázat 41 geodéziai alappont földrajzi koordinátáit adja meg. Az alappontok hosszúsági koordinátáit a szerző Ferrótól és nem Budától számította. 12 pont esik az egyházmegye területére, a többi azon kívül van. Ezek közül legjelentősebbek a budai csillagda és a bécsi Szent István-templom tornyának koordinátái. A

megyére eső háromszögelési pontokat a térkép külön jellel jelöli (Signa trigonometrica). A megyében levő alappontokat a földmérő határozta meg, a külső adatokat az osztrák háromszögeléstől kérhette. A könyvatos térkép méretaránya 1 : 240 000. A térképet Watzinger J. litografálta Pesten, és Beimel József primási könyvnyomtatónál jelent meg.

Az adott korban háromszögelésre támaszkodó, pontos matematikai alapokra épülő térképezés még ritka volt. Vizer tisztában volt munkája szakmai jelentőségével, és ezért megküldte azt az Akadémia főtitkárának, illetve külföldi tudós társaságoknak. A magyar fogadtatás az első levonat hibás névrajza miatt hűvös volt, külföldről, így például Franciaországból, elismerő köszönőlevelet kapott.

2.ábra. A veszprémi egyházmegye térképe, 1841

A térkép hegy- és vízrajzi ábrázolása nem emelkedik ki a korszak egyéb térképei közül. A térkép az egyházmegyei osztás (főesperesség, esperesség) határai mellett a vármegyei határokat is bemutatja. A településeket egyházi jelentőségük szerint ábrázolja. Külön jel szemlélteti a püspöki várost és a mezővárost plébániával. A falvakat is megkülönbözteti: falu templommal és anyaegyház-plébániával, falu anyaegyház-templommal, falu anyaegyház-adminisztrációval, falu templommal és falu templom nélkül. Ábrázolja továbbá a kolostorokat, a magányos kápolnákat, az elpusztult kolostorokat és kápolnákat.

A térkép matematikai leírása a lap jobb szélén olvasható. Alatta az egyházmegye főesperességei, illetve ezen belül az esperesi kerületek szerinti részletezésben sorolja fel a plébániák számát, a római katolikus, a görögkeleti, az evangélikus, a református, a zsidó lakosok számát. A mellette lévő táblázat ugyanezen adatokat ismétli meg főesperességek szerint.

A bal felső sarokban lévő ajánlás Kopácsy József úrnak, az esztergomi egyház hercegérsekének, a térkép kiadójának szól. Az elszegényedett nemesi családból származó főpap korának jelentős személyisége volt. Veszprémben született, és fölszentelése után ide tért vissza. Gyorsan emelkedett az egyházi ranglétrán, és 1825-től már veszprémi megyés püspök, 1838-ban az esztergomi érseki székre emelték. A magyar nyelv lelkes pártolója volt. Veszprémi püspökként elsőként adta ki magyar nyelven körleveleit, sőt 1833-ban elrendelte a magyar nyelvű anyakönyvezést. A latin nyelvű térképet és azon a nagyobb városok latin neveit látva szomorúan jelentette ki: „bárha magyar nyelven... jelent volna meg”. Feltehetőleg buzdította a szerzőt egy magyar nyelvű változat elkészítésére is. Sajnos a magyar nyelvű térkép nem készült el.

1821-ben egyedülálló egyházmegyei atlasz jelent meg a győri egyházmegyéről. Az atlasz egy általános megyetérképéből (1 : 576 000) és a hat főesperesség (1 : 192 000) térképéből áll. A főterképet és a győri ún. székesegyházi főesperesség térképét szintén Karacs Ferenc, a többi öt térképet Samuel Lehnhardt metszette. Az atlaszt névmutató egészíti ki, a települések típusának, közigazgatási és egyházi igazgatási egységének, a lakosság nyelvének, foglalkozásának, illetve térképi helyének a feltüntetésével. Az érdekes, latin nyelvű egyházmegyei atlasz kiadását Ernst von Schwarzenberg győri püspök kezdeményezte, Bogár Ferenc szerkesztette. A térképeket Pesten, a névmutatót Győrben sokszorosították. Az atlasz mindössze 400 példányban jelent meg.

A század második felében Hatsek Ignác a Statisztikai Hivatal „m. kir. térképésze” szerkesztett több egyházmegyei térképet. Érdekes, hogy első egyházi térképe, egyben az első hazai református egyházi térkép. A térkép címe: A magyar korona országaiban lévő mindkét hitvallású protestáns és unitárius hitközségek térképe (1870). Ezt az egyházi térképét két katolikus egyházmegyei térkép követte, a győri és a váradi egyházmegyék térképei (1881). Egy évtizeddel később Ortway Tivadar a katolikus egyházmegyéket bemutató országtérképet jelentetett meg. Sávoly X. Ferenc, 1990-ben a csanádi egyházmegye térképét tette közzé.

A két világháború között csak néhány egyházmegyei térkép készült. A váci egyházmegye térképét (1927) Oltványi József tervezte. Az Állami, majd Honvéd Térképészeti Intézet munkatársa Gerő László több egyházi térképet készített: a győri (1942) és a dunamelléki egyházmegyék térképei mellett elkészítette a tiszántúli református egyházkerület térképét is.

Egyházi térképek a második világháború után

A világháború után a kommunista hatalomátvételt követően az egyházak és az egyházi élet fenntartása is embert próbáló feladat volt. Az első egyházi térkép ezért csak 1982-ben jelent meg az Esztergomi Főegyházmegyről. A cím alatt ott szerepel „Készült Lékai László bíboros, prímás, esztergomi érsek megbízásából 1982-ben.” A térkép méretaránya 1: 150 000. A hátoldalon a főegyházmegye Budapesti helynökségének térképe látható a plébániák határaival. A térkép kétszínű, kék a síkrajz (a térképi tartalom), piros a tematika, az egyházi határok és intézmények jelei. A térkép érdekessége, hogy azon az egyházi tartalmat egy aktív pap, Bajcsy Lajos tervezte.

Bajcsy Lajos 1963-ban térképész diplomát szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ezt követően egy ideig a Kartográfiai Vállaltnál dolgozott. Kilépvé a cégtől, elvégezte a Hittudományi Főiskolát és pappá szentelték. Mint működő pap készítette el ezt a térképet. Vázlatai alapján a munkát az ország egyetlen térképkiadó intézménye, a Kartográfiai Vállalat rajzolta meg és sokszorosította. Ebben az időben az állami cég egyéb térképein soha nem szerepelt a tervező vagy a szerkesztő neve, ennek feltüntetése a megrendelő kifejezett kérése volt.

3.ábra. Az Esztergomi Főegyházmegye térképének kolofonja

Három évvel később, 1985-ben ugyanilyen kivitelben készült el az Egri Főegyházmegye térképe, Kádár László egri érsek megbízásából. A hátoldalon „Az Egri Főegyházmegye térképe Eszterházy Károly püspök halálakor, 1799-ben” című térkép látható. Ebben az időben a Felvidék egy része és Kárpátalja is az egyházmegyéhez tartozott. Az előoldali térkép méretaránya 1: 300 000, a hátoldalié 1 : 470 000.

A rendszerváltozásig újabb egyházi térkép nem készült. 1994-ben megjelent a Váci egyházmegye térképe. (1 : 200 000). Az egyoldalas térkép az állami közigazgatási térképekhez hasonlóan felületi színekkel jelezte az esperesi területeket. Fekete jelek mutatták a plébániák, filiálék, önálló lelkeszségek, templomok, kápolnák helyeit, a búcsújáráhelyeket, egyéb egyházi intézményeket. Gödöllő, Gödöllő-Máriabesnyő, Vác, Szolnok színes, 1 : 10000 méretarányú várostérképein piros alaprajzok és fekete jelek jelzik az egyházi intézmények helyeit. A térkép mellett az egyházmegye területi beosztása szöveges formában is olvasható. A kép mellett a Váci székesegyház oltárképének, Szűz Mária látogatása Szent Erzsébetnél, színes fotója látható.

A váci egyházmegye térképe mintaként szolgált a következő években megjelent egyházmegyei térképek részére. 1995-ben három, a székesfehérvári (1 . 150 000), az egri (1 : 220 000), a kaposvári (1 . 175 000), 1996-ban kettő, a kalocsa-kecskeméti (1 : 175 000), a szombathelyi (1 : 150 000), 1997-ben egy, a veszprémi egyházmegye térképe jelent meg. (A szombathelyi egyházmegye térképét 2000-ben új kiadásban is kiadták.) Ezek a térképek mind egyoldalasak, az egyházi területi egységek felületi színezésűek, színes várostérképek, színes templom fénykép jellemzi mindegyiket. Egyik másik térképen a területi beosztás felsorolását is feltüntették.

SZOLNOK	Megyei város
VÁC	Egyéb város
Péteri	Község 2000-nél több lakossal
Szanda	Község 2000-nél kevesebb lakossal
<i>Csörög</i>	Egyéb lakott hely
	Székesegyház
	Plébánia
	Filia
	Önálló lelkeszség
	Templom
	Kápolna
	Búcsújáráhely
■	Egyéb egyházi intézmény

4. ábra A váci egyházmegye térképének jelmagyarázata

Az 1996-ban kiadott az Esztergom- Budapesti Főegyházmege térkép előoldalán Budapest színes közigazgatási térképe látható (1 : 36 000). Piros színnel mutatja a térkép az esperes-kerületek, plébániák határvonalait, az egyházi intézmények jeleit és neveit. Melléktérkép ábrázolja a belvárost és a főegyházmege területét. Színes fénykép szemlélteti az Esztergomi és Budapesti bazilikát. A hátoldalon Budapest utcanévjegyzéke mellett a főegyházmege területi beosztása olvasható. A méretarány alatti szöveg: A térképet szerkesztette Bajcsy Lajos és Víg Balázs. Ez a megírás pontatlan, hiszen a Budapest térkép a Cartographia önállóan is kiadott térképe. Bajcsy-Víg szerkesztése csak a szaktartalomra, a tematikára vonatkozott. A térkép hajtogatott formában puha címlappal és azonos rajzolatú kemény fedőlappal is megjelent.

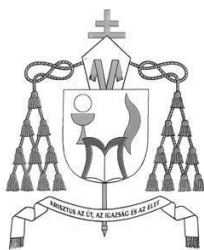
A mai országhatáron túli területek közül elsőnek a Kárpátaljai Római Katolikus Apostoli Kormányzóság (Administratio Apostolica Romano-Catholica Transcarpathiae) térképe jelent meg 1996-ban. (1 : 300 000). A borítón lévő latin cím ellenére a térkép háromnyelvű: magyar, ukrán, német.

Az ország összes katolikus egyházmegejét együtt bemutató első térkép: Magyarország egyházmegei (1: 500 000) 2000-ben, a Debrecen-Nyíregyháza egyházmege térképe (méretarány nélkül) 2003-ban jelent meg.

A Magyar Turizmus Rt. látva az egyházi helyek iránti növekvő érdeklődést 2005-ben Vallási emlékek Észak-Magyarországon, Legendák, jelenések, csodák címen jelentetett meg térképet (1 : 250 000). A hátoldalon a szent helyeket négy útvonalra felfűzve ismerteti az oldal szerkesztője Baráz Csaba. Az előoldali térképen az útvonalak és azok mentén a látni- és elmélyülni való helyek láthatók. A nagyon dicséretes kezdeményezés folytatásáról nem tudunk.

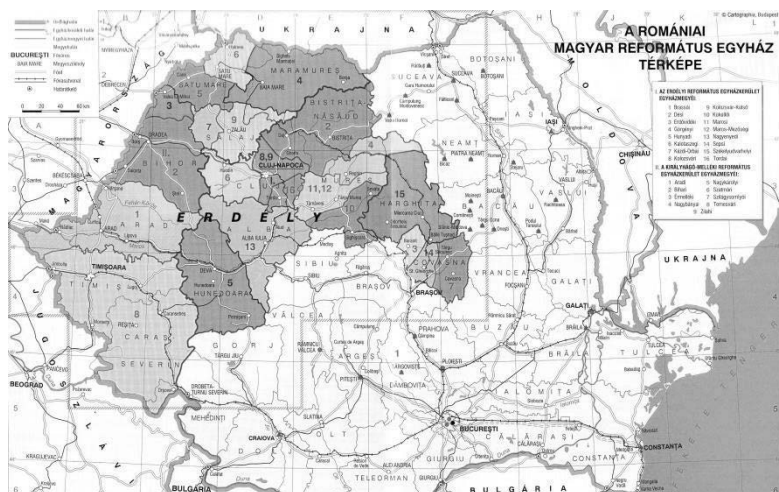
AZ EGRİ FŐEGYHÁZMEGE TÉRKÉPE

KÉSZÜLT DR. SEREGÉLY ISTVÁN
EGRI ÉRSEK MEGBÍZÁSÁBÓL
1995

5.ábra. Az egri főegyházmege térképének címlapja

A világháború utáni első református egyházi térkép, „A Magyarországi Református Egyház térképe” (1: 500 000) 1998-ban jelent meg. A romániai magyar református, evangélikus, unitárius egyházak térképe (1 : 515 000) 2000-ben látott napvilágot. Ezen melléktérkép mutatja a Romániai magyar Református Egyház területét Románián belül.

6. ábra. A Romániai Magyar Református Egyház területe Románián belül (melléktérkép)

A térképkészítésben a számítástechnika térhódítása, térképszerkesztésben érvényesülő sok előnye mellett háttérbe szorította a hagyományos térképek használatát. Az elmúlt évtizedben nem jelent meg hazánkban újabb egyházmegyei térkép, de számítógépes változatáról sem tudunk. Remélhetjük, hogy ez a különleges térképtípus csak átmeneti álmat alussza és megújult formában hamarosan felébred.

Irodalom

- FODOR F.: A magyar térképírás. A „Térképészeti Közlöny” 15. számú külön füzet, I-III. kötet. Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest, 1952, 1953, 1954. 449 p.
- PAPP-VÁRY Á.: Magyarország története térképeken. Kossuth Kiadó/ Cartographia, Budapest, 2002. 279 p.

A kereszt és félhold határán (Templomok, templomromok egy 1701 évi határtérképen)

Dr. Suba János

1. Bevezetés

Az 1683-1699 között lezajlott török-osztrák háború, amely alapvetően változtatta meg a Duna medence erőviszonyait¹, a Karlócai békével ért véget.² Az 1699. január 26-án aláírt békeszerződés csak nagy vonalakban rögzített a határokat.³ A békeszerződés értelmezését és annak terepi kitűzését két bizottság végezte el, egy török és egy osztrák,⁴ amely a határkitűzést szempontjából- a határkitűzés elvei, egymás közt felosztott munkafolyamatok alapján - egy bizottságnak számít. A munkafolyamatot nézve a két bizottság pénzügyi megfontolások, alapján külön – külön dolgozott. A határkijelölés a két birodalom között azért volt nagy jelentőségű, mert az eddigi évszázadok óta létező „végvidéket” „határzónát” felszámolta. A terepen kijelölte és láthatóvá tette a határvonalat,⁵ először az érintett országok, birodalmak között.

1 A megváltozott geopolitikai helyzetre lásd: CSÜLLÖG G.: Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, pp. 268-273. CSÜLLÖG G.: A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 2010. pp. 29-37. CSÜLLÖG G.: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen, 2007 p. 147.

2 A Karlócai békéről lásd: ACSÁDY Ignác. A Karloviczi béke története 1699. Bp. 1899. SZITA L. - SEEWANN, G.: A karlócai béke és Európa. (Okmánytár) Pécs. 1999.

3 A békeszerződés szövegére lásd: KATONA ISTVÁN: *Historia critica Regnum Hungariae*. Buda.1805. 106-125.

4 A témát F. MOLNÁR MÓNIKA: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699-1701) PhD. doktori értekezése dolgozta fel, történelmi szempontból 2008-ban.

5 A határról, határkijelölésről, a határ fogalmának alakulásáról történelmi összefüggésben lásd: SUBA J.: A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: *Régiók a Kárpát-medencén innen és túl*. (szerk.: Gulyás László). Eötvös József Főiskola. 439-443.p. Baja. 2007. SUBA J.: Az államhatár fogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban In: *Az Integrálódó Európa politikai földrajza* III. magyar politikai földrajzi konferencia Pécs, 2002. november 7-8. (szerk.: Reményi Péter PTE TTK FI. Pécs. 2004. 125-129. p. SUBA J.: Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása In: *Geographia generalis et specialis* Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József, Demeter Gábor) pp. 381-386.

Az osztrák bizottság vezetője Luigi Ferdinando Marsigli⁶ volt, aki szakértőként is aktívan részt vett a tárgyalásokon. Marsigli térképészeti vonatkozású munkásságát a szakirodalom már ismeri.⁷ Térképeinek elemzésével azonban még adós. Marsigli kíséretéhez tartoztak térképészek, rajzolók, akik a jelentések mellé vázlatokat, térképeket készítettek. A legtöbb térképet a Marsigli instrukciói alapján a tárgyalt időszakban Johan Christoph Müller Nürnbergi kartográfus rajzolta.⁸

Dolgozatunk témája –terjedelmi korlátok miatt – a határkijelölés során készült térképmű ismertetésére korlátozódik, amelyet a térkép és a címben említett szakrális épületek felől vizsgálunk meg.

2. határtérkép

Jelen esetünkben az első határtérképek⁹ egyikéről beszélhetünk, amely a tematikus térképek szakmai kritériumainak megfelel. Jelentőségét tekintve egyenrangú a trianoni határok térképeivel. Ugyan úgy, mint a Karlócai békeszerződés a Trianoni diktátummal, hiszen több mint két évszázadon át biztosította az Osztrák birodalom (benne Magyarország) határát.

2.1. A térképmű

A 42 darabból álló térképművet másolatban a Hadtörténeti Térképtár a B.IX. c. 634. jelzeten őrzi.¹⁰ Jelzete megegyezik a Bécsi hadilevéltár jelzetével. A

6 Marsigli-ről szóló bibliográfiát KISARI BALLA György: Marsigli tábornok térképei c. könyvében (488-500.p.) gyűjtötte össze. Budapest 2005. Marsigli osztrák szolgálatban eltöltött szerepéről és munkásságának európai összefüggéseiről lásd: STOYE, J.: Marsigli's Europe. New Haven and London, 1994.

7 Marsigli szerepét a határkijelölésben és térképészeti tevékenységét DEÁK Antal András tárta fel, valamint publikálta Marsigli térképeinek katalógusát. Legteljesebben képet a *Térképek a félhold árnyékából* (Budapest 2005) CD –n levő tanulmánya nyújtja. Ugyanitt szerepel a térképeinek jegyzéke. Sok térképtörténész is foglalkozott Marsigli munkásságával. (Lásd: Marsigli bibliográfiát)

8 Müller munkásságáról és kapcsolatáról Marsiglivel lásd: DEÁK ANTAL András publikációit. *Térképek a félhold árnyékából* (Budapest 2005) CD.

9 A határtérképek - a térképek osztályozásában - a tematikus térképek csoportjába tartoznak, vagyis egy meghatározott célból egy adott szempont szerint készülnek. A tematikus térképek osztályozásában a határtérképek a történeti térképek (4.), politikatörténeti térképeinek (4.6.) a történeti határkijelölések és határfelmérések térképeit (4.6.5.) alkotják. A tematikus térképek osztályozását lásd: KLINGHAMMER I.-PAPP VÁRY Á.: Tematikus kartográfia (Bp.1980.) című jegyzetét.

10 A térképet a Hadtörténeti Térképtár 20 évvel ezelőtt Deák Antal András kérésére, többször hozatta haza Bécsből. Jelzete az eredeti bécsi jelzet maradt. B.IX. c.634. Érthetetlen, hogy miért maradt ki a *Térképek a félhold árnyékából* (Budapest 2005) CD-n található katalógusból az egész térképmű. Pontosabban az áttekintő szelvény a 236. képen szerepel. A sorozat többi bemutatásra

térképművet Marsigli utasítására J. C. Müller rajzolta. A térképtárban található szelvények többsége az eredetiről készült másolat, amely valószínűsíthető, hogy egy másik rajzoló munkája.

A kb. 850 km hosszú határvonalat két részre osztották. Bécshez (Karlócahoz) viszonyítva Dunán inneni és Dunán túli részt különböztettek meg. A kiindulási pont a Tisza torkolata. Ettől nekünk nyugatra „Ciszdanubia” a Dunán inneni (Szerémség, Horvátország, Bosznia) terület 1-24. szelvényen keresztül a Habsburg- török- velencei hármashatárig tart. A szelvények számozása jobbról balra növekszik.

A második szakasz „Transzdanúbia” (Dunántúl) Tiszától nekünk keletre (Tisza-Maros- Erdély) eső terület a 39-25. számú szelvényeken a Habsburg-török-Havasalföld hármashatáráig. A szelvények számozása szintén jobbról balra tart.

A színes kéziratos térképmű 42 szelvényből áll. 1 áttekintő térkép, 39 szelvény és két darab (térképnagyságú) jelmagyarázat van a nagy műhöz. A térképmű tájolása déli, vagyis a déli irány van fenn a mai északi irányban. Jobb oldalt nyugat, lent észak, baloldalt keleti irány található. A térképek déli tájolása a korban elfogadott volt, még a XIX. század első felében is sokszor használták.

2.1.1. Áttekintő szelvény

Az áttekintő szelvény, fekvő téglalap alakú, mérete 48,5×105,5 cm. Kettős kerettel: a külső kereten a földrajzi koordináták vannak megadva, a belső keret a térképtükör, mérete: 47,5×103,5cm. A kereten kívül található az égtájak megírása, fenn Meridiens =Dél, jobboldalt Occidens= Nyugat, lent Septentrio=Észak, baloldalt Oriens=Kelet. A mai ember számára érdekes, hogy az áttekintő szelvény jobb felső sarkában található az Adriai tenger, bal oldalt lent pedig Csongrád, Gyula városa.

Látható, hogy az ábrázolt terület lehatárolva: Északon: Csongrád - Varasd vonala, Délen: Vidin és Sebenico /Sibenik/, Keleten: Az Erdélyi Hunyad és Bulgária Vidintől keletre 5-6 órányira, Nyugaton: Károlyváros (Carlstadt) és Zára vonala.

A térkép közepén került ábrázolásra a két színnel kiemelt határvonal, amely –azon a részen ahol nem született megegyezés a határvonalról- a ki nem tűzött

kerülő 6 db térképe: 236. (I.), 237.(II.), 238.(IV.), 239. (V.), 240. (VI.), 241 (XXIX.) kép (határszakasz) nem azonos a Hadtörténeti Térképtárban lévővel. Egyedül a 200. kép (VII. szakasz), - amelyet ismeretlen okokból Deák A.A. a határfolyók térképeinél ismertet, - tűnik úgy, hogy azonos a Hadtörténeti Térképtárban lévő szelvényvel. A Térképtárban lévő szelvények jobban kidolgozottabbak, a domborzatábrázolásuk több, névrajzuk precízebb, színesebbek. Látszik, hogy több idő jutott kirajzolásukra.

részeken (Novi) táján megszakad. A határvonaltól 2-2 órányi járásra eső területet ábrázoltak.

Fent középen a kartusban szerepel a latin nyelvű címfelirat.¹¹ Alul középen szintén díszes keretben a jelmagyarázat, amely szerint a sárga szín a Császári birodalmat, a piros szín a Törököt illeti meg. A jelkulcs 9 elemből áll: Utak, Császári biztosok és a Török biztosok határkijelölő táborai. A földből vagy kőből emelt mesterséges halmok jelei, fontosabb városok, helyőrséggel megerősített helyek, falvak, vagy puszták, lerombolt és elhagyott helyek, valamint a határőrség faházai. Aláírás: Joh. Christoph. Müller, Norimbergens. fecit. (Nürnbergi Müller János Kristóf készítette).

Az áttekintő térkép méretaránya: 8 cm =10 óra lóháton, (Scala horar pio couitante). Számított méretaránya 1: 500 000.

A térképműnek van egy sárga alapszíne. Az Adriai tenger, a folyók és mocsarak zöld, a hegyek, a kartus pereme sötétszürke. A császári birodalom határa sárga, a török határ piros színű. A határkijelölő bizottságok állomáshelyei szintén sárga és piros színnel jelöltettek. Ezen az áttekintő térképen a szelvényeket határoló két vonal be van rajzolva, illetve a szelvényszám szerepel mellette. Készült egy olyan másolat is, amelynél csak a szelvényszámok vannak megírva, és a külső keret vastag fekete vonal és nem a már említett fokbeosztás szerepel rajta.

2.1.2. A határtérképek szelvényei

A határkijelölés után 1702-1703 között készült térképszelvények latin nyelvűek, méretük 49,5x62,5 cm, a térképtükör mérete 47,5x60,5 cm. A kereten fokbeosztás van. A kereten kívül szerepel az égtájak megírása. Sokszor szerepel a térkép rajzolójának szignója is.

A számolt méretarány 1: 37500. A skálán lóra van feltüntetve, (Az 1 óra felezve, illetve negyedelve van). Megegyezés értelmében a határvonaltól 2-2-órányira bejárható területet ábrázoltak, természetesen kitöltve a térképszelvényt.

11 amelynek magyar fordítása következő: Földrajzi határtérkép, amely az Osztrák és Török császár Birodalmának az áldott Karlócai békében megállapított., és mindkét birodalom biztosai által ünnepélyes helyszíni bejárása során meghatározott, részben természetes: hegyekkel, folyókkal és patakokkal, és részben mesterségesen: megfelelő helyeken felállított kövekkel és halmokkal megerősített és kitűzött határokat, - a korábbról már ismert, és régi helyükön megmaradt Erdélyt Oláhországtól és Moldovától elválasztó határokat kivéve, egy összesítő térképen mutatja, amelyen a rájuk merőlegesen behúzott vonalak és a közéjük írt számok azokat a soron következő topográfiai részlettérképeket jelölik, amelyek a területet sokkal részletesebben mutatják be. A térképek latin szövegét CSÓKA FERENC barátom fordította le, amiért itt is köszönöm a segítségét.

A 19. számú szelvény mérete eltér a többitől 49,5x92,5 cm, térképtükör mérete: 47,5x90,5 cm. Az eltérés ok, az hogy a határvonal egy U alakot ír le, ezért kellett a térképszelvény szélességét –takarékosági okokból – megváltoztatni.

A szelvények alapszíne sárga, a hegyek, szürkék, a fák fekték, a folyók és tószzerű nagyobb vízfelület zöld. A határvonal sárga, piros színnel, a települések rajzban piros színnel van jelölve. A határdombok szürkék, és feketék. A határjelek szürke és fekete színűek. A név megírás fekete.

A térképszelvények címe a kartusban latinul feltünteti a szelvény számát (Sectio) az ábrázolt terület(ek) (Szerémség, Bosznia, Horvátország, stb.) és a folyó(k) nevét.

A könnyebb kezelhetőség kedvéért a határszakasz megbontottuk. Az I. a Ciszdanubia a Dunán inneni (Szerémség, Horvátország, Bosznia) terület 1-24. szelvénye¹². A II. szakasz Transzdanúbia, Dunántúli (Tisza-Maros- Erdély) terület a 39-25. számú szelvénye.

Az áttekintőszelvény alapján, - amelyet, az érthetőség kedvéért megfordítottuk, megrajzoltuk 39 darab szelvény határolóvonalát és a számát. (1. sz. melléklet –határtérképek szelvényezése, vázlat)

2.1.3. Névrajz

A térképek legnagyobb kincse a határvonal pontos ábrázolása mellett a névrajz. Mivel a háború után készült, így nagyon sok elpusztult települést jelölnek rajta. Az I. szakasz 24 darab térképszelvényein a települések jellege és a számuk következő: összesen: 103 település, 1 tanya, 11elhagyott falu, 1 elhagyott mezőváros, 10 erőd, 4 vár, 47 őrhely, 5 sánc, 3 torony, 14 várrom, 3 rom, 7 toronyrom, 1 romos város, 19 templomrom, 1 kolostorrom, 1 görögkeleti monostor, 1 római sánc, 4 római rom. Összesen 237 db, jelölt, és megírt objektum. Az őrhelyeknél fordul az elő, hogy nem mindegyiket írták meg.

A II szakasz térképszelvényén következőket találjuk: 56 település, 42 elhagyott falu, 8 vár, 2 sánc, 1 várrom, 3 rom, 1 toronyrom, 2 városrom, 10 templomrom, 1 kolostorrom, 1 római sánc, 1 római rom, 3 görögkeleti monostor, 1 templom, 1 téглаégető, 1 raktár a Duna parton. Összesen 134 db. jelölt és megírt objektum. Az 1. és a 39. szelvény a határvonal kiindulópontja, ezért átfedés van a két szelvény között. Így kétszer szerepel rajta Szalánkemén¹³

¹² A könnyebbség kedvéért továbbiakban a szelvények számát arab számokkal adjuk meg. (SUBA J.)

¹³ Zalánkemén (korábban Szalánkemén, szerbül *Стари Сланкамен / Stari Szlankamen / Stari Slankamen*) falu Szerbiában, Vajdaságban, a Szerémségi körzetben. Újkarlócától északkeletre a Duna jobb partján a Tisza torkolatával szemben fekszik. Közigazgatásilag Ingyijához tartozik.

város romjai, és Titel település (a város rajza mindkét térképen más). Így összesen 369 megírt és ábrázolt jelkulcsi elem található a térképszelvényeken.

2.1.4. Jelkulcs

Modern értelemben vett jelkulcsról még nem beszélhetünk. Ebben a korban a kartográfia még a művészetek csoportjába is tartozott. Ezt leginkább a települések ábrázolásában lehet nyomon követni. A városokat –nagyságuktól függően - kis ábrák (szimbólumok) jelölik. Itt a tornyok, és a házak nagysága, száma jelöli a településhálózatban elfoglalt helyüket. Ez természetesen a társadalomban, a közigazgatásban elfoglalt helyükre érvényes. Elég nehéz két egyforma települést találni, (ha találunk, akkor a méretben van eltérés). A visszafoglalt területek tornyán kereszt van. A török uralom alatt lévő városok tornyait természetesen félholddal ábrázolja.

A legtöbb ábrázolt objektum: települések (városok), vár, őrhely, torony, templom, görögkeleti monostor, raktár, tanya, stb., látképszerűen van megrajzolva.

A lerombolt objektumoknál ez is látványos, mert torony nélkül, romosan került lerajzolásra: lerombolt város, várrom, rom, toronyrom, templomrom, kolostorrom, római romok. A szimbólumok színe piros, az ókori romok fekete színű. Egyedül az elhagyott falu van jelkulcsszerűen (körben egy pont) fekete színnel ábrázolva.

3. Szakrális épületek jelölése

3.1. Monostorok, templomok

Vizsgálódásunk szempontja a vallási építmények jelölése, osztályozása. Ez is kifinomult, nem csak a jelentősége miatt, hanem mert a két vallás találkozási pontja is a határ. Kolostor, monostor,¹⁴ templom külön jelölve, ott ahol tudták a templom nevét feltüntették.

2. sz. melléklet A Ciszdanubiai szakasz térképein szereplő egyházi objektumok

14 A kolostor és a monostor elnevezést egyaránt használják. A latin és görög eredetű elnevezések a keleti és nyugati egyház szétválásával magyarázhatóak. A monostor a monasztikus rendek templommal egybeépített, kötött rendszer telepe, amely a rend tagjainak élethez szükségeseket: szállás, étkezés, ima, önellátó ipar, gazdálkodás - hivatott kiszolgálni. A kolostor csak szerzetesi szállásépület, melyhez templom is csatlakozhat (nem fontos egybe építeni), de nem tartalmaz komplett kiszolgáló egységet. ENGEL, P.- KRISTÓ G Y.- MAKK, F.: Korai Magyar Történeti Lexikon, IX-XIV.sz. Akadémia Budapest 1994.

3. sz. melléklet A transzdanubiai szakasz térképein szereplő egyházi objektumok

A térképszelvényeken hét darab épen maradt egyházi építmény található. Ebből négy az ortodox (görögkeleti)¹⁵ valláshoz köthető. A leghíresebb a Krusedol-i¹⁶ monostor, amely a 2. szelvényen Grusedol névrajzzal van megírva. A leghíresebb szerb metropolitát¹⁷ Csernojevics Arzént a Krusedol kolostorban temették el. Halálát követően a metropolitai székhely a Krusedol kolostor lett, egészen 1718-ig, amikor is a törökök betörték Szerémségbe, és felgyújtották a kolostort. Ezért 1718-tól a metropolita áttette székhelyét Karlócára¹⁸. A Karlóca melletti monostor is ábrázolva van a térképen (39. szelvény)

A Perjámosi¹⁹ monostor is jelölve van (33. szelvény) Pestin monaster Grecum megírással. A Hodosi²⁰ monostort is ábrázolták (32. szelvény). A

15 „azért nem vállaljuk a”görög keleti” jelzőt, mert diszkrimináló, és ugyanakkor semmiféle tekintetben nem fejezi ki Egyházunk és hitünk jellegét, sőt éppen ellenkezőleg, elködösíti, eltünteti azt.” – Berki Feriz (szerk.): Az orthodox kereszténység Budapest, Magyar Orthodox Adminisztrátúra, 1984. 14.p.

16 Krušedol Prnjavor (*Крушедол Прњавор*) település Szerbiában, a Vajdaságban, a Szerémségi körzetben, Úrög községben.

17 Metropolita a 17–18. században az ortodox szerb keresztényeknél az egyházmegyék érseke és a pátriárka között elhelyezkedő egyházi méltóság.

18 Karlóca (rég magyar neve *Karom*, szerbül *Сремски Карловци / Sremski Karlovci*, horvátul *Srijemski Karlovci*, németül *Karlowitz*, törökül *Karlofça*) város és község most Szerbiában, a Duna jobb partján.

19 Perjámos (románul *Periam*, németül *Perjamosch*), ma község Romániában Temes megyében. Nagyszentmiklóstól 20 km-re keletre az Aranka-patak bal partján. Neve a latin *Priamus* személynévből ered. 1333-ban *Priamus* néven volt említve. Perjámos a középkorban már mezőváros lehetett. 1333-ban már három papja is volt, ami népes településre utal.

20 Hodos görögkeleti monostor mellett alakult ki Óbodrog (románul: *Bodrogu Vechi*, szerbül: Стари Бодрог) falu, Aradtól 12 km-re, nyugatra, a Maros jobb partján, de mára elnéptelenedett. A kolostor 1843-ig a Maros szigetén állt, akkor az áradásokat követő szabályozásnak köszönhetően a jobb partra került. Első, bencés kolostorát III. Béla 1405-ös másolatban fennmaradt, 1177-es oklevele említi először, *Hodust* alakban. 1233-ból azt is tudjuk, hogy sötömbök formájában rendszeres királyi adományban részesült. Védőszentje 1278-ban Péter apostol, patrónusa Pál szörényi bán volt. Mivel 1293-ban már nem létezett, feltételezik, hogy a kunok lázadása idején pusztult el. A második, immár ortodox kolostor alapításának idejét nem ismerjük. A szerb egyházi hagyomány szerint Jaksics Demeter alapította 1498-ban, de 1775-ben egy hivatalos jelentés alapítását Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejére teszi, templomát pedig a szerbiai stílárís párhuzamok alapján a 15. század első felében építhették. Külső északi falán a 19. század végén még látható volt egy, az 1523-as évre utaló felirat. A kolostor előbb *Bodrog* (*Bodruch*, 1422), majd az első kolostor *Hodosmonostora* neve után, 1784-től *Hodos-Bodrog* néven vált ismertté, és románul máig ezt a nevet viseli. Több évszázadon át szerb kalugyerek lakták, 1567-ben két szerzetest írtak össze benne. 1716-ban Savoyai Jenő erődde alakította. Ötven éven keresztül császári csapatok állomásoztak benne. 1766-ban adták vissza a funkcióját veszített erődöt a szerzeteseknek. 1774-ben 696 hold szántóföld, 626 hold erdő és 441 juh tartozott hozzá. Az 1900-as években a román ortodox egyház egyetlen kolostora volt a szűkebb Magyarország területén, mert a Bánát románok lakta

kolostor régi, háromkaréjos alaprajzú temploma valószínűleg a 15. század első felében épült. Belsejét a Nikodém diakónus által 1658-ban készített freskók díszítik.²¹

A 15. szelvényen találunk egy monostort megnevezés nélkül. Az Una folyótól északra Dobretintől²² délnyugatra.

A katolikus templomok közül kettő templom maradt épségben. A Ciszdanubiai területen a Zrin²³ várától délre fekvő Szent Katalin templom (14 szelvény). A másik templom a Röszkétől délnyugatra lévő Szent Péter templom (34. szelvény).

3.2. templomromok.

A legtöbb szám szerint 28 darab templomrom van ábrázolva, ebből 1 alaprajzszerűen. A Szerémségben Satrinca (Tsattrinatz)²⁴ településtől keletre az új határvonal mellett Templum liqneum dectructam megírással szerepel.

Brod²⁵ várostól északra a Szent Antal templom romjait jelölik (9. szelvény). A14 szelvényen található a legtöbb templom rom. Az Una²⁶ folyó partján Uncani és Zrin körzetében. Uncani településtől délre a Szent Péter és a Szent kereszt templom romjai találhatóak. Divusa településtől északra a Szent Katalin templom romjai voltak. Zrin várától északra a Szent Mária templom, keletre a Precsai templom romjait jelölték. Pedalj várának romjaitól keletre Goritzka rom templomát jelölték. A 15. szelvényen a Dobrinai templom romját rajzolták le.

A 18. szelvényen Kremen falutól keletre található a Szent Miklós templom romjai, Rudenitze (Rudice) falunál is jelöltek egy templomromot, Kapilju

részén fekvő kolostorok a szerb ortodox egyházhoz tartoztak. 1914-ben öt, a 2000-es években 25 szerzetes lakta. A falut az 1970-es és 1975-ös áradást követően hagyta el lakossága.

21 amelyeket 2009–2010-ben restauráltak. A templomot az 1900-as évekig három oldalról emeletes épületek vették körül. Mai lakó- és fogadóépületei akkor épültek.

22 Donji Dobretin, falu Horvátországban Sziszek-Moslavina megyében Dvori járásban.

23 Zrin (horvátul *Zrin*) falu Horvátországban Sziszek-Moslavina megyében. Dvortól 13km-re északra a Zrinska gora hegységben fekszik. Közigazgatásilag Dvorhoz tartozik.

24 Tsattrinatz Satrinsi, Satrinca (szerbül *Шатринци / Šatrinci*) a Szerémségi körzetben. Ürög községben fekszik, Ürögtől közúton mintegy 12 km-re, délnyugatra.

25 Bród, régi magyar nevén Nagyrév (horvátul: *Slavonski Brod*). A város a Brodsko brdo domb és a Száva folyó között fontos utak kereszteződésében fekszik, a Száva folyó északi partján, stratégiai szempontból fontos átkelőhelyen a Bosznia-Hercegovina területén található Bosanski Brod felé. 1715 és 1780 között a határ védelmére a habsburgok erődítmény építtetett a Száva partjára.

26 Az Una folyó Bosznia-Hercegovina és Horvátország területén, a Száva jobb oldali mellékfolyója. A folyó Horvátországban, Donji Lapacnál ered, és Jasenovacnál torkollik a Szávába. Hossza 212km, vízgyűjtő területe 10 400 km². Két hosszabb szakaszon is határfolyó e két ország között. Akkor is az volt, sőt ezen a szakaszon nem tudták kijelölni a határt, mert nem tudtak megegyezni róla.

falunál is van egy romábrázolás, valamint Szluin²⁷ (Slunj) tól nyugatra jelölték a Szent Mária templom romját.

A 19. szelvényen a következő romokat találjuk: Dresnik²⁸ rom erődjétől északra található a Nedela templom romjai. Ettől északra található Rakovica²⁹ templomának romja. Tersatz (Trzac) várostól keletre található egy templomrom. A 21 és 22. szelvényeken egy-egy név nélküli templom romjának rajzát találjuk.

A transzdanubiai szakaszon a következő templomromok találhatóak. A z általunk kezdőnek jelölt 39. szelvényen a Karlócai templom romját láthatjuk. Szeged körül (35. szelvényen) a Röszei templomromot és a Szent Iváni templom romját találjuk.³⁰ A Maros mellett találjuk a legtöbb templomromot. A 34. szelvényen Makótól nyugatra találjuk a Kiszombori templom³¹ romját és a Maros egyik kanyarulatában egy név nélküli templomot. Maros mentén találjuk a darnai (Deszki) és a tempesi templomromot. A 33. szelvényen az Egresi³² templomromja látható.

27 Szluin (horvátul *Slunj*) Károlyvárostól 50 km-re délkeletre a Slunjčica és a Korana folyók találkozásánál a Plitvicei tavakhoz vezető út mentén fekszik. Szluin vára Károlyváros elővára lett. A Slunjčica túloldalán a vár védelmében ferences kolostor is épült, melyet 1582-ben a török, miután a várat bevenni nem tudta a várossal együtt elpusztított. Elképzelhető, hogy ezt az épületet ábrázolták.

28 Dresznik vára, Kapela-hegység északi lejtőinek legnagyobb és legjelentősebb vára, a Plitvicei tavak felé vezető északkeleti hágónál, a Korana folyó szurdoka fölé magasodó meredek sziklacsúcson van. 1683-ban egy rövid időre az osztrákok visszafoglalták, majd 1697-ben felgyújtották. Az 1699-es karlócai béke a török kezén hagyta.

29 Rakovica község Károlyvárostól 56km-re délre, a Kordun területén, a Zágrábot Splittel összekötő 1-es számú főút mellett fekszik, most is határos Bosznia-Hercegovinával. A Rakovica Szent Ilona plébánia már a középkorban is létezett, első említése 1557-ben történt. A 17. században a község területe lakatlan erdővel benőtt terület volt.

30 A középkorban a Tisza és a Maros árterének hatalmas ingoványaiból a Szőregi löszháttól délre két letelepedésre alkalmas magaslat (sziget) emelkedett ki. Ezeket alakult ki Szentiván falu. Első említése 1411-ből *Zenth Iwan* alakban maradt fenn. 1561-ben már különbséget tettek Belsőszentiván és Külsőszentiván között: ez megfeleltetett a két dombnak. Nevét templomáról kapta. A 17. század második felében a település elpusztult. A 18. század eleji birtokösszeírásban már, mint a csanádi püspök pusztája szerepelt.

31 Elképzelhető, hogy ez a 11-12. századi rotundát, körtemplomot ábrázolja (kívül kör, belül hat karéjos templom). A török időkben 1595-ban mecsetté alakították a templomot. A körtemplomhoz 1776-ban hosszházas templomhajót, majd 1910-ben nagyméretű hajót építettek, a körtemplom ezek szentélye volt, de az 1975-83 közötti régészeti feltárás során a körtemplomot levalasztották a Nagyboldogasszony templomról, így a körtemplomot eredeti szépségében láthatjuk.

32 Egres (románul *Igriș*) falu Maros mellett, Ócsanád és Újszentpéter között Romániában. 1179-ben az itt lévő Egresi ciszterci monostort említette egy oklevél, melyet III. Béla alapított és Franciaországból, Pontigny szerzetesei népesítették be. 1500-ban II. Ulászló király az országgyűlés határozatával és a pápa beleegyezésével az egresi monostor és apátság birtokait Csáki Miklós csanádi püspöknek adományozta, mire a ciszterciták a monostort elhagyták. Oláh Miklós 1536-ban kelt művében Egresről, mint nevezetes helységről megemlékezik, de a monostorról már nem tesz említést. Az egresi cisztercita monostor az idők során elpusztult, de

A 32. szelvényen a már említett Hodosi görögleleti monostorral átellenben (jelkulcsszerűen) jelölték és írták meg a Bodrog falut és az elhagyott monostort. Az utolsó templomrom a Vámai³³ ábrázolása.

Az egyházi romoknál még megemlíthetjük a Csanádi püspökség székhelyének,³⁴ illetve romjainak alaprajzszerű ábrázolását, és Csanad arx paco pacis, destructum megírását.

4. Befejezés

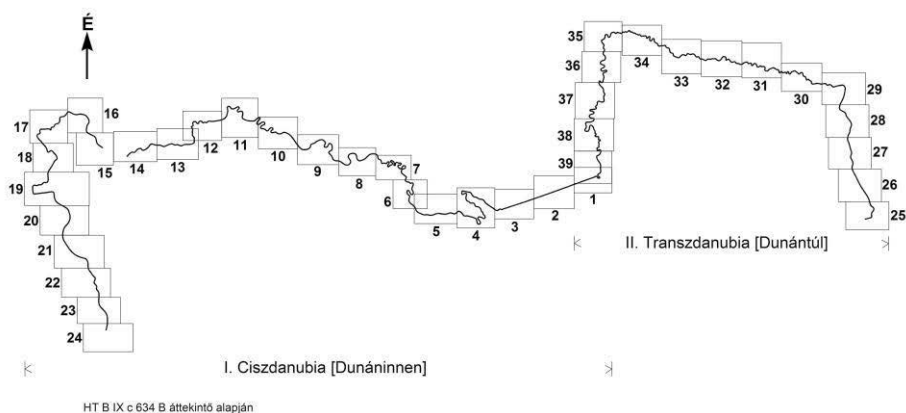
A Marsigli irányításával készült térképmű a magasan a kor térképészeti-technikai színvonalán áll. Az európai kartográfia történetében először készült, ilyen hosszú határszakaszról, ennyire részletes, speciális tematikus térképmű, ilyen rövid idő alatt. A térképen található információk, a határsáv történeti földrajzi adatainak tárházát jelenti a kutatóknak, amelyből most az egyháztörténeti vonatkozásokat emeltük ki.

romjai még a 20. század elején is láthatók voltak. A török 1551-ben vette be Egrest és „széthányatták” az erődítéseket. A monostor köveinek egy részét Csanád várának erődítéséhez hordhatták el. A monostor után a falu is elpusztult, az 1561. évi török adóösszeírás is így említi.

33 Váma, Vinyest. Arad vármegye, máriaradnai járásában Halalis és Soborsin (Savarsin) között. Ma *Savarsin*.

34 Ócsanád (1899-ig *Németcsanád*, régi neve *Marosvár*, románul: *Cenadu Vechi*, németül: *Deutsch-Tschanad*, latinul *Chanadinum*) Nagycsanád része a mai Romániában, Temes megyében. Egykori Marosvár, ahol Ajtony vezér építtetett magának várat, és görög szertartású monostort. A 10. Püspökséget itt szervezte meg Gellért püspök. A törökök harc nélkül foglalták el, 1685-ben szabadult fel. A várat 1699-ben a karlócai béke értelmében lerombolták. Helyén ma a római katolikus templom áll, előtte Szent Gellért szobrával.

Melléletek

1. sz. melléklet –határtérképek szelvényezése, vázlat

2. sz. melléklet A Ciszdanubiai szakasz térképein szereplő egyházi objektumok

szelvényszám	(település) térképi neve	település melletti megírás	magyarul (település jellege)	település későbbi magyar neve	Ország
o2	Grossunot	Monasterium Grac. Kalugierienum	Görögkeleti monostor	Krusedol	MO
o2	Tsatrinatz mellett	templum liqneum deconstructam	templomrom	Satrinsi	MO
o9	Brod mellett	S. Antony templi rudera	Szent Antal templomromja	Brod	MO
14	Uncsan-tól É-ra	S. Petri templi rudera	templomrom	Uncani	To Cr
14	Uncsan-tól É-ra	S. Cucis templi rudera	templomrom	Uncani	To Cr
14	Dibuta-tól Dk-re	S. Catharina templum	templom	Divusa	MO
14	Zerin-től É-re	S. Catharina templi rudera	templomrom	Zrin	MO
14	Zerin-től D-re	S. Maria templi rudera	templomrom	Zrin	MO
14	Zerin-től K-re	Precsa templi rudera	templomrom	Zrin	MO
14	Pedlevitztól ny-ra	Goritzka templi rudera	Dobretin templomrom	Pedalj	MO
15	Dobratin-tól ÉNY-ra az Una partján	monastery rudera	kolostorom		

15	Dobrina	templi rudera	templomrom		TO Co
18	Rudenitze	templi rudera	templomrom	Rudice	MO
18	Krement-től K-re	S. Nicolai templi rudera	templomrom	G. Kremen	MO
18	Sluint-től K-re	S. Maria templi rudera	templomrom	Slunj	MO
18	Kryslie	Kyrsлие templi rudera	templomrom	Kapilju	To Cr
19	Dresnik-től DK-re	templi rudera	templomrom	Dresnik Grad	To Cr
19	Nedela	templi rudera	templomrom		To Cr
19	Rakovitza	templi rudera	templomrom	Rakovica	Mo
19	Tersatz	templi rudera	templomrom	Trzac	Mo cr
21		templi rudera	templomrom		To Szerbia
22		templi rudera	templomrom		To Szerbia

3. sz. melléklet A transzdanubiai szakasz térképein szereplő egyházi objektumok

szelvénytípus	(település) térképi neve	névmegírása	magyarul, (település jellege)	magyar neve	ország
39	Carlovitz	monasterium	monostor	Karlóca	MO
39	Carlovitz	templi rudera	Templomrom	Karlóca	MO
35	Szeged-től É-ra	Szent Iván templi rudera	templomrom	Ószentiván	Bánát
35	Reska -tól É-ra	Szent Peter temp.	templom		MO
35		Reska templi rudera	templomrom	Röske	MO
34	Sombor-tól ÉNY- ra	templi rudera	templomrom		MO
34	Sombor	templi rudera	templomrom	Kiszombor	Bánát
34	Tempes	Tempes templi rudera	templomrom		MO
34	Darna	darna templi rudera	templomrom	Deszk	Bánát
34	Csanád	arx paco pacis, destructum	várrom	Törökcsanád	Bánát
33	Pestin	monaster Grecum	görögkeleti monostor	Perjámos	Bánát
33	Egris	Egris templi rudera	templomrom	Egres	Bánát
32	Hodos	monaster grac	görögkeleti monostor	Óbodrog	MO
32	Bodrog	pag.et monaster	falu+elhagyott monostor	Újbodrog	Bánát
30	Vama	templi ruder	templomrom	Vinyest	MO

Egyházi központjaink településmorfológiája

Dr. Csapó Tamás – Dr. Lenner Tibor

Bevezetés

A tanulmány a hazai történelmi egyházak érseki, vagy püspöki székhelyeinek arculatával és szerkezetével foglalkozik. Legfőbb célul azt tűztük ki, hogy megvizsgáljuk, hatott-e ez a tény, és ha igen, miképp, a városok korábbi és mai településmorfológiájára. A négy magyar történelmi egyház közül az izraelitával nem foglalkoztunk, mivel nem rendelkezett/renderkezik olyan kiépült intézményrendszerrel, mint a másik három. A kutatást elvileg az I. István által létrehozott püspökségektől, vagyis 1001-től folytattuk napjainkig, de a korai századokból rendkívül kevés és bizonytalan információk álltak rendelkezésünkre. A tanulmány vezérfonala kronológiai.

Nem kevés problémát okozott a városok kiválasztása. Napjainkban négy római katolikus főegyházmegyében 12 egyházmegye van, melyeknek 15 város a központja (három egyházmegyének két központja is van). A Szeged-Csanádi és a Kaposvári egyházmegyék központjaival (Szeged, Kaposvár) nem foglalkoztunk, mert mindkettő fiatal (1938, illetve 1993), a városok morfológiájára a püspökség csekély hatással volt. A három társ központtal rendelkező egyházmegyénél csak a főközpontot vettük figyelembe, Budapestet, Kecskemétet és Nyíregyházát nem. A református vallás négy egyházkerületének központjai közül csak Debrecennel és Pápával foglalkoztunk, Budapesttel eleve nem (a többi egyháznál sem), Miskolccal pedig azért nem, mert egyrészt fiatal székhely, másrészt megosztja funkcióját Sárospatakkal. Az evangélikus egyház három kerületre tagolódik hazánkban. Ebből kettőnek Budapest a központja, ezért mi csak a nyugati kerület székhelyét (Győr) vizsgáltuk. Vagyis az átfedéseket is figyelembe véve kutatásunk 11 városra (Debrecen, Esztergom, Eger, Győr, Kalocsa, Pápa, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely, Vác, Veszprém) terjedt ki.

1. Egyházi központjaink településfejlődésének történeti földrajzi vonatkozásai a középkorban

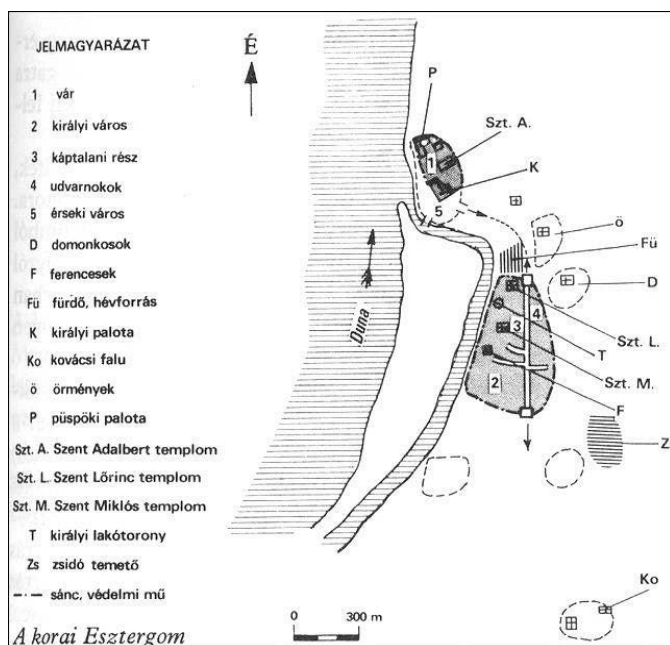
Településrendszerünk kialakulására és fejlődésére több-kevesebb intenzitással számos történeti vonatkozású tényező hatott. Ezek közül témánk szempontjából sajátos jelentősége volt a kereszténység felvételének. Szent István egyházszervező munkájának eredményeképpen a kiépülő egyházi intézményrendszer – püspöki székhelyek, templomos helyek – a településhierarchia különböző szintjeire volt fejlesztő hatással (*Gyenezse* –

Lovász – Tóth 2011). A magyar településrendszernek térbeli keretet adó Kárpát-medencében a Szent István király által alapított tíz püspökség közül négy a Dunától nyugatra, kettő, Kalocsa és Vác a Duna vonalán feküdt, míg négy a keleti országrészek lelki gondozását szervezte. A Szent László és Kálmán királyok alapította zágrábi és nyitrai püspökségek is a nyugati országrészen voltak, ami azzal hozható összefüggésbe, hogy a Duna észak-déli folyásától nyugatra az ország népsűrűsége nagyobb volt (*Kubinyi 1996*). A formálódó településhierarchiára hasonló hatást gyakorolt a közigazgatási rendszer kialakítása, a megyerendszer megszervezése is, hiszen az esetenként összefonódott az egyházi hierarchia kiépítésével.

A középkori egyházi székhelyek arculatáról nagyon kevés információnk van. Akkori városaink csekély lélekszámúak és kicsiny kiterjedésűek voltak. Népségük többnyire 1-3 ezer fő között volt, néhány város érte el a 4-5 ezer főt. A lakosságnak közel harmada valamilyen formában kötődött a püspökséghez. Sokan szolgálták közvetlenül az Istent (papok, kispapok, szerzetesek, apácák, kanonokok, hivatalnokok és egyéb írástudók), de sokan voltak a vezetőket kiszolgáló és védő katonák, cselédek és különböző szolgák is. A püspöki székhelyek többsége már a 14. század végén városfallal volt körülvéve, így a települések beépítése sűrű volt. A fő egyházi épületeket és a vezető tisztségviselőket (püspök, nagyprépost, kisprépost, kanonokok) palotáit, házáit, hogy kiemelkedjenek a többiek közül és, hogy mutassák az egyház és Isten földi helytartóinak hatalmát, többnyire nagy alapterület és vertikális tagozódás jellemezte. Bár nagyon kevés hiteles ábrázolás maradt fent, de a középkori egyházi központok arculata minden bizonnyal jóval városiasabb volt, mint a többi településé.

Korai városaink szerkezetéről viszonylag keveset tudunk, de az alaprajzkutatás eddigi adatai alapján két típus képezhető belőlük. Az egyik típus a vár és a lábánál húzódó elővárosi részek együttese, a másik típus pedig a több településből álló halmaz. Utóbbinál nem épült vár, vagy ha volt is, nem bírt meghatározó szereppel a településszerkezetre. A püspöki székhelyek közül az első csoportba tartozott Győr, Nyitra és Vác (*Granasztói 1980*). Ezek kétpólusú városok voltak: a vár kisebb halmon helyezkedett el, alatta húzódott a váralja települése. A vár, mint világi központ belsejében oltalomra talált a püspöki palota és a templom is. Erre példa Győr. Győrben a kora középkori vár két részre tagolódott a város felszínéből alig néhány méterrel kiemelkedő Káptalandombon: belső várra és külső várra. A belső, kis területű, fellegrvár jellegű rész töltötte be a Püspökvár szerepét. A külső vár pedig az ispáni vár volt a székesegyházzal. A vár és a váralja településszerkezetét a vízfolyásokat követő hosszú, keskeny szabálytalan vonalú utcák és a sugárirányú szűk közök határozták meg. A kora középkori Győr településszerkezete tehát kettős maggal indult (*Csapó – Kozma – Lenner 2015*). Vác település-fejlődésében is kimutatható kezdetektől fogva az egyházi központi szerepkör hatása. A mindenkori püspök egyben a település földesura is volt, ami erős befolyást

biztosított számára a városépítés szabályozására. A püspöki központ, a főpapi udvartartás így nagy hatással volt a város építészetére, kézműiparára, intézményeinek fejlődésére egyaránt. A város középkori magja a váci vár, a belváros déli részén, egy kiemelkedő vízparti részen épült erődítmény volt. Géza király később ide építtette a székesegyházat. A tatárjárás idején a vártemplom és a környező püspöki központ épületei elpusztultak. Az ezután érkező dél-német telepesek a mai főtér környékén települtek le, itt építették fel a plébániatemplomot, intézményeiket, lakóházaikat. Székesfehérvár és Esztergom átmeneti alakzatnak számított abból a szempontból, hogy többpólusú városként épültek fel. Fehérváron a korai királyi vár és palota, valamint a prépostság fallal védett épületegyüttese körül (benne a királyi bazilikával) három település épült ki. Esztergom magja három településrészből állt, ezeket vár- és városfalak, árkok védték. A három megerősített településrész közül az egyik a királyi, majd érseki vár volt a Várhegyen, a másik pedig a Várhegy és a Duna közötti Víziváros (vagy az érsek városa). A harmadik rész, a királyi város a Várhegytől mintegy 300 méterrel DK-re, a Kis-Duna-ág partján épült ki (1. ábra). Ezt az erődített településmagot kisebb-nagyobb városrészek, települések halmaza övezte. A középkori Esztergom tehát a hármas tagolású városmagból, és a különböző birtokosok tulajdonában lévő, egymással általában összeépült, ám különböző jogállású városrészek együtteséből állt (Lenner - Csapó 2015).

1. ábra: A középkori Esztergom
 Forrás: Zolnay L. (2007).

A várral rendelkező városmagokat később egész településközség ölelte körül. Ilyen szorosan kiépülő településhalmaz vette körül egyházi központjaink közül Győr, Esztergom, Fehérvár és Veszprém központját. Veszprémben a meredek lejtőjű Várhegy észak felé kiugró sziklafoka ideálisan védhető magaslatnak bizonyult, ide épült a vár, benne a két hatalmi centrum, a püspöki székhely és a várispánság központjával. A vár hosszanti irányára, mint tengelyre települt a későbbi váralja települések láncolata. Veszprém településszerkezetének a kora középkorra visszavezethető jellegzetessége pontosan az tehát, hogy a belvárosi utcái igazodnak a változó terepszint magassághoz, sok a szűk, meredek, kissé töredezett vonalvezetésű utcája (Lenner 2012). Itt jegyezzük meg, hogy Kalocsának, a magyarországi katolikus egyház második számú központjának nem volt városi rangja, a mezőváros földesura a mindenkori kalocsai érsek volt. A székesegyház mellett épült fel az érsek rezidenciája, a földsáncokkal körülvett kalocsai vár a 11. század elején. A település egyenetlen középkori fejlődése ellenére (az egyházmegye jobb kormányozhatósága érdekében a kalocsai érsek gyakrabban tartózkodtak a középkorban, Bácsban, mint a kalocsai székhelyükön) itt működött a teológiai líceum, a legkorábbi ismert oklevelet kiállító kalocsai káptalan és a káptalani iskola. A középkori Kalocsa nagyjából a mai belváros területén feküdt. Területe a mai érseki kastély helyén álló vártól a Malatin, illetve Obermayer térig terjedt. Nyugaton a Vajas, keleten a Kígyós vízfolyás határolta. A középkori mezőváros északi részén, a mai Belvárosi Általános Iskola vonaláig egyházi épületek voltak: a vár, főszékesegyház, a városi plébániatemplom, körülötte a temetővel és egyéb egyházi célokat szolgáló épületekkel. A település déli részén épült ki a polgárvas.

A püspöki városok másik csoportját a „vár nélküli” városok közé sorolhatjuk. Pécsen a püspöki központ és a többi városrész között nagy volt a távolság. A dóm és a püspöki palota északnyugaton az antik Sopianae város keresztény temetője felett épült. A tulajdonképpeni város, vagyis a világi település az egyházi központtól délkeletre alakult ki. Fejlődésében, szerkezetének formálásában nagy szerepet játszottak a gócpontként funkcionáló plébániák és más egyházi intézmények. A plébániák egyházközségi alapon fogták egybe egy adott terület lakosságát, ami a népesség tömörülését segítette elő az intézmények közelében. (Gyenisze 2009). A püspökség a 12. században sánccal vette magát körül, amivel különállását hangsúlyozta a többi településtől, noha továbbra is a földesuruk maradt.

Egyértelműen kijelenthető, hogy a török hódítás előtti évszázadokban a püspöki székhelyek virágkorukat élték, bennük városias arculattal több tucatnyi egyházi funkciójú köz- és magán épület volt, különösen azt követően, hogy megtelepedtek a városokban a különböző (ferences, ciszterci, piarista, jezsuita, pálos stb.) rendek és sorra építették fel templomaikat, kolostoraikat, rendházaikat és egyéb intézményeiket.

2. Pusztulás a török hódítás alatt

A 16. század közepére Győr kivételével a középkori püspöki székhelyek török uralom alá estek. Emiatt a püspök és hivatala elköltözött biztonságos vidékre, többnyire a Felvidékre. Az egyházi épületek egy része elpusztult, többet a törökök más funkcióra hasznosították. A pusztulás mértékét alapvetően az befolyásolta, hogy az adott város kapott-e török igazgatási szerepkört, vagy sem. Esztergom, Pécs és Székesfehérvár szandzsák székhely, míg Eger vilajet központja volt a török hódítás alatt, gazdaságukat pezsgő ipar és kereskedelem jellemezte, a korábbi egyházi épületeik más szerepkörrel ugyan, de megmaradtak. Ezzel szemben Kalocsa, Veszprém és Vác nem volt török igazgatási központ, épületállományuk a városokkal együtt csaknem teljesen elpusztult, a városok elnéptelenedtek.

Egészen másként alakult Győr és Debrecen fejlődése. A közös bennük az, hogy mindkét város megmenekült a török hódítástól, fejlődésük folyamatos, ám a közeli harcok miatt lassú volt. Győr helyzetét alapvetően befolyásolta az, hogy a város a 15. század végétől egészen 1743-ig püspöki hűbér alá került. E tény meghatározta fejlődését, a püspök (földesúr) elképzelése szerint alakult a város arculata, szerkezete. A 16. század közepére jött létre a városfallal körbevett mai történelmi városmag szabályos sakktáblás szerkezete. A 17. században a város három részből állt. A Káptalandombon volt a püspöki város, benne új püspökvárral és székesegyházzal, valamint számos egyházi köz- és magánépülettel. Az óvárostól keletre volt a belváros, a jogaitól nagyrészt megfosztott polgárváros, míg a Rába bal partján a 16. században kialakított Újváros. Ez utóbbiban éltek az iparosok, kereskedők és a más vallásúak, köztük legnagyobb számban lévő evangélikusok.

Debrecen a 16. század közepéig nem volt püspöki székhely. 1536-tól azonban hazánk legelső és mindmáig legjelentősebb református központjává, a Tiszántúli Egyházkerület püspöki székhelyévé vált. Ráadásul már 1361-től mezővárosi, majd 1693-tól szabad királyi városi rangot kapott. Várral soha sem rendelkezett, de erős városfal védte a települést. Kiepült a 16. század végére a Nagytemplom környékén a református egyházi központ, de sokkal kevesebb igazgatási és hatalmi szerepkörrel, ám jóval több oktatási és kulturális intézménnyel. Ám ez nem különült el oly mértékben a délre lévő polgárvárostól, mint a katolikus püspöki székhelyek esetében, mivel a város polgárai sosem voltak a püspök hűbéresei. A városfalakon belüli város két részre oszlott: északon volt a püspökváros, délen a polgárváros, melynek legdélibb részén kaptak helyet a katolikusok, nyugaton pedig a zsidónegyed.

3. Újjáépülés és az egyházi hatalom megerősödése, a 18. század elejétől a polgári közigazgatás bevezetéséig

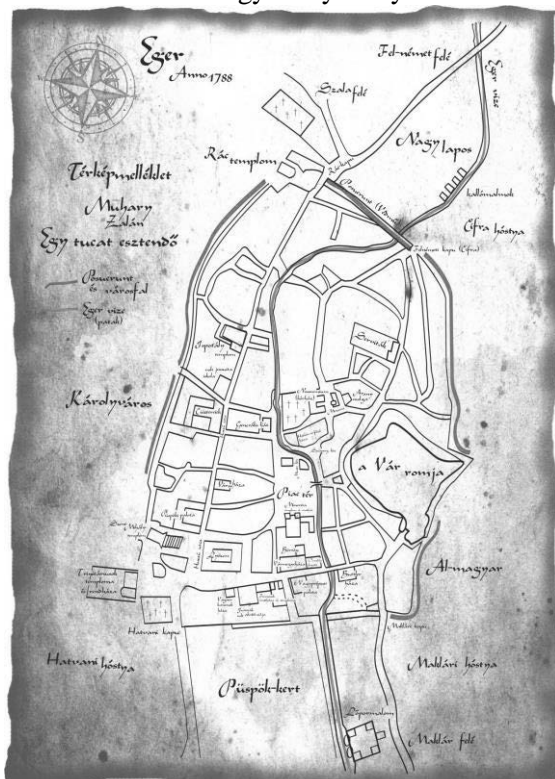
A 18. században, a török kor utáni újjáépítéssel, részben átépítéssel ezekben a városokban a városi élet térnyerése figyelhető meg. Ekkor jöttek létre a ma is

megcsodált, többé-kevésbé egységes barokk városmagok (*Szántay 2000*). Az újjáépítés az egyházi hatalom megerősödésével járt együtt, még akkor is, ha, mint Esztergom esetében, az érsek csak 1820-ban jött vissza Nagyszombatról a városba. Vácutt az újjáépítés késett, egyrészt az 1731-es tűzvész, másrészt az 1717 -1770 között elveszített püspöki rang következtében. Erősen befolyásolta, gyakran egyértelműen meghatározta a székhely városok újjáépítését és további fejlődését az, hogy az adott város a püspökök hűbéresei voltak, vagy sem. Ahol a püspök volt a hűbérúr (Győrben 1743-ig, Pécsen 1780-ig, Veszprémben 1836-ig, Egerben 1854-ig, Kalocsán, Vácott és Szombathelyen 1876-ig), ott többnyire a püspök határozta meg a város újjáépítését, mégpedig igényei és hatalmi elképzelése szerint. Ezek a városok igyekeztek megszabadulni a hűbéri uralom alól, amely vagy a szabad királyi városi ranggal lehetett, vagy megegyezéssel a város és a püspök között, mint például Egerben. A korábban szabad királyi rangot kapott városok (Debrecen 1693, Székesfehérvár 1703, Esztergom 1708) esetében hamarabb kiépültek az erőteljesebb szerepkörrel rendelkező polgár városok a történelmi városmagokon belül.

A legtöbb egyházi központban már a 18. század végére kialakult a mai városmagok zömmel barokk stílusban épített erősen városias arculata, melyeket különösen a városfallal körülvett városok esetében sűrű beépítés és vertikális tagozódás jellemezett. Sorra épültek meg – a ma már műemléki védettség alá tartozó – székesegyházak, püspöki, nagy- és kispréposti paloták, papneveldek, kanonok házak, püspöki könyvtárak és levéltárak. A 18. század során sorra telepedtek meg (ismét) a különböző rendek, s építették fel templomaikat, rendházaikat, zárdáikat, kolostoraikat, iskoláikat. Ettől kezdve lehetőségük volt a protestáns egyházaknak is kiépíteni saját épületeiket, intézményeiket, úgyhogy egy-egy püspöki székhelyen több tucatnyi (esetenként 40-50 db) egyházi funkciójú épület volt. Ezt a századot nevezhetjük az egyházak második virágkorának, az egyházi szerepkör meghatározó volt a püspöki székhelyek arculatában és funkcionális szerkezetében egyaránt. Noha Vác csak 1770-ben kapta vissza egyházmegyei szerepkörét, Székesfehérvár és Szombathely pedig 1777-ben kapott Mária Teréziától püspökségi rangot, ám mindhárom városban rendkívül gyorsan kiépült a püspöki városrész.

A 18. század végén és a 19. század első felében egyházi központjaink szerkezete hasonló volt. A városfalakon belül elkülönült a püspöki város és a polgár város, a falon kívül voltak a külvárosok, szegek és jobbágyfalvak, ahol jobbágyok, iparosok és kereskedők éltek, utóbbiak között gyakoriak voltak a protestáns és a zsidó vallásúak. Jól szemlélteti a 18. század végén készített térkép Eger szerkezetét, melyből sok következtetést lehet levonni a többi püspöki székhely vonatkozásában is. Az ábrán 20 különböző egyházi funkciójú épület és terület különböztethető meg (2. ábra). A püspöki, majd 1804-től érseki város a városfallal körülvett település nyugati-délnyugati részén volt. Keleten helyezkedett el a vár, a kettő között pedig a polgár város (Egerben a püspök

megegyezett a polgárvárossal, amely csaknem szabad királyi városi jogokkal rendelkezett). Érdekeség, hogy a polgárváros már 1713-tól négy, 1823-ban pedig már 12 fertályra (negyed), oszlott, mindegyiket egy-egy fertálymester vezetett. Magát a várost a magisztrátus irányította. A püspöki városhoz délről kapcsolódott a nagy területű püspökkert (ilyen Kalocsán és Veszprémben is volt), a városfalakon kívül két külváros és négy hóstya helyezkedett el.

2. ábra: Eger utcahálózata és szerkezete 1788-ban
 Forrás: Muhari Z. (1788)

4. A püspöki székhelyvárosok morfológiai változásai a kapitalizmus korában

Az egyházi központokban a 19. század második felétől megszűnt a hatalmi harc a püspök/érsek és a város között. Megindult, majd a század végén megerősödött a kapitalista gazdaság, vele együtt a polgári fejlődés és a polgári közigazgatás. Az egyházi funkció súlya a városok életében relatíve csökkent. Ennek legfőbb oka, hogy a kapitalista gazdasági fejlődés és a vasút kiépítése megindította a modern kori urbanizációs fejlődést, annak első szakaszát, a városrobbanást.

Ennek következtében óriási mértékben növekedett a városok népessége, üzemek, gyárak sokasága épült, kiterjedtek a városok, lebontották a még meglévő városfalakat, s a városok egyesültek az addigi külvárosokkal, kertekkel, hóstyákkal és szegekkel (pl. Eger a 19. század közepén, a városfal lebontását követően egyesült a külvárosokkal, hóstyákkal, míg ez Esztergom esetében 1894/5-ben következett be). Mindebből fakad, hogy egyrészt jelentősen csökkent a népességből az egyházi szerepkörhöz kötődő, ott foglalkoztatottak aránya, másrészt szintén nagyon csökkent az egyházi városrészek területe az immár megnövekedett városi területhez képest.

Az egyházi funkció a székhelyvárosokban egyáltalán nem csökkent, sőt kissé növekedett, ám ennél jóval nagyobb arányban bővült a városok igazgatási, gazdasági, közlekedési, oktatási és kulturális szerepköre. A kiegyezéstől kezdve a polgári fejlődéssel egyidejűleg számos új közintézmény épült, és a városok igazi központja már nem a püspöki városrész volt. A legtöbb egyházi központban ekkorra már felépültek a legfontosabb, a püspökséghez kapcsolódó épületek és intézmények, melyekhez kevés új társult.

A városok területi növekedéséből, a korábbi jobbágyfalvak és külvárosok beolvadásából fakadóan az egyházi központok beépítése, arculata változott. Csökkent a beépítés sűrűsége, a vertikális tagoltság a sok földszintes épület miatt szintén csökkent, vagyis arculatuk kevésbé volt városias. Funkcionális szerkezetük is változott, megjelent az ipari övezet, jelentősen megnőtt a lakóterület, és relatíve kisebb területre szorult vissza az egyházi városrész.

5. Változások az államszocializmus időszakában

Teljesen új helyzetet teremtett az ateista alapon álló államszocialista rendszer az egyházak vonatkozásában. Az államhatalom élesen szemben állt az egyházakkal, funkcióik gyakorlását korlátozta, épületeik jelentős részét elvette (államosította), a szerzetesrendeket felszámolta. Ezáltal az egyházi épületek nagy része más szerepköröket kapott, ami azzal járt, hogy az egyházi szerepkörű épületek száma, súlya a városokon belül csökkent. Ezt tovább fokozta a szocialista iparfejlesztésből és a városokat támogató településfejlesztési politikából fakadó újabb városrobbanás, vagyis a városok népességének és területének nagymértékű növekedése. Ez által az egykori püspöki városrészek kiterjedése és jelentősége abszolút és relatív értelemben is jelentősen csökkent, azok egyre inkább turisztikai látványosságként funkcionáltak. Az államszocialista évtizedekben, a Nyugat-Dunántúl kivételével, erőteljesen visszaszorult a népesség vallásossága is, így az egyházak alapfunkciója is sokat veszített jelentőségéből.

A fent vázolt folyamatok alól talán csak Esztergom, Vác és Szombathely a kivétel. Esztergom elveszítette ugyan megyeszékhely szerepkörét, de a római katolikus egyház hazai központja maradt. Vác megmaradt kis/középvárosnak,

melyben a püspökség súlya nem csökkent jelentősen. Szombathely nyugati fekvéséből fakadóan kevesebb iparfejlesztésben részesült, lakossága kevésbé cserélődött ki, a város vezetői és a püspök viszonya nem romlott meg, így megőrizte erős vallási szerepkörét és jellegét.

A püspöki központok arculatában és szerkezetében, az államszocializmus idején játszott, töltött be legkisebb szerepet az egyház, az egyházi épületek és intézmények. Ez különösen a városok szerkezeténél jelentett látványos változást. Az egyházi épületek (a templomokat kivéve) már csak a műemlék jellegű óvárosokban maradtak meg, szerepük, súlyuk néhány város kivételével (Esztergom, Eger, Vác) csekély volt.

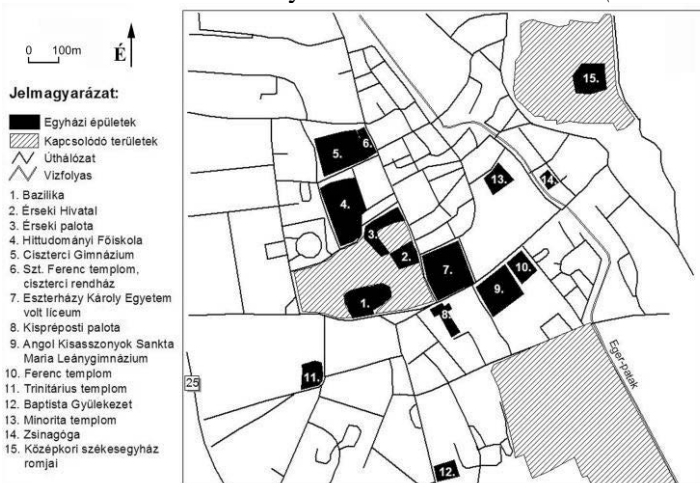
6. A püspöki székhelyek településmorfológiája napjainkban

A rendszerváltozás több, az egyházak szempontjából kedvező fordulatot hozott. Az egyházak visszakapták épületeik, intézményeik többségét, s azokat a régi, vagy új szerepkörükben működtették. A történelmi egyházak számos új, elsősorban oktatási, szociális és kulturális szerepkörű intézményeket építettek. Ezen túl, különösen az elmúlt néhány évben több addig állami, vagy önkormányzati működtetésű intézmény egyházi kezelésbe került. A történelmi egyházakon kívül megjelentek más kiségyházak (pl. Jehova Tanúi, Új Apostol Egyház, Baptisták, Adventisták, Pünkösdisták, Hit Gyülekezete) is a püspöki székhelyeken és felépítették templomaikat és különböző közösségi szerepkörű épületeiket. Ezzel egy időben újra megjelentek a korábban betiltott rendek (Szervita Nővérek, Irgalmas Nővérek, Bencések, Pálosok, Ferencesek, Ciszterciták, Don Bosco, stb.), melyek vagy visszakapták régi épületeiket, vagy újakat építettek. A fentiekén túl több új püspöki székhely jött létre 1993-ban, elsősorban II. János Pál pápa döntése nyomán. A Veszprémi püspökség érseki rangra emelkedett, Kaposvár, illetve Debrecen Nyíregyháza társközponttal püspöki székhellyé vált, továbbá Debrecen 2013-ban a hazai görög katolikusok székhelye lett.

Mindezek következtében az egyházi központokban egyértelműen gyarapodott az egyházi szerepkörű épületek száma, az újonnan létesített intézmények többsége már nem a városközpontokban létesült, hanem a városok külső lakóövezetében, gyakran a lakótelepeken (*Kozma – Papp – Dézsi 2015*). 2015 évvégén felmértük a hazai összes megyei jogú városban, és/vagy püspöki/érseki székhely városban található, bármelyik egyházhoz tartozó egyházi fenntartású és működtetésű intézményt, s azok területi elhelyezkedését a településeken belül. A kutatás eredményeképpen megállapítható, hogy az egyházi központokban kétszer-háromszor több egyházi intézmény található, mint a többi vizsgált településen. Számuk a püspöki-érseki központokban általában 31 és 52 között változik, függően a városok lélekszámától (azzal egyenes arányban van) és az egyházi funkció erősségétől, valamint számától. Így Debrecen került 52 db intézménnyel az élre, amit megmagyaráz, hogy a

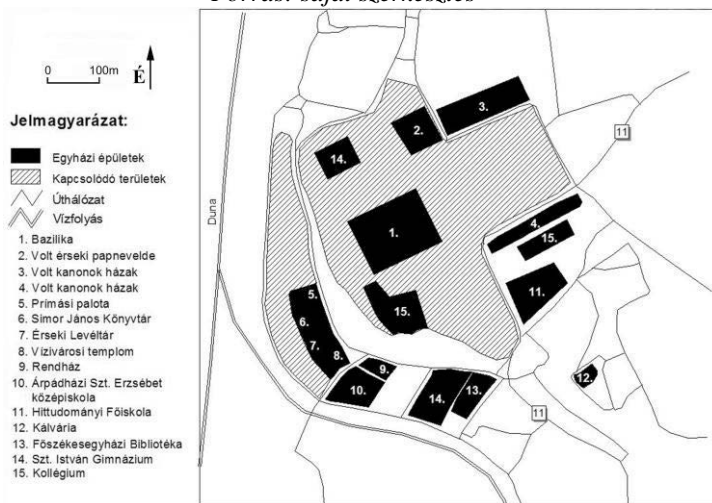
legnépesebb vidéki városunk, és az egyetlen, amely három (római- és görög katolikus, valamint református) püspökség székhelye.

A városok mindegyikében a történelmi városmagban összpontosul koncentráltan az egyházi intézmények többsége, mely terület egyébként része a citynek. Ezekben a városokban a történelmi városmag általában nem azonos a mai városközponttal. Az esetek többségében az egyházi városrész területileg és funkcionálisan elkülönül a városközponttól. Benne van, része, de saját funkciója révén mégis különáll. Ez Egerben és Esztergomban figyelhető meg a legjobban, ahol egyértelműen elkülöníthető a cityn belül az érseki városrész (3-4. ábra).

3. ábra: Egyházi funkciójú épületek és területek Egerben napjainkban

Forrás: saját szerkesztés

4. ábra: Egyházi épületek és területek Esztergom belvárosában napjainkban

Forrás: saját szerkesztés

Az egyházi intézmények másik csoportja a city és részben az azzal érintkező belső lakóövekben helyezkedik el, de már nem koncentráltan, hanem szórtan, kisebb göcökben. Végül a kisebb jelentőségű intézmények, illetve a nem történelmi egyházak épületei többnyire a városok külső lakóövében találhatók, nagy szórással. Az egyházi intézményeket magában foglaló épületek napjainkban már nem meghatározóak a települések arculatában.

Összegzés

Megállapítható, hogy az a tény, miszerint egy városnak jelentős az egyházi szerepköre, befolyásolja az adott település morfológiáját. Meg kell jegyezni, hogy ez elsősorban a római katolikus egyházra igaz. A megállapítás különösen a török hódítás előtti évszázadokban, valamint a török utáni újjáépítés időszakában, a 18. században állja meg a helyét. Mindkét időszak egyházi szempontból a székhely települések virágkorát hozták. A legnagyobb mértékben a középkorban határozta meg a püspöki rang a városok kialakulását, szerkezetét, s befolyásolta azok arculatát. A 18. századi újjáépítés során jött létre a városok mai városmagja, meghatározva annak arculatát, s bizonyos értelemben a városok szerkezetét. A kapitalizmus kori városrobbanás relatíve csökkentette az egyházak szerepét, mely tovább fokozódott az államszocialista időszakban. Napjainkban ismét fontos szerepe van a megnövekedett súlyú egyházaknak, ám városalakító jellegük már nem jellemző.

Irodalom

- CSAPÓ T. – KOZMA K. – LENNER T. (2015): Győr településmorfológiája. Településföldrajzi Tanulmányok IV. évf. 1. szám, Szombathely, pp. 17-34.
- GRANASZTÓI GY. (1980): A középkori magyar város. Gondolat, Budapest, 275 p.
- GYENIZSE P. – LOVÁSZ GY. – TÓTH J. (2011): A magyar településrendszer. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 192 p.
- GYENIZSE P. (2009): Geoinformatikai vizsgálatok Pécssett. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 110 p.
- KOZMA G. – PAPP J. – DÉZSI GY. (2015): Az egyházi intézmények térbeli elhelyezkedésének változása Debrecenben a 19. század második felét követően. Településföldrajzi Tanulmányok IV. évf. 1. szám, Szombathely, pp. 44-61.
- KUBINYI A. (1996): Az „ország közepétől” a fővárosig. In: Altmann J. et al.: Medium Regni. Nap Kiadó, Budapest, pp. 5-8.
- LENNER T. – CSAPÓ T. (2015): Királyi központjaink középkori morfológiája. Történelmi Földrajzi Közlemények III. évf. 2. szám, Nyíregyháza, pp. 67-79.
- LENNER T. (2012): Life in Veszprém, in the „town of Queens”. Revija za Geografijo VII. évf. 2. szám, Maribor, pp. 87-98.
- SZÁNTAY A. (2000): Település és lakóhely (1699-1790). In: Szentpéteri J. (szerk.) Magyar kódex 3. Szultán és császár birodalmában. 458 p. Budapest, Kossuth Kiadó, pp. 361-366.

A Marosszög templomai, mint a tér- és identitás tudat formálás elemei a 18-19. században

Dr. Kókai Sándor

I. Bevezetés

A Marosszög az Alföld délkeleti részén elhelyezkedő Bánság, mintegy 1500 km²-nyi kiterjedésű régiója, amely Trianon óta három ország határmenti periferiáját alkotva a Tisza és a Maros folyó találkozásától délre az Aranka (Harangod) vonaláig húzódik. A Marosszög ártéri síkságán ma 44 település helyezkedik el, részben ármentes térszíneken, kiaknázva a mikrorelief adta lehetőségeket.

A települések lakóinak megtelepülésében és életében a természeti környezet mellett kiemelkedő szerepet játszott az etnikai-nyelvi, ill. kulturális-vallási kötődés, amely napjainkig meghatározza e lokális közösségek nemzeti identitását. A régió településeinek lakói három ország határmenti periferiájára kerültek és sajátos fejlődési utat jártak be az elmúlt évszázadban. A hely szelleme mindig felértékelődik olyan régiókban, ahol a népek, nyelvek és kultúrák találkozása, érintkezése és asszimilációja következik be. E kontaktzónákban mindegyik népcsoport öngizelést keres saját identitásának hangsúlyozására, a hely- és térfoglalás elsődlegességétől a szocializációs differenciákon át eljutva a kulturális-nemzeti fölény hangsúlyozásáig.

Tanulmányomban a 18-19. századi marosszögi térfoglalás időbeli differenciáit és sajátosságait elemzem – az egyházi-szagrális épületek tükrében –, mert ez az időszak meghatározó volt a lokális identitás kialakulását tekintve. Az identitás kialakulása és megerősödése ugyan az individuum szintjén történik, azonban ehhez a vizsgált időszakban az etnikai-nyelvi környezet és az ezzel szorosan összefüggő vallási környezet jelentette azt a miliőt, amelyben az egyes nemzetiségi identitások kikristályosodtak, a korábban domináns hungarus tudattal szemben. A vallási és nemzeti identitás fejlődését és szoros kölcsönhatását mutatja, hogy a Bánság spontán migrációs és szervezett benépesítése az Udvari Kamara által irányítva 1718-tól úgy zajlott le, hogy a nemzetiségek eltérő önmeghatározását legalább települési szinten figyelembe vették. Az irányított betelepítésekkel igyekeztek elkerülni vagy minimalizálni az egyes nemzetiségek közötti nyílt összeütközéseket és konfrontációkat, települések vagy településrészek szerinti mozaikosságot létrehozva.

Az 1848/49-es polgári forradalom bánsági eseményei jelzik, hogy az interkulturalizmus nem működött, miként a tolerancia sem, s a napjainkban preferált multikulturalizmus pedig csak elszigetelt jelenség szintjén létezhetett.

Mindezeket felülírták az etnikai-vallási identitások és a köztük húzóóó évszázados törésvonalak. A mezőrégióban a települési szintű társadalmi átrétegződés mélyreható jelenségeinek több, szignifikáns jegye vizsgálható és mutatható ki, amelyek napjainkig hatnak az együttélő népek mindennapjaira.

II. A nemzetiségek marosszögi térfoglalásának sajátosságai és időbeli differenciái

Az egyházi-szakraális épületek történetileg kialakult karakterének, településszerkezeti értékeinek megörzése, a folyamatosság megfelelő színvonalának megteremtése, összetett és igen fontos feladat a települések lakóinak vallási-nemzeti identitástudata szempontjából. A jövő csak az elmúlt korokra támaszkodva, az értékeket felismerve és továbbfejlesztve építhető. Az egyes templomokon túlmenően fontosak és értékesek a körülöttük elhelyezkedő – sokszor műemléki környezetben, olykor egyszerűbb külsővel (karakterrel) rendelkező – egyházi épületek (pl. parókiák, imaházak, kápolnák stb.) és egyházi szimbólumok (pl. kálváriák, szobrok, keresztek, feszületek stb.) is.

Mindezek nem csak, mint az egyes történeti stílusokat őrző, egyedi építészeti értékek meghatározóak, hanem a több évszázados emberi településkultúrák folyamatosságát példázó, egymásra rétegződő és szerves egésznek képező emberi tevékenységek emléktárai és értéktárai is. Egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé is váltak. A különböző felekezetek marosszögi templomainak megjelenése és elterjedésük eltérő idősíkjai jelzik (*1. térkép*) számunkra a régióban élő közösségek gazdasági és mentális erejét, etnikai-vallási identitását és térbeli kiterjedésük változásait.

II.1. A szerbek térfoglalása a pozsareváci békétől 1784/87-ig

A térfoglalásban és a hely szellemének kialakításában ekkor domináns elem a szerbség, akik már kifejlett nemzeti és vallási identitással rendelkeztek, egyszerűre hordozva a különöst, az egyedit és az összetartozás érzését. Jó példa erre Nagyszentpéter, ahova 1690-ben az ipeki patriarchával bevándorolt néhány szerb család telepedett le. Ekkor kezdték a helységet Rácz-Szent-Péternek nevezni, amely 1717-ben mindössze 17 házból állt. A vallási identitás volt a fontosabb, de mindezt a Marosszögben a társadalmi-gazdasági valóság is nagymértékben alátámasztotta, azaz a nemzeti identitás megfelelő tartalmat kapott, ezzel konfliktusoknak, nézeteltéréseknek, előítéleteknek nyitott teret a később érkezőkkel szemben. A pozsareváci béke (1718) után a szerbek térfoglalása a Marosszögben dominánssá vált, valamennyi lakott településen – Törökkanizsa, Kiszombor és Szöreg kivételével – meghatározóvá váltak közösségeik. A szerb élettérként reorganizálódó Marosszög területén csak a két nagyvároshoz – Szeged és Makó – szorosan kapcsolódó hídfőállás települések

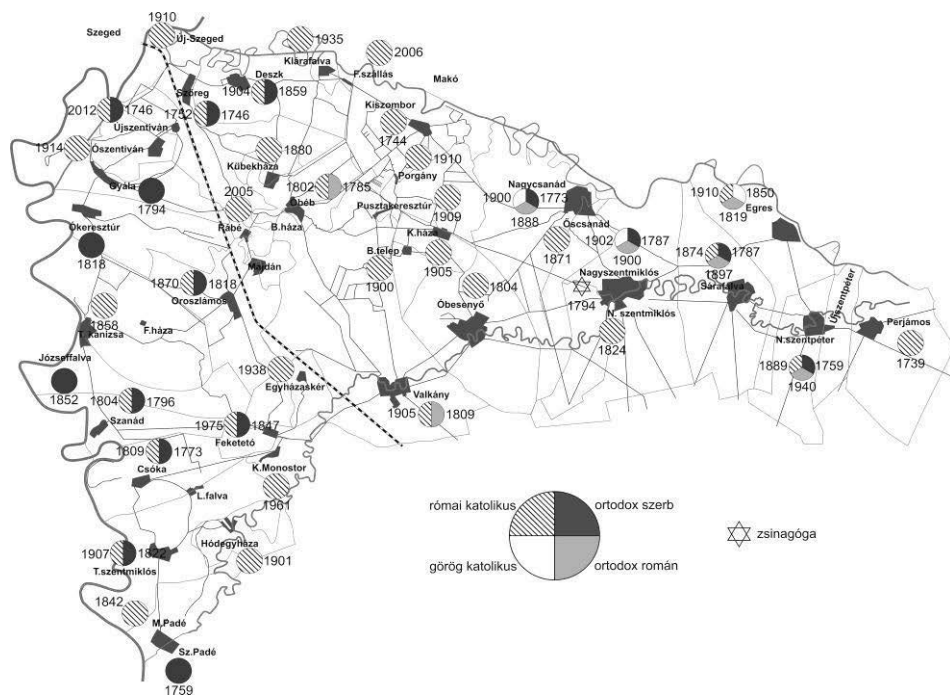
(Szőreg, Kiszombor), valamint Törökkanizsa tudta magyarságát megőrizni és fenntartani.

Kiszombor magyar nemzeti identitású, római katolikus közössége lokális életterének tradicionális etnikai homogenitását is meg tudta őrizni. A 12-13. század fordulóján épült a falu különleges temploma, egy kívül kör alakú, belül hat karéjt képező rotunda, melynek keleti karéját 13-14. századi freskók díszítik. 1647 tavaszán katolikus magyar lakosság telepedett le a tizenöt éves háborúban lakatlanná vált Zombor területére, majd 1744-ben a körtemplomot is megújították, nyugati falát megbontották, és egy kis fatornyos templomot építettek hozzá. 1777-ben a kincstár e régi fatemplom helyén egy nagyobb és magasabb téglatemplomot emeltetett. Az önálló zombori plébániát 1753-ban szervezték újjá.

Szőreg esetében magyar-szerb osztott identitási tér jött létre. Szőreg plébániája már 1333-37-ben fennállott, de megszűnt, s csak 1761-ben állították ismét vissza. A falu első római katolikus templomát a kincstári igazgatóság ösztönzésére 1752-ben építették föl (alexandriai Szent Katalin tiszteletére). E kicsiny, fából épült templom helyén 1816. november 25-én szentelték föl a Vedres István tervei szerint épült mai templomot. A környezetéből jelentősen kiemelkedő löszháton áll, csakúgy, mint a tőle keletre található görögkeleti szerb templom (1779-85 között építették föl Kisboldogasszony tiszteletére). Szőregen az egyházi épületek elhelyezkedése megfelel az egykori kétnyelvű község településszerkezetének, amelyet máig megőrzött az utcák elnevezése: Magyar utca, Szerb utca.

Törökkanizsa 1647-ben is lakott helységként volt említve, 1717-ben pedig már ismét 40 házból állt. A Marosi Határőrvidék szerbjeit 1745 után a szomszédos Józseffalvára telepítik (1753), így Törökkanizsa magyar többségű település maradt, katolikus plébániája – viszonylag későn – csak 1807-ben alakult meg. A törökkanizsai római katolikus templomot (védőszentje: Szt. György) Szerviczky György – a település földbirtokosa – 1847-ben kezdte építtetni, és örökösei 1858-ban fejezték be.

A Marosszög többi lakott településén a szerb közösségek (*1. térkép*) térfoglalása és lokális kötődése erősödött meg, kezdetleges ortodox templomairól rendre megemlékeznek a források. Újszentivánon először a letelepedés kapcsán tesznek említést erről. Az akkori leírás kis gyékénnyel fedett fatemplomot említ, melynek tornya és harangja még nem, de három ablaka és két ajtaja már volt. A Szent Györgynek szentelt templom 1849-ben, a szőregi csata kapcsán leégett. A helyi szerbek 1853. október 25-én szentelték fel új, kőből épült mai templomukat. Az első szerb pravoszláv templomok a 18. század első felében sorra épültek a többi marosszögi településen is (pl. Szerbkeresztúr, Gyála, Tiszaszentmiklós, Szerb-Padé stb), de elpusztultak és helyükre a század második felétől új templomokat építettek.

1. térkép. A Marosközög műemlék és műemlék-jellegű templomai. Forrás: Borovszky S. (1909), ill. Magyar Katolikus Lexikon alapján saját szerkesztés

A homogén szerb közösségek megerősödésével – a Maros jobbpartján húzóó határörvidék felosztása (1745) ehhez alapvetően járult hozzá – párhuzamosan a Marosközög déli peremén megjelentek a bolgárok (Óbesenyő 1738), a románok (Valkány 1736), valamint a németek (Perjámos 1739). Az óbesenyői bolgárok szervezett letelepítésére az 1738-39-es osztrák-török háború után került sor, s ezzel egy időben a perjámosi németek 1739-ben kezdték római katolikus templomukat felépíteni, de 1772-ben a kamara új templomot építtetett itt. Néhány román család a régióban 1725-ben jelent meg először Sárafalván, majd 1736-ban több család költözött Valkányba Krassó vármegyéből és Erdélyből. Meghatározó azonban a Marosközög területén a szerbség maradt, 1796-ig tíz templomuk épült fel, miközben két magyar római katolikus közösségnek (Szóreg, Kiszombor) egy román ortodox (Óbáb), egy bolgár katolikus (Óbesenyő) és egy német római katolikus (Perjámos) vallási közösségnek épült temploma (1. táblázat). A Marosközög energikus pontjain a 18. század végére viszonylag jelentős népességszámmal rendelkező stabil települések alakultak ki, kiaknázva a helyi és helyzeti energiákat, mintegy gyöngyfüzérszerűen elhelyezkedve és kapcsolódva a folyók menti hátságokhoz és az azoktól távolabb elhelyezkedő kisebb-nagyobb ármentes terasz-szigetekhez.

A Marosszög templomai, mint a tér- és identitás tudat formálás elemei...

1. táblázat. A Marosszög településeinek népességszám változása (1784/87-1910)

Települések	A település újra alapítása	Templomépités időpontja			Népességszám (fő)				Nép. változás (%) 1784/87-1870	Nép. változás (%) 1870-1910
		ortodox szerb	ortodox román	római katolikus	1784/87	1784/87 papság	1870	1910		
Nagyszentmiklós	1717	1777/87	1900	-	5416	7	9205	10617	170,0	15,3
Németszentmiklós	1752	-	-	1824	-	-	1903	1740	-	-8,6
Perjámos	1738	-	-	1739	1823	1	5215	5348	286,1	2,3
Szerb-Csanád	1717	1773	1888	-	2402	3	5385	5649	224,2	4,9
Német-Csanád	1764-65	-	-	1871	999	1	2059	1538	206,1	-25,3
Egres	1717	-	1819	1910	1808	3	3042	3482	168,3	14,5
Óbéb	1773	-	1785	1802	1020	3	2872	2494	281,6	-13,2
Batthyányháza**	1773	-	-	-	53	-	230	155	434,0	-32,6
Keglevichháza	1844	-	-	1905	-	-	1071	1191	-	11,0
Sárafalva	1717	1787	1897	1873/74	2586	3	3839	3944	148,5	2,7
Nagyszentpéter	1690	1759	1940	1889	2026	3	4180	3573	206,3	-14,5
Valkány	1736	-	1809	1904/05	1800	3	4331	4809	240,6	11,0
Óbesenyő	1738	-	-	1804	3188	2	7099	5913	222,7	-16,6
M.keresztúr	1773	-	-	1909	173	-	615	687	355,5	11,7
Porgány	1773	-	-	1910	130	-	762	980	586,2	28,6
Bolgártelep	1844	-	-	1900	-	-	558	725	-	29,9
Törökkánizsa	1647	-	-	1858	1157	3	3249	4691	280,8	44,4
Józseffalva	1753	1852	-	-	578	2	2450	2967	423,9	21,1
Csóka	1717	1773	-	1803/09	1191	2	3405	4245	285,9	24,7
Oroszlámos	1748	1825	-	1869/70	1307	3	2838	3537	217,1	24,6
Ókeresztúr	1752	1818	-	-	719	2	2538	3053	353,0	20,3
Szanád	1717	1796	-	1804	917	3	2387	2317	260,3	-2,9
Gyála	1717	1794	-	-	1070	3	2469	2782	230,7	12,7
Hódegyháza	1760	-	-	1901	-	-	1776	1848	-	4,1
Szerbpadé	1717	1759	-	-	787	3	1668	1641	211,9	-1,6
Magyarpadé	1784	-	-	1842	-	-	1601	1998	-	24,8
T.szentmiklós	1717	1822	-	1907	1270	2	3252	3530	256,1	8,5
Feketető	1830	1847	-	1975	514	1	870	1101	169,3	26,6
Egyházaskér	1789	-	-	1938	-	-	738	861	-	16,7
Magyarmajdán	1773	-	-	-	295	-	750	758	254,2	1,1
(Kis)Sziget	1785	-	-	-	-	-	161	-	-	-
Podlokány	1785	-	-	-	-	-	120	-	-	-
Fejéregyháza	1804	-	-	-	-	-	327	247	-	-24,5
Rábé	1777	-	-	2005	172	-	431	478	250,6	10,9
K.monostor	1782	-	-	1961	-	-	542	329	-	-39,3
Kiszombor	1647	-	-	1744	981	1	3712	4107	378,4	10,6

1. táblázat folytatása

Települések	A település újra alapítása	Templomépítés időpontja			Népességszám (fő)				Nép. változás (%)	Nép. változás (%)
		ortodox szerb	ortodox román	római katolikus	1784/87	1784/87 papság	1870	1910	1784/87-1870	1870-1910
Szöreg	1739-46	1779-85	-	1752	1410	3	2661	4052	188,7	52,3
Deszk	1746	1859	-	1904	932	3	2403	2944	257,8	22,5
Ószentiván	1777	-	-	1913/14	-	-	973	1472	-	51,3
Újszentiván	1746	1746	-	2012	361	1	1146	1387	317,5	21,0
Kübekháza	1844	-	-	1879/80	-	-	1705	1817	-	6,6
Ferencszállás	1830-35	-	-	2006	-	-	406	404	-	-0,5
Kláralfalva	1777	-	-	1935	86	-	331	570	384,9	72,2
Új-Szeged	1717	-	-	1910	67	-	843	-	1258,2	-
Összesen	-	16 db	7 db	24 db*	37238	61	98460	105981	263,5	8,0

*1910-ben funkcionáló római katolikus templomok száma

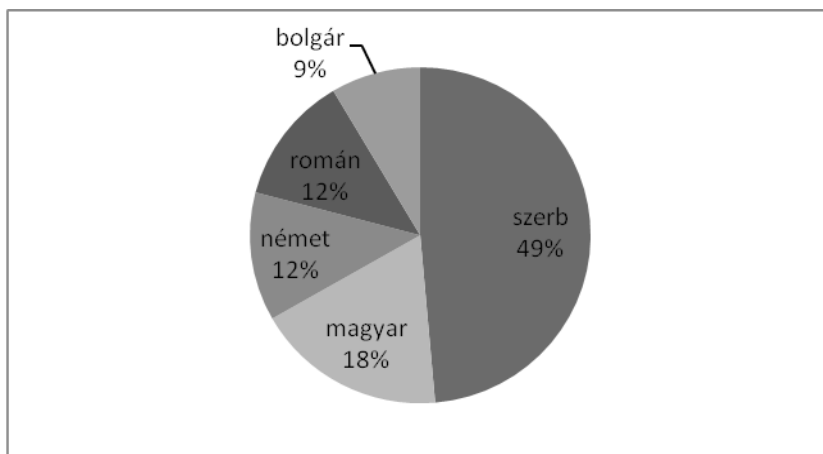
** 1784/87-ben Kisbéb adatai

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

A régió településállománya az 1784/87-es II. József féle népszámlálás idején 34 településből állt. Nagyszentmiklós ötezer főnél népesebb mezőváros mellett, négy kétezer főnél és tizennyolc ötszáz főnél népesebb falu, valamint tizenegy ötszáz főnél kisebb népességű község (pl. Tervár 107 fő, Kisbéb 53 fő, Ladány 51 fő, Dédényszeg 27 fő stb.) alkotta a településhálózat gerincét. Ezen túlmenően azonban a nem önálló közigazgatású három – száz fő körüli vagy annál népesebb – falunak is beillő lakott pusztá, valamint a kisebb lakott helyek (pl. vendégfogadók, majorok, malmok, tanyák, és 10 db, egyenként 1-50 fő közötti lakossággal rendelkező további pusztá stb.) is a településállomány szerves részét képezték (1. táblázat). A népszámlálás adatai alapján megállapítható, hogy 24 településen 61 pap végezte mindennapi egyházi tevékenységét, míg tíz háromszáz fő alatti népességszámú településen nem volt sem templom, sem egyházi személyiség. Magyar nyelvű istentiszteletet azonban csak Szöregen, Törökkanizsán, Nagyszentmiklóson és Kiszomboron tartottak az egész régióban, ez legjobb esetben is azt jelentette, hogy csak minden tízedik egyházi személy hirdetett ígét magyarul. Az 1. táblázatban említett tíz templom nélküli település mindegyikében magyar lakosság élt, akik a népszámlálást megelőző évtizedben kezdtek betelepülni a régióba.

A pozsareváci békekötés idejétől számítva, közel ötven évnek kellett elteltie ahhoz, hogy a magyarság jelentősebb mértékben teret foglalhasson e régióban. A gazdasági racionalitás – elsősorban a munkaerőhiány és a munkaerő- és szakértelem igényes dohánytermelés – felülírta a politikai szándékot és akaratot, így 1773-77-től megkezdődhetett a magyar dohánykertészek beáramlása, sajátos identitású közösségeik kialakulása, mindez azonban a II. József idején

végrehajtott első magyarországi népszámlálás Marosszögre vonatkozó adataiban még alig tükröződik (1. ábra).

1. ábra. A Marosszög népességének etnikai összetétele (1784/87)

A népszámlálás etnikai és vallási kötődésről sajnos nem tájékoztatja az érdeklődőt, azonban a Marosszögben – miként a Bánság más régióiban is – jól elkülönültek az egyes népcsoportok. Mindössze két település (Deszk, Szőreg) lakóinak etnikai-vallási megoszlása bizonytalan, ezért ezek népességét megfelezttem a két etnikai-vallási közösség (magyar-szerb) között. Nagyszentmiklós esetében a harmadolást alkalmaztam a szerbekre, magyarokra és németekre vonatkozóan. A Marosszög 37423 lakója közül 18190 fő szerb, mintegy hatezernyolcszáz (6790 fő) magyar, 4628 fő román, 4627 fő német, 3188 fő bolgár nemzetiségű lehetett.

II.2. A magyarok, németek és románok térfoglalása a Marosszögben 1784/87-1870 között

E településszerkezetbe indult meg a 18. század utolsó harmadában a magyar dohánykertészek – a helyi nagybirtokosok és a kamara által is támogatott – betelepítése. Ismereteink szerint az első dohánykertész falu Hódegyháza, mely 1760-ig puszta volt, ekkor azonban a temesvári igazgatóság Szeged környéki magyarokból telepített ide szerződéses községet. 1812-ben a temesvári kamarai hivatal újabb hat évre szóló szerződést kötött Jazova és Hadits nevű dohányültetvényekre. A két dohánykertészet ekkor 99 házból és 80 főből állt, lakói katolikus vallású magyarok voltak, és a dohányon kívül gabonát, árpát, zabot, kukoricát is termeltek, melyet főleg a szegedi piacon értékesítettek. Magyar dohánykertészek érkeztek 1773-ban négy (Kisbéb, Porgány,

Magyarkeresztúr, Magyarmaidány), 1777-ben három (Klárafalva, Ószentiván, Rábé), 1782-89 között újabb három (Egyházaskér, Kanizsamonostor, Magyarpadé) leendő község területére. 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített (Újhely, Podlokány, Kis-Sziget, Verboviczi-Sziget), ahol félévszázad alatt a magyarok száma annyira megszorodott, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra, azonban e telepek az 1848/49-es harcokban zömmel elpusztultak (2. táblázat). A szerződéses dohánykertészek beáramlása az 1830-as évekig folytatódott (Feketető 1830, Ferencszállás 1830-35), melynek eredményét Fényes Elek 1839-ben írt munkájában az alábbiakban foglalta össze:

2. táblázat. A Marosköz népes pusztái (1839)

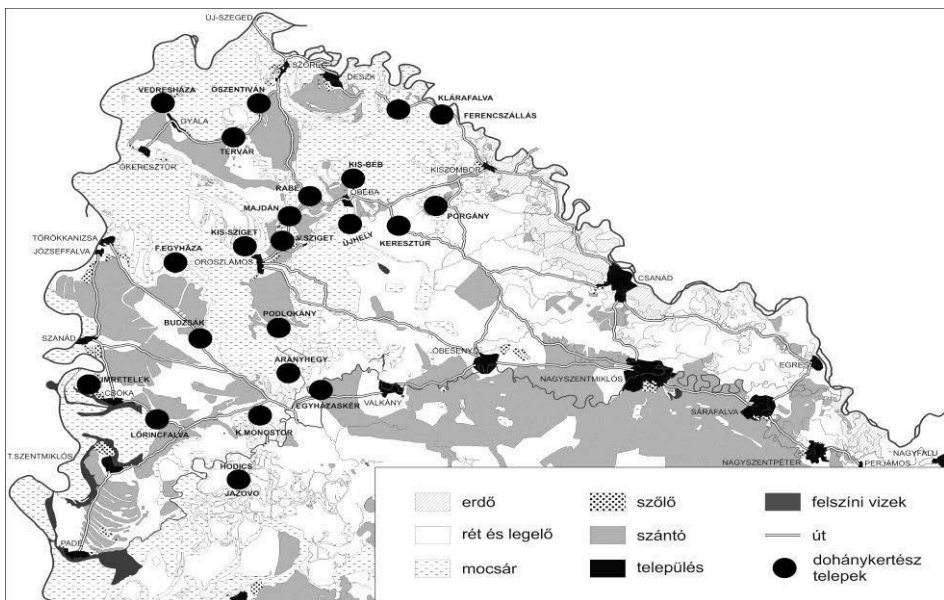
Pusztá neve	Településhez	Közigazgatási önállóság	Lakóházak száma	Népesség szám	Földbirtokos
1. Aranyhegy	Szanád	-	15	106	Áldássy
2. Kis-Béb	Óbéba	1891-ig	10	92	Batthyány
3. Budzsák	Törökkanizsa	-	50	604	Szerviczky
4. Ferencszállás	Deszk	1838-tól	52	202	Gerliczy
5. Fejéregyháza	Óbéb	1858-1884	29	268	Batthyány
6. Hodics és Jazova	Tiszaszentmiklós	1844-től	164	1364	József nádor
7. Imretelek	Csóka	1880-ig	29	156	Marczibányi
8. Porgány	Nagycsanád	1861-től	32	202	Nákó
9. M.keresztúr	Óbéb	1870*	87	758	Batthyány
10. Klárafalva	Deszk	1838-tól	30	234	Gerliczy
11. Majdán	Óbéb	1870*	41	688	Batthyány
12. K.monostor	Csóka	1870*	44	366	Marczibányi
13. Podlokány	Óbéb	1945 után	12	96	Batthyány
14. Rábé	Szőreg	1900-tól	34	322	Kamara
15. Ószentiván	Szőreg	1870*	64	354	Kamara
16. Kis-Sziget	Óbéb	1892-ig	12	80	Batthyány
17. Térvár	Szőreg	1892-ig	23	174	Kamara
18. Lőrinczfalva	Csóka	1854-1954	12	70	Marczibányi
19. Vedresháza	Szőreg	-	26	230	Kamara
20. Egyházaskér	Csóka	1848-tól	57	486	Marczibányi
21. Verboviczi-Sziget	Óbéb	-	16	126	Batthyány
22. Újhely	Óbéb	-	10	78	Batthyány
Összesen	-	-	849	7056	-

*1851-ben még nem, 1870-ben már önálló községek.

Forrás: Fényes E. (1839, 1851), ill. Népszámlálás 1870 alapján saját szerkesztés

„Dohánytermesztéssel több ezer család foglalatosskodik, úgy hogy Torontál vármegye 41 nagy népesített pusztáin (ezek közül 37 magyar, 1 német, 1-1 magyar-szlovák, magyar-bolgár, magyar-szerb) csaknem mind dohánytermesztők laknak, s ezek leginkább magyarok. A torontáli dohány szegedi név alatt jön kereskedésbe, mégpedig oly nagy mennyiségben, hogy erre nézve talán egyedül Szabolcs és Tolna vármegyék vetekedhetnek vele. Jóság és kedves íz tekintetéből különösen dicsértetik a deszki és a tordai.”

A Fényes Elek által említett 41 db Torontál vármegyei népesített pusztá közül huszonhárom a Marosszög területén helyezkedett el (2. táblázat, 2. térkép), ahol Fényes Elek adatai szerint az 1830-as években összesen 849 lakóházban 7056 lakos élt, átlag: 306 fő/pusztá. A 2. táblázatban a népességszám mellett feltüntettem, hogy mely település határában alakult ki a dohánykertészség, az anyatelepülések földbirtokos családjait, valamint a közigazgatási önállóság létének időtartamát. A dohánykertész telepek nagy része a 19. század során önálló település lett, azonban nemzeti identitásukat erősítő egyházi épületeik és templomaik megépítése csak a 20. században valósult meg, egy-két esetben (pl. Ferencszállás, Újszentiván, Rábé stb.) napjainkig elhúzódott (2. táblázat). Igen ritkán fordult az elő, hogy a dohánykertész telepnek hamarabb volt temploma, mint közigazgatási önállósága. Ilyen település volt Magyarpadé, ahová 1784-ben a kincstár dohánytermelő magyar családokat telepített, akiknek száma 1839-ben megszorodott. A római katolikus templom 1842-ben épült, a pusztá azonban csak 1872-ben alakult önálló községgé.

2. térkép. A Marosszög települései és a területhasználat a 18/19. század fordulóján
 Forrás: Az első katonai térképfelmérés szelvényei alapján saját szerkesztés

A szervezett betelepítést és a Bánságon belüli migrációt jelzi, hogy a kincstár meglévő települések mellé vagy azok egy-egy részébe is telepített németeket. 1752-ben 40 német család költözött Németnagyszentmiklósról, melynek római katolikus templomát Nákó Sándor építtette 1824-ben, és Kőszegi László püspök szentelte fel. 1745-től német telepesek érkeztek az észak-rajna-wesztfáliai Sauerlandból Nagycsanádra. A telepítés megismétlődött 1764-65 táján, a német bevándorlóknak külön házhelyeket jelöltek ki. Ettől kezdve a helység egyik részét Szerb-, a másikat Német-Csanádnak nevezték. Nagyszentpéterre 1752-ben németek települtek, akik 1796 táján a Perjámosról ide költözött 30 családdal megszáporodtak. Sárafalvára az 1740-es években németek vándoroltak be, zömmel Triebswetterből (Nagyösz) és Gottlobból (Kisösz). A község római katolikus templomát gróf Gyulay Sámuel költségén 1873-74-ben építették. Szanádot a 19. század elején Aldássy Ignác vásárolta meg, aki ide 1803-ban 70 német családot telepített. A település római katolikus templomát – és az előtte álló márvány keresztet – 1804-ben építették. Az Udvari Kamara által irányított és szervezett telepítések kora az 1810-es évek végére lejárt, a Marosszög területére – miként a Bánság más régióiba (kivéve az Al-Duna mente) - 1817 után jelentős szervezett betelepítés nem történt, így a belső migrációs folyamatok váltak meghatározóvá.

A 19. század közepén belső migrációs német telepes falvak alakultak ki a Marosszög több pontján, akik – hasonlóan a többi nemzetiséghez – etnikai-vallási identitásukhoz ragaszkodva egyházi-szakrális épületeket emeltek. E települések közül kiemelkedik Kübekháza és Keglevichháza.

Kübekházára 1844-ben magyar dohánykertészeket telepítettek. 1853-ban az iskolában kápolnát rendeztek be, és megszervezték a plébániát. Az 1850-es évektől egyre több elszegényedett kertész hagyta el a falut. A helyükre bánáti sváb családok érkeztek. A 19. század végén már jelentős német lakosság élt a községben (1880-ban 1047 magyar, 540 német lakos). A Szent István tiszteletére szentelt, a környéken egyedülállóan hatalmas méretű katolikus templomot 1879/80-ban építették. A temetőben Kálvária és a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére szentelt kápolna épült. Keglevichháza települést 1844-ben telepítette a kincstár 3.181 hold területen, német lakossággal. Nevét az akkori kamara elnök: gróf Keglevich Gábor emlékére viseli. A római katolikus templom 1905-ben épült.

A románok zöme a vizsgált régióba spontán migrációval érkezett. Mindazok ellenére, hogy szórványos megjelenésük az 1730-as évektől kimutatható, nagy részük a 19. század első felében települt be Nagyszentmiklósról és néhány környező faluba. A marosszögi románok első generációja ortodox volt, ezt jelzi, hogy első templomaik (Óbék 1785, Valkány 1809, Egres 1819) is e vallási hagyományok szerint épültek. A bánsági ortodox román egyház önállósulása csak 1848-ban következett be, ugyanakkor azonban a görög katolikus románok is megjelentek a régióban. A görög katolikus román közösségek közül kettő (Nagyszentmiklós 1902, Szerb-Csanád 1900) templomot, egy (Egres 1850) imaházat épített hívei számára. Mindazok

ellenére, hogy 1850-ben Lugoson görög katolikus püspökség alakult, a bánási románok alig egy-két százaléka vált görög katolikussá, eltérően a Partiumtól.

A Marosszög területére a 18. század elejétől kezdődően megindult a zsidó lakosság lassú beáramlása – elsősorban Szegedről és Makóról –, amelynek eredményeként 1784/87-ben a lakosság egy százalékát, míg 1870-ben másfél százalékát (1473 fő) alkotta. Az izraelita vallás gyakorlásához a Marosszög területén egyetlen zsinagóga – azóta lebontott – épült meg (Nagyszentmiklós 1794), ahol a marosszögi zsidó lakosság közel egyharmada (435 fő) koncentráldott 1870-ben. Az 1869. december 31.-i időpontot tükröző népszámlálás adatai szerint ötven főnél népesebb izraelita közösség Törökkanizsán (66 fő), Józseffalván (75 fő), Ókeresztúron (78 fő), Perjámoson (96 fő), Nagyszentpéteren (61 fő) és Tiszaszentmiklóson (53 fő) élt.

Az 1780-s évektől a kiegyezésig eltelt nyolcvan év alatt a Marosszög népességének etnikai-vallási összetétele alapjaiban megváltozott, a korábban domináns szerb identitású terület megosztottá vált, vallásilag ortodox-római katolikus térstruktúra alakult ki, római katolikus dominanciával. Mindezt jól tükrözi az 1870. évi népszámlálás adatsora (3. táblázat).

3. táblázat. A marosszögi települések lakóinak vallási megoszlása (1870)

Települések	népesség száma	római katolikus	görög katolikus	ortodox	református	egyéb
Nagyszentmiklós	9205	3434	174	4911	28	658
N.nagyszentmiklós	1903	1854	-	34	3	12
Perjámos	5215	4809	-	267	-	139
Szerb-Csanád	5385	1592	955	2749	58	31
Német-Csanád	2059	2022	1	25	6	5
Egres	3042	136	102	2765	-	39
Óbéb	2793	840	461	1454	3	35
Kisbéb	79	79	-	-	-	-
Batthyányháza	230	229	-	1	-	-
Keglevichháza	1007	976	11	16	-	4
Vöröscsárda	64	64	-	-	-	-
Sárafalva	3839	407	-	3385	-	47
Nagyszentpéter	4180	1469	27	2605	5	74
Valkány	4084	853	-	3085	77	69
Vilmatér	589	576	-	5	-	8
Óbesenyő	7099	6900	3	174	2	20
M.keresztúr	615	599	-	4	-	12
Porgány	762	687	34	27	12	2
Bolgártelep	558	546	-	-	-	12
Törökkanizsa	3002	1417	-	1486	2	97
Firigyháza	327	321	-	-	1	5

3. táblázat folytatása

Települések	népesség száma	római katolikus	görög katolikus	ortodox	református	egyéb
Józseffalva	2450	1072	-	1280	17	81
Csóka	2841	1825	-	947	13	56
Lőrinczfalva	564	564	-	-	-	-
Imretelek	247	246	-	-	-	1
Oroszlámos	2838	1160	1	1601	5	71
Ókeresztúr	2538	401	-	2052	-	85
Szanád	2387	888	-	1446	4	49
Gyála	2469	400	-	2046	1	22
Hódegyháza-Jazova	1776	1775	-	-	1	-
Szerbpadé	1668	640	-	1005	2	21
Magyarpadé	1601	1567	-	3	7	24
T.szentmiklós	3252	1569	-	1538	1	144
Feketető	870	392	-	464	-	14
Egyházaskér	738	732	-	6	-	-
Magyarmajdán	750	740	5	-	5	-
(Kis)Sziget	161	161	-	-	-	-
Podlokány	120	120	-	-	-	-
Rábé	431	419	12	-	-	-
K.monostor	542	542	-	-	-	-
Kiszombor	3712	3610	6	20	31	45
Szőreg	2661	1525	-	1112	-	24
Deszk	2403	972	3	1390	12	26
Ószentiván	973	960	-	-	-	13
Újszentiván	903	401	-	488	12	2
Térvár	243	243	-	-	-	-
Kübekháza	1705	1654	-	16	-	35
Ferencszállás	406	399	1	-	-	6
Kláralfalva	331	331	-	-	-	-
Új-Szeged	843	765	-	42	3	33
Összesen fő	98460	55883	1796	38449	311	2021
Összesen %	100	56,8	1,8	39,1	0,3	2,0

A Maros bal partján elhelyezkedő települések (Szerbszentpétertől–Szerb-Csanádig) szerb-román ortodox többsége egyértelmű, ugyanakkor a Tisza bal parti települések esetében csak néhány (pl. Ókeresztúr, Gyála stb.) maradt szerb ortodox többségű, az igen jelentős magyar népességmigráció eredményeként a települések zömében (pl. Újszentiván, Szőreg, Deszk, Józseffalva, Törökkanizsa, Oroszlámos, Tiszaszentmiklós stb.) kettős vallási identitási tér alakult ki és funkcionált. A német, bolgár és magyar telepes falvak homogén

római katolikus vallása kapcsolódott a nyelvi, kulturális és politikai identáshoz. Vizsgálataink egyik fontos további kérdése, hogy a marosszögi felekezetek hívő tagjai mennyire ragaszkodtak vallási identitásukhoz olyan helyzetekben, mint az egy faluban jelen lévő felekezeti többség, vagy a paphiány, illetve a vegyes házasság. A 19. században ez a kötődés még egyértelmű, a kettős vallási identitású településeken belül is meghatározó volt, mint ahogy a vegyes házasságok is ritkaság számba mentek. A kérdés megválaszolásában segíthet a korabeli etnikai-nemzetiségi viszonyok bemutatása, mivel a nemzeti identitás és a vallási kötődés között ekkor még igen szoros korreláció mutatható ki.

Az etnikai-nemzetiségi identitás és térszerkezet megrajzolása legkorábban az 1880. évi népszámlálás adatai alapján lehetséges (4. táblázat).

4. táblázat. A marosszögi települések lakóinak nemzetiségi megoszlása (1880)

Települések	népesség száma	magyar	német	szerb	román	egyéb	beszélni nem tud
Nagyszentmiklós	8988	1164	2805	1219	3358	93	349
N.nagyszentmiklós	1848	8	1657	16	32	27	108
Perjámos	5496	208	4720	67	157	110	234
Szerb-Csanád	5114	91	1353	1434	1979	62	195
Német-Csanád	1868	32	1684	4	16	52	80
Egres	3228	40	203	15	2805	10	155
Óbéb	2797	710	227	11	1682	1	166
Kisbéb	60	58	-	-	-	-	2
Batthyányháza	225	-	196	-	14	-	15
Keglevichháza	924	13	847	1	12	14	37
Vöröscsárda	85	21	60	-	-	-	4
Sárafalva	3606	104	429	1094	1814	19	146
N. nagyszentpéter	906	19	831	8	7	-	41
Sz.nagyszentpéter	2695	82	447	1888	-	162	116
Valkány	3549	739	124	4	2543	15	124
Vilmatér	409	331	41	4	1	10	22
Óbesenyő	6386	273	147	4	40	5589	333
M.keresztúr	599	566	6	-	-	5	22
Porgány	895	763	46	1	34	-	51
Bolgártelep	508	11	64	1	-	410	22
Törökkanizsa	3833	1711	99	1306	17	44	156
Józseffalva	2062	898	56	1012	10	9	77
Csóka	2508	1595	41	726	22	8	116
Lőrinczfalva	478	454	20	-	-	-	4
Oroszlámos	2563	1152	59	1207	3	18	124
Ókeresztúr	2388	292	66	1890	9	28	108

4. táblázat folytatása

Települések	népesség száma	magyar	német	szerb	román	egyéb	beszélni nem tud
Szanád	2006	263	468	1152	8	12	108
Gyála	2465	342	56	1946	8	8	105
Hódegyháza-Jazova	1422	1339	6	2	-	-	75
Szerbpadé	1431	451	92	813	11	-	64
Magyarpadé	1591	1439	44	23	1	5	79
T.szentmiklós	2725	839	396	1232	21	98	144
Feketető	705	124	179	858	2	5	37
Egyházaskér	630	594	-	3	1	1	31
Magyarmajdán	796	728	14	-	10	11	33
(Kis)Sziget	125	116	-	-	-	-	9
Rábé	374	354	-	-	1	-	19
K.monostor	486	450	6	2	-	11	17
Kiszombor	3707	3452	34	5	5	39	172
Szóreg	2898	1603	30	1118	7	8	132
Deszk	2316	979	18	1223	5	3	98
Ószentiván	926	880	7	-	-	-	39
Újszentiván	929	161	325	392	-	-	51
Térvár	194	183	-	-	-	-	11
Kübekháza	1701	1047	540	-	13	1	100
Ferencszállás	397	379	-	-	1	-	17
Kláralfalva	333	322	-	-	-	-	11
Összesen fő	92175	27380	18443	20681	14649	6888	4159
Összesen %	100	29,7	20,0	22,4	15,9	7,5	4,5

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a magyarok mellett a németek és románok térfoglalása is sikeresen lezajlott, melynek eredményeként négy nemzet/nemzetiség életterévé vált a Marosszög területe. A régió összlakosságának kilencven százalékát alkották, úgy, hogy egyik sem került hegemon helyzetbe. A magyarság már ekkor relatív többségbe került (29,7%), de igen jelentős számú szerb (22,4%), német (20%) és román (15,9%) nemzetiségekkel együtt élt területi egységben. A magyar és német térfoglalás sikeressége a leg súlyosabban a szerbeket érintette, akik fél évszázad alatt elvesztették korábbi meghatározó szerepüket. A szerb hegemonia azonban a szerbek történelmi és kulturális emlékezetében megmaradt, amelynek kiemelkedő fontossága volt a szerb nemzet határainak meggrajzolásánál Trianonban. A dualizmuskori társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a Marosszög a környező – homogén magyar anyanyelvű – nagy- és középvárosok (Szeged, Makó, Zenta) hinterlandjává vált. A régió azonban másságával tünt ki, amelyhez ugyan úgy hozzá tartozott az egymásra rétegződő és szerves egészet

alkotó, de eltérő etnikai-nyelvi identitású lakosok tevékenysége, mint a vallási közösségek gazdasági és mentális erejét jelző szakrális épületek sokszínűsége, s térbeli kiterjedésük változatossága. A térfoglalás tartós sikerességét és az identitástudat szilárdságát jelzi, hogy a Marosszög etnikai összetétele nem változott érdemben az első világháborúig.

Az első világháborút megelőző 1910. évi népszámlálás idején negyvenkét közigazgatásilag önálló település – jogilag valamennyi községi jogállású – alkotta a Marosszög településhálózatát, amelyekben 105 981 lakos élt. 10000 főt meghaladó népesség csak Nagyszentmiklóson, 5000-10000 fő közötti népesség csak Nagycsanádon, Óbesenyőn és Perjámoson koncentrált. 2000-5000 fő közötti népessége 16 településnek, 1000-2000 fő közötti népessége tíz településnek, 500-1000 fő közötti népessége hat településnek volt, míg 500 fő alatti népességgel mindössze hat település rendelkezett (5. táblázat).

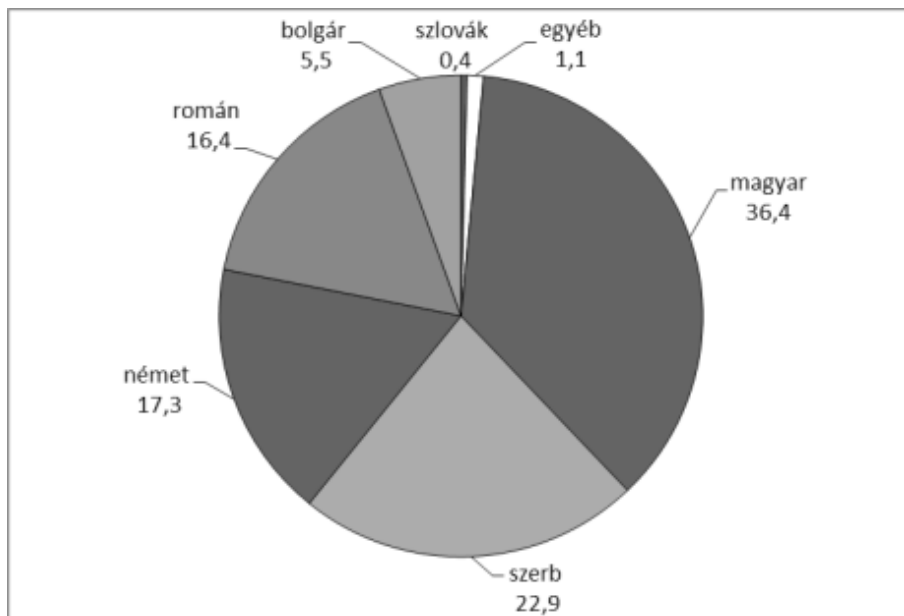
5. táblázat. A marosszögi települések etnikai összetételének változása (1910-2001)

Települések	Népesség 1910							Népesség 2001						
	száma	etnikai összetétel						száma	etnikai összetétel					
		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb
Szőreg	4052	2433	1457	17	68	-	81	6000	5800	200	-	-	-	-
Deszk	2944	1360	1526	25	23	-	10	3238	2991	159	11	16	10	16
Kiszombor	4107	4021	1	9	28	-	48	4172	4069	-	20	9	14	4
Újszentiván	1387	327	563	1	494	-	2	1650	1597	48	1	6	16	-
Kübekháza	1817	1156	-	33	619	-	9	1535	1501	-	1	2	2	2
Gyála	2782	468	2283	8	17	-	6	1004	99	804	1	-	56	44
Ókeresztúr	3053	507	2511	10	15	-	10	1620	152	1131	1	-	220	116
Oroszlámos	3361	1635	1572	64	43	-	43	1718	456	912	-	-	260	90
Törökkanizsa	4691	2921	1664	8	62	-	36	7581	2657	4369	5	6	107	437
Józseffalva	2967	1653	1259	1	33	-	21							
Szanád	2317	376	1463	1	466	-	11	1314	157	1011	16	1	62	67
Csóka	4245	3263	903	33	32	-	14	4707	2703	1541	-	3	48	412
T.szentmiklós	3530	1376	1354	1	539	-	260	2844	754	1597	1	1	82	409
Feketető	1101	483	416	29	167	-	6	568	267	235	1	-	21	44
Padé	1641	593	1005	-	34	-	9	2882	1920	712	-	-	119	131
M.padé	1998	1875	73	1	13	-	36							
Óbéb	2494	405	37	1809	212	-	31	1600	567	1	979	19	30	4
Batthyányháza	155	4	-	5	145	-	1							
Keglevichháza	1191	133	-	16	1031	-	11	566	172	-	354	18	3	19
Valkány	4809	1509	21	3007	136	-	136	1308	56	7	1217	3	5	20
N.csanád	5649	330	1581	2062	1592	79	5	4263	677	266	2812	48	371	89
Őcsanád	1538	283	9	11	1158	77	-							
Na.szentmiklós	10617	2121	1134	3938	3227	179	18	12914	1209	463	9917	411	364	529
Né.szentmiklós	1740	42	2	87	1596	-	13							

5. táblázat folytatása

Települések	Népesség 1910							Népesség 2001						
	száma	etnikai összetétel						száma	etnikai összetétel					
		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb
Óbesenyő	5913	335	10	92	109	-	5367	3881	92	10	651	24	166	2915
Bolgártelep	725	175	-	6	127	-	417	34	10	-	17	-	5	2
Egres	3482	49	15	3154	251	-	13	1202	6	1	960	3	232	-
Sárafalva	3944	109	1233	2093	496	-	13	2540	17	246	1943	18	305	3
N.szentpéter	3573	77	2027	113	1171	-	181	2102	30	522	1335	20	172	18
Perjámos	5348	488	98	287	4309	115	59	4464	122	37	3915	160	202	26
Összesen (A)	97171	30507	24217	16921	18213	450	6867	75707	28081	14272	24158	768	2872	5397
B: Egykori dohánykertész telepek														
Ószentiván	1472	1416	41	-	12	-	3	1700	1632	4	-	2	-	62
Ferencszállás	404	404	-	-	-	-	-	659	614	1	-	4	10	1
Kláralfalva	570	566	-	-	4	-	-	485	470	-	1	-	-	14
M.majdán	758	747	6	2	3	-	-	292	251	16	-	-	12	13
Rábé	478	469	-	7	2	-	-	135	123	4	-	-	-	8
Hódegyháza	1848	1832	2	3	-	-	11	978	832	92	-	-	5	49
Podlokány	96	96	-	-	-	-	-	217	1	211	-	-	-	5
(Kis)Sziget	80	80	-	-	-	-	-	247	63	181	-	-	-	3
Fejéregyháza	247	247	-	-	-	-	-	161	62	97	-	-	-	2
Egyházaskér	861	837	21	1	1	-	1	404	372	11	-	-	-	21
K.monostor	329	304	21	-	4	-	-	135	128	6	-	-	-	1
M.keresztúr	687	671	-	1	13	-	2	475	377	1	83	1	11	2
Porgány	980	865	-	44	48	-	23	78	52	-	26	-	-	-
Összesen (B)	8810	8534	91	58	87	0	40	5966	4977	624	110	7	38	181
Összesen A+B	105981	39041	24308	16979	18300	450	6907	81673	33058	14896	24268	775	2910	5578

A népszámlálási adatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy megvizsgáljuk a települések etnokulturális jellegének változásait és sajátosságait. Az 1910. évi népszámlálás etnikai adatsorai alapján megállapítható, hogy a Marosszög össznépségének 36,4%-a magyar, 22,9%-a szerb, 17,3%-a német, 16,4%-a román, 5,5%-a bolgár és 0,4%-a szlovák volt. A fennmaradó 1,1%-nyi népességet a kisebb etnikai töredékek alkották (5. táblázat, 2. ábra). A települési szintű vizsgálatok alapján megállapítható, hogy tíz településen a magyarok, hét településen a szerbek, hat településen a románok, öt településen a németek és két településen a bolgárok éltek abszolút vagy relatív többségben.

2. ábra: A Marosszög népességének etnikai megoszlása (1910)
Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

Sajátosan alakult az egykori magyar dohánykertész telepek sorsa, melyek közül 1910-ben még 12 db őrizte közigazgatási önállóságát (5. táblázat). A Marosszög össznépességének 8,3%-át (8810 fő) tömörítő települések lakóinak 97%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát, jól tükrözve a 19. század elejétől megőrzött magyar dohánykertész telepek etnikai homogenitását és fejlődését. A Marosszög magyar lakosságának 22%-a élt ezeken a településeken. A közösségi összetartozás és a közös kulturális-vallási identitás egyik legfontosabb elemének tekintett templomok azonban nagy részükből még hiányoztak. A trianoni határok meghúzásáig csak három településen (Magyarkeresztúr, Porgány, Hódegyháza) épült templom, jelezve a hívők anyagi erejét és áldozatkészségét. Természetesen ezek az egyházi szakrális építmények önmagukban nem tudják megvédeni a közösséget, de bizonyos fokú kulturális-nemzeti identitást nyújtanak, a hely szellemét biztosítják, az ősök tiszteletére nevelnek, amelyek erősítik az összetartozást. Mindezzel is magyarázható, hogy e helyi közösségek igénye napjainkig megmaradt templomaik megteremtésére és megőrzésére.

III. Összegzés

A Marosszög településeinek kialakulását és fejlődését a gazdasági szükségszerűség determinálta, az itt élők létalapját mindig is a termőföld adta. Határórként, telepesként, bulgáriai menekültként vagy éppen dohánykertészként

kezdték, s többszöri gazdasági-gazdálkodási termékváltás (pl. gabona, hagyma stb.) után napjainkig ragaszkodva őseik hagyományaihoz és örökségéhez igyekeztek megfelelni a társadalmi-politikai kihívásoknak és elvárásoknak is. A Marosszög településein az elmúlt évszázadokban az etnikai-vallási kisebbségek identitása többféleképpen alakult, köszönhetően az asszimilációnak, a hibrid identitásnak és a különböző csoportok (vallási, nemzeti) elhatárolódásának. Egyházaik szakrális épületei a múlt igen fontos emléktárai és értéktárai is. Egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé is váltak. Napjainkra azonban e szimbólumok és szakrális terek kiüresedésének veszélye realitássá vált, a vallási identitás és a nemzeti identitás elszakadni látszik egymástól. Az elmúlt száz év kedvezőtlen etnikai folyamatainak eredményeként a Romániához csatolt valamennyi marosszögi település román többségűvé vált. A Szerbiához csatolt népesebb marosszögi települések közül is csak Csóka, Padé és Hódegyháza maradt magyar többségű, utóbbi kivételével jelentős szerb kisebbségekkel együtt élnek a magyarok mindennapjaikat. A 20. század elején jelentős magyar lakossággal rendelkező népesebb települések magyarsága napjainkra, felére rosszabb esetben ötödére olvadt (5. táblázat).

A dohánykertész falvak magyarsága azonban homogén maradt, a helyi magyar lakosság itt őrizhette meg – részben kényszerből – napjainkig lokális környezetében magyarságát, nyelvét, szokásait, identitását. A hagyományok erejét mutatja, hogy napjainkban néhány vajdasági ösztromagyar rendezvénynek is a helyszínévé válhattak (pl. Feketető, Kanizsamonostor stb.). Kiemelkedő jelentősége van annak, hogy csak ezeket a Szerbiához és Romániához csatolt aprófalvakat nem érte el az erőszakos asszimiláció és a multikulturalizmus. Mindez a városokról és a nagyobb népességszámú falvakról egyáltalán nem mondható el. Az elmúlt két évtizedben azonban egyértelművé vált, hogy e helyi kis magyar közösségek identitása is végveszélybe került, illetve felszámolódt. Az itt élő magyarok jelentős része exoduszerűen elhagyta lokális környezetét, ott hagyva mindent, ami számára értéket, társadalmi rangot vagy megbecsülést jelentett. A rendszerváltozás óta eltelt negyedszázad sem róluk szólt, reménytelen helyzetbe kerültek, ahol szebb napokat megélt múltjukat már csak a néma templomok és elhagyott temetők őrzik ideig-óráig.

Felhasznált irodalom

- FÉNYES E. (1839): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 4. kötet. Pest. Trattner K. Torontál vármegye, Törökkanizsai járás, pp. 398-404.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV- köt.
- KÓKAI S. (2000): Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII-XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza. pp. 303-320.

- KÓKAI S. (2002): A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk. Füleky Gy.). IV. Táj történeti Konferencia. Gödöllő. pp. 210-223.
- KÓKAI S. (2006): A felszíni vizek szerepe a marosszögi település alaprajzok kialakulásában, változásában, a XVIII-XIX. században. In.: A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő. pp. 325-332.
- KÓKAI S. (2007/A): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged. pp. 243-252.
- KÓKAI S. (2007/B): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája I. kötet. (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor. pp. 5-29.
- KÓKAI S. (2008): Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. pp. 24-32.
- KÓKAI S. (2010/A): A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In.: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged. pp.167-177.
- KÓKAI S. (2010/B): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 421 p.
- KÓKAI S. (2014): A Marosszög külterületi népessége (1910) In.: Településföldrajzi Tanulmányok. (szerk.: Csapó T.) Szombathely, 2014/2. pp. 147-166.
- Magyar, román és szerb népszámlálások elektronikus adatbázisai.

Szokrális értékek a tájban

Erdélyi-Tóth Szilvia – Dr. Horváth Gergely

Bevezetés

A táj és az ember kapcsolatának évezredek óta tetten érhető és kézzelfogható nyomai vannak a minket körülvevő környezetünkben. Régebben alapvetően a táj által kínált lehetőségek tükröződtek a települések kialakításában; pl. a helyben megtalálható természetes építőanyagokat használták fel a lakóházak építésekor, és a településszerkezet is a táji adottságoknak megfelelően alakult ki. Noha az építmények alapvetően a célszerűséget szolgálták, mégis a régészeti feltárások szerint már az első ismert településeken is tetten érhetőek olyan építmények maradványai, amelyek nyilvánvalóan nem a fizikai körülményekhez vagy az ember biológia igényeihez kapcsolhatók, hanem valamilyen más cél érdekében készültek, épültek: a *hitvilágot* szolgálták.

A társadalmak fejlődésével párhuzamosan ez a hitvilág egyre inkább intézményesült. Nemcsak szentként tisztelt könyvek születtek törvényekkel és kinyilatkoztatásokkal, amit az emberek követtek, hanem a hit közös gyakorlására sajátos épületeket emeltek, ezzel párhuzamosan a hitnek egyre több ábrázolása (képek, szobrok, szimbólumok) és tárgyiasult jelképe jelent meg. Különösen megfigyelhető volt ez akkor, amikor uralkodóvá váltak a Föld egyes részein a nagy világvallások, amelyek esetében az alapvető kultúra részévé és az összetartozás jelképévé is váltak a szokrális célú építmények, tárgyak. Európában a kereszténység vált uralkodó vallássá, ennek jelei a szinte minden településen vagy annak határában megtalálható templomok, kápolnák, feszületek, kálváriák, valamint a szentek szobrai, képoszlopai. Ám ugyanakkor a helyi lakosok nemegyszer a természeti képződményeket is felruházták valamilyen csodálatos, szokrális tulajdonsággal, ami persze a tételes vallások szemszögéből nézve elítélendő pogányságnak tűnik, de mégis századokon át szívósan tovább élt a magukat egyébként akár hívő kereszténynek gondolók hitvilágában is. Jelen tanulmány pontosan ezt a különleges kapcsolatot hivatott bemutatni egy sajátos értéktípus, az ún. egyedi tájértékek vonatkozásában.

Az egyedi tájértékek

Az egyedi tájérték fogalmát a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény (a továbbiakban: Tvt.) tartalmazza. A Tvt. 6. § (3) bekezdése alapján *egyedi tájértéknek* nevezzük az adott tájra jellemző természeti értéket, képződményt és az emberi tevékenységgel létrehozott tájalkotó elemet, amelynek valamilyen

szempontból – legyen az természeti, történelmi, kultúrtörténeti, tudományos vagy esztétikai szempont – a társadalom számára jelentősége van. Ezt a fogalmat veszi át az egyedi tájértékek felvételezésének alapdokumentumaként számon tartott *Természetvédelem. Az egyedi tájértékek katasztrozése* címet viselő MSZ 20381:2009 szabvány is. A fogalom meghatározása pontos ugyan, de érdemes alaposabban végiggondolni, megkeresni a mögötte rejlő tartalmat.

A törvényi megfogalmazást alapul véve egyedi tájértéknek számít a tájképet meghatározó természeti érték vagy képződmény. Természeti érték – a Tvt. értelmezése szerint – *az élővilág, valamint az azt körülvevő élettelen környezet, bármely természeti erőforrás, vagy természeti erőforrásnak nem minősülő egyéb környezeti elem.* Fontos megemlíteni, hogy a természeti érték fogalomköré a már védelem alatt álló értékeket is magában foglalja. Mindebből következik egyrészt az, hogy egyedi tájértékként *felvételezhetőek a már védelem alatt álló értékek* is, másrészt hogy *az egyedi tájérték kategória tágabb, mint a természeti érték kategória*, hiszen ez utóbbi annak részét képezi, valamint – és ez talán a fogalom egyik fő sajátossága – *hogy egyedi tájértéknek tekinthetők az ember által létrehozott tájalkotó elemek is!* Összefoglalva tehát ezek a tájélemek a táj alapvető alkotórészei, amelyek keletkezésüket tekintve lehetnek *természetesek* (emberi beavatkozás nélkül létrejöttek, gyakorlatilag a környezeti elemek), vagy *mesterségesek* (vagyis az ember tájatalakító tevékenységének művei, pontosabban a táj társadalmi alkotóelemei, a társadalmi tevékenységek eredményeképp megjelenő objektumok).

Ezekre a táji elemekre a társadalom értékként tekint, és bár ezt a fogalom meghatározása nem tartalmazza, leginkább az ott élők, a helyiek számára képviselnek igazán jelentős értéket. Kívánatos volna azonban ezen értékek ismertségének osztársadalmi szintre történő kiterjesztése, mivel ezek a tájélemek nemzeti örökségünk pótolhatatlan részét képezik.

Az egyedi tájértékek felvételezésének alapszabályait az egyedi tájérték fogalmánál már említett *Természetvédelem. Az egyedi tájértékek katasztrozése* című, *MSZ 20381:2009 sz. szabvány* (a továbbiakban: szabvány) határozza meg. A szabvány adja meg a felmérő munka menetét és módját, pl. az adatgyűjtés és adatfeldolgozás módszerét, valamint tartalmazza az egyedi tájértékek terepi felmérésekor használandó adatlapot (*1. ábra*), továbbá az egyes értéktípusok besorolásához szükséges típuslistát is. Az egyedi tájértékek besorolása a szabvány típuslistája alapján történik, amely különböző, egymásra épülő kategóriák mentén határozza meg az egyedi tájértékek fő típusait, típusait, altípusait és fajtáit (*Kiss G. 2011*). Ennek alapján 3 fő típust különböztethetünk meg: a *kultúrtörténeti*, a *természeti* és a *tájképi* egyedi tájértékeket.

A felvételező munka alapját jelentő szabvány mellett a Tvt. az egyedi tájértékkel kapcsolatban számos lényeges előírást határoz meg. A Tvt. alapján *megállapításuk és nyilvántartásba vételük a nemzetipark-igazgatóságok feladata*. Magyarországon jelenleg 10 igazgatóság van, amelyek működési területükkel teljes mértékben

lefedik az ország területét. Emellett fontos még kiemelni, hogy a településrendezési terveknek tartalmazniuk kell a település közigazgatási területén található egyedi tájértékek jegyzékét. A Tvt. 7. §-a továbbá azt is előírja, hogy a történelmileg kialakult természetkímélő hasznosítási módok figyelembevételével *biztosítani kell* a területhasználat és fejlesztés során az egyedi tájértékek megóvását. Az egyedi tájértékek védelme érdekében a különböző épületek, építmények, nyomvonalas létesítmények, berendezések külterületi elhelyezése során *gondoskodni szükséges azoknak* – a természeti értékek és a mesterséges környezet funkcionális és esztétikai összehangolásával történő – *tájba illesztéséről*. Gondoskodni kell a használaton kívül helyezett épületek, építmények, nyomvonalas létesítmények, berendezések új funkciójának megállapításáról, illetve ennek hiányában megszüntetésükről, elbontásukról, az érintett területnek a táj jellegéhez igazodó rendezéséről, valamint a településfejlesztés, területrendezés, területfelhasználás, építés során *kiemelt figyelmet kell fordítani az egyedi tájértékek megőrzésére*. Az egyedi tájértékekkel kapcsolatos adatok nyilvántartására a *Természetvédelmi Információs Rendszer* (a továbbiakban: TIR) szolgál.

TELEPÜLÉS NEVE	Kisbárkány	MEGYE	Nógrád
JELZET	Kb-002	ELŐZMÉNY	Kb-001
NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG	Bükkki Nemzeti Park Igazgatóság		
EGYEDI TÁJÉRTÉK MEGNEVEZÉSE	Fehér fészület		
FŐTÍPUS	1. Kultúrtörténeti egyedi tájértékek		
TÍPUS(OK)	1.1. Településsel kapcsolatos egyedi tájértékek		
ALTÍPUS(OK)	1.1.3. Kultikus, szakraális építmény, alkotás, helyszín		
FAJTA (FAJTÁK)	Feszület		
PONTOS HELYSZÍN	A Béke út 42. szám előtt		
HELYRAJZI SZÁM		EOV-KOORDINÁTÁK	X: 297191 Y: 697592
FŐBB JELLEMZŐK	Hasáb alakú, fehérre meszelt kőkereszt INRI felirattal. A kereszt szárai háromkaréjos záródásúak. A korpusz színezett. A feszületet műanyagkoszorú díszíti és a lábazon a következő felirat olvasható: Isten dicsőségére készítette Kisbárkány jámbor hívei 1968. Az építmény előtt vázában virágot helyeztek el. A feszületet fémkerítés veszi körbe, amely 3 db apró fehér színű kereszttel díszített. A kereszt környezete gondozott.		
KOR, KELETKEZÉS	1968		
ÁLLAPOT	Jó		
VESZÉLYEZTETTSÉG	Nem veszélyeztetett		
VESZÉLYEZTETŐ TÉNYEZŐ	karbantartás, ápolás elmaradása		
SZÜKSÉGES INTÉZKEDÉS	Allagmegóvás, rendszeres karbantartás.		
ADATFELVEVŐ	Tóth Szilvia, Erdélyi István		
ADATFELVÉTEL IDŐPONTJA ÉS KÖRÜLMÉNYEI	2013.07.27		
ADATFORRÁS	Terepi adatfelvételezés.		

1. ábra. Kitöltött kataszteri adatlap (MSZ 20381:2009 magyar nemzeti szabvány adatlapja)

Az eddig meglévő felmérési anyag áttekintésével általánosságban megállapítható, hogy a kataszterező munka során legnagyobb számban kultúrtörténeti tájértékek kerülnek felmérésre, ezt követik a természeti egyedi tájértékek, végezetül a tájképi egyedi tájértékek következnek. Ennek fő oka, hogy az egyedi tájérték fogalma és a kataszterezés egyes módszertani elemei még mai is szakmai viták tárgyát képezik. A tudományos szembenállás alapját nem meglepő módon a táj fogalmának meghatározása kelti, a tájféldrajzzal foglalkozó szakemberek és a tájtervezők-tájépítészek ugyanis mind a mai napig eltérően vélekednek a táj fogalmának pontos tartalmát illetően. A tájépítész szakterület vélekedése szerint a tájba alapvetően csak az emberi tevékenység által hasznosított természeti tájelemek érthetők bele. Ez a nézet tükröződik az egyedi tájértékekkel kapcsolatos felfogásokban is, mivel a fogalomba a kezdetekben a tájépítész szakma kizárólag a kultúrtörténeti értékeket és az említett ember által hasznosított természeti tájalkotó elemeket értette bele. Később a tájféldrajzi szakterület kezdeményezésére a fogalom már az egyéb természeti tájalkotó elemekre is kiterjedt, azonban a két különböző megközelítés hatása a mai napig érezhető (*Kiss G.–Tóth Sz.–Sikabonyi M. 2011*).

Ezt erősíti meg az a tanulmány (*Tóth Sz. et al. 2012a*) is, amely az egyedi tájértékek nyilvántartására szolgáló TIR egyedi tájérték moduljának szakmai kiértékeléséről szól. Az említett tanulmány alapján az adatbázis legnagyobb arányban a kultúrtörténeti egyedi tájértékeket tartalmazza, majd a természeti egyedi tájértékek következnek, végül pedig a tájképi egyedi tájértékek zárják a sort. A táj és az egyedi tájérték fogalmának eltérő értelmezése mellett ebben szerepet játszik az is, hogy a kultúrtörténeti értékek felmérése jóval „egyszerűbb”: felvételezésükhöz többnyire nem szükséges speciális előképzettség, ráadásul könnyebben fellelhetők, mint a zömében a települések külterületén elhelyezkedő természeti egyedi tájértékek. Erre hivatkozva nem csodálkozhatunk azon, hogy a települési kataszterekben a kultúrtörténeti értékek nyomasztó túlsúlyban vannak. A tanulmány szerint az egyik leggyakrabban (3142 db) felvételezett értéktípusfajta a lakóépület, épületrész, udvar, lakóházak ugyanis értelemszerűen minden településen nagy számban vannak jelen. A második leggyakrabban felmért (1705 db) értéktípust a falvak határában vagy a szántóföldek szélén, temetőkertekben gyakran előforduló fészületek képviselik; közülük jó néhányhoz kapcsolódik egy-egy monda vagy érdekes történet is.

Ugyanakkor felmerülhet az a módszertani szempontból lényeges kérdés, hogy a nagy számban előforduló tájértékek esetében szükséges-e azok teljes körű felmérése? Például szükséges-e felvenni a kataszterbe minden egyes kökeresztet? A felmérést végző szakembereknek a terepi munkát követően kell mérlegelniük az egyes tájértékek tényleges értékességét, és eldönteniük azt, hogy a teljes katasztert tekintve indokolt-e az adott tájérték felvétele. Ehhez a vizsgálathoz értékes szempontokat adhat az egyedi tájértékek felméréséhez készült módszertani útmutató (*Kiss G. 2011*).

Szagrális, kultikus egyedi tájértékek

A továbbiakban a tanulmány címéhez kapcsolódva a *kultikus, szagrális építmény, alkotás, helyszín* elnevezésű altípusba sorolható egyedi tájértékek egy-egy jellemző előfordulását mutatjuk be. Ezeknek a tájban megjelenő értékeknek ugyanis a lakosság sok esetben természetfeletti erőt tulajdonít, esetleg legendák, mondák alapját is képezhetik. Az ilyen szagrális tájértékek többnyire emberkéz által alkotott értékek, azonban a helyi lakosság képzelete gyakran természeti képződményeket is különleges tulajdonságokkal ruházza fel, ami indokoltá teszi, hogy a továbbiakban ezekre a tájelemekre is kitérjünk.

2. ábra. Fehérre meszelt kápolnák egy szép példája Ecsegen (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

A kultikus, szagrális építmények legnagyobb csoportját a *templomok* és *imaházak* alkotják, amelyek változatos formában szinte minden magyarországi településen megtalálhatók. Tulajdonképpen ebbe a csoportba sorolhatók a többnyire az utak mentén és a települések határában álló, jellegzetes és egyben különleges szagrális tájelemnek tekinthető kisméretű *kápolnák*, népies nevükön *káponkák*. E többnyire hasáb alakú, cseréppel vagy bádogtetővel borított takaros építmények legtöbbször különleges történetek is kapcsolódnak. Fontos kiemelni, hogy ezek az építmények alapvetően nem egyházi szertartásoknak adtak helyszínt, hanem a település határának szakralizációjával inkább csak a község védelmét szolgálták. Nógrád megyében jellemzően a 19. századtól építettek ilyen kegyhelyeket. A káponkák belsejében kialakított ablakszerű mélyedésben általában szentképeket,

festett vagy öltöztethető Mária szobrokat helyeztek el; pl. a Szandáról Szandaváralja felé vezető út mentén található Szűz Mária-káponkában is egy ilyen öltöztethető Mária-szobor áll, és ezt a szobrot a helybeliek ünnepek alkalmával gyakran átöltöztetik. A festett képpel díszített káponkák hasonlóan szép példáit találhatjuk meg pl. még Ecsegen (2. ábra) és Kozárdon is.

A főként az utak mellett, a templomok környékén vagy kiskertekben állított *feszületek* szintén a helyi lakosság hitéletének megnyilvánulásai. Ezeket a kereszteket fogadalomtétel motívumaként, vagy hálából, esetleg valamilyen veszteséget, szerencsétlenséget követően állították. Ez utóbbira jó példa Buják külterületén, az ún. Tarisznyaparton található fakereszt, amit Pikó-keresztnek neveznek a helyiek (3. ábra). A feszületet szomorú emlékhelyül egy család állította, mert gyermeküket ezen a helyen gázolta halálra egy lovaskocsi, a gyermek ugyanis kiesett a kocsiból és a lovak alá zuhant (Tóth Sz. 2009).

3. ábra. A Pikó-kereszt Bujákon (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

Vidéken a határokon, a mezsgyék mentén különösen gyakran találhatók egyszerű keresztek, képoszlopok, ahol a földművelők rendszeresen egy-egy imát mormolhattak el, az Úr segítségét kérve a jó időjáráshoz, a gazdag terméshez. A vallásosságnak ezek az emlékei azonban nemcsak a vidéki településekre jellemzők. A főváros X. kerületében, Kőbányán például a fészületeknek egy igen különleges példányára bukkanhatunk: az ún. Szőlőfürtös fészületet 1779-ben állították fel. A fészület különlegessége, hogy a kőből kifaragott Krisztus alak mindkét tenyerében és a szoboralak lába alatt is egy-egy szépen megmunkált, faragott szőlőfürt látható (4. ábra). A szőlőfürtök a terület egykori hasznosítására utalnak (Tóth Sz. 2012b). Többnyire ugyancsak hálaadás, vagy éppenséggel a további bajtól való megoltalmazás céljából állított számos település keresztek és szoboralakok együtteséből álló kisebb-nagyobb *Szentháromság-szobrokat* (a TIR kataszterében – amely még messze nem öleli fel az ország egészét – 57 ilyen szobor szerepel).

4. ábra. A kőbányai Szőlőfürtös fészület (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

Tovább elemezve a hitélettel kapcsolatos egyedi tájértékeket érdemes kiemelni az egyes néprajzi tájegységekre különlegesen jellemző szagrális építményeket, a *szoknyás haranglábakat*, vagy helyi nevükön *szoknyás harangokat*. Ilyen táj pl. Hetés, ahol a szoknyás harangok felépítését az

jellemzi, hogy a tetőszerkezet két részre oszlik, a kisebbik rész a harangot védi, míg az alsó szélesebb rész magát a szerkezetet és a harangozót. Ezek a szakrális építmények a 19. században épültek, kivéve a Kámaházán álló haranglábát (5. ábra), amelyet valószínűleg 1737-ben állítottak. A haranglábak jó állapota is jelzi a helyi közösség hitéletében betöltött kiemelkedő szerepüket (Kiss G. 2014). A haranglábak a Hetés mellett még a göcseji és őrségi tájaknak is jellegzetes értéktípusai. Az Őrségben változatos formában találkozhatunk a szoknyás harangokkal, egyik legismertebb ezek közül az 1754-ben épült pankaszi fa harangláb. Ugyancsak nagy számban találhatóak fa haranglábak a szatmári és beregi tájakon, valamint Erdély magyarok által lakott részein is.

5. ábra. Szoknyás harangláb, Kámaháza (panoramio.com)

A haranglábak mellett a szintén a szakrális tájértékek közé sorolható *kálváriák* igen nagy számban találhatóak a Kárpát-medencében. Ezek egyik szép példája a bujádi Kálvária-hegyen található klasszicista stílusú építmény, amelynek története is nagyon jellemző a magyarországi szakrális egyedi tájértékekre. A bujádi kálvária (6. ábra) ugyanis az idők során többször megsemmisült, de a hívek mindig újjáépítették.

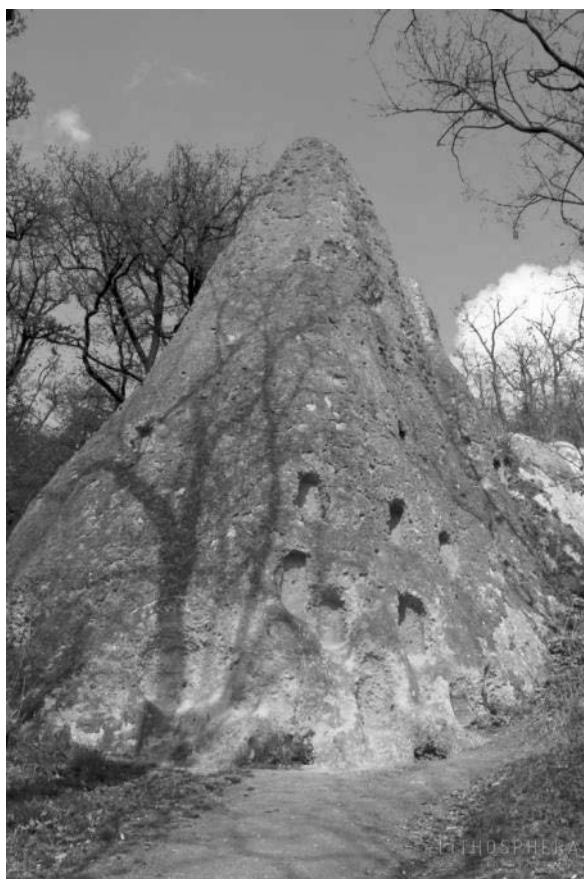

6. ábra. A bujáki kálvária (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

Az építmény már a 18. század elején állt, első említése 1790-ből való, egy feljegyzés szerint ekkor három fából faragott kereszt volt a dombon. 4 évvel később egy nagy vihar döntötte ki a fakereszteket. Markovits János helybéli mészáros saját kezdeményezéséből a kálváriát faragott kövekből emelt feszületekkel állították helyre. Majd 1801-ben újabb vihar érte a kálváriát, a keresztek újra ledőltek, az ezt követő restaurálás alkalmával épült meg a keresztek köré a kőfal, melynek belső oldalán helyezték el a stációképeket. Ez az állapot azonban csak 1859-ig tartott, amikor a vihar újra ledöntötte a feszületeket. Az akkori plébános az ismétlődő pusztítások miatt úgy gondolta, célszerűbb vaskeresztekkel felállítani újra a kálváriát. A II. világháború alatt a kálvária építőköveit elhordták a katonák és mellvédet készítettek belőle, valamint szórakozásképp célba lőttek a stációképekre, amiket később a plébános kérésére vittek haza a falusiak; többé már nem is kerültek vissza helyükre. Az épület felújítását követően az új stációképek a kálvária falába süllyesztett tárolókban találhatóak, nyitható vasajtók mögött (Tóth Sz. 2009). Az, hogy a bujáki kálvária ma is áll, a hívek áldozatos munkájának köszönhető.

Érdeemes még megemlíteni a szintén a *kultikus, szagrális építmény, alkotás, helyszín* alcsoportba tartozó különleges értékek csoportját, a *fülkés sziklákat*,

inkább ismert – és minden bizonnyal helytelen – nevükön *kaptárköveket* (7. ábra). Elterjedésük jobbára a Bükkalján jellemző, azonban kisebb számban a főváros környékén is fellelhetők. A bükkaljai fülkés sziklákat a helyi lakosság nevezte el „bálványköveknek”, „vakablakos köveknek” és „püspöksüvegeknek”. A késő bronzkori, kora vaskori, főként riolittufába vájt ablakszerű mélyedések eredetére és szerepére a mai napig nem derült fény; a különféle elméleteket legújabban BARÁZ Cs. et al. (2011) összegezték. A kaptárkövekhez fűződő helyi mondák és történetek főként az emberkez által vájt üregek eredetével kapcsolatosak. A helyi lakosság a fülkéket a méhészettel hozta összefüggésbe, illetve titkos istentiszteletok helyszínéül tartotta számon, tehát feltételezhetően vallási kultikus célokat is szolgáltak.

7. ábra. Az Ördögtorony nevű kaptárkő Cserépváralján (fotó: Baráz Cs.)

Szakralizált tájelemekre további jó példák az ún. *jeleskövek*. A hazánkban főként a Börzsönytől a Tokaji-hegységig terjedő hegységekben fellelhető

jelesköveket és regélő helyeket részletesen ismerteti BARÁZ Cs. (2007). Az ilyen jeleskövek általában sziklaalakzatok, geológiai képződmények, amelyek valamilyen szempontból megragadták a helyi lakosság képzeletét, ezért hithez valamilyen módon kötődő hagyományt fűztek hozzá. Ilyen képződmények pl. a siroki Törökasztal riolittufa anyagába mélyített kisebb-nagyobb medencék, csatornák, amelyek valószínűleg kultikus pogány áldozati szertartások helyszínéül szolgáltak, és minden bizonnyal áldozatbemutató szerepe lehetett az ivádi Lyukas-kő egyik kiugró lapos homokkőszikláján fellelt hasonló jellegű tálszerű mélyedéseknek és kivésott csatornáknak. A jeleskövek egy részén a természetes eredetű kisebb párhuzamos bemélyedések lábnyomokra, pata- vagy patkónyomokra emlékeztetnek, amihez szintén legendák kapcsolódnak: ott járt Jézus, betyár ugratott a lovával stb. (Baráz Cs.–Kiss G. 2010). A pogány hiedelemvilág egy jól ismert részét alkotják a boszorkányokhoz fűződő legendák is; a néphit a lapos, fennsík jellegű hegytetőről azt tételezte fel, hogy ott különleges napokon, pl. Szentiván éjjelén a boszorkányok lejtenek táncot. Partnereik, az ördögök is megihlették a néphiedelmet, számos különleges, bizarr formájú sziklaalakzat neve (pl. a cserépfalui Ördögtorony (7. ábra) és Ördögcsúszda) tükrözi ezt.

8. ábra. A csodatévő radamosi Mária-fa (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

A szagrális tájértékek szép példáira azonban nem csupán a kultikus, szagrális építmény, alkotás, helyszín altípuson belül bukkanhatunk. A kultúrtörténeti értékek főtipusába sorolható még ugyanis a zöldfelületi létesítmény, objektum altípus, amelyen belül az ún. jelesfákat lehet kiemelni. Ilyen pl. a Hetésben a

radamosi Mária-fa (8. *ábra*), amely a Radamos község határában álló Feketeerdőben található és messze földön híres bűcsújáráhely. A hagyomány szerint 1947-ben Füle József pásztornak itt jelent meg egy tölgyfa tetején Szűz Mária. Az eseményt követően zarándokok keresték fel a fát, többeknek látomása is volt, vagy valamilyen csodában volt része. A mára már elpusztult fa csonkjára színes Mária-szobrot állítottak, fölé kápolnaszerű védőépületet emeltek. A fát – csodát remélve – még napjainkban is sokan keresik fel (Kiss G. 2014).

A *természeti egyedi tájértékek* főtípusából a geológiai, geomorfológiai és a víztani értékekhez is kapcsolódhatnak szakrális vagy profán mitikus történetek. Jellegzetes példa erre a hátráló homokkőfaltól elvált, a meredek lejtőből magányosan kiemelkedő Leány-kő (9. *ábra*) a Nógrád megyei Nemtiben. A legenda szerint a leány ebédet vitt apjának, amit – mivel éhes volt – megevett útközben, majd apja előtt letagadta tettét, így hazugsága elnyerte „jutalmát”, kővé változott (Csapó T. 2000).

9. *ábra*. A Leány-kő (fotó: Karancsi Z.)

Hasonlóan érdekes a története van a Mátraverebély-Szentkúton található szurdokvölgy keletkezésének: a helyiek szerint a völgy Szent László lovának ugratása nyomán keletkezett (10. *ábra*).

10. ábra. A csodás körülmények között keletkezett szurdokvölgy Mátraverebély-Szentkúton (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

11. ábra. A szentkúti Szent László-forrás forrásháza (fotó: Erdélyi-Tóth Sz.)

Ehhez kapcsolódóan a víztani értékek közül a források, az ún. csodakutak is említést érdemelnek. Ilyen a szentkúti Szent László-forrás (*11. ábra*), melynek keletkezését szintén Szent Lászlóhoz kötik. A kutat és a búcsújáráshelyet jelenleg is sokan látogatják (*Baráz Cs. 2007*).

Hasonló gyógyító hatású csodakút található a Medvesalján, Egyházasbást (vagy Újbást, Nová Bašta) és Vecseklő (Večelkov) között. A természeti értékeken belül a helyi lakosság gyakran a különleges alakú, öreg fáknak is kiemelt jelentőséget tulajdonított. Például a települések külterületén tiszteletet parancsoló hatalmas tölgyeket gyakran neveztek banyafának, ugyanis a hiedelmek szerint ezek alatt a hagyásfák alatt gyűltek össze éjszakánként a boszorkányok.

Összegezve elmondható, hogy a tájértékek igen jelentős része kötődik valamely valláshoz, egyházhoz, hithez, vagy kapcsolódik hozzá valamely népi hiedelem, említésre méltó, megőrzésre érdemes érdekes történet.

Irodalom

- BARÁZ Cs. (szerk.) 2007: Az ördögtornyoktól a patkányomos kövekig. – Bábakalács füzetek 10. Garamond Kft., Eger. 56 p.
- BARÁZ Cs.–KISS G. 2010: Jeles kövek, regélő helyek a Mátrában. – In: BARÁZ Cs. (főszerk.): A Mátrai Tájvédelmi Körzet. Heves és Nógrád Határán. Bükk nemzeti Park Igazgatóság. Eger. pp. 289-298.
- BARÁZ Cs.–KISS G.–HOLLÓ S. 2011: Szakrális köemlékeink. Kaptárkövek Magyarországon. – Vidékfejlesztési Minisztérium Környezet- és Természetvédelmi Helyettes Államtitkársága. Budapest. 48 p.
- CSAPÓ T. 2000: A nemti Leány-kő. – *Természet Világa* 131. 2. Melléklet. pp. XXII-XXV.
- KISS G. (szerk.) 2011: Mindennapi kisemlékeink. Útmutató az egyedi tájértékek kataszterezéséhez. – Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest. 40 p.
- KISS G.–TÓTH SZ.–SIKABONYI M. 2011: Egyedi tájértékek kataszterezése a TÉKA-programban – In: MÁTÉ ZS.–KOLLÁNYI L. (szerk.): Rejtőzködő kincsek, TÉKA Tájértékek Magyarországon. Budapest. 143 p.
- KISS G. (szerk.) 2014: Mesés Hetés. Tájértékek a Vasfüggöny túraút mentén. – Földművelésügyi Minisztérium, NAKVI, MVH. Budapest. 42 p.
- TÓTH SZ. 2009: Buják és környékének tájértékei. Szakdolgozat. – ELTE TTK. Budapest. 85 p.
- TÓTH SZ.–SZIJÁRTÓ Á.–KISS G. 2012a: Az egyedi tájértékek nyilvántartásának tájvédelmi szempontú elemzése. – *Tájökológiai Lapok* 10. 1. pp. 139–152.
- TÓTH SZ.–SZIJÁRTÓ Á.–KISS G. 2012b: A Téka-program első mérlege: ezerarcú tájértékeink. – *Természetbúvár* 67. 1. pp. 2-5.

A Zempléni-hegység és környéke kolostorainak gazdálkodása, víz- és tájépítő tevékenysége

Dr. Csorba Csaba

F. Romhányi Beatrix idézi 2010-ben megjelent kötetében egy középkori oklevelünkből a következőket: „a lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn”. A középkori pálos gazdálkodásról már ezt megelőzően (2007) is közzétett egy alapvető fontosságú, terjedelmes tanulmányt. 2014-ben a középkori kolostorok gazdálkodásáról tudományos konferenciára is sor került. Jelen összefoglalásunk bibliográfiai összeállításából egyértelműen kiderül, hogy a környezet és a középkori gazdálkodás összefüggésével az utóbbi évtizedekben egyre intenzívebben foglalkozik a magyar kutatás. Bár meglehetősen késéssel a külföld szakirodalmához képest.

A kolostorok, a szerzetesség szerepe a középkori gazdálkodás átalakításában, fejlesztésében közismertnek számít. A viszonylag csekély számban fennmaradt Árpád-kori oklevelünk jelentős hányada a kolostori birtokokkal kapcsolatos (birtokadományok, határjárások, birtokjogi viták stb.). Az északkeleti régióban különösen jelentős forrásnak számít, a mai Tiszakeszi határában állt százdi apátság, 1067-ben kelt alapító oklevele. Szintén az Aba nemzetség egyik tagja alapította ettől nem messze a prügnyi bencés kolostort, 1267 körül. A Zempléni-hegység térségében egyetlen korai bencés kolostor Szerencsen létesült, valamikor 1247 előtt. Köveiből épült a 16. század közepén a szerencsi vár.

A ciszterciek számára nem épült kolostor a térségben. A premontreiek darnói prépostsága Tolcsva és Sárospatak között állt, a tatárjárás után alapították, a 15. század végén szűnhetett meg. A hegyvidék pereméhez közel létesült Lelesz prépostsága az 1180/90-es években. Ez lett az északkeleti régió legfontosabb hiteles helye.

A térség meghatározó szerzetesi közösségei a 14-15. században egyértelműen a pálosok voltak. A legjelentősebb, leggazdagabb, és egyben legkorábban létesült a sátoraljaújhelyi kolostor, amelyet feltehetően IV. Béla király alapított 1258-ban, Szt. Egyed tiszteletére. A hagyomány szerint azonban már a 13. század első évtizedeiben éltek ezen a tájon remeték. A kolostor és temploma (jelentősen átépítve) ma is áll.

Az alapítások időrendjében Regéc kolostora következik, amelyet valamikor 1307 előtt alapított Aba nembeli Amadé, aki I. Károly királynak a trón megszerzéséért folytatott harca kezdeti szakaszában meghatározó híve volt. Gönc várában Károly hosszabb időn keresztül élvezte vendégszeretét és védelmét.

Németit a Hernád folyó egyik szigetén Drugeth Fülöp, I. Károly király bizalmi embere, akkoriban Szepes és Abaúj vármegye ispánja, alapította 1319-ben. Pontos helyét, maradványait eddig nem sikerült azonosítani.

Gönc kolostorát, Gönc és Telkibánya között egy festői völgyben, Nagy Lajos király alapította 1365-1371 között. Jelentős romjai maradtak.

A Szentháromság kolostorról annyit tudunk Zsigmond király okleveléből), hogy 1412-ben már pusztán, elhagyottan állt. Feltehetően 1371 után alapíthatták. Regéc falutól mintegy 1 km-re fekvő dombháton sejthető (terepbejárás és geofizikai mérések alapján) az egykori kolostor helye.

Időrendben Tokaj következik: 1466-1472 között alapította Szapolyai Imre szepesi gróf. Nyomtalanul elpusztult.

Terebes kolostorát 1502-ben alapította Perényi Imre, Abaúj vármegye főispánja, 1504-től nádor. A korábbi plébániatemplom lett a kolostor temploma.

Belényesy Károly az Abaúji-hegyalja pálos kolostorait régészeti-történeti szempontból vizsgálta (2004), kitérve a kolostorok gazdálkodására is. Szélesebb (országos) összefüggésekben tekintette át a kérdést F. Romhányi Beatrix, elsősorban az okleveles adatok összegyűjtése és kiértékelése alapján.

Jelen tanulmány, a rendelkezésünkre álló viszonylag kis terjedelem korlátain belül arra igyekszik ráirányítani a figyelmet, hogy a középkori tájalakítás, tájhasználat, gazdálkodás kutatásának milyen feladatai és lehetőségei vannak, tekintettel a legújabb vizsgálati módszerekre.

Mindenekelőtt egyértelműen ki kell jelentenünk, hogy a Zempléni-hegység és környezete térségének 13-15. századi tájképéről rendkívül keveset tudunk, inkább csak sejtésekről beszélhetünk. A 18. század végi katonai térképek időrendben a legkorábbiak, amelyeket megpróbált a kutatás eddig elemezni. Ezekből azonban túlságosan merész dolog lenne két-háromszáz, sőt félezer esztendővel korábbi viszonyokra visszakövetkeztetni. Erre érthetően nem is vállalkozik egyetlen komoly kutató sem.

Györffy György Árpád-kori történeti földrajzi adattárához mellékelt Abaúj vármegye térképe (Zemplén vármegye feldolgozása még nem készült el!) érthetően csak vázlatosan jelöli a feltételezett erdőhatárt, a vízfolyásoknak egy részét, s az úthálózat is hiányos, hiszen nincsenek erre vonatkozó részletes térképi ill. okleveles adatok.

Ma már a légi fényképezés, a talajradar lehetővé teszi, hogy a korábbi térképi és terepbejárásos módszernél összehasonlíthatatlanul pontosabb, megbízhatóbb és sokszorosan nagyobb mennyiségű adat birtokába kerüljünk. Sajnálatosan ezek a munkálatok egyelőre még nálunk országosan gyermekcipőben mozognak.

Nagyon fontos lenne a korszerű technika használata, segítségével el lehetne készíteni a térség középkori úttérképét, amely részleteiben jelentősen eltérhet a 18. századi katonai térképeken ábrázolttól is!

A kolostorokat az alapító (király vagy földesúr) természetesen csakis ott létesíthette, amelynek területét birtokolta. A pálos remeterend jellegéből következett, hogy a kolostornak a településektől viszonylag távol kellett épülnie. Ez a távolság azonban az abaúji-zempléni régióban viszonylag csekély volt, legfeljebb 1-2 km, azaz fél- egyórai út. Minden bizonnyal tekintetbe vették a hely tájképi értékeit is, ami nemcsak a mai, hanem a középkori ember számára sem lehetett közömbös! A kolostor felépítéséhez szükség volt megfelelő útra is, amire mindenekelőtt az építőanyag szállításához volt szükség. Gondolni kellett az építetőknek arra is, honnan szállítható a legkönnyebben kő a falakhoz ill. a faragott díszítésekhez (tudomásunk szerint a kőanyagok származási hely szerinti vizsgálata eddig nem történt meg). Ezek a munkálatok jelentették a tájalakítás első lépcsőjét. Fölépült a templom, a kolostori négyszög és a melléképületek. Az egész épületegyüttest minden bizonnyal fal vette körül, egyszerű kőfal.

A középkori Magyarország területén egyetlen kolostornak sem került sor a teljes régészeti feltárására. Többnyire megelégedtek a templom kutatásával (állagmegóvásával, műemléki helyreállításával), - a gönci kolostortemplom esetében a feltárás nem fejeződött be, elmaradt az állagmegóvás és a helyreállítás, a romok pusztulása egyre rohamosabbá vált.

Több esetben föltárták a kolostori négyszöget, Gönc esetében ez sem történt meg. A gazdasági épületek kutatása általában elmaradt, vagy csak részben történt meg. A budaszentlőrinci pálos főkolostor régészeti munkálatai is befejezetlenek maradtak!

A gazdasági épületek kutatása és régészeti leletanyaguk elemzése pedig a gazdálkodás és az életmód sok kérdésére feleletet adhatna. A talajradar segítségével pontosan megállapítható lenne (a hosszadalmas és költséges ásítás nélkül is) az épületek pontos alaprajza és emellett sok más hasznos információhoz is juthatnának.

A kolostorokhoz vezető utak kutatása (talajradar segítségével) is hasznos lenne. Hiszen az utak mentén fém- és egyéb tárgyak, pénzek, kerámiák és más régészeti leletek is előkerülhetnének. Az úthálózat kutatás fontosságára rámutatott Belényesy Károly is. A 18. századi katonai térképek és oklevelek egybevetésével kísérte meg az útrekonstrukciót Gönc esetében.

A regéci kolostor 1307-ben kapott búcsúengedélyt, és annak köszönhetően, hogy egy Szt. László ereklyét is őriztek itt, bizonyos, hogy a közelebbi és távolabbi környékről sokan zarándokolhattak ide. Az ereklye eredetileg a Németiben lévő kolostorban volt. A gönci kolostor 1429-ben kapott búcsúengedélyt. A legnagyobb forgalmú kétségtelenül az 1261-ben városi kiváltságot szerzett Sátoraljaújhely közelében fekvő pálos kolostor lehetett. Terebes és Tokaj főrangú alapítóinak és fekvésüknek köszönhetően szintén bizonyosan sok hívót vonzottak.

Az építkezések, a gazdálkodás, a fűtés és a konyha minden bizonnyal nem kevés fát igényelt. Ez azzal járt, hogy a kolostorokat környező erdőkben

jelentős lehetett a fakitermelés. Arra azonban ügyelhetek, hogy telepítésekkel pótolják az erők gyérítését. A kolostorok számára alapvető fontosságú volt a megfelelő víznyerő hely (kút, ill. forrás, patak vagy folyó) megléte, mind az emberek, mind az állatok számára.

A bőjti napokon halat fogyasztottak, amit vagy patakokból vagy folyóból, s még inkább természetes ill. mesterséges tavakból biztosítottak. Belényesy Károly külön gondot fordított a halastavak kutatására (ezek nyomát máig legfeljebb néhány gátmaradvány őrizte meg (Regéc, Göncruszka, Szentháromság). Újhely esetében bizonyára a közeli Ronyva patak szolgáltatott halat.

A gazdálkodás szempontjából fontos (jövedelmező) létesítmények voltak a malmok (vízmalmok). A göncruszkai kolostor 1338-1504 között 6 malmot és 6 malomrészt szerzett, a gönci kolostor birtokába került 1371-1446 között 4 malom és egy malomrész, a regéci kolostor 1348-1526 között 3 malom és egy malomrész birtokosa lett.

Okleveleink országos viszonylatban igen sok középkori malmot említenek. Ezek a malmok azonban mára szinte kivétel nélkül elpusztultak. A modern kutatóeszközök (talajradar) segítségével azonban alighanem sok egykori malomnak meghatározható lenne a helye.

A táji adottságok miatt az abaúji-zempléni hegyvidék pálos kolostorbirtokai gazdálkodásában a malmok mellett a szőlőnek is jelentős szerepe lehetett. Annál is inkább mert a bornak az egyházi szertartásban is nélkülözhetetlen szerepe volt. Jelentős feladat lenne a középkori eredetű borospincék kutatása. Müller István az, aki az utóbbi években Tokaj-Hegyalja és térsége középkori ill. korajújkori pincéinek szisztematikus kutatását végzi, s már eddig is jelentős dokumentációs anyag birtokába jutott.

A szántóföldi gazdálkodásról kevés adatunk van, még kevesebb az állattartásról. Noha a hegyvidéki makkoltatás (sertések), a juh- és kecsketartás, szarvasmarhatartás is bizonyára számottevő lehetett. A gazdasági épületek régészeti kutatása révén ezzel kapcsolatban is megbízható adatokhoz lehetne jutni.

Az északkeleti térség pálos kolostorainak (Sátoraljaújhelyt kivéve) viszonylag kevés földbirtokuk volt, ezek sem alkottak összefüggő tömböt. A kolostoralapítóktól (a királyok, egyes főurak), és későbbi adományozóktól (középbirtokos nemesek, telkibányai polgárok) kapott birtokokat kezelték a kolostorok. Az oklevelek alapján jelentősebb pálos telepítési tevékenységre nem következtethetünk.

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a váruradalmakhoz (Füzér, Regéc, Boldogkő, Gönc, Tállya, Újhely, Patak stb.) képest a pálos kolostorok tájalakító (víz- és tájépítő) tevékenysége egészében periférikus, kisebb jelentőségű volt az északkeleti hegyvidéken. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a pálos kolostorok régészeti-történeti kutatása alárendelt fontosságú lenne a többi egyházi és világi építményhez képest. Műemléki, idegenforgalmi szempontból

is elszomorító a jelenlegi helyzet. Még a legjobb állapotban lévő sátoraljaújhelyi kolostor kutatása is befejezetlen, a különleges értékű templom látogatása megoldatlan, s nincs semmilyen állandó kiállítás sem, amely a Zempléni-hegység térségének pálos művelődését, gazdálkodását bemutatná. Tekintettel arra, hogy a pálos rend az egyetlen magyar alapítású középkori szerzetesrend, ez a helyzet aligha magyarázható. Igaz, hogy a főváros területén fekvő pálos főkolostor kutatási, múzeumi és idegenforgalmi értékeit is feltűnően mostohán kezelik. Dacára a politikai-ideológia változásoknak, az utóbbi negyedszázadban sem javult a helyzet.

Felhasznált irodalom

- ACZÉL L. Zs. – LEGEZA L. – SZACSVAY P. – TÖRÖK J. (2006): Pálosok. Második, bővített kiadás. Bp.
- BALPATAKI B. (1987): Fejezetek Sajólád történetéből 1378-1987. Sajólád.
- BÁNDI Zs. (1985): Északkelet-Magyarország pálos kolostorainak oklevelei (regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv. V. Miskolc. pp. 557-725.
- BEHRINGER W. (2010): A klíma kultúrtörténete a jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Bp.
- BELÉNYESY K. (2004): Pálos kolostorok az Abaúji-hegységen. Miskolc.
- BELÉNYESY K. (2007): Pálos kolostorok. A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán. Szerkesztette: Baráz Cs., Kiss G. Eger. pp. 205-210.
- BENCZE Z. - SZEKÉR Gy. (1993): A budaszentlőrinci pálos kolostor. Monumenta Historica Budapestiensia VIII. Bp.
- CSORBA Cs. (1975): Közlekedés, árucseré és városfejlődés a Szamos-vidéken a XIV-XV. században. Csengeri krónika. Szerkesztette: Dankó Imre. Csenger. pp. 166-184.
- CSORBA Cs. (1992): A reformáció kora Abaújban, Borsodban és Zemplénben. Széphalom 4. H. n. pp. 19-31.
- CSORBA Cs. (1993): Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc.
- CSORBA Cs. (1995): Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükrében. Végvár és környezet. Studia Agriensia 15. Eger. pp. 103-132.
- CSORBA Cs. (2011): Sátoraljaújhely városkönyve. 750 év krónikája. Sátoraljaújhely.
- CSORBA Cs. (2016): Hernádnémeti története. I. A kezdetektől 1914-ig.
- CSÜLLÖG G. (2009): Megtelepedési folyamatok szerepe a Kárpát-medence 11-15. századi kultúrtájtípusainak kialakulásában. A Kárpát-medence környezet-gazdálkodása. Szerk.: Frisnyák Sándor – Gál András. Nyíregyháza-Szerencs. pp. 53-63.
- DAP I-III. : Documenta Artis Paulinorum. Gyűjtötte: Gyéressy Béla. Szerkesztette: Tóth Melinda. Bp. 1975-1978.
- DÉNESI T. – CSOMA Zs. (2009) „ad vinum disert...” Monostori szőlő- és borgazdálkodás. Bp.
- F. ROMHÁNYI B. (2000): Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp.
- F. ROMHÁNYI B. (2007): Pálos gazdálkodás a 15-16. században. Századok 2007. 2. sz. pp. 299-351.
- F. ROMHÁNYI B. (2010): A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban. Bp.

- F. ROMHÁNYI B. (2007): A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. Ferenczy László – Laszlovszky József – Szabó Péter szerk.: Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény. Bp. pp. 199-225.
- FRISNYÁK S. (2007): A mezőgazdaság történeti földrajza. A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán. Szerkesztette: Baráz Cs., Kiss G. Eger. pp. 265-270.
- FRISNYÁK S. (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Szerencs.
- FRISNYÁK S. (2011): A Hernád-völgy környezettörténeti vázlata. A magyarországi Hernád-völgy. Földrajzi tanulmányok. Szerk.: Frisnyák Sándor és Gál András. Nyíregyháza-Szerencs. pp. 97-116.
- FRISNYÁK S. (2012): A vízenergia használata a Kárpát-medencében a 11. századtól 1920-ig. Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza-Szerencs. pp. 37-57.
- GUZSIK T.– FEHÉRVÁRY R. (1979): A pálos rend építészeti emlékei a középkori Magyarországon. Bp.
- GUZSIK T. (2003): A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Bp.
- GYÖNGYÖSI G. (1983): Arcok a magyar középkorból. Bp.
- GYÖRFFY Gy. (1966): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A-Cs. Bp.
- IVÁNYI B. (1926): Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag. [hasonmás kiadás szerk. Csorba Csaba. Gönc. 1988.]
- JÁRÁSI L. (1997): Erdőgazdálkodás Bánkúttól Nagy-Millicig. Miskolc.
- JOÓ T. (1986): A Gönc melletti pálos kolostorok. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. pp. 48-58.
- KARCZAG Á. (2005): Pálos kolostorromok Észak-Magyarországon. Várak, kastélyok, templomok. 4. sz. pp. 17-19.
- KISBÁN E. (1938-1940): A magyar pálosrend története I-II. Bp.
- KOVÁCS B. (1987): Az egeri egyházmegye története 1596-ig. Eger.
- LASZLOVSZKY J. – Romhányi B. (2003): Székesegyházak, kolostorok, templomok: középkori egyházi emlékeink régészeti kutatása. Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerkesztő: Visy Zsolt. Bp. pp. 372-377.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (1993): A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerkesztette: R. Várkonyi Ágnes és Kósa László. Bp. pp. 44-66.
- RÁCZ L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. Természettörténelem I. Bp.
- VAJDA T. 2003): Hazai vízimalmaink 1301-1325 közötti okleveles adatai. Középkortörténeti tanulmányok. Szeged. pp. 193-213.
- VAJDA T. (2007): Újabb adatok árpád-kori vízimalmainkról. Középkortörténeti tanulmányok. 5. Szeged. pp. 213-245.

Tokaj-Hegyalja vallásföldrajza

Dr. Tamás Edit

A vallás történelme az emberiség történelme. Egyazon terület népessége, az ott élők vallása nem állandó tényező. Tokaj-Hegyalja területén a XI. századtól a XVI. század első harmadáig a római katolikus vallás az egyeduralgó. A XVI. század a reformáció elterjedésének időszaka, a XVII. század az ellenreformáció, a XVIII. század az elnyomatás korszaka. A XVI-XVIII. század alaposan megváltoztatta vizsgált régióink képét. A kibontakozás lehetőségét II. József türelmi rendelete nyitotta meg.

A XVIII-XIX. századtól Tokaj-Hegyalján Európában párját ritkító vallási sokszínűséget találunk. *Római katolikusok, görögkatolikusok, reformátusok, evangélikusok, görögkeletiek, zsidók* lakják a településeket. Jobbára 3-4-5 felekezet együtt határozza meg egy-egy település képét. Vannak vidékek, ahol egyik vagy másik vallásfelekezet jellemző, esetleg a nemzetiségi hovatartozás a meghatározó. Tapaszthatjuk azonban, hogy egyik vagy másik megállapításunk mögött is vannak kivételek. A reformátusok magyarok, de Tokaj-Hegyalja peremén is voltak a németek körében e valláshoz tartozók. Az evangélikusok német, esetleg szlovák eredetű, jobbára a mezővárosok társadalmához tartozó népesség, de a vizsgált terület szomszédságában találunk evangélikus magyarokat. A római katolikusok magyarok, németek, szlovákok. A görögkatolikusokra könnyen mondjuk, hogy ruszin eredetűek, de vannak korai magyar nyelvű közösségeik, s a XIX. században szlovákká váló falvaik. A zsidóság jobbára a XIX. században Galíciából bevándorló kereskedő népe a vidéknek, de vannak XVIII. század elejéről már adataink jelenlétükről. A görögökről kiderül, hogy a balkáni népeket összefoglalóan hívták így elődeink. Azt is megtudhatjuk, hogy nemcsak Tokajban telepedtek meg. A görögkeleti közösségükbe sem csak ők tartoztak, hanem a borfelvásárló oroszok, sőt az unió előtt a ruszinok is.

A buzgó katolikus II. Rákóczi Ferenc valláspolitikájában az egyik vezérlő szándék, hogy legyen vége az emésztő hitviták, gyűlölködések idejének. 1704. január 7-én megtiltotta a templomok és az iskolák erőszakos visszafoglalását: egyik felekezet sem vehette el a másiktól az intézményeit. A vallási ügyek rendezését az országgyűlés feladatának mondta.

Római katolikusok

A XI. században kialakult római katolikus egyházmegyéék rendszere kisebb nagyobb változtatásokkal fennmaradt napjainkig. A terület az egyházszerzés

időszakában az egri egyházmegye része lett. A reformáció XVI. századi térhódítását követően a római katolikusok aránya visszaszorult. Protestáns az ország, de a katolikus hierarchia megmaradt, melyre támaszkodva a XVII. században kibontakozhatott a rekatolizáció, a katolikus megújulás. Ennek legsikeresebb mozgatója a jezsuita rend, de jelentős a hatása a piaristáknak is. Fellendült a katolikus világi oktatás, melyet uraltak a városokban megtelepedett jezsuiták (pl. Sárospatak). A pálosok a XVII. században Újhelyben alapítottak iskolát.

A magyar főrendi társadalom vallást változtatott. A Habsburg-kormányzatban csak katolikusok kaptak tisztséget. Az 1618-as pozsonyi országgyűlésen már többségben voltak a katolikusok. XVIII. század a barokk időszeke: a katolikus hit újbóli térhódítása, a hívők elkápráztatása pompázatos tárgyakkal, épületekkel. A vallásosság számos külsőségben és a szentek kultuszához kapcsolódó nagyszámú ünnepnappal is kifejezésre került.

A XVIII. század végén az egyházi adatok mutatják, hogy a terület vallási megoszlásában alapvető elmozdulás történt. A római katolikusok száma megközelítette a reformátusokét. Legnagyobb közösségük Tállyán (2848 fő – 64%), Mádon (1840 fő – 53%), Sátoraljaújhelyen (1708 fő – 42%), Abaujszántón (1479 fő – 55%), Tokajban (1103 fő – 40%), Monokon (1074 fő – 57%) volt. Nagy lélekszámú az anyaegyház Tolcsván (936 fő), Tarcalon (859 fő). Egészében római katolikus falvak a német/sváb települések 1786-ban.

A katolikus egyház megerősödése a XIX. században is folytatódott. A század közepén három mezővárosban élt a legnagyobb római katolikus közösség, közülük Tállyán (3400 – 65%) és Mádon (2500 – 54%) abszolút többségben voltak, míg Sátoraljaújhelyen (2401 – 38%) relatív a többségük. Őket követve egy falu, Monok római katolikus lakosság száma emelkedett ki (1735 – 69,7%). Több mezővárosban kerültek abszolút többségbe, Tolcsván (1536 – 50,1%), Tarcalon (1414 – 56,6%), Erdőbényén (1451 – 50,7%). A reformáció bástyájának számító Sárospatakon (1200 – 28,7%) már a lakosság több mint negyede római katolikus, Abaujszántón (1727 – 38,7%) több mint harmada, de említésre érdemes Olaszliszka is (982 rk. – 44,0%). Jól látható a német lakosságú települések római katolikus többsége: Károlyfalva (480 rk. – 100%), Hercegkút (671 rk. – 97,0%), Rátka (620 rk. – 100%).

Az 1880-as népszámlálás adatai alapján a mai határai között számolt Sárospatakon már 2657 fő római katolikus, a lakosok 33,0%-a. 1900 és 1941 között tovább növekszik számuk és arányuk. 1900-ban még több református van a híres iskolavárosban, mint római katolikus, de 1910-ben már megfordult az arány.

Lassú növekedést mutat a római katolikusok javára tízévente az adatsor Legyebényén (1880-ban: 42,7%, 1900: 43,9%, 1910: 47,5%, 1930: 49,7%, 1910-ben 53,2%), Tállyán, Mádon, Sátoraljaújhelyen, Tokajban, Monokon, Tolcsván, Olaszliszkan, Szerencsen (1. táblázat).

1. táblázat: A római katolikus lakosság száma és aránya Tokaj-Hegyalja néhány településén, 1786 – 1941.

Település	1786	1851	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Tállya	2848 64%	3400 65%	2265 62%	2391 68%	2629 73%	2750 75%	2920 74%	2903 77%	2775 78%
Mád	1840 53%	2500 54%	1696 49%	1680 48%	1940 53%	2070 55%	2156 59%	2253 64%	2315 66%
Sátoralja- újhely	1708 42%	2401 38%	3857 34%	4909 37%	6713 40%	7936 40%	8016 38%	7483 41%	7710 42%
Tokaj	1103 40%	1061 33%	1734 39%	1853 38%	1986 39%	2055 40%	2079 41%	2470 42%	2656 45%
Monok	1074 57%	1735 70%	1973 73%	2026 73%	2186 77%	2326 78%	2412 81%	2424 81%	2385 82%
Tolcsva	936 42%	1536 50%	1283 45%	1238 43%	1568 49%	1531 49%	1667 55%	1745 57%	1630 57%
Tarcal	859 31%	1414 57%	1096 37%	1295 39%	1460 38%	1398 37%	1478 38%	1627 40%	1688 42%
Erdő- bénye	645 36%	1451 51%	855 41%	955 42%	1034 44%	1065 44%	1135 48%	1585 54%	1729 56%
Sáros- patak	933 28%	1200 29%	2230 30%	2657 33%	2735 35%	4223 38%	4661 39%	5370 41%	5625 43%
Olasz- liszka	612 36%	982 44%	704 37%	944 42%	1078 42%	1153 43%	1246 45%	1495 51%	1590 53%
Szerencs	404 26%	685 32%	944 40%	2256 52%	2630 50%	3008 49%	2824 48%	3323 50%	4010 53%

1941-ben a római katolikusok vannak abszolút többségben Rátkán (1182 fő – 99,3%), Hercegkúton (1111 fő – 98,9%), Károlyfalván (536 fő – 85,9%), Bodrogkislaludon (764 fő – 65,9%), Golopon (627 fő – 64,9%), Mezőzomboron (1557 fő – 63,1%), Szegilongon (273 fő – 62,2%), Szegiben (299 fő – 58,1%), Tolcsván (1630 fő – 57,3%), Bekecsen (1124 fő – 56,5%), Erdőbényén (1729 fő – 55,9%), Legyesbényén (1119 fő – 53,2%), Olaszliszán (1590 fő – 53,0%). Tarcalon az 1688 római katolikus kisebbségben van (42,1%).

A legnagyobb közösségeik Mádon (2315 fő – 65,6%), Monokon (2385 fő – 82,2%), Tokajban (2656 fő – 45,0%), Tállyán (2775 fő – 77,9%), Szerencsen (4010 fő – 52,7%), a szűkebb értelemben vett Sárospatakon (5625 fő – 42,6%), Sátoraljaújhelyen (7710 fő – 41,8%) vannak.

A terület vallási megoszlása a XX. század második felében tovább változott. Állandóságot jelent ugyanakkor: római katolikus, református és görögkatolikus közösségek vegyesen alkotják a települések lakosságát.

A 2001-es népszámlálás adatai a római katolikus egyház elmúlt évszázadban tapasztalt térnyerését bizonyítják. A terület döntően, 49,36%-os arányban római katolikus többségű. 25 településen relatív vagy abszolút többségük érvényesül.

Minden településen élnek római katolikusok. 16 településen kerültek abszolút többségbe: Szegi (52%), Szerencs (53%), Erdőbénye (55%), Tolcsva (55%), Makkoshotyka (56%), Bekecs (56%), Szegilong (58%), Abaújszántó (58%), Bodrogkisfalud (60%), Mezőzombor (63%), Golop (68%), Mád (71%), Tállya (78%), Monok (84%), Hercegkút (92%), Rátka (93%).

Kilenc településen vannak relatív többségben: Sáradsadány (38%), Sárospatak (39%), Sátoraljaújhely (41%), Tokaj (41%), Bodrogolaszi (42%), Erdőhorváti (43%), Olaszliszka (45%), Tarcal (46%), Legyesbénye (49%).

2. táblázat: A római katolikusok száma és aránya Mádon, Monokon, Tokajban, Tállyán, Szerencsen, Sárospatakon. Sátoraljaújhelyen 1941-ben, 2001-ben és 2011-ben.

Település neve	Római katolikusok száma és aránya		
	1941	2001	2011
Mád	2315 – 65,6%	1853 – 71%	1370 – 61%
Monok	2385 – 82,2%	1515 – 84%	1061 – 61%
Tokaj	2656 – 45,0%	2058 – 41%	1314 – 29%
Tállya	2775 – 77,9%	1749 – 78%	1139 – 59%
Szerencs	4010 – 52,7%	5278 – 53%	3742 – 41%
Sárospatak	5625 fő – 42,6%	5777 – 39%	3986 – 31%
Sátoraljaújhely	7710 fő – 41,8%	7546 – 41%	5059 – 32%

A népesség koncentrálódása és a települések lakosságfogyása alapvető változásokat eredményezett (2. táblázat). Az öt legnépesebb római katolikus település sorrendje megváltozott. Sátoraljaújhely (7546 – 41%) megtartotta első helyét, a korábban az élen emlegetett Mád és Tállya lélekszáma, így a római katolikus közösség száma is visszaesett. Sárospatakon (5777 – 39%) tovább növelték számukat, miként Szerencs (5278 – 53%) látványosan teret nyert. Tokaj (2059 – 41%) és Abaújszántó (2059 – 58%) megőrizte korábbi helyét a „rangsorban”, miközben a római katolikusok aránya folyamatosan növekedett. A népesebb településeken is a római katolikusok vannak többségben, miként Mádon (1853 – 71%), Tállyán (1749 – 78%), Mezőzomboron (1603 – 63%), Monokon (1515 – 84%), Bekecsen (1409 – 56%), Tolcsván (1068 – 55%).

A 2011. évi népszámlálás adatai alapján a terület római katolikus többségű, a lakosság 39,4%-át ők alkotják. Ez az adat jelentősen eltér a 2001-ben számított értékektől, 10%-os, 11.684 fős csökkenést mutat (3. táblázat). Hasonló arányú a csökkenés a görögkatolikusok és a reformátusok körében is. Megnövekedett ugyanakkor azok aránya, akik nem kívántak válaszolni a 2011. évi népszámlálás alkalmával vallási hovatartozásukról. Ők 16.976-an, Tokaj-Hegyalja népességének 23,03%-át alkotják. Rajtuk kívül 2001 és 2011 között nőtt a vallási közösséghez nem tartozók aránya is. Így összességében a lakosság 30%-a nem jelenik meg a vallások szerinti felosztásban. Ez a rendkívül magas érték

alapvetően változtatta meg nem csak a terület összességére vonatkozó százalékos eredményeket, hanem az egyes településeken belül is jelentős változások tapasztalhatók.

3. táblázat: Tokaj-Hegyalja vallási megoszlása 2001-ben és 2011-ben

Vallás	2001	2011
Római katolikus	40714 – 49,36%	29030 – 39,4%
Görögkatolikus	10605 – 12,85%	6656 – 9,03%
Református	20846 – 25,27%	14910 – 20,24%
Ortodox		11 – 0,01%
Evangélikus	283 – 0,34%	172 – 0,23%
Izraelita	20 – 0,02%	5 – 0,03%
Más vallási közösség tagja	656 – 0,79%	866 – 1,18%
Nem tartozik vallási közösséghez	3680 – 4,46%	4647 – 6,3%
Ateista	–	358 – 0,49%
Nem kívánt válaszolni	4599 – 5,57%	16,976 – 23,03%
Nincs válasz	394 – 0,47%	–
Összesen	82474	73673

A 2011. évi népszámlálás szerint a legnagyobb arányban Szegilong (102 fő, 50,0%), Abaújszántó (1633 fő, 51,9%), Erdőbénye (575 fő, 52,1%), Golop (305 fő, 54,3%), Mezőzombor (1298 fő, 54,7%), Makkoshotyka (516 fő, 59,0%), Tállya (1139 fő, 59%), Mád (1370 fő, 61,0%), Monok (1061 fő, 62,1%), Rátka (698 fő, 73,3%), Hercegkút (491 fő, 75,4%) településeken vannak jelen a római katolikusok. Itt a lakosság abszolút többségét alkotják. A két sváb eredetű település őrzi az egyértelmű római katolikus jellegét (Rátka, Hercegkút).

Egy település, Vámosújfalú, kivételével mindenütt többségben vannak. Itt a legkevesebb a római katolikus lakos (169 fő – 20,7%), a reformátusok vannak relatív többségben a településen. Tokajban (1314 fő – 29,0%) és Erdőhorvátiban (170 fő – 27,9%) ugyan a római katolikusok vannak többségben, előbbiben 1403 fő (a lakosság 31,0%-a), utóbbiban 202 fő (a lakosság 33,0%-a) nem kívánt válaszolni a népszámlálás alkalmával a vallás és felekezetre vonatkozó kérdésre. Az ő arányuk oly magas, hogy bizonytalanná teszi a született adatok valóságát.

A római katolikusok legnagyobb közösségei Monok (1061 fő – 62,1%), Tállya (1139 fő – 59%), Mezőzombor (1298 fő – 54,7%), Tarcal (1129 fő – 38,9%), Tokaj (1314 fő – 29,0%), Mád (1370 fő – 61,0%), Abaújszántó (1633 fő – 51,9%), Szerencs (3742 fő – 40,7%), Sárospatak (3986 fő – 30%), Sátoraljaújhely (5059 fő – 32,1%). Többeszes közösségeik a három városban vannak.

Görögkatolikusok

A XIII. századtól az országba keletről érkező ruszinok a görögkeleti egyház hívei voltak. A Munkácsi Püspökség kialakulása az 1446-1458 közötti időszakra tehető. A Munkács melletti Szent Miklós kolostorban élő püspökök joghatóságát fokozatosan kiterjesztették a ruszinok lakta településekre.

1646-ban valósult meg az egyházi unió körükben, melynek révén szertartásaikat megtartva a pápa fősége alá csatlakoztak. Az egyházi unió három szakaszra osztható, melynek során Dél-Zemplén papsága is elfogadta Róma főségét. Az új egyházat az egri püspök fennhatósága alá helyezték. Mária Terézia közbenjárására 1771-ben létrejött a munkácsi egyházmegye. Élére a püspököt a király nevezte ki, a pápa megerősítette, metropolitája az esztergomi érsek. Bacsinszky András (1772-1809) alatt szerveződött meg az intézményrendszer. Székhelye 1776-tól Ungvár lett.

A XVIII-XIX. század fordulójáról két egyházmegyei névtár ad jó áttekintést a görögkatolikus lakosságról. A XVIII. század végére a legnagyobb görögkatolikus közösség Sátoraljaújhelyen alakult ki, ahol a lakosság harmadát alkották 1277 fővel. A mezővárosok közül Tolcsva (541 fő – 24 %), Sárospatak (528 fő – 14%) és Tokaj (454 fő – 15%) közössége említhetők. 1806-ban egyedül Végardón (473 görög katolikus) jegyezték fel ruszin prédikációs nyelvet.

A XIX. századi népesség összeírások közül Fényes Elek 1851-ben megjelent Geographiai szótára adott összegzést a görögkatolikusok számáról. Jelentős közösségük a ruszin–magyar nyelvűként feltüntetett Bekecs (358 gk.). Magyar településeken is létrejöttek nagy gyülekezeteik (Bodrogkiszfalud 300 gk., Erdőhorváti 200 gk., Mezőzombor 300 gk., Monok 201 gk.). Legjelentősebb közösségük továbbra is a sátoraljaújhelyi (1464 gk. – 23,2%), de említésre érdemes a mezővárosok közül Abaújszántó (432 gk.), Sárospatak (900 gk.), Szerencs (345 gk.) és Tolcsva (293 gk.) görögkatolikusága.

Száz év alatt, 1941-re két nagy közösségük – a sátoraljaújhelyi és a sárospataki – megtöbbszörözte létszámát, de a mezővárosokban és a falvakban is növekedett lélekszámuk (4. táblázat).

Hatvan év múltával, 2001-ben Tokaj-Hegyalja területén 10.605 görögkatolikus lakost számláltak. Ők alkották a népesség 12,85%-át. Nagy közösségük található Tolcsván, Mezőzomboron, Abaújszántón (305 – 9%), Bodrogolasziban (210 – 22%). A két legnagyobb város, hagyományos központjaik görögkatolikusága messze kiemelkedik létszámával környezetéből: Sátoraljaújhely (3068 – 17%) és Sárospatak (2524 – 17%). Előbbi város része a ruszin eredetű görögkatolikus Rudabányácska, míg utóbbihoz az úgyszintén ruszin eredetű Végardót csatolták.

A két város kiemelkedően magas száma mindenképpen egy erőteljes koncentrációs folyamatot mutat, melyet az 1960-as évektől a városokba irányuló migrációs folyamat táplált. Jelentős szórányaik kisebbségben ugyan,

de őrzik nagy lélekszámú közösségeiket, melyeket több esetben jelentős migráció is táplált az elmúlt évtizedekben (Tolcsva, Szerencs).

4. táblázat: A görögkatolikusok száma és aránya Mezőzomboron, Tolcsván, Bekecsen, Szerencsen, Tokajban, Sárospatakon. Sátoraljaújhelyen 1941-ben, 2001-ben és 2011-ben.

Település neve	Görögkatolikusok száma és aránya		
	1941	2001	2011
Mezőzombor	426 -17,2%	388 -15%	256 - 10,8%
Tolcsva	436 - 15,3%	420 - 21%	313 - 17,4%
Bekecs	559 - 28,1%	364 - 15%	210 - 8,4%
Szerencs	649 - 8,5%	844 - 8%	467 - 5,1%
Tokaj	812 - 13,6%	694 - 14%	457 - 10,1%
Sárospatak	2822 - 18,8%	2524 - 17%	1470 - 11,3%
Sátoraljaújhely	3055 fő - 16,6%	3068 - 17%	1880 - 11,9%

A görögkatolikusok aránya 2011-ben 9,03% az összlakosságon belül (6656 fő). Csökkenésük oka a korábban leírtakban keresendő. Egyetlen helységben sincsenek többségben. Négy településen a második legnagyobb közösséget alkotják: Sáradsadány (61 fő – 24,7%), Szegi (52 fő – 17,9%), Bodrogkisfalud (132 fő – 14,6%), Tolcsva (313 fő – 17,4%). Utóbbi két helyen azonban a lakosság magas arányban (Bodrogkisfalud: 21,5% – 194 fő, illetve Tolcsva: 557 fő – 30,9%) nem kívánt válaszolni a népszámlálás alkalmával a vallásra és felekezetre vonatkozó kérdésre, így az itt született adatok megkérdőjelezendők.

2001 és 2011 között a két városi központjukban, miként minden településen is, jelentősen csökkent a számuk. Sátoraljaújhelyen 22,5% (3551 fő), Sárospatakon 27,3% (3547 fő) nem kívánt válaszolni a vallásra vonatkozó kérdésre. Bizonyára körükben is jelentős mértékű a görögkatolikus kötődésűek száma. Ez (és a települések lakosságának csökkenése) magyarázhatja, hogy 2001 és 2011 között miért csökkent Sárospatakon 1054 fővel, Sátoraljaújhelyen 1188 fővel a statisztikában szereplő görögkatolikusok száma. Ez a számbeli csökkenés a százalékos arányok minőségébéli változását eredményezte. 2001-ben mindkét városban 17%-os volt a görögkatolikusság aránya, 2011-re 11,3%-ra, illetve 11,9%-ra csökkent. Hasonló arányú csökkenés tapasztalható Bekecsen is, ahol 15%-ról 8,4%-ra csökkent a görögkatolikusok aránya. Még szembeötlőbb ez az adat az 1941-essel szembeállítva. A második világháború időszakában ugyanis 559 fő, a lakosság 28,1%-a volt görögkatolikus. Bodrogolasziban a 2001-es 22%-os érték csökkent le 14,8%-ra (134 fő). 1941-ben 26,9% volt arányuk (392 fő). Hasonlóak az értékek Erdőhorvátiban is, míg 1941-ben 356-an, a lakosság 25,5%-a volt görögkatolikus, addig 2001-ben 146 fő (22%), 2011-ben 92 fő (15%).

Reformátusok

1517. október 31-én Wittenbergben zászlót bontott a reformáció, mely a protestáns egyházak jelentős térnyeréséhez vezetett a XVI. században. Ez a folyamat az európai történésekkel egy időben érte el Magyarországot. Luther tanai már az 1520-as években megjelentek Magyarországon, majd a reformáció svájci irányzata kezdett hódítani s került fölénybe a magyar lakosság körében.

A reformáció első terjesztői közül többen köthetők vidékünkhez. Dévai Bíró Mátyás Boldogkő várában volt udvari lelkész, Sztárai Mihály 1526-ban Pálóczi Antal udvari papja Sárospatakon. A Tisza jobb partján Perényi Péter a reformáció fő pártfogója. Uradalmain kiváló prédikátorok működtek: Sátoraljújhelyen Siklósi Mihály, Tállyán Szkhárosi Horváth András, Tokajban Batiz András.

A hagyomány 1531-hez és Perényi Péter nevéhez köti a híres Sárospataki Református Kollégium alapítását. Valószínűbb egy kicsit későbbi dátum és a kezdeti támogató inkább Perényi felesége, Székely Borbála. Perényi az 1530-as évek közepén lett a reformáció híve és lelkes terjesztője. Az új vallásnak megfelelően átépítette a sárospataki vártemplomot. Fia, Gábor nagy patrónusa az új egyháznak és az iskolának. Siklósi Mihály személyében a 40-es években protestáns lelkésze lett Sárospataknak, aki új szellemű oktatást vezetett be.

A hegyaljai terület a XVI. század közepére egyértelműen a reformáció mellé állt. E század végére a katolikus vallásnak már csak szerény szórványai maradtak országosan is. Protestáns az ország (80-85%).

A XVI. században már protestáns középfokú iskola működik Sátoraljújhelyen, Tolcsván, Liszván, Bodrogkeresztúron, Erdőbényén, Tokajban, Tarcalon, Tállyán, Mádon, Szántón; főiskola Sárospatakon, nyomda Vizsolyban (Biblia).

A XVII. század első két évtizede hasonló mozgalmas éveket hozott, megkezdődött a rekatolizáció. Az ellenreformáció nemcsak békés eszközökkel folyt: a vallásháború pusztította a református templomokat, összeszedtek prédikátorokat, akik aztán gályára kerültek. A változó viszonyokat jelzi, hogy az 1681-es pozsonyi országgyűlés a protestánsok vallásgyakorlatát csak bizonyos korlátok között (artikuláris helyek) engedélyezte, templomot is csak a városon kívül és kijelölt helységekből építhettek.

1705-ben II. Rákóczi Ferenc mint vezérlő fejedelem ünnepélyesen megesküdött, hogy a három (katolikus, evangélikus, református) vallást a maga törvényes szabadságában megtartja. Gondoskodott az iskolákról, iskolamesterekről, diákokról.

A szatmári békében szerepelt az ország vallásügyi törvényeinek megtartása és a protestáns vallásgyakorlat biztosítása. Mégis a szabadságharc után a rekatolizáció új szakasza kezdődik az országban, azonban központilag támogatott erőszakos térítések nem kerültek sorra. A XVIII. században a protestánsok jogait a Carolina Resolutio 1731-ben hozott rendelkezése határozta

meg. Eszerint az evangélikusok és reformátusok szabad vallásgyakorlata az egész ország területén csak magán-vallásgyakorlat formájában megengedett. A protestáns iskoláztatás és hitélet ismét visszaszorult az artikuláris helyekre. A protestánsok a katolikusok felügyelete alá kerültek. Az illetékes püspök a protestáns gyülekezetekben is vizitálhatott. Ez a fél évszázad az ellenreformáció legeredményesebb korszaka volt.

A XVI-XVII. században döntően református terület vallási megoszlásában a XVIII. században alapvető elmozdulás történt. A XVIII. század végére felére esett vissza az ellenreformáció, s a betelepítések hatására a reformátusok aránya, de kb. 40%-os arányukkal még mindig a terület lakosságának többségét alkották. A népes mezővárosok közül Sárospatakon a lakosság kétharmadát megtartva legnagyobb (2800 fő) közösségüket találjuk 1776-ban. Olaszliszkanak, Szerencsnek, Erdőbényének 50%-át alkották 1776-ban. Tolcsván, Tokajban, Mádon, Tállyán, Sátoraljaújhelyen már kisebbségbe kerültek népes közösségeik.

II. József 1781-ben kiadta türelmi rendeletét. Ebben egyenjogúsította a protestáns (evangélikus, református) felekezeteket. Ezek híveinek is szabad vallásgyakorlást biztosított, megnyitotta előttük a magasabb állami hivatalok lehetőségét. Engedélyezte számukra a templomépítést, papot tarthattak, kivonta őket a katolikus püspökök ellenőrzése alól.

A XIX. század közepén egy mezővárosban alkottak csak nagy közösségeik abszolút többséget, Tarcalon (1414 ref. – 56,6%). További négy hegyaljai mezővárosban voltak jelen nagy létszámban, de már kisebbségben: Mád (1300 ref. – 28,3%), Sátoraljaújhely (1174 ref. – 18,6%), Sárospatak (1800 ref. – 43,1%), Szerencs (1001 ref. – 47,0%).

S ott voltak a meghatározóan református többségű falvak: Makkoshotyka (471, többnyire ref.), Sára (159, többnyire ref.), Vámosújfalú (250 ref.). Találunk nagy lélekszámú református közösségeket mezővárosok lélekszámának felét-harmadát alkotva: Bodrogkeresztúr (652 ref. – 34,8%), Erdőbénye (1314 ref. – 45,5%), Olaszliszka (982 ref. – 44,0%).

A terület vallási megoszlásában a XX. században alapvető változások következtek be. Római katolikus, református, görög katolikus közösségek jobbára vegyesen alkotják a települések lakosságát. 20.846 református lakost írtak össze a 2001-es népszámlálás alkalmával. Ők alkották a népesség 25,27%-át. Egy településen a reformátusoké a többség. Ez Vámosújfalú (43%).

Nagy közösségeik vannak az egykori mezővárosokban, ma már kisebbségben: Abaujszántó (940 – 27%), Mád (564 – 21%), Olaszliszka (643 – 35%), Tarcalon (1135 – 34%), Tokaj (1377 – 28%). Többezres gyülekezeteik a városokban kisebbségben vannak: Sárospatak (4579 – 31%), Sátoraljaújhely (4418 – 24%), Szerencs (2699 – 27%).

2011-ben a reformátusok 20,24%-os arányukkal a terület második legnépesebb vallási közösségét alkotják. Tíz év alatt 5936 fővel és 5%-al

csökkent számuk, arányuk. Egyetlen településen, Vámosújfaluban a népesség relatív többségét alkotják (286 fő – 35,0%). 22 településen ők a második legnépesebb közösség, igaz 14 helyen a kérdésre nem válaszolók aránya nagyobb, mint a reformátusok kimutatható statisztikai jelenléte. Mindez azon településeken is többek esetében református kötődést feltételezhetünk.

5. táblázat: A református lakosság száma és aránya Tokaj-Hegyalja néhány településén, 1786 – 1941.

Település	1786	1851	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Sáros- patak	2800 84%	1800 43%	2048 38%	2212 35%	2765 35%	2935 31%	3098 30%	3227 29%	4191 32%
Olasz- liszka	1150+ 45%	982 44%	674 36%	760 33%	859 33%	889 33%	858 31%	849 29%	804 27%
Szerencs	659 42%	1001 47%	696 29%	914 21%	1121 21%	1430 23%	1328 23%	1664 25%	1877 25%
Erdő- bénye	750 42%	1314 46%	789 38%	873 39%	973 41%	950 39%	956 40%	1052 36%	1089 35%
Tolcsva	300 14%	424 14%	339 12%	355 12%	463 15%	427 14%	355 12%	398 13%	400 14%
Tokaj	880+ 32%	1205 38%	986 22%	1151 24%	1175 23%	1187 23%	1264 25%	1448 25%	1453 25%
Mád	1400+ 25%	1300 28%	778 22%	782 22%	785 21%	823 22%	773 21%	762 22%	776 22%
Tállya	926+ 17%	900 17%	526 14%	447 13%	469 13%	419 11%	483 12%	433 12%	423 11%
Sátoralja- újhely	1193+ 30%	1174 19%	1237 11%	1717 13%	2309 14%	2878 15%	3048 14%	3000 16%	3133 17%
Tarcal	1826+ 58%	1415 57%	1336 45%	1502 44%	1682 44%	1725 45%	1695 44%	1748 43%	1668 42%

+ 1823-as adat

Legkisebb közösségeik Szegilongon (28 fő – 13,75), Szegiben (30 fő – 10,3%), Rátkán (38 fő – 4,0%), Hercegekúton (40 fő – 6,1%), Sáradsadányban (48 fő – 19,4%) vannak, mely egyrészt a település alacsony lakosságszámából vagy sváb eredetéből következik.

Legmagasabb arányszámban Vámosújfaluban (286 fő – 35,0%), Erdőbényén (348 fő – 31,6%), Makkoshotykán (266 fő – 31,0%) élnek reformátusok.

Ezer főt meghaladó református közösségek Szerencsen (1835 fő – 19,9%), Sátoraljaújhelyen (3055 fő – 19,4%), Sárospatakon (3154 fő – 24,3%) működnek.

A 2001 és 2011-es statisztikai adatokat összehasonlítva százas nagyságrendű csökkenés következett be Abaujszántón (940 – 773), Bekecsen (454 – 334), Mádon (564 – 413), Makkoshotykán (361 – 266), Olaszliskán (643 – 482), Tarcalon (1135 – 814), Tokajban (1377 – 908), Vámosújfaluban (398 – 286).

Sárospatakon 1425 fővel (4579 fő – 31%, 3154 fő – 24,3%), Sátoraljaújhelyen 1264 fővel (4418 fő, 24%, 3055 fő – 19,4%), Szerencsen 864 fővel (2699 fő – 27%, 1835 fő – 19,9%) csökkent az elmúlt tíz évben a reformátusok aránya a statisztika szerint.

Evangélikusok

A reformáció XVI. századi térhódításával először Luther tanai terjedtek el, s kerültek többségbe területünkön. A XVI. század második felébe a kálvinizmus kiszorította őket vidékünkéről. Szórványos jelenlétük azonban a XVI. századtól folyamatos Tokaj-Hegyalján.

Jelenlétükről településenként számszerűen 1818-ból vannak adataink. Az abaúji részen csupán Cekeháza volt anyaegyház (36 ev.). Filiaként kapcsolódott hozzá többek mellett Abaújszántó (282 ev. – 12%). Cekeháza magyar falu volt Abaújszántó szomszédságában, a XIX. század közepén még önálló, (akkor evangélikusainak száma 17 fő – 6,7%). Nevezetessége, hogy Abaúj vármegyében itt építették az első evangélikus templomot.

A zempléni részen több evangélikust írtak össze 1823-ban. Két anyaegyház, több népes közösség a mezővárosokban s szórványok. A népesebb anyaegyház Tállya (344 ev. – 7,8%). Filiái: Alsó-Golop (19 ev.), Megyaszó (5 ev.), Mezőzombor (5 ev.), Monok (97 ev.), Szerencs (1 ev.). A másik anyaegyház Tokaj (120 ev. – 4%), filiái is népesek: Bodrogkeresztúr (54 ev.), Olaszliszka (16 ev.), Sárospatak (22 ev.), Sátoraljaújhely (138 ev. – 3,4%), Tarcsl (4 ev.), Tolcsva (103 ev. – 4,6%). A tállyai evangélikus templomban keresztelték 1802 szeptemberében a Monokon született Kossuth Lajost.

A XIX. század közepén még népes közösségeik és sok faluban szórványaik vannak az evangélikus egyháznak. A mezővárosok iparos népessége körében találjuk sokukat. Ennek legjellemzőbb példája Tállya (330 ev. – 6,3%). Ugyancsak hagyományos településeik: Abaújszántó (311 ev. – 7%), Sátoraljaújhely (120 ev. – 1,9%), Tokaj (?), Monok (107 ev. – 4,3%), Erdőbénye (89 ev. – 3,1%), Tolcsva (77 ev. – 2,5%). Népesebb szórványaik új keletűek: Bodrogkisfalud (20 ev.), Bodrogkeresztúr (35 ev.), Olaszliszka (15 ev.). A XIX. század második felében, a XX. század elején még hasonló arányban s településszerkezetben éltek evangélikusok a területen. A XX. század közepére azonban a korábban 1-2%-os jelenléti evangélikusság szinte teljesen eltűnt a területről. 2001-ben már csak Abaújszántón (26 fő), Sárospatakon (37 fő), Sátoraljaújhelyen (69 fő), Szerencsen (30 fő), Tállyán (34 fő), Tokajban (28 fő) tűnnek fel. Szépen rendbe hozott tállyai templomuk emlékeztet az evangélikus közösség dicsőbb napjaira.

Az evangélikusok száma (172 fő – 0,23%) és aránya mára (2011-es statisztika alapján) már töredéknyi. Abaújszántón (16 fő – 0,5%), Tállyán (17 fő

– 0,9%), Szerencsen (19 fő – 0,2%), Sárospatakon (22 fő – 0,2%), Tokajban (29 fő – 0,6%) Sátoraljaújhelyen (36 fő – 0,2%) említhetők.

Zsidók – izraeliták

A borkereskedelem lehetősége vonzotta Tokaj-Hegyaljára a zsidóságot. Megtelepedésük a XVIII. századi összeírások alapján bizonyítható. 1786-ban frissen bevándorolt közösségük már a lakosság 4%-át alkotta, a települések 2/3-ában jelen voltak. A mezővárosok bevándorlásuk első állomásai. Legnépesebb közösségeik: Sátoraljaújhely (292 fő – 68 háztartás), Tolcsva (288 fő – 66 ht.), Mád (259 fő – 60 ht.), Bodrogkeresztúr (256 fő – 65 ht.), Abaújszántó (102 fő), Tarczal (107 fő – 19 ht.).

II. József uralkodása idején 83 ezer zsidó lakos élt az országban. 1781-ben megszüntette a zsidók kereskedelmi tevékenységének tilalmát. Ezután már paraszti telket bérelhetnek, fuvarozhatnak, céhekbe léphetnek. Kardot viselhetnek, látogathatják a magasabb iskolákat. Az országban szokásos nyelveket meg kell tanulniuk, szerződést magyarul, latinul, németül köthetnek, csak liturgikus könyveket nyomtathatnak héber vagy jiddis nyelven.

A XVIII. század végén bekövetkező törvényi változások, és a mind gyakoribb kelet-európai pogromok miatt megindult a zsidóság tömeges bevándorlása Galícia irányából Magyarország határ menti (köztük Zemplén) vármegyéibe. Itteni integrálódásukat 1840-ig a megye intézkedésekkel késleltette, de megakadályozni nem tudta. 1840-ben törvény engedélyezte a városokba való telepedésüket, ezt követve még intenzívebbé válik bevándorlásuk Zemplén megyébe. Elsődleges célállomásként Sátoraljaújhely, a megyeszékhely és a Tokaj-hegyaljai mezővárosok szerepeltek.

Itteni megtelepedésüket jól mutatják a XIX. század közepének népességi adatai: a megyeszékhelyen, Sátoraljaújhelyen élt egyik legnagyobb közösségük, 1125-en, a lakosság 17,8%-át alkotva. Hegyalja másik csücskében Abaújszántón élt másik, hasonló számú közösségük 1172-en, a lakosság több mint negyedét alkotva (26,2%). Érdekes megjegyezni, hogy a névadó város, Tokaj zsidósága ekkor még nem jelentős 200 fő (7,7%), igaz a kereskedelmet még kezükben tartják a görög kompániák. A Hegyalja legnagyobb szőlőterületeivel rendelkező Mádon (800 zs. – 17,4%), Tállyán (600 zs. – 11,4%), Tolcsván (706 zs. – 23,0%) viszont nagy létszámban telepedtek már le. Sárospatakon még nem jelentős számuk (264 zs. – 6,3%). Megjelentek a kisebb mezővárosokban is: Bodrogkeresztúron (366 zs. – 19,5%), Tarcalon (231 zs. – 2,3%), Olaszliszván (191 zs. – 8,6%).

Folyamatos bevándorlásuk jól nyomon követhető a statisztikákból. A XIX. század második felében Tokajban is mind nagyobb közösséget alkotnak (1880: 1161 – 25,9%, 1890: 1105 – 22,9%, 1900: 1156 – 22,6%. 1910: 1119 – 21,9%, 1920: 930 – 19,3%, 1930: 959 – 16,4%, 1941: 816 – 13,8%). A század

fordulótól előbb stagnál, majd folyamatosan csökken számuk, s arányuk. Tolcsva adatsora is érdekes (1880: 860 – 30,49%, 1890: 929 – 32,2%, 1900: 725 – 22,9%, 1910: 732 – 23,5%, 1920: 631 – 20,77%, 1930: 481 – 15,8%, 1941: 363 – 12,8%). 1880-1890 körül a településen élők csaknem egyharmada zsidó származású volt. Sátoraljaújhely mellett itt érték el legmagasabb arányszámukat. A századfordulót követően, a gazdasági hanyatlás, a szőlőkultúra visszafejlődésével párhuzamosan gyors ütemben csökkent számuk a településen. A kisebb hegyaljai településeken is hasonló folyamat zajlott. Olaszliszván 1880-at, Bodrogkeresztúron 1890-et követően csökkent arányuk. (Olaszliszka: 1880: 331 – 17,6%, 1890: 361 – 15,8%, 1900: 380 – 14,8%, 1910: 386 – 14,4%, 1920: 398 – 14,5%, 1930: 277 – 9,5%, 1941: 283 – 9,5%) (Bodrogkeresztúr: 1880: 309 – 24,6%, 1890: 347 – 25,0%, 1900: 404 – 21,3%, 1910: 404 – 19,3%, 1920: 467 – 21,5%, 1930: 535 – 23,5%, 1941: 455 – 20,2%). Tarcalon máig megvan szép zsinagógájuk, ott 300 körüli lélekszámú és 10%-ot épp csak elérő közösségük volt.

Sajátos a helyzete Sátoraljaújhelynek. A megyeszékhely zsidósága messze kiemelkedett számával, arányával, gazdasági, társadalmi, politikai (polgármester is kikerült közülük), kulturális jelentőségével. Az ott élő zsidóság száma 1920-ig folyamatosan növekedett, aránya csak 1880-ig (1828: 1217 – 18,6%, 1851: 1125 – 17,8%, 1858: 1376 – 22,8%, 1880: 3983 – 35,83%, 1890: 4018 – 30,9%, 1900: 4784 – 28,3%, 1910: 5730 – 28,7%, 1920: 6445 – 30,5%, 1930: 4690 – 25,5%, 1941: 4160: 22,6%). A zsidóság újhelyi bevándorlásának két nagy korszaka van. Az egyik az 1820-as években volt, ekkor többszörösére nőtt arányuk, a másik ennél is jelentősebb az 1850 és 1880 közötti időszakban zajlott, ekkor 2858 fővel gyarapodott a közösség.

A vállalkozó kedvű, iparral, kereskedelemmel foglalkozó zsidóság megtalálta helyét Sátoraljaújhely, illetve az egész terület kapitalista fejlődés útjára lépett gazdaságában, polgárosodó társadalmában, városaiban és falvaiban. Kultúrájuk a XIX. század második felében kiteljesedett vidékünkön, elsősorban a Hegyalján. Zsinagógák épültek, zsidótemetőik máig őrzik az ekkor készült régi sírköveiket. Nagy hatású tudós rabbik tevékenykednek a településeken, nem egyet közülük csodarabbiként emlegettek. Virágzott körükben a jiddis nyelv. Iskolák, egyesületek, önszervező szervezetek jelzik e jómódú közösség kulturális, szociális érzékenységét. Szőlő- és földbirtokokat, pincéket szereztek. Házaik máig „városképet” meghatározó épületei mezővárosainknak.

Az 1880-as években éri el a zsidó közösség a legnagyobb arányát Hegyalján. Ezt követően elkezdődött el-, illetve kivándorlásuk. Az ország centrum települései, illetve a főváros jelentettek elsődleges hazai vonzóerőt. Nagyarányú ugyanakkor körükben is az amerikai kivándorlás. Mindezek hatására folyamatosan veszítettek népességarányukból a XIX. század végétől. A XX. század 30-as éveitől a hazai megváltozó politikai viszonyok kényszerítik őket a kivándorlásra.

1944-ben a német csapatok magyarországi bevonulásával elkezdődik a tragédiák sora. Gettó, bevagonírozás, koncentrációs táborok, holocaust. Nagyon kevesen éltek túl e vérzivataros esztendőt. Akik visszatérnek a táborokból, sokan az ország más részére költöznek vagy kivándorolnak Izraelbe, a tengeren túlra. Végleg eltűntek Tokaj-Hegyalja népességéből.

A 2001-es népszámlálás alkalmával 21-en jelölték meg izraelitaként vallásukat. Településenként 1-1 személy: Erdőhorváti, Mád, Sárospatak (6 fő), Sátoraljaújhely (6 fő), Szerencs, Tarcal, Tokaj (6). 2011-ben csupán Sátoraljaújhelyen jegyezték fel 5 izraelita vallású lakost.

Görögkeletiek

Mindössze kis közösségük élt a régióban. A XVII. század második felében a Balkánról beköltözött kereskedők tartoznak e felekezethez, kiket összefoglaló néven göröggként említettek. Egy 1663-os bejegyzés szerint a görög Karácsony Demeter ószláv nyelvű evangéliumos könyvet vett a „tokaji orosz egyház” számára. 1694-ben egy bejegyzés a görögök és rácok papját említette ugyanitt. 1672-ben 7 görög kereskedő volt Sárospatakon, míg 1711-ben 16 működött Tokajban. Ugyancsak ortodox közösségük tagjai az 1733-1798 között a városban működött orosz cári borvásárló bizottság tagjai. Létszámuk 30-40 fő lehetett. Egy 1762-es összeírás már 59 tokaji görög nevet említett.

1785-ben mindössze a Tokajba betelepült görög kereskedők 33 háztartást számláló görög keleti közössége számosabb, Tállyán (4 házt.) Sárospatakon (5 házt.) és Sátoraljaújhelyen (9 házt.) lakott még több család. A többi hegyaljai mezővárosban csak említésszerűen voltak jelen: Abaújszántó (1 ht.), Bodrogkeresztúr (1 ht.), Erdőbénye (1 ht.), Mád (1 ht.), Olaszliszka (2 ht.), Szerencs (2 ht.), Tarcal (1ht), Tolcsva (2 ht.). Az egyházi hierarchiában a Karlócai püspökség Péterváradí esperesség fennhatósága alá tartoztak. Életüket nagymértékben befolyásolta, hogy II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete egyenjogúsította a görögkeleti felekezeteket. Híveinek is szabad vallásgyakorlást biztosított, megnyitotta előttük a magasabb állami hivatalok lehetőségét. Engedélyezte számukra a templomépítést, papot tarthattak. (A XVIII. században egy pincében berendezett kápolnát használtak.)

A XVIII. század végén Tokajban kb. 240, a leányegyházakban (Szerencs, Tállya, Erdőbénye, Tolcsva, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Gálszécs) 430 ortodox lehetett. Egy lelkészösszeírás szerint 1785-ben Tokajban két papjuk volt, egyikük orosz. Ez a közösség építette tokaji templomukat 1790 körül, hiszen az egyházközösség számára a hitélet és az istentisztelet központja a templom. Felszerelése folyamatosan történt, de sohasem készült el teljesen, mert a közösség a XIX. században elnéptelenedett. A nagyméretű ikonosztázt az 1940-es években leszerelték, egyes darabjai Nyíregyházára kerültek.

A XIX. század közepén Tokajon kívül a hegyaljai mezővárosokban megvoltak közösségeik: Sátoraljaújhely 26 fő, Sárospatak 16 fő, Tarcal 18 fő, Tolcsva 28 fő. A beolvadás folyamatát már nem lehetett megállítani a közösségük a XX. századra eltűnt. A 2011-es népszámlálás 11 ortodox vallású sátoraljaújhelyit vett számba. Ők azonban már nem a nagy múltú görög közösség leszármazottai.

2011-ben a más vallási közösségekhez tartozók száma 866 fő (1,18%) Tokaj-Hegyalján. Közülük legtöbben Szerencsen (118 fő – 1,3%), Sárospatakon (198 fő – 1,5%), Sátoraljaújhelyen (273 fő – 1,7%) élnek.

A 2011. évi népszámlálás során 4646 fő (6,3%) úgy nyilatkozott, hogy ő nem tartozik vallási közösséghez. Közülük említhető arányban élnek Abaújszántón (106 fő – 3,4%), Olaszliszván (114 fő – 6,6%), Bekecsen (165 fő – 6,6%), Tarcalon (261 fő – 9,0%), Tokajban (334 fő – 7,4%), Sárospatakon (543 fő – 4,2%), Szerencsen (599 fő – 6,5%), Sátoraljaújhelyen (1827 fő – 11,6%).

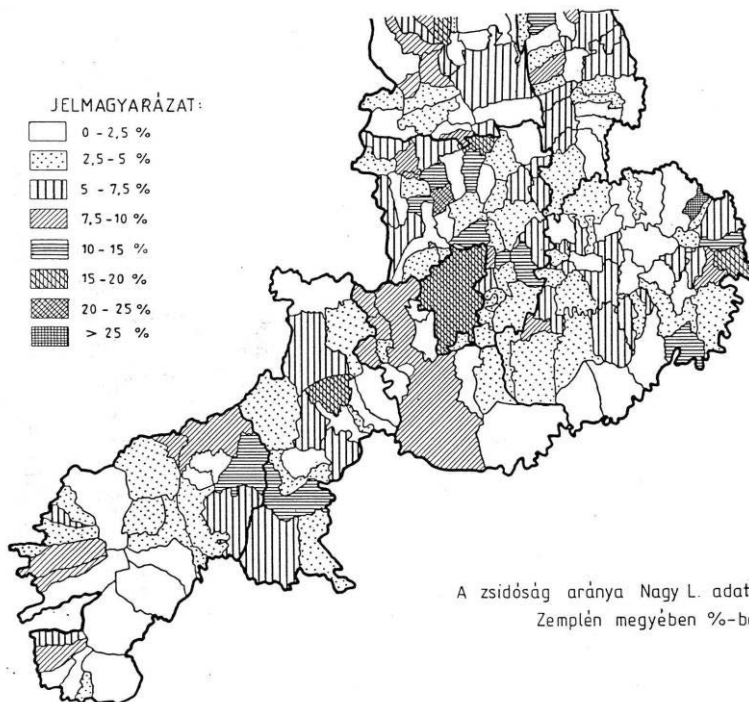
Az ateisták száma 358 fő (0,49%): Tokajban 54 fő (1,2%), Szerencsen 57 fő (0,6%), Sárospatakon 66 fő (0,5%), Sátoraljaújhelyen 85 fő (0,5%).

A lakosság közel egynegyede nyilatkozott úgy a 2011. évi népszámlálás alkalmával, hogy nem kíván válaszolni a vallási hovatartozására vonatkozó kérdésre: 16.976 fő, a lakosság 23,04%-a. Erdőhorvátiban (202 fő – 33,0%) és Tokajban (1403 fő – 31,0%) ők alkották a válaszadók legnagyobb csoportját. Ugyancsak 30% fölötti érték született Bekecsen (785 fő – 31,5%) és Tolcsván (557 fő – 30,9%). A települések nagy számában (16 település) a legnagyobb részarányt elérő római katolikus arányszám után, a válasz elöl elzárkózók csoportja a legnagyobb. Ezen települések közé tartozik pl. Sárospatak (3547 fő – 27,3%), Sátoraljaújhely (3551 fő – 22,5%), Szerencs (2360 fő – 25,7%).

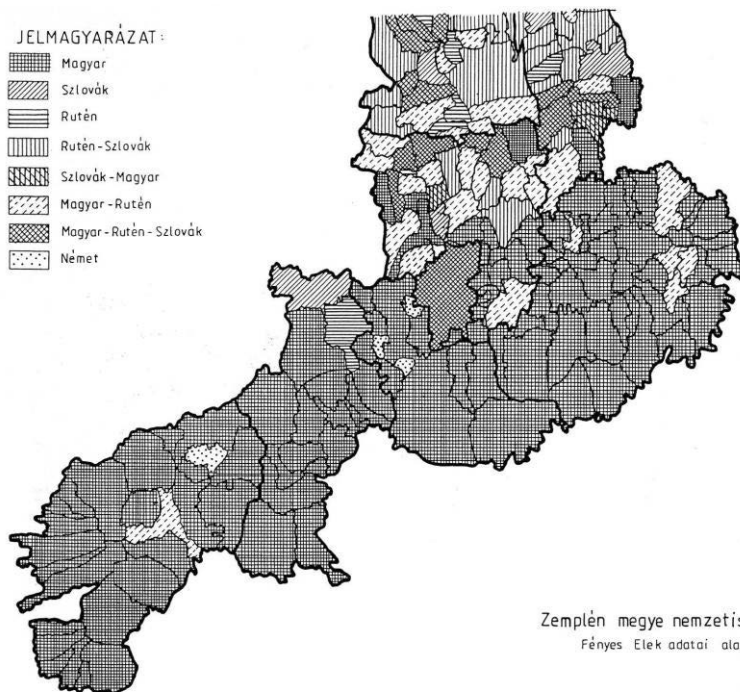
6. táblázat: A népesség vallás, felekezet szerinti megoszlása, 2011.

Település	Össz-népesség	Rk.	Gk.	Ort.	Ref.	Ev.	Izr.	Más vallási közösség tagja	Nem tartozik vallási közösséghez	Ateista	Nem kívánt válaszolni
Abaújszántó	3147	1633 51,9%	240 7,6%		773 24,6%	16 0,5%		39 1,2%	106 3,4%	10 0,3%	330 10,5%
Bekecs	2494	969 38,9%	210 8,4%		334 13,4%	4 0,2%		16 0,6%	165 6,6%	10 0,4%	785 31,5%
Bodrogkeresztúr	1161	520 44,8%	128 11,0%		205 17,7%			5 0,4%	53 4,6%	4 0,3%	243 20,9%
Bodrogkisfalud	904	412 45,6%	132 14,6%		94 10,4%			6 0,7%	59 6,5%	6 0,7%	194 21,5%
Bodrogolaszi	906	297 32,8%	134 14,8%		192 21,2%			35 3,9%	21 2,3%	7 0,8%	219 24,2%

Erdő- bénye	1103	575 52,1%	46 4,2%		348 31,6%			4 0,4%	53 4,8%		75 6,8%
Erdő- horváti	612	171 27,9%	92 15,0%		127 20,8%	3 0,5%		3 0,5%	14 2,3%		202 33,0%
Golop	562	305 54,3%	22 3,9%		120 21,4%	3 0,5%			4 0,7%		107 19,0%
Herceg- kút	651	491 75,4%	7 1,0%		40 6,1%				8 1,2%		103 15,8%
Legyes- bénye	1548	605 39,1%	126 8,1%		448 28,9%	3 0,2%		12 0,8%	47 3,0%	3 0,2%	304 19,7%
Mád	2246	1370 61,0%	63 2,8%		413 18,4%			5 0,2%	28 1,3%	7 0,3%	359 16,0%
Makkos- hotyka	872	516 59,0%	10 1,0%		266 31,0%				11 1,3%		67 7,7%
Mező- zombor	2372	1298 54,7%	256 10,8%		274 11,6%			44 1,9%	86 3,6%	6 0,3%	407 17,1%
Monok	1734	1061 61,2%	27 1,6%		165 9,5%	7 0,4%		12 0,7%	90 5,2%	6 0,3%	366 21,1%
Olasz- liszka	1717	558 32,5%	157 9,1%		482 28,1%	4 0,2%		27 1,6%	114 6,6%	3 0,2%	370 21,6%
Rátka	952	698 73,3%	5 0,5%		38 4,0%			5 0,5%	24 2,5%	3 0,3%	178 18,7%
Sára- zsadány	247	103 41,7%	61 24,7%		48 19,4%				16 6,5%		16 6,5%
Sáros- patak	12991	3986 30,7%	1470 11,3%		3154 24,3%	22 0,2%		198 1,5%	543 4,2%	66 0,5%	3547 27,3%
Sátoral- jájhely	15783	5059 32,1%	1880 11,9%	11 0,1%	3055 19,4%	36 0,2%	5 0,0%	273 1,7%	1827 11,6%	85 0,5%	3551 22,5%
Szegi	290	129 44,5%	52 17,9%		30 10,3%				20 6,9%	4 1,4%	52 17,9%
Szegi- long	204	102 50,0%	19 9,3%		28 13,7%				11 5,4%		41 20,1%
Szerencs	9198	3742 40,7%	467 5,1%		1835 19,9%	19 0,2%		118 1,3%	599 6,5%	57 0,6%	2360 25,7%
Tállya	1930	1139 59,0%	60 3,1%		247 12,8%	17 0,9%		6 0,3%	74 3,8%	3 0,2%	383 19,9%
Tarcal	2901	1129 38,9%	93 3,2%		814 28,1%	6 0,2%		19 0,7%	261 9,0%	13 0,5%	564 19,4%
Tokaj	4530	1314 29,0%	457 10,1%		908 20,0%	29 0,6%		30 0,7%	334 7,4%	54 1,2%	1403 31,0%
Tolcsva	1801	679 37,7%	313 17,4%		186 10,3%	3 0,2%		3 0,2%	47 2,6%	11 0,6%	557 30,9%
Vámos- újfalú	817	169 20,7%	129 15,8%		286 35,0%			6 0,7%	32 3,9%		193 23,6%

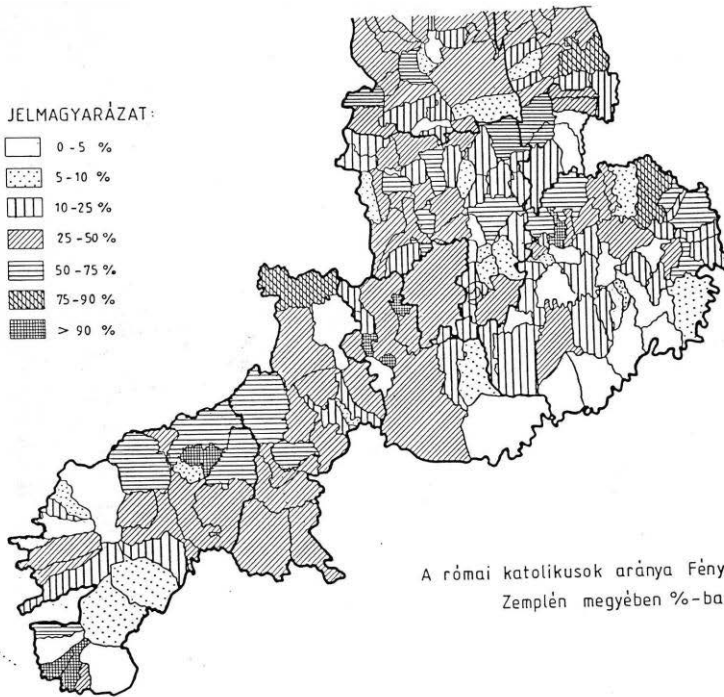
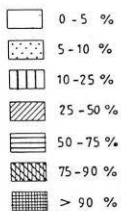

A zsidóság aránya Nagy L. adatai alapján
Zemplén megyében %-ban (1828)

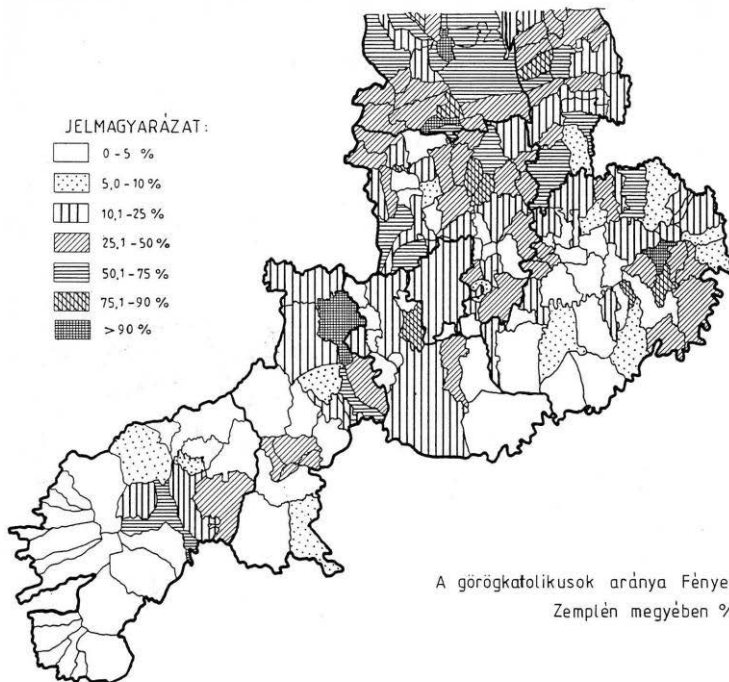
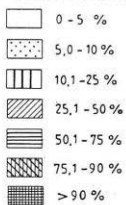
Zemplén megye nemzetiségi képe.
Fényes Elek adatai alapján

JELMAGYARÁZAT:

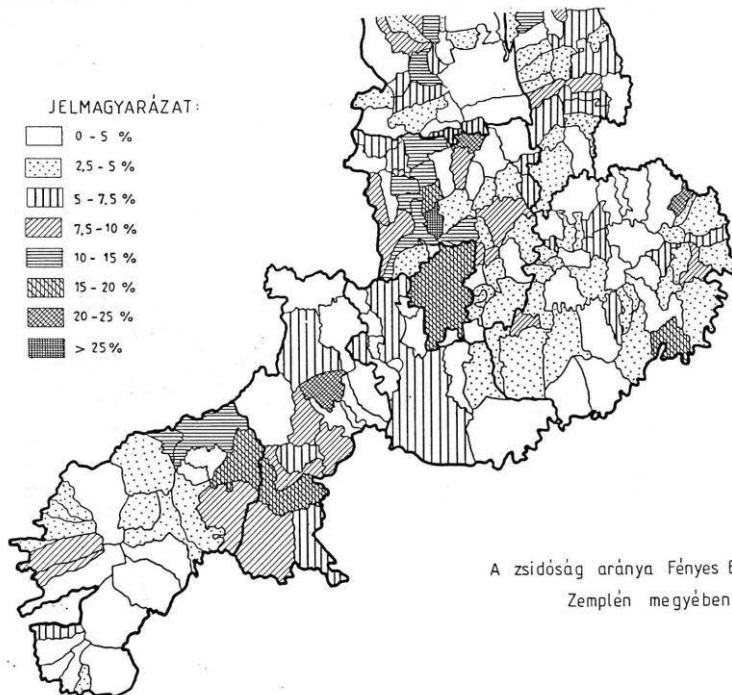
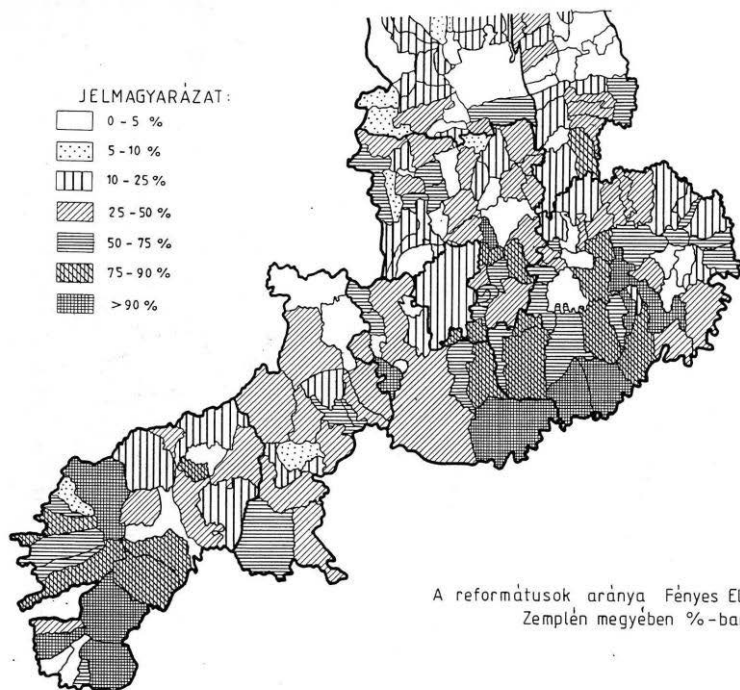

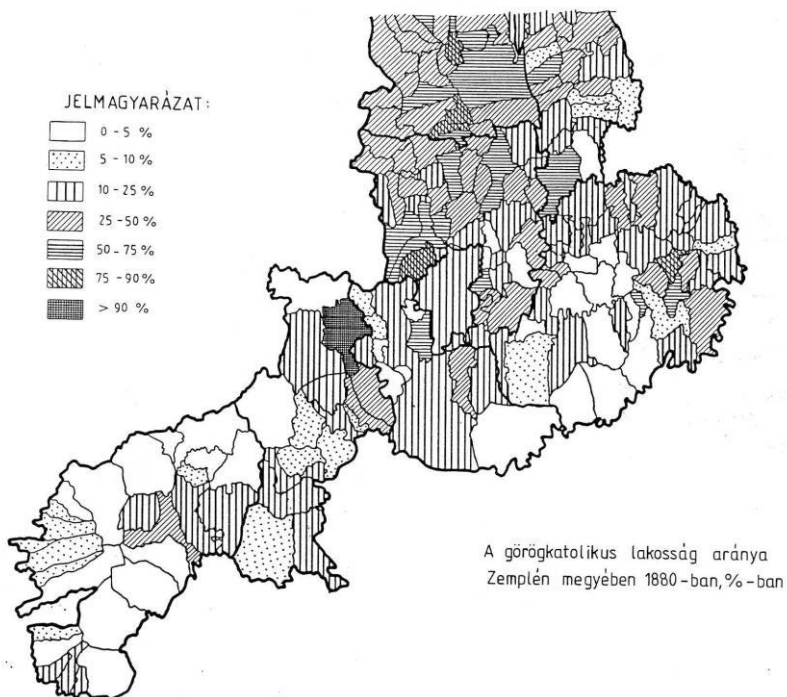
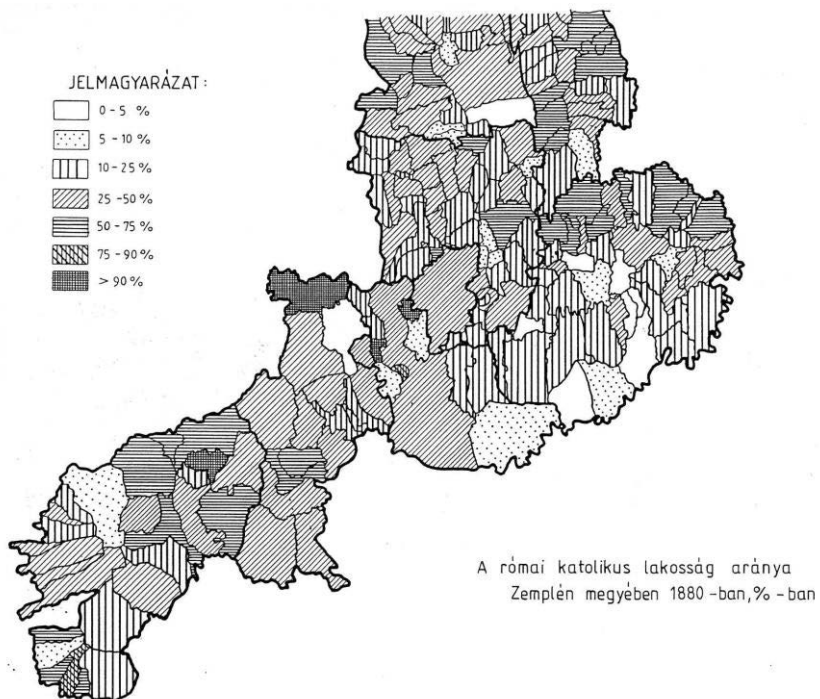
A római katolikusok aránya Fényes Elek adatai alapján
Zemplén megyében %-ban (1851)

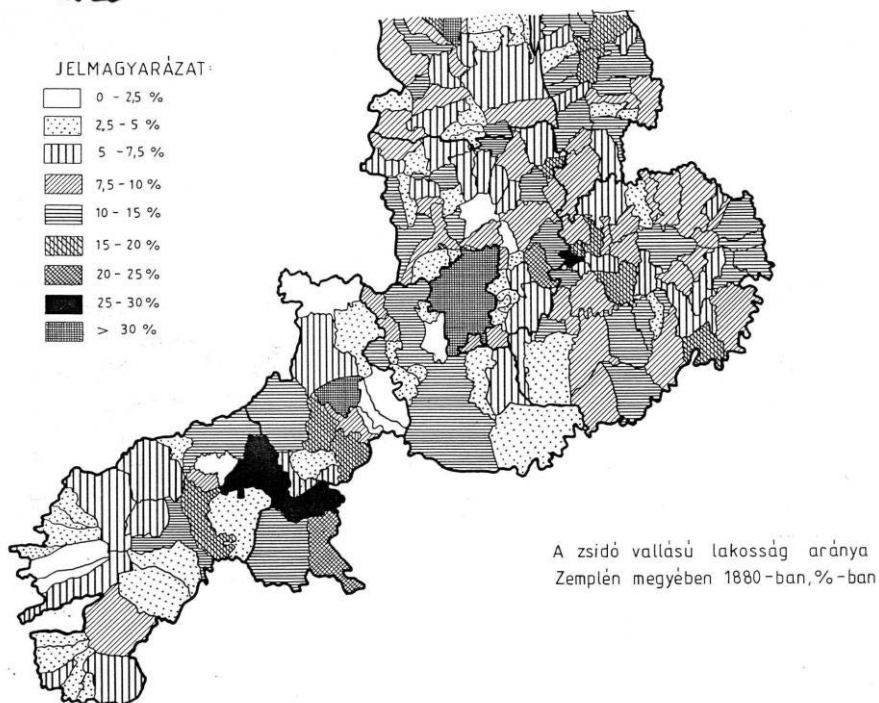
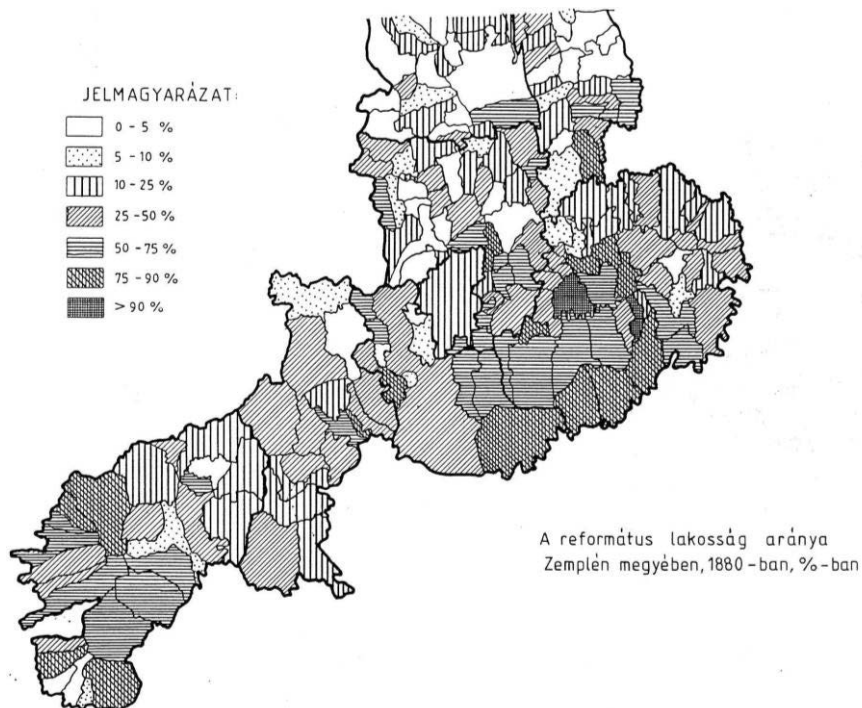
JELMAGYARÁZAT:

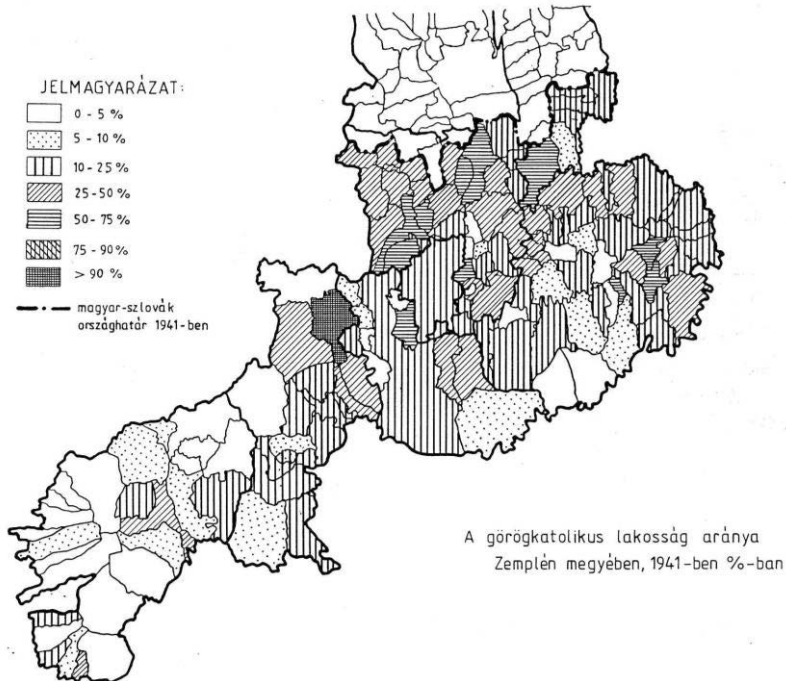
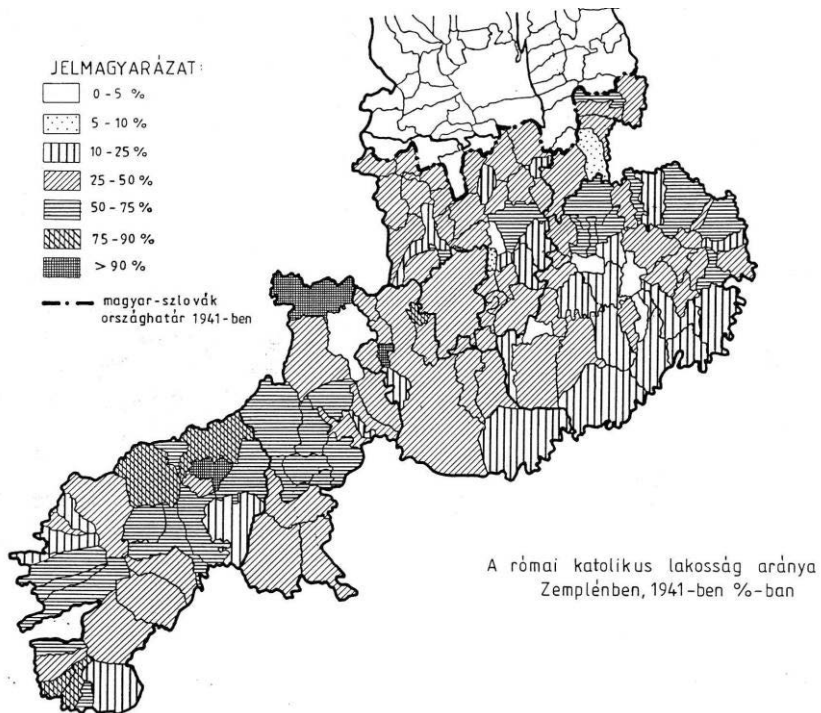

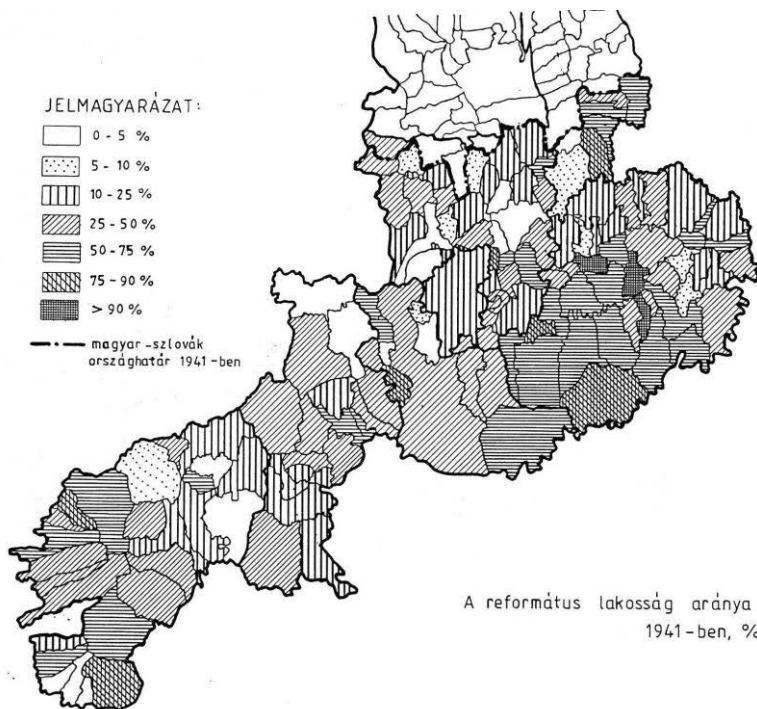
A görögkatolikusok aránya Fényes Elek adatai alapján
Zemplén megyében %-ban (1851)

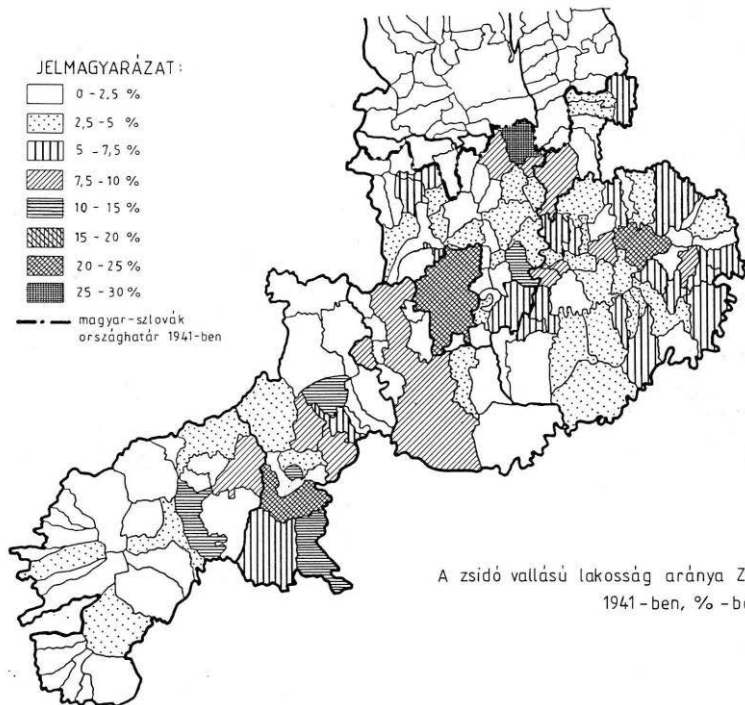

A református lakosság aránya Zemplén megyében,
1941-ben, %-ban

A zsidó vallású lakosság aránya Zemplén megyében
1941-ben, %-ban

A Zempléni-hegység egyházi műemlékei

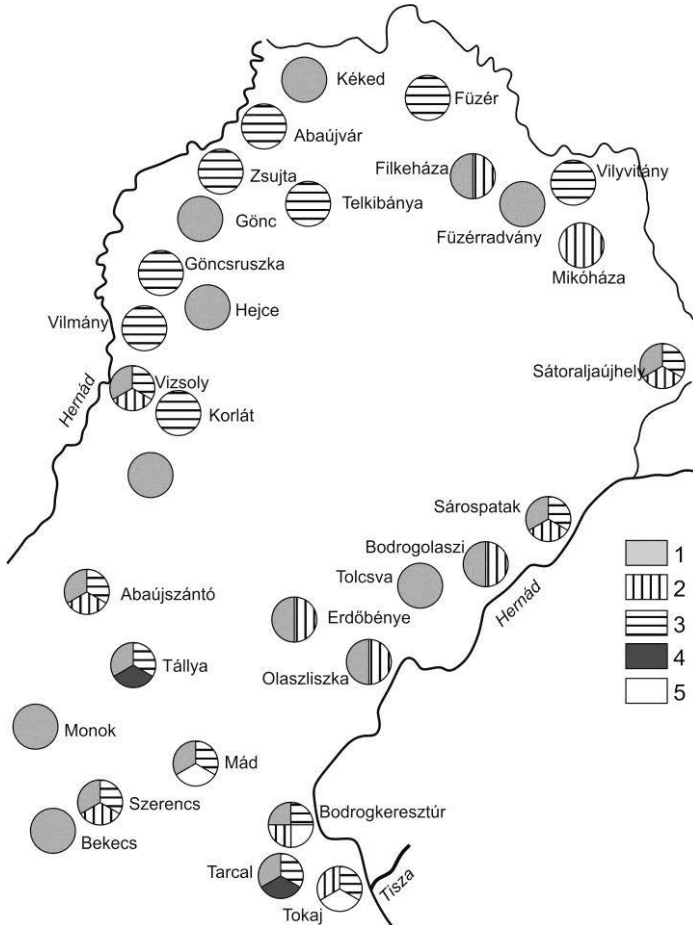
Dr. Gál András

I. Bevezetés

A Zempléni-hegység rendkívül gazdag kulturális, történelmi emlékekben. Sokszínű kínálata (pl. történelmi és irodalmi emlékhelyek, várak, kastélyok, nemesi kúriák, egyházi épületek stb.) a kultúrateremtő, a kultúrával élni tudó ember tevékenységének elmúlt évszázadok során felhalmozott olyan értéktára, amelynek egy szelete (Tokaj-Hegyalja) 2012-ben hazánk első történelmi tája megtisztelő címben részesült. A több évszázadot átfogó történelmi örökség komplexumából tanulmányomban azokat az egyházi-szagrális helyeket és épületeket emelem ki, melyek jelentős szerepet játszottak az elmúlt évszázadok során, a zempléni régió felemelkedésében. A régió értékei iránt érdeklődők zöme mai világunkban – amikor az egyházi-szagrális terek is kiüresednek, jelentőségük elhalványul – igen gyakran másodlagos-harmadlagos tényezőnek tekintik az egyházi műemlékek megismerését és megismertetését. Tény, hogy az egyház kultúrateremtő és -építő szerepét több szempont szerint is értékelhetjük és bemutatathatjuk, de a zempléni régióban is vannak olyan egyházi épületek és szagrális területek, melyeket megismerve vagy meglátogatva, a hely szelleme olyan légkört (esztétikai élményt és megfelelő pátoszt) teremt, melynek felekezeti hovatartozástól függetlenül adózhatunk. A Zempléni-hegységhez kapcsolódó egyházi műemlékek az elmúlt évszázadokban kiemelkedő szerepet játszottak mind a magyar történelemben, mind a szellemi és kulturális életben.

II. A Zempléni-hegység templomai, mint a társadalmi-gazdasági fejlődés értékeinek tárházai

A középkor szellemi-kulturális életének legfontosabb szinterei – a nemesi udvarházak és kastélyok mellett – az egyházi épületek, a zempléni régióban a plébániatemplomok (*1. térkép*). E templomok, mint a vallási életnek a település összes lakója szempontjából meghatározó szagrális terei, kiemelkedő szerepet játszottak a társadalmi és a közösségi élet központjaiként. Mindezen túlmenően azonban a lokális gazdasági erőter kitüntetett központjai is voltak (pl. piactér, büntetések végrehajtási helyszíne, gazdasági-politikai események kiindulópontja stb.), s ezzel a helyi igazgatás egyik sajátos nyilvános terévé is váltak.

1. térkép. A Zempléni-hegység műemlék jellegű templomai (szerkesztette Gál András, rajzolta Tóth Zoltán). Jelmagyarázat: 1= római katolikus, 2= görög katolikus, 3= református, 4= evangélikus, 5= izraelita

A Zempléni-hegység településeinek egyházi közösségei és szakrális helyei az elmúlt évszázadok során építészetileg többször átalakultak és változtak, de szerepüket és jelentőségüket – a vallási identitás tekintetében is – a 20. század közepéig stabilan megőrizték. Ebben alapvető szerepet játszott, hogy az adott település plébániatemploma, tradicionálisan a mezőváros vagy falu földbirtokosának gazdagságát és hatalmát is jelképezte. Természetesen a népesebb és gazdagabb oppidumokban (pl. Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj stb.) a polgárság szerepe is meghatározóvá válhatott egy-egy templom átalakításában, adományaik ellentételezéseként igen gyakran a temetkezésük színhelyeivé is váltak. A szegényebb népcsoportok temetkezőhelyei szintén a templomokhoz kapcsolódtak, de annak falain kívül helyezkedtek el.

A Zempléni-hegység egyházi műemlékei

1. táblázat. A Zempléni-hegység vizsgált településeinek népessége, ill. műemlék és műemlék-jellegű templomai (vallás felekezetek és építési időpontok szerint)

Települések	Templomépítés (felekezetek és időpontok)				Népesség összesen (1870)	A népesség vallási megoszlása (1870)				
	római kat.	görög kat.	ref.	evang.		római kat.	görög kat.	ref.	evang.	izraelita
Sátoraljaújhely	1482	1738	1789	-	9946	3531	1760	1248	154	3253
Sárospatak*	1537	18. sz.	1781	-	6359	1816	856	2829	70	785
Bodrogolaszi	12. sz.	1670	-	-	754	189	205	333	7	20
Tolcsva	14. sz.	-	1860	-	3201	1450	391	404	40	916
Olaszliszka	14. sz.	-	1808	-	2368	920	211	787	19	431
Erdőbénye	1334	-	1400	-	2484	1119	68	948	84	265
Erdőhorvát	1787	1976	16. sz.	-	1409	-	-	-	-	-
Bodrogkeresztúr	1480	1782	1791	-	1535	736	200	284	35	280
Tokaj*	1913	18. sz.	1822	-	5012	2047	590	1179	166	1004
Tarcal	15. sz.	20. sz.	1797	-	2920	1021	149	1464	6	280
Szerencs	1764	1716	13. sz.	-	1819	707	214	615	33	250
Mád	17. sz.	-	1817	-	3779	1932	73	877	67	830
Bekecs	1991	1944	1930	-	1038	548	301	77	1	111
Golop	1886	-	1778	-	230	83	3	115	5	24
Monok	1814	-	1799	-	2812	2066	102	363	111	170
Tállya	1720	-	1753	1790	3997	2549	45	581	417	405
Abaújszántó	12-13. sz.	1792	1751	1792	4378	1756	241	975	278	1128
Boldogkőváralja	1773	18. sz.	-	-	1366	1105	167	20	3	71
Korlát	18. sz.	-	15. sz.	-	682	241	59	305	3	74
Vizsoly	1799	1901	12. sz.	-	1160	645	165	187	14	149
Vilmány	20. sz.	-	15. sz.	-	845	340	67	321	2	115
Hejce	14. sz.	-	1789	-	969	619	18	289	2	41
Göncruszka	19. sz.	-	13. sz.	-	1257	699	43	299	12	204
Gönc	14. sz.	-	18. sz.	-	3922	1570	45	1843	35	429
Telkibánya	1340	-	15. sz.	-	1457	289	8	1101	10	49
Zsujta	1875	-	1300	-	511	237	-	183	20	71
Abaújvár	-	-	13. sz.	-	737	114	6	522	1	94
Kéked	15. sz.	-	-	-	575	429	39	46	9	42
Mikóháza	-	1769	17. sz.	-	668	-	-	-	-	-
Füzéradvány	1830	-	1789	-	701	290	61	309	-	41
Vily+ Vitány	1905	-	1771	-	768+ 513	236	204	54	-	19
Filkeháza	-	1813	-	-	201	27	165	-	-	9
Füzér	13. sz.	-	18. sz.	-	771	460	192	87	1	31
Hollóháza	1967	-	-	-	601	549	31	2	6	13
Baskó	-	1790	-	-	606	104	488	3	1	10

* egyéb vallásúak száma : Tokaj 26 fő, Sárospatak 3 fő

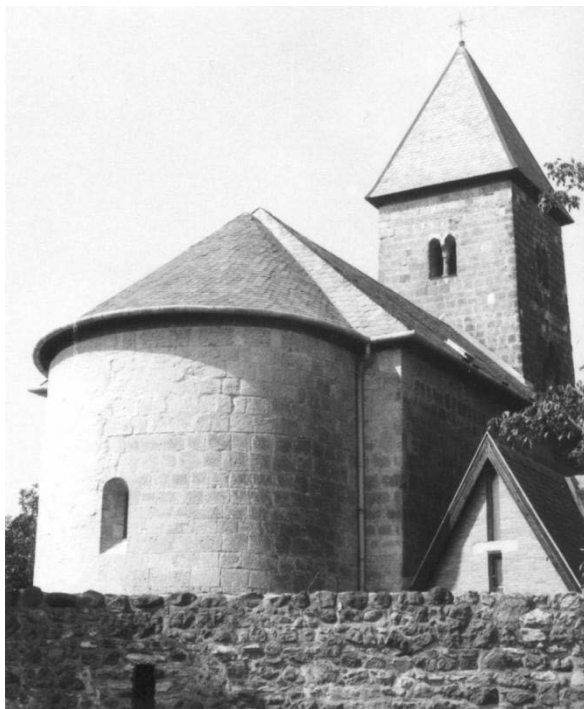
A templomokhoz kapcsolódó szakrális belső és külső terek rendszeres használata (pl. szertartás, búcsú, körmenet stb.) döntő módon befolyásolta a lakosság életét, így évszázadok óta természetes megnyilvánulása mindegyik vallási közösségnek, hogy önálló (saját) elsődleges (templom) és másodlagos ilyen jellegű tereit is megalkossa. Az így kiválasztott tér súlypontjai olyan szimbolikus jelentőséggel bírtak egy-egy közösség számára, amelynek elpusztítása (pl. tatárok, törökök stb.) vagy a közösség pusztulását/szétszóródását vonta maga után, vagy a megmaradt lakosság élni akarásának jelképeként épült újjá (*1. táblázat*).

A Zempléni-hegység műemlék és műemlék-jellegű plébániatemplomait a fenti kontextusban vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évszázadok olyan értéktárai, ahol az épületek **egyes** történetileg kialakult karakterei, településszerkezeti értékei megőrződtek. E templomok az egyes történeti stílusokat őrző, egyedi építészeti értékek mellett az emberi településkultúrák folyamatosságát példázó, egymásra rétegződő és szerves egészet képező társadalmi-gazdasági tevékenységek emlékhelyei is. E tekintetben fontos az egyes történeti korokhoz kapcsolódó egyházi épületek (pl. plébánia-templomok, székesegyházak, püspöki nyaralók stb.) csoportosítása, melyek alapterületének nagysága, építészeti gazdagsága is szoros kapcsolatban állt a települések mindenkori népességével.

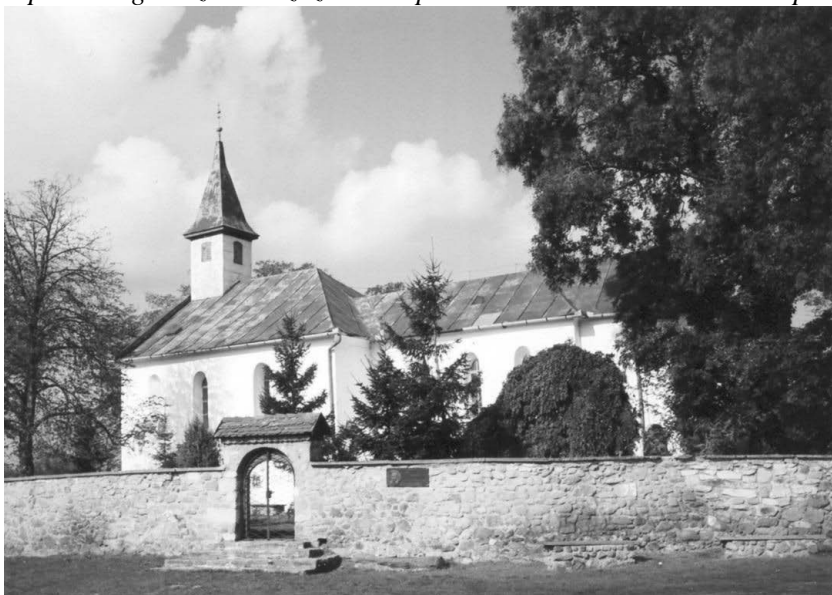
A magyarországi társadalmi-gazdasági fejlődés egyik fontos időszaka a 12-13. század, melynek jellemző építészeti korszaka a román stílus. A zempléni régió plébániatemplomait tekintve (*1. térkép*) megállapíthatjuk, hogy a legkorábbi építésűek román stílusjegyeket hordoznak. Természetesen ezek sem mentesek a későbbi korok átépítéseitől, de szerencsés esetben azok csak kiegészítő (színező) elemként maradtak meg, harmonikusan illeszkedve egymáshoz (pl. Göncruszka, Zsujta, Bodrogkeresztúr, Bodrogolaszi stb.).

Bodrogolaszi kisméretű, ám annál értékesebb román stílusú templom a 12. században épült, szerencsésen megőrizte eredeti építészeti karakterét, s a Bodrog feletti magaslaton kőfalmaradványokkal övezve ma is áll (*1. kép*).

A füzéri 13. századi, román eredetű, Szent István király tiszteletére szentelt templomot 1759-ben alakították át barokk stílusban. Belsejében román kori falfestményeket tártak fel. Bejárata félköríves, fölötte félköríves záródású tölcserés ablak látható. Göncruszka legjelentősebb látnivalója a 13. században épített román stílusú református templom, amely a község északi részén, enyhe magaslaton a Kazinczy utca tengelyében áll (*2. kép*). Az épületet a 14. század során gótikus hajóval bővítették. Mai formáját a 18. században, barokk stílusú átalakítását követően nyerte el. A templom több középkori részletet is megőrzött. A középkorban épült körítőfal ma is áll. Zsujta templomának építése már a 12. században elkezdődött, vagy legalább is 1300-ra befejeződött, mert a bejárat fölött egy kisebb négyzetben ez az évszám olvasható. Román stílusban épült, Várady József szerint később gótikus, majd barokk stílusúra alakították.

1. kép. Bordogolasz XII. században épült román stílusú katolikus temploma

2. kép. Göncruszka erődfallal övezett református temploma a 13. században, román stílusban épült, később többször átalakították

Abaújvár református temploma már az Árpád-korban is állt, ám közel sem jelenlegi formájában. Gótikus szerkezetét a 15. században nyerte el, valószínűleg a települést birtokló Perényi család építtette, majd a nemzetség jeles tagja az 1523-ban elhunyt Perényi Péter országbíró ide is temetkezett. Sírkövére 2008-ban bukkantak rá a régészek a templom belsejében. Wolf Mária szerint "Magyarországon igen kevés középkori falfestmény maradt meg, az abaújvári templom freskói felbecsülhetetlen értéket képviselnek. Vizsgálatuk minden bizonnyal közelebb visz bennünket a hazai gótikus építészet és festészet jobb megismeréséhez. ... az egész templomra kiterjedő festése kiemeli egyszerű falusi társai sorából."

Szerencs református temploma a 13. században épült eredetileg román stílusban, azonban először egy 1321-es feljegyzés tesz róla említést. Az épületet 1480-ban átalakították, ekkor készült a középen álló gótikus torony. Vilmány református temploma - a 15. században épült gótikus stílusban a régi román kori templom faragott köveinek felhasználásával. Bodrogkeresztúr 13. századi eredetű gótikus templom jelenlegi alakját 1481-1520 között nyerte el (3. kép).

3. kép. Bodrogkeresztúr késő gótikus, 15-16. században épült római katolikus temploma

Valamennyi közül kiemelkedik a vizsolyi református templom. A templom három nagyobb téregységre – toronyra, hajóra és szentélyre – oszlik (4. kép). Négyzetes alaprajzú tornya a nyugati homlokzat előtt emelkedik, a szentély pedig önmagában is egy többsejtű térrendszert alkot. A hajót sík mennyezet fedi, megvilágítást déli irányból, négy keskeny, csúcsíves ablakon át kap. A templom már említett három téregysége lényegében két periódusban épült. A jelenlegi háromszatú szentély épült először, mint teljes templom. A terület betelepüléséből és az épület formai kialakításából következtetve a 12. század legvégén, esetleg a 13. század elején kezdhették építeni, de 1220-ban már állnia kellett, mert abban az esztendőben "Igyházasvisl"-t is említene az oklevelek. Később az eredetileg kisméretű templomot bővítették a mai hajóval és a toronnyal. A templom típusa (egyhajós, homlokzati tornyos, nyugati karzattal, síkmennyezettel), gótikus részletformái, valamint a történelmi tények azt látszanak bizonyítani, hogy az épület bővítését a 14. század húszas éveire befejezték. A bővítés során kapta a románkori hajó, a síkmennyezet helyett a bordás keresztboltozatot. Szintén ekkor, vagy a következő évtizedekben épült a szentélynégyzet déli oldalára a sekrestye, melynek alapjaira 1942-ben ásatások során bukkantak (www.vizsolyibiblia. hu).

4. kép. Román kori eredetű gótikus templom Vizsoly községben (a templom közeli épületben nyomtatták az első magyar nyelvű Bibliát 1590-ben)

A magyarországi gazdaság és településfejlődés fontos időszaka a 14-15. század, melynek jellemző építészeti korszaka a gótika. A zempléni régió plébániatemplomait tekintve (*I. térkép*) megállapíthatjuk, hogy a legtöbb templom gótikus stílusjegyeket hordoz. Ebben az építészeti stílusban a legegyszerűbb típust az egyhajós, általában a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű, a nyugati homlokzathoz kapcsolódó toronnyal rendelkező plébániatemplom jelenti. Ezt a formát követi a falusi és mezővárosi templomok többsége (pl. Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Tarcal, Erdőbénye stb.) is.

A Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt olaszliszkai római katolikus templom a 14. században épült, e gótikus templomot a 18. században barokk stílusban átalakították. Körerkélyes, támpilléres tornya és sokszögzáródású szentélye középkori, előbbi reneszánsz feliratokat is őriz. A torony legősibb része: katonai őrtoronynak épült. A tarcali gótikus eredetű római katolikus templom a 15. században épült, 1776-ban alakították át barokk stílusban, de alapjai, kriptája és tornyának alsó része középkori eredetű. A telkibányai gótikus stílusú, 15. századi református templomot 1624-ben megújították, 1892-ben átépítették, és toronnyal egészítették ki. A templomot kopjafás temető veszi körül. A tolcsvai gótikus, római katolikus plébánia templom, a leletek alapján a 14. században épült. A kékedi római katolikus templom a 15. században épült, 1729-ben barokk stílusban átépítették. A templom szentélyében copf stílű örökmécses áll. Az abaújszántói római katolikus templom a Szent István téren áll, gótikus stílusban épült, a 14-15. században. A református templom Erdőbényén eredetileg fából épült és már a 1400-as években tesznek róla említést. A mádi római katolikus templom gótikus eredetű, tekintélyes tömegű építmény mai formáját a 17-18. században nyerte.

Magasabb kategóriába tartoznak azok a nagyméretű Tokaj-hegyaljai mezővárosi templomok, amelyek a 15. század végén három hajóval épültek (pl. Sárospatak, Szerencs, Olaszliszka stb.), s megjelenésükben is monumentálisabb külsővel és reprezentatívabb belső terekkel rendelkeznek. E templomok jól tükrözik a lakosság gazdasági szerepének és számának növekedését.

Valamennyi közül kiemelkedik a sárospataki Vártemplom, Észak-Magyarország egyik legnagyobb gótikus csarnoktemploma, amely 1537-ben épült. Az átalakításkor elhelyezett barokk főoltára – a templom berendezésének legszebb darabja – a karmelita rend budavári templomából került ide. A templom körül az eredeti szintre süllyesztett terepet a középkori templomkert, illetve a temető falának maradványai szegélyezik. Itt található az ásatások során előkerült 12. századi körtemplom romfalai is. Az évszázadok során bővítették, barokk boltozatát, karzatát, tornyát a 18. században kapta. A templom alatti kriptába temették el Lorántffy Zsuzsannát és II. Rákóczi Györgyöt.

A zempléni régió néhány plébániatemploma a 18. század folyamán barokk stílusban épült, illetve barokk esetleg rokokó vagy copf stíluselemekkel gazdagodott. E csoportba tartoznak Abaújszántó templomai. A református

templom 1751-ben épült, de 1864-ben leégett. Az új templom barokk stílusban épült újjá, egyhajós, sokszögzáródású épület, támpilléres külsővel. Az evangélikus templom szintén barokk stílusban épült 1792-ben. Az abaújszántói görög katolikus templomot 1792-ben szentelték fel, műemlékileg védett, barokk stílusú épület. A környék egyik legszínvonalasabb és legigényesebben elkészített görög katolikus temploma. Ezt elsősorban páratlan ikonosztáznak köszönheti, melyet a kor legmagasabb színvonalú templomberendező műhelyének mesterei készítettek, a Mohácsi püspökség és a Majloth család megbízásából. Szerencs római katolikus temploma 1750 és 1764 között épült meg barokk stílusban, órapárkányos főhomlokzat feletti toronnyal (5. kép). Hajóját csehsüveg boltozat fedi. Egykori értékes barokk berendezése nagyrészt elpusztult. A templom előtt látható Nepomuki Szent János XVIII. században készült szobra, amely egy párkányos posztamenten áll.

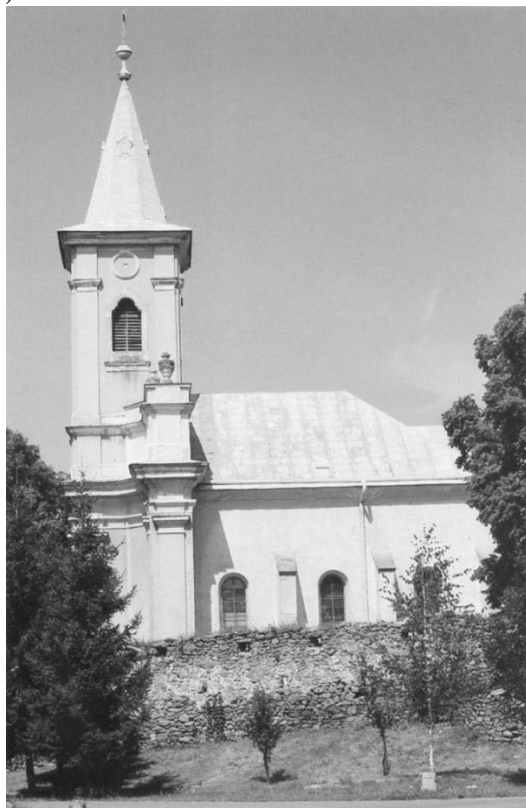

5. kép. Szerencs római katolikus temploma a 18 században épült

A sárospataki barokk stílusú református templom kiemelt műemlék. A 18. század végén épült késő barokk református templom puritán belső terét az körülfutó árkádos, boltozatos karzatok teszik meghitt hangulatúvá. A mai, háromemeletes, impozáns református templom a szécsényi országgyűlés után

épült fatemplom helyén épült közadakozásból, az 1781-ben felszentelt templomot 1896-ban átalakították. Az újhelyi református templom copfstílusú épület, 1784-től 1789-ig épült (1. táblázat).

Tállya késő barokk evangélikus temploma 1790-ben épült, berendezése - főoltár, szószék, orgona, keresztelőkút, padok - 1790 körüli copf munka. Ebben a templomban keresztelték meg Kossuth Lajost 1802-ben. A tállyai barokk református templom 1753-ban épült, 1805-ben kibővítették. Copfstílusú berendezése a 18. század végén készült. A tállyai Szent László tiszteletére szentelt római katolikus templom gótikus eredetű, barokk stílusúvá 1720-ban építették át. A templom berendezése nagyon szép rokokó együttes, a fő- és a mellékoltár, s a szószék is 1757-ben készült. A hejcei templom és gótikus erődfala a 15. században épült. A templomot 1780 körül copf stílusban átépítették (6. kép).

6. kép. Hejce temploma és gótikus erődfala a 15 században épült

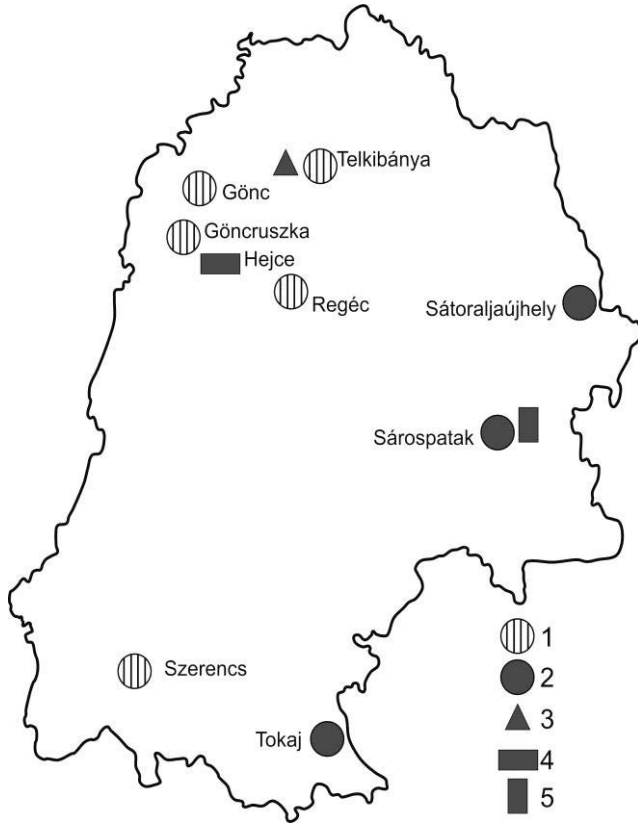
Az elsődleges vallási-szagrális térstruktúrát leképező templomok száma és felekezetek szerinti eloszlása jól tükrözte azt az évszázadok során kialakult

homogén vagy osztott identitású lokális helyeket, amelyek a népesség mindenkorai vallási szerkezetéhez igazodtak. A lakosság vallási megosztottságát (1. táblázat) azonban egy közös identitás (magyarság tudat) mindenkor felülírta, így a később érkező – jelentős számú – zsidó lakosság izraelita vallását és zsinagógáit megtartva e kompakt magyar etnikai térben csak a magyarsághoz való asszimilálódást választhatta.

III. A Zempléni-hegység kolostorainak szerepe és jelentősége

Az Árpád-kori egyházi gazdálkodás, a korabeli modern gazdálkodási kultúrák (pl. nyomásos gazdálkodás, szőlő- és gyümölcsstermelés stb.) meghonosításán és kiterjesztésén túlmenően, az intenzívebb terület- és tájhasználatot, valamint jelentős jövedelemtöbbletet és magasabb életszínvonalat is jelentett. A Zempléni-hegység peremén megtelepülő kolostorok (pl. Telkibánya, Gönc, Regéc, Szerencs stb.) és a mellettük működő ispotályok (2. térkép) olyan mintát adtak és értéket közvetítettek, amely az itt élő magyarság számára is követendő példát jelentett. A pálosok, mint az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend tagjai, az Anjou uralkodóink idején jelentek meg az uralkodók által különösen kedvelt országrészen (Abaúj és Kassa város körzete), s kiterjedt nemzetközi kapcsolataik is elősegítették gazdaságélénkítő és -szervező tevékenységüket.

A korai remeteközösségek megszervezéséből alakult pálos rend viszonylag hosszú idő után nyerte el teljes elismertségét (1368), de ennek ellenére az egész középkorban az egyik legnépszerűbb szerzetesrend volt Magyarországon. Belényesy Károly munkája nyomán kirajzolódnak a Zemplén e részén települt pálos kolostorok birtokhálózata, gazdálkodása, társadalmi háttere, valamint az egymáshoz, illetve a környék más egyházi intézményeihez és birtokosaihoz fűződő viszonyuk egyes elemei. A középkorban a rend erős hatással volt a társadalmi, gazdasági és szellemi fejlődésre, bekapcsolódtak az oktató munkába, a betegápolás is egyik fő feladatukká vált. Gazdálkodásukban kiemelkedő helyet foglalt el a malmok működtetése (vízi), a szőlőtermesztés és feldolgozás, valamint a tó és halgazdálkodás, melyek remekül alkalmazkodtak hegységeink által adott természetföldrajzi lehetőségekhez. A pálosok eltávolodása a lakott településektől (általában 2-5 km) csak jelképes kivonulás a világi környezetből, abból a közegből, melyhez ugyanakkor minden közösség ezer szállal kötődött (Belényesy K. 2004). A források alapján a kolostorok viszonylag kisméretű vonzaskörzeteivel és időben kiegyensúlyozott adományozásokkal számolhatunk az Abaúji-Hegyalján.

2. térkép. Kolostorhelyek, -romok, kolostorépületek és egyéb egyházi emlékek a Zempléni-hegységben (szerkesztette Gál András, rajzolta Tóth Zoltán).
 Jelmagyarázat: 1=kolostorhely, 2= kolostorépület, 3= ispotály(rom), 4= püspöki nyaraló és kápolna, 5= református kollégium

A gönci pálos kolostorrom a legmegkapóbb középkori építmények egyike, szinte sehol másutt nem látni ilyen épségben megmaradt, soha nem restaurált, nem átfaragott gótikus épületrészleteket, díszítőelemeket, mint itt. A kolostort a 14. század végén kezdték építeni a pálosok, melynek hét oltárát 1420-ban szentelték fel. A gönci pálosok 1450-ben megkapták a Telkibánya határában 1438 óta működő ispotályt, s a gönci épület szintén átvette a betegápolás feladatát. A kolostori élet azonban a 15. század végére áttevődött a Telkibányán lévő Szent Katalin-ispotályba (7. kép), s a gönci klastrom élete hanyatlani kezdett. Az épület 1540-re elnéptelenedett, azonban olyan távol esik településektől (Gönctől csak gyalog, öt kilométer megtételével lehet ma is megközelíteni), hogy – amint az másutt történt – az építkezők nem hordták el a kőanyagát újbóli felhasználásra. Ennek is köszönhető a kolostorrom faragott köveinek páratlan gazdagsága.

7. kép. Középkori ispotály romjai és a helyreállított Szent Katalin kápolna Telkibányán

Göncruszán látható a Szent Katalinról elnevezett pálos kolostorrom. Több malom és egyéb ingatlan ajándékozásáról maradt írás, hat egész és hat malomrész lett a közösség tulajdona. A környék leggazdagabb közösségeként emlegették. Ez azonban nem tartott sokáig, 1569-ben a pálosok eladták a kolostor egész területét és minden tartozékát. A kolostor gazdasági és társadalmi szerepét jelzi, hogy kedvező közlekedéscsoporthelyi ponton feküdt, s a környék középnemesi családjainak kitüntetett temetkezőhelyévé vált.

A régési, Szent Fülöp és Jakab kolostor történetéről több írásos emlékünknél maradt, pl. búcsújuk engedélyezése 1307-ből és 1311-ből. Malom jövedelmeik az írásos források tanulsága szerint kiemelkedően magasak voltak, három saját malommal rendelkeztek.

A tokaji pálos kolostort Szapolyai Imre a tarcali birtokok ura, szepesi örökös gróf alapította 1470-ben. Tulajdonképpen a régebben alapított, s Szent Annáról elnevezett pálos kolostort alapították újra. Szapolyai, mint földesúr a Szabolcs megyei Thardos és Ond helység malmát, borkilencedét és -tizedét adta a kolostornak, amely néhány évtized alatt golopi birtokkal, illetve tokaji és tarcali szőlőkkel is gazdagodott. Egy 1476-ban kelt oklevél pontosan leírja a kolostor elhelyezkedését, amely Tokaj mezőváros északi szélétől ötszáz méterre a Bodrog folyó kikötőjénél volt. Ismert, hogy 1537-ben Serédy Gáspár a kolostort leromboltatta, a szerzeteseket pedig bebörtönözteti, s a kolostor minden ingó

vagyonát elhordatta. A lerombolt pálos kolostor helyére épült az ún. Rákóczi-ház, és azóta sincs tisztázva, hogy a pálosok épületeiből mit használtak fel.

A pálos kolostor megszűnte után 1711-ben kérelmezi Winterbach Hugó Kristóf a tokaji sóház tábornoka az egri püspöktől, hogy „a lelki vigasz és a katolikus hit növelésére” Ausztriából néhány kapucinus atyát hívasson, akik aztán maguknak zárdát és templomot építhessenek. 1714-ben az egykori fejedelmi házat adományozták a kapucinusoknak, ahol az építkezések után 1729-ben szentelte fel a templomot Zorger György egri segédpüspök. A piaristákat Pinkóczy Eleonóra telepítette le Tokajban, akinek költségén négy osztályos gimnázium épült. II. József rendeletére a piaristákat áttelepítették Sátoraljaújhelyre. A tokaji kapucinus kolostor épülete ma is megvan, 1999 óta megyei Ápoló-Gondozó Otthon működik falai között. A barokk stílusjegyek az átalakítás ellenére is felismerhetők rajta.

A zempléni régió egyetlen Árpád-kori kolostora a sátoraljaújhelyi, amely az újkorig szinte folyamatosan működött. Az első hiteles adat 1281-ből ismert, ekkor Fülöp püspök az újhelyi remeteket megerősítette összes birtokaikban. Az újhelyi pálosok Szent Egyed kolostorát a 14. század elején alapították és kezdték építeni. 1566-ban a tatárok várost és a kolostort felgyújtották. A 16-17. század folyamán az épületegyüttest fokozatosan helyreállították, déli oldalához Rákóczi Ferenc építtette a ma is álló kápolnát. A pálos rend 1786-ban történt fokozatos feloszlata után, 1789-ben a piaristák kapták meg a kolostort és a templomot (8. kép).

8. kép. A 13. században épült pálos kolostor és 14. századi kora gótikus templom Sátoraljaújhely legértékesebb egyházi emlékei
(A fényképet Frisnyák S. készítette)

Ekkor a templom titulását Szent Egyedről Kalazanci Szent Józsefekre változtatták. A templom megőrizte jellegzetes középkori, pálos alaprajzát. A templom északi oldalához kapcsolódó, nyugat felé – pálos szokás szerint – azon túlnyúló épület, négyszögű udvart zár körül. A kerengő, amelynek nyugat felé irányuló kolostorszárnya szabályos kvadrum köré szerveződött. A kerengő árkádokkal nyílik a belső udvar felé. Déli részének gótikus keresztboltozata ma is látható, a körbefutó folyosókat és termeket később dongaboltozattal fedték (*Csorba Cs. 2011*).

Sáropatakon a 13. század második felében megtelepedett ferences és domonkos kolostorok topográfiai elhelyezkedésében felismerhető a koldulórendi kolostorokra sokszor jellemző helyválasztás, azaz a település szélén telepednek meg, a ferencesek az északi, a domonkosok pedig a déli oldalon. A későbbiekben az oppidum északi felén levő ferences kolostor környezete fejlődik erőteljesen tovább, vallási és világi épületekkel egyaránt. A 14. század végén itt épül fel a ferencesek női testvérrendje, a klarisszák kolostora Erzsébet királyné alapításaként. A Pálóczi család is itt alakítja ki rezidenciáját, s később a ferencesek templomuk mellé kápolnát és ispotályt is építettek.

IV. Összegzés

A szakrális építmények megbecsülésén áttételesen, de jól lemérhető a vallási kötődés, s egyben a közösség tájformáló-értékmegőrző ereje. A hely szellemisége, a vallásos környezet, az egyén identitása, érzülete a helyi közösségek számára kiemelkedő fontosságú. Az egyházi épületek évszázadokon keresztül őrizték és erősítették a vallási morált, az együttműködés és a szolidaritás kultúráját, a kereszténység világszemléletének bemutatásával és gyakorlásával. A templom felépítése a helyi vallásos élet fontos vállalkozása, s egyben bizonyos igényeket jelez, és képet ad egy időszak helyi vallásosságáról. E tekintetben nem csak a templomi búcsúknak és a kiemelkedő egyházi ünnepeknek (pl. Karácsony, Húsvét, Pünkösöd stb.) volt/van jelentősége. A templomszentelés napját az evangélikus hagyomány is számon tartja, s a római katolikus templombúcsúhoz hasonló külsőségek között ünnepli meg. A templom a vallási kultusz központja, s – az istentiszteleti alkalmakon túl – felszentelése után már önálló tényezője lesz a vallásos életnek, önálló szervező erővé lép elő. A templom, mint az egyén vallási identitásának legfontosabb tényezője jelenik meg, s életének szinte minden fontos mozzanatához (pl. keresztesítés, házasság, temetés stb.) szorosan kapcsolódik. Mindemellett megadja a lehetőséget a mindennapok során gyakorolt vallásos megnyilvánulásra. A zempléni régió mindazok ellenére, hogy nem rendelkezik jelentős búcsújáró hellyel, a hazai kultúrtájak egyik sajátos szakrális tája, ahol a vallás és környezete kölcsönhatásának évszázadok során kialakult valamennyi megnyilvánulását – sokszínűségében és komplexitásában – kötelességünk megőrizni az utánunk következő generációk számára.

Felhasznált irodalom

- BELÉNYESY K. (2004): Pálos kolostorok az Abaúji-Hegyalján. Herman Ottó Múzeum, Miskolc
- BELÉNYESY K. (2007) Pálos kolostorok. In: Baráz Cs.- Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, pp. 205-221..
- CSORBA Cs. (2011) Sátoraljaújhely városkönyve. 750 év krónikája. Sátoraljaújhely Város Önkormányzata, Sátoraljaújhely
- DIENES D. - UGRAI János (2013) A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak
- DOBRIK I. - HORVÁTH F. - OLAJOS Cs. - SZABADFALVI J. szerk. (1988) Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum, Miskolc
- FRISNYÁK S. (1997) Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840-1941). In: Bencsik J.- Antal G. szerk. : Tokaj és Hegyalja XVIII. kötet. Tokaj, pp. 69-84.
- FRISNYÁK S. - GÁL A. -HORVÁTH G. szerk. (2009) A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza -Szerencs
- KEMÉNYFI R. (2000): Szakrális tér-etnicitás-nemzetállam. In: Cseri –Kósa – T. Bereczki: Néprajzi kutatások az ezredfordulón. Szentendre, pp. 33–50.
- LŐRINCZ Z. (szerk.) (1995): A szakrális építészet ma hazánkban. Szombathely.
- SZABADFALVI J. - CSERI M. (1992) Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke IV. Tokaj és környéke, Miskolc
- SZABADFALVI J. - CSERI M. (1982) Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke V. Hernád-völgye - Encs környéke, Miskolc
- SZABADFALVI J. - CSERI M. szerk. (1982) Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke VII. Sárospatak és környéke, Miskolc
- H. SZABÓ B. (1978) A Zempléni-hegység műemlékeinek kislexikona. In: Frisnyák S. szerk.: Zempléni-hegység (turistakalauz). Budapest, pp. 387-416.
- TAMÁS E. (2007) Népeségtörténet In: Baráz Cs. - Kiss G. szerk.: A Zempléni Tájvédelmi Körzet Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, pp. 211-216.
- VIGA Gy. szerk. (1994) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyekönyv. A Borsod Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés kiadványa. Miskolc.

Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840-1941)

Dr. Frisnyák Sándor

A Tokaj-Hegyaljával foglalkozó társadalom- és gazdaságtörténeti irodalom rendre megemlíti és pozitívan értékeli a zsidóságnak a szőlő- és borgazdasági komplexumban elfoglalt helyét és szerepét. A tanulmányok a zsidók társadalmi-gazdasági súlyát igen sok példával, a jelenségek (tevékenységi formák) és folyamatok tényszerű leírásával támasztják alá (*Balassa I. 1981-82, 1991, Hőgye I. 1986, 1990, Löwy L. 1990, Scheiber S. 1982, Szász M. 1986, Takács P. 1989, Zelenák I. 1990*). Statisztikai adatokat azonban ritkán közölnek és ezek az adatok – néhány kivételtől eltekintve – nem teszik lehetővé az elemző-összehasonlító vizsgálatokat. A zsidóság számáról és százalékos arányáról is csak szórványosan, többnyire Zemplén vármegyére vonatkozóan találunk információkat (*Balassa I. 1981-82, Scheiber S. 1982, Szász M. 1986, Takács P. 1989*).

Előadásomban – a zsidóság kétszáz éves hegyaljai megtelepülésének és gazdasági tevékenységének összefoglalása mellett – az 1840-től 1941-ig terjedő idő demográfiai adatait igyekszem rendszerezni (*1-2. táblázat*) és néhány alapvető összefüggésre rámutatni.¹ A vizsgált évszázad egy, a 18. század közepétől tartó népesség-, település- és gazdaságföldrajzi folyamat része és egyben befejező szakasza. Az 1944. évi deportálásokkal, ahonnan igen kevesen tértek vissza (és Budapestre vagy más energikus központba települtek át, illetve külföldre emigráltak) gyakorlatilag megszűnt a zsidóság közvetlen részvétele Tokaj-Hegyalja társadalmi-gazdasági és szellemi életében.

A hegyaljai zsidóság alaprétege Sziléziából, Cseh- és Morvaországból vándorolt be (*Balassa I. 1981-82, 1991, Scheiber S. 1982*). Szőlővásárlás és kóser bor készítése céljából már a 17. században is érkeztek Tokaj-Hegyaljára zsidó borkereskedők, de tartós jelenlétük és megtelepedésük csak a 18. századi összeírások alapján bizonyítható (*Hőgye I. 1986, Löwy L. 1990, Szász M. 1986*). Takács P. kutatásaiból (1989) tudjuk, hogy 1759-ben 585, 1770-ben 895 zsidó élt Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban és falvaiban. 1770-ben a zsidók 2-2,2%-kal részesedtek a hegyaljai mikrorégió összlakosságából. A zsidó népesség 50%-a két mezővárosban, Mádon és Tolcsván telepedett le.

A 18. század hetvenes éveinek geopolitikai változásai (Lengyelország háromszori felosztása) és a mind gyakoribbá váló kelet-európai progromok

¹ A tanulmány 1992. szeptember 24-én Abaújszántón, a Tokaj és Hegyalja Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Megjelent a „Tokaj és Hegyalja” XVIII. kötetében, Tokaj, 1997. pp. 69-84.

miatt megindult a lengyel és galíciai zsidóság tömeges bevándorlása Magyarországra. A galíciai zsidók (askenáziak) nem a belső-alföldi – a török korban elnéptelenedő – tájakon, hanem a határmenti vármegyékben telepedtek le, a ruszin, szlovák, román, magyar stb. vegyes településtérben. A Galíciával határos és közeli vármegyékben, Abaúj-Torna, Bereg, Máramaros, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung és Zemplén területén 1700-ban mindössze 48, 1735-ben is csak 1389 zsidó élt, de később számuk gyorsan növekedett (1787-ben 23 065, 1825-ben 61 104, 1869-ben 159 501, 1910-ben 243 190). A 18. század második felétől itt koncentrált a magyarországi zsidóság jelentős része (1787-ben 28,5%-a, 1825-ben 33%-a, 1869-ben 29,4%-a és 1910-ben 26,6%-a).

1. táblázat. A zsidó népesség száma és %-os aránya Tokaj-Hegyalján (1840-1941)

Település	1840		1880		1910		1920		1930		1941	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Abaújszántó	1193	25,3	1093	24,3	899	18,2	800	15,8	771	15,5	681	13,9
Bekecs	20	2,8	109	13,0	103	5,6	71	4,1	101	5,3	88	4,4
Bodrogkeresztúr	239	13,0	309	24,6	404	19,3	467	21,5	535	23,5	455	20,2
Bodrogolaszi	15	2,2	21	3,0	28	2,4	21	1,7	31	2,3	8	0,5
Bodrogszegi	18	-	41	-	71	-	69	-	86	-	73	-
Erdőbénye	6	0,2	332	16,0	267	11,1	214	9,0	153	5,2	131	4,2
Erdőhorváti	100	7,4	85	7,0	72	5,5	60	4,8	14	1,0	20	1,4
Golop	86	10,9	17	2,9	19	2,5	17	2,1	11	1,2	9	0,9
Hercegkút	26	3,5	38	4,9	19	2,0	17	1,7	8	0,7	4	0,4
Károlyfalva	7	1,6	14	3,5	15	3,5	179	1,9	6	1,1	14	2,2
Legyesbénye	40	3,7	78	6,2	55	3,2	58	3,7	60	3,1	45	2,1
Mád	800	17,5	882	25,4	729	19,4	547	15,1	370	10,5	304	8,6
Mezőzombor	102	9,8	34	2,9	40	1,7	17	0,9	7	0,3	4	0,2
Monok	102	4,1	198	7,3	108	3,6	111	3,7	87	2,9	66	2,3
Olaszliszka	170	6,8	331	17,6	386	14,4	398	14,5	277	9,5	283	9,5
Ond	16	1,9	48	8,7	58	8,9	54	8,0	49	6,4	41	4,9
Rátka	20	2,7	18	2,5	19	1,9	11	1,0	4	0,4	2	0,2
Sárazsadány	6	1,9	3	2,5	-	-	-	-	-	-	-	-
Sárospatak	437	8,7	724	12,7	1033	11,0	1168	11,2	1096	9,7	1036	7,8
Sátoraljaújhely	1125	17,8	3983	35,4	5730	28,7	6445	30,5	4690	25,4	4160	22,6
Szegilong	-	-	18	8,3	22	5,9	24	5,9	18	4,2	17	3,9
Szerencs	92	4,3	407	17,2	919	15,1	971	16,6	955	14,2	916	12,0
Tarcal	234	7,6	354	12,1	339	8,9	306	8,0	321	7,9	299	7,5
Tállya	340	6,3	420	11,5	282	7,7	299	7,6	196	5,2	173	4,9
Tokaj	189	4,6	1161	25,9	1119	21,9	930	18,3	959	16,4	816	13,8
Tolcsva	609	17,4	860	30,5	732	23,5	631	20,8	481	15,8	363	12,8
Vámosújfalú	6	1,1	44	8,7	43	6,6	30	4,8	25	3,9	40	5,1
Végardó	13	7,1	16	10,7	11	8,2	3	7,6	5	5,8	1	4,7
Összesen	6011	10,2	11638	19,5	13522	15,7	13748	15,6	11316	12,5	10049	10,7

Forrás: saját szerkesztés, 1992.

2. táblázat. A hegyaljai zsidó népesség településtípusok szerinti megoszlása (1840-1941)

Év	Összesen	Mezőváros*		Falu	
		fő	%	fő	%
1840	6011	5434	90,40	577	9,60
1880	11638	10856	93,28	782	6,72
1910	13522	12839	94,94	683	5,06
1920	13748	13176	95,83	572	4,17
1930	11316	10804	95,47	512	4,53
1941	10049	9617	95,70	432	4,30

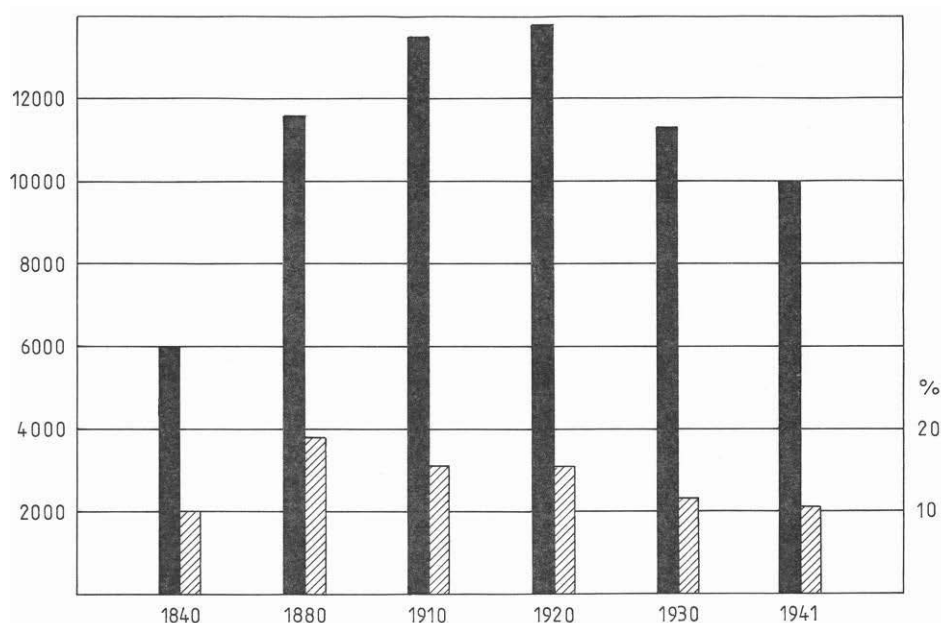
*Az 1870/80-as években községekké alakultak, kivéve Sátoraljaújhely városát.

Forrás: saját szerkesztés

A zsidóság Galícia közeli településterében különösen jelentős volt a 887 km²-nyi Tokaj-Hegyalja, Magyarország leghíresebb szőlő- és bortermelő kiskörzete. Tokaj-Hegyalja az alföldi és a kárpáti régió között a dombsági-középhegységi tájözvet egy jól körülhatárolható mikrokörzete, szőlő- és bortermelési specializációval és az erre épülő marketing tevékenységgel. A Hegyalja tájenergiáit növelte az is, hogy a helyi-kistérségi és az interregionális szempontból igen jelentős tiszai átkelő-(rév-) hely Tokajnál alakult ki és ennek terület- és gazdaságfejlesztő hatása az egész mikrokörzetben érvényesült. A gazdasági kiskörzet – összefüggésben a minőségi (aszú-) bortermelés fejlődésével – a 16. századtól a 18. század derekáig élte fénykorát. A 17-18. században a Hegyalja (Submontanum) az ország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott területe. A bortermelés és -kereskedelem bázisán a Hegyalja kb. 2/3 részében egy mezővárosi agglomeráció alakult ki, amely páratlan a történelmi Magyarország gazdaság- és településszerkezetében (Frisnyák S. 1993). A 12 hegyaljai mezőváros (oppidum) szolgáltatta a bortermelés 85-90%-át (Orosz I. 1989). A szőlőskertek és -ültetvények (promontóriumok) a kistáj alig 1/10 részét foglalták el, így tehát a földhasználat szerkezeté alapján nem beszélhetünk szőlő-monokultúráról. A szőlő- és a bor termelési értéke azonban a területi aránynak többszöröse lehet. Az évi bortermelés (100-140 000 hektoliter) 10%-a, ritkábban 20-30%-a került exportra. A 16-17. században a felvidéki empóriumok (pl. Bártfa, Eperjes, Kassa, Kiszzeben) gazdag kereskedői, majd a 18. században a Tokajban megtelepült görög kalmárok szállították a hegyaljai borokat a legfontosabb borpiacokra, Lengyelországba és Oroszországba. A 18. század vége felé, amikor a galíciai zsidók betelepülése tömegessé vált, a hegyaljai szőlő- és borgazdaság válságfolyamata – egyelőre még alig észlelhetően – már elkezdődött. A depresszió a hagyományos lengyel és orosz borpiac fokozatos leépülésével, az olcsó francia borok versenyével, a Habsburgok kedvezőtlen vámpolitikájával stb. magyarázható. A

válságjelenségek ellenére Tokaj-Hegyalja a 18. század második felében és később is jelentős *munkaerőpiac* maradt. A szőlők művelése, a borkezelés, -raktározás és -fuvarozás kb. 18-21 000 munkást igényelt, amelyet a helyi munkaerőforrás mellett csak egy 50-80 km-re kiterjedő munkaerővonzáskörzetből (Bodrogköz, Harangod, Hegyköz, Hernád-völgy, Nyírség, Taktaköz, Magas-Zemplén erdővidéke stb.) lehetett kielégíteni.

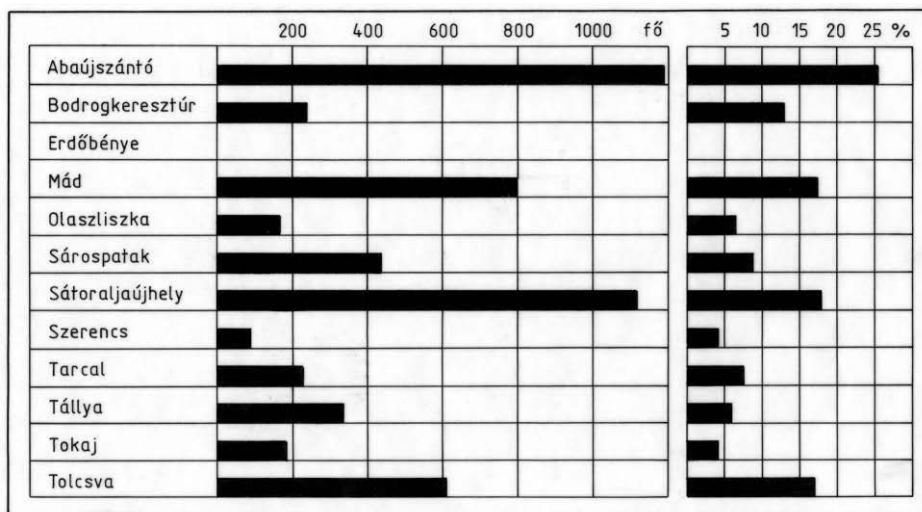
A Hegyalján megtelepült zsidóság – kitűnő alkalmazkodóképességével – hamarosan beépült a szőlő- és borgazdasági komplexumba, majd a 18. század végétől monopolizálta a borkereskedelmet.

1. ábra. Tokaj-Hegyalja zsidó lakossága és százalékos aránya (1840-1941)

Az askenáziak alkották a hegyaljai zsidóság második (fedő-) rétegét, amely kezdetben markánsan elkülönült a Sziléziából és a Morva-medencéből betelepült ősrétegtől. A különbségek – a galíciaiak hátrányára – az anyagiakban, a mentalitásban és a kultúrában nyilvánult meg. A hegyaljai zsidóság társadalmi-gazdasági integrálódását Zemplén vármegye 1791-től 1840-ig 16 diszkriminatív intézkedéssel nehezítette, késleltette, de nem tudta megakadályozni (*Balassa I. 1981-1982, 1991*). Így pl. korlátozták a zsidók szőlőbirtok szerzését, a faktoroknak nevezett közvetítők működését és tiltották az aszúkészítést. A szőlő- és borgazdaság tevékenységi körébe tartozó foglalkozások mellett a pénz- és hiteltevékenység, a fuvarozás stb. növelte a zsidók tőkefelhalmozását. A galíciaiak gazdasági aktivitása és művelődése

révén a 19. században igen jelentősen mérséklődött a különbség a hegyaljai zsidóság alap- és fedőrétege között. A szabad vállalkozásért és kereskedelemért küzdő, a korlátok ellenére mindezeket gyakorló zsidóság *dinamizálta a Hegyalja válságos helyzetű szőlő- és borgazdaságát és politikailag a reformnemesség érdekszövetségésévé vált.* Az integrálódó és már bizonyos mértékben asszimilálódó zsidóság a reformkorban segítette a tőkés fejlődést, a „hazájuknak tekintve e szűkebb vidéket, a Hegyalját (*Hógye I. 1986*).

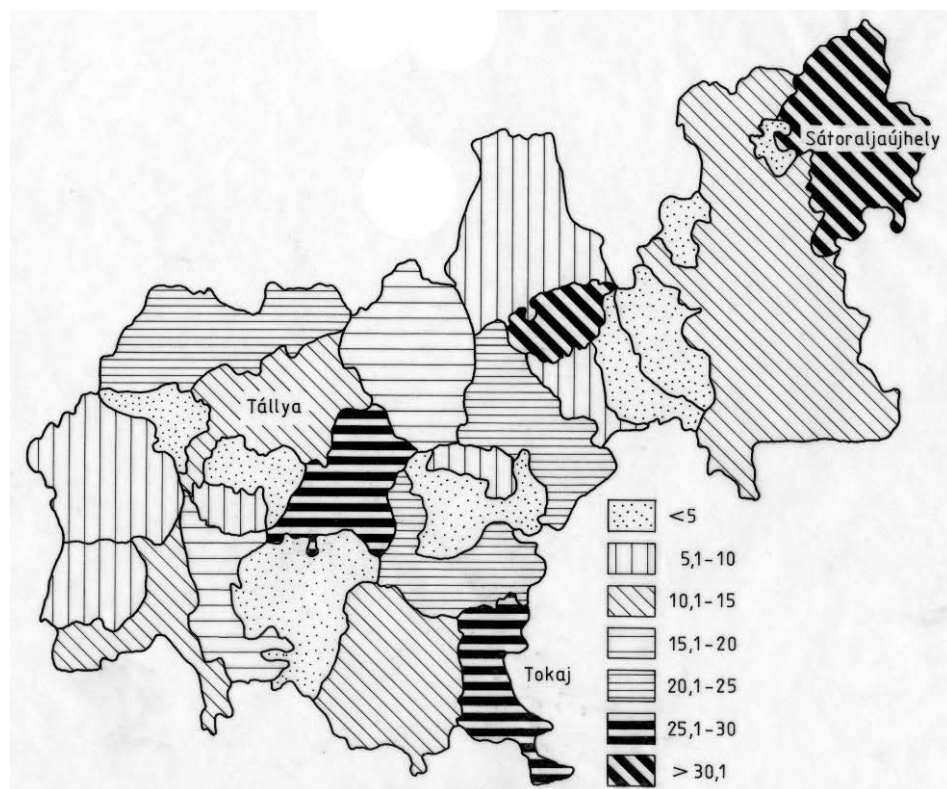

2. ábra. A hegyaljai mezővárosok zsidó lakossága és százalékos aránya 1840-ben

A régóta tartó bevándorlást 1840-ben felgyorsította az a törvény, amely engedélyezte a zsidóság városokba települését. Korábban a magyar zsidóság 80%-a a falvakban élt, nagyobb sűrűségben a megyeszékhelyek és az energikusabb települések (pl. a vásárvárosok) környékén. Tokaj-Hegyalján 1840-ben a zsidóság 90%-a a mezővárosokban koncentrált. A legtöbben Abaújszántón éltek (1193), itt a népesség 25,3%-át alkották (*1. és 2. táblázat*). 1840-ben a zsidóság (6011 fő) már 10,2%-kal részesedett Tokaj-Hegyalja összlakosságából. Négy évtizeddel később, 1880-ban a zsidó népesség száma 11 638 főre emelkedett. Az 5627 fős gyarapodás 93,6%-os növekedést jelent, miközben Tokaj-Hegyalja össznépessége 0,8%-kal (516 fő) csökkent. 1880-ban a hegyaljai zsidóközösségek földrajzi elhelyezkedésére továbbra is a mezővárosi megtelepedés jellemző (93,28%). A súlypontok azonban áthelyeződtek. Abaújszántón, ahol 1840-ben a hegyaljai zsidóság 19,84%-a összpontosult, elvesztette első helyét. A mikrorégió másik két centrumában, Tokajban és Sátoraljaújhelyen nagyarányú növekedés történt. Tokajban 514%-kal, 189-ről 1161-re, Sátoraljaújhelyen 254%-kal, 1125-ről 3983-ra emelkedett

a zsidó népesség száma. A hegyaljai zsidóság 1/10-e Tokajban, több mint 1/3-a Sátoraljaújhelyen élt. A zsidóság növekedése – egyre mérsékeltbb dinamikával – 1920-ig folytatódott, majd fokozatosan csökkent. A %-os arányuk 1880-ban érte el a maximumát (19,5%). Sátoraljaújhelyen ez időben 35,4%, Tolcsván 30,5%, Tokajban 25,9%, Mádon 25,4%, Bodrogkeresztúron 25,% volt a zsidó lakosság aránya.

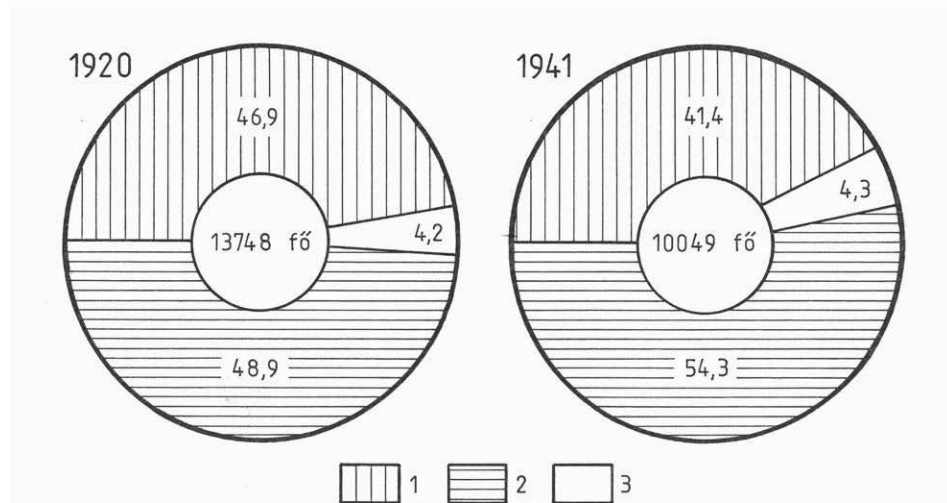
1880-tól 1910-ig 1884 fővel, 1918-tól 1920-ig 226 fővel (16,2, ill. 1,7%-kal) nőtt a hegyaljai zsidó közösség létszáma. A hegyaljai zsidóság száma 1920-ban érte el maximumát (13 748 fő). A századforduló zsidó népességnövekedése két forrásból eredt: a természetes szaporodásból és kis mértékben a bevándorlásból. Később, 1919-1920 között sok zsidó család menekült a Felvidékről és Kárpátaljáról Tokaj-Hegyaljára, pótolva az innen el- és kivándoroltakat.

3. ábra. A zsidó népesség százalékos aránya Tokaj-Hegyalján 1880-ban

Az 1880-as években a hegyaljai szőlő- és borgazdaságot csaknem teljesen megsemmisítő filoxéra jelentős migrációt indított el. A régi mezővárosok – gazdasági alapjuk megváltozása miatt – stagnáló, majd fogyó népességű településekké váltak és községi státusba kerültek. A munkaképes és tőkeerős

népesség – köztük a zsidóság is – Miskolcra, a borsodi iparvidék más városaiba, a budapesti agglomerációba és egyéb, az infrastruktúra-fejlesztés hatására dinamizálódó városokba települt. A vándorlási veszteséget nem tudta ellensúlyozni az a betelepülési hullám, amelyet a szőlőrekonstrukció, a hegyaljai gazdaság helyreállítása váltott ki. A 19-20. század fordulóján és az azt követő évtizedekben a betelepülők a környező agrártájokról, a Bodroghözéből, a Taktaközéből, a Harangod vidékéről és a Zempléni-hegység falvaiból érkeztek.

4. ábra. A zsidó népesség száma és százalékos megoszlása 1920-ban és 1941-ben. Jelmagyarázat: 1 = Sátoraljaujhely, 2 = egykori mezővárosok, 3 = falvak (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.)

A zsidóság migrációja élénk reagálás volt a Hegyalja gazdaságát alapvetően meghatározó szőlő- és bortermelés válságra, majd az 1920-as években a hagyományos interregionális gazdasági kapcsolatok megszűnésére. A válság legjelentősebben a tájszervező-integráló centrumot, Sátoraljaujhely városát, a hegyaljai zsidóság első számú gazdasági és művelődési központját érintette. 1920-ban a kistáj zsidó népességének 46,8%-a (6445 fő) koncentrált a városban. Sátoraljaujhely a 19-20. század fordulóján még növekedési pólus, a vármegye pénz-, termény- és egyéb áruforgalmának mintegy 70%-ával. 1920-tól gazdasági és politikai földrajzi helyzete megváltozott, mint határváros a magyar gazdasági térszerkezet peremére került, elveszítve tradicionális vonzásterületét (a vármegye földjének 70%-át és lakosságának 60%-át). A változásokkal magyarázható, hogy 1920-tól 1930-ig terjedő évtized alatt 27,2%-kal (1750 fő), 1930-tól 1941-ig 11,3%-kal (= 530 fő) csökkent Sátoraljaujhely zsidó népessége.

1930-ban a hegyaljai zsidó közösség 11 316 fős, 1941-ben 10 049 fős létszámával és 12,5, ill. 10,7%-os arányával még mindig *aktív szerepet tölt be a mikrorégió társadalmi-gazdasági és szellemi életében.*

A 19-20. században a *tájegység zsidó népességének 90-95%-a a mezővárosokban élt (2. táblázat).* A zsidóság településen belüli helyzete – létszámuktól és gazdasági jelentőségüktől függően – változott. Pl. Tokajban és Sátoraljaújhelyen a piac és a kereskedőnegyed környékén nagy településtömbökben éltek, ahol a lakó- és üzletházak mellett zsinagógát, rituális fürdőt, iskolát stb. építettek. A tokaji zsidók tömbszerű elhelyezkedését Gazda A. rekonstruálta a „Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon (Bp. 1991)” c. posztumusz könyvében. A zsidó kereskedőházak és a szakrális épületek a mezővárosok centrumában a 20. század közepéig meghatározó objektumok voltak. A mezővárosok többségében, pl. Bodrogkeresztúron, Mádon, Tállyán, Tarcalon és Tolcsván a zsidók a településközpontban vagy annak közelségében szórványosan települtek. A Hegyalja mezővárosaiban – a két energikus központ, Tokaj és Sátoraljaújhely kivételével – többnyire a földszintes építési mód terjedt el. A borfalvak és -városok épületei általában riolittufából készültek és a portákat is sok helyen kőkerítések övezték. A zsidóság lakóépületei, üzletei és műhelyei – összhangban a helyi hagyományokkal – szintén földszintesek voltak. *A hegyaljai zsidóság a legtöbb helyen tehát nem különült el, azonban a vallási előírások, sajátos életvitelük miatt mégis egyfajta elszigeteltségben élt.* A zsidóság kétszáz éves hegyaljai jelenlétére már csak a romos és helyreállított zsinagógák (Mád, Tarcal, Tokaj), a jellegzetes üzlet- vagy lakóépületek és a kőkerítéses izraelita temetők (Bodrogkeresztúr, Mád, Olaszliszka, Tokaj, Sátoraljaújhely stb.) emlékeztetnek.

A zsidóság 19-20. századi foglalkozási struktúrája a rendelkezésünkre álló források alapján jellemezhető, de nem adatolható. A Hegyaljára bevándorlók első csoportjairól a 18. században még részletes – a foglalkozásra is kiterjedő – összeírások készültek, s ezek egyértelműen bizonyítják, hogy az általános kereskedelmi tevékenység mellett a táj specifikumát jelentő szőlő- és borgazdasági komplexumban igyekeztek teret hódítani. A 18. században a hegyaljai zsidóság többsége bérlő és kereskedő, de akad köztük aranyműves, ötvös és egyéb mesterember is. A 18. század második felében a mikrokörzet zsidósága vagyonilag differenciálódott, de foglalkozásra nézve homogén maradt (Takács P. 1991). A 18. században és a 19. század első felében a kistrégió mezővárosai – a kedvező helyzeti energiáinak és specializál termelésének köszönhetően – egy, ágazati és térszerkezetében és funkcióinak megosztásában szinte egyedülálló piaci-kereskedelmi tömörülést alkottak. S ebben a területi-termelési egységben a 18. század végétől egyre nagyobb gazdasági, majd igazgatási-politikai és művelődési szerepet tölt be az itt megtelepült zsidó népesség. A 18. századi bérlőkből a 19. században gazdag tőkeerős vállalkozók fejlődtek ki és meghatározó tényezővé váltak Tokaj-Hegyalja életében. A

jellegzetes kereskedelmi, pénzügyi, az 1867-es kiegyezést követően gyáralapító tevékenység mellett a szellemi szférában is előretörték (pl. orvosok, ügyvédek, papok, tanárok, művészek, hírlapírók, színészek stb.). Társadalmi-gazdasági jelentőségükre utal, hogy pl. Sátoraljaújhelyen vezető állami tisztségeket (polgármester, rendőrkapitány, kórház- és iskolaigazgató) is betöltöttek. *A 19-20. században Sátoraljaújhely – vázolt szerepkörén túl – a magyarországi ortodox zsidó kultúra központja és annak egyik irányzatának, a chaszid-mozgalomnak a szülőföldje.*

Irodalom

- BALASSA I. 1981-1982 Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedésében (1791-1841). Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, pp. 5-46.
- BALASSA I. 1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 752 p.
- BÁCSKAI V. – NAGY Lajos 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, 402 p.
- BENCSIK J. 1993 Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII-XIX. században. Történeti néprajzi tanulmányok. Miskolc-Tokaj, 366 p.
- BOROS L. 1977 Adatok Tokaj település- és népességföldrajzához. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 7. köt. Nyíregyháza, pp. 53-72.
- CSORBA Cs. szerk. 1990 Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc, 215 p.
- DANYI D. – DÁVID Z. 1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest, 389 p.
- FRISNYÁK S. 1984 Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (16-19. század). Földrajzi Értesítő 3-4. pp. 65-91.
- FRISNYÁK S. 1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest, 212 p.
- FRISNYÁK S. 1990 A Zempléni-hegység népessége 1784-1787-től 1900-ig. In Bencsik J. – Szakál J-né. Szerk. Miskolc és Tokaj-Hegyalja II. köt. Miskolc, pp. 95-105.
- FRISNYÁK S. 1993 Adalékok a hegyaljai mezővárosi agglomeráció történeti földrajzához (16-19. század). Földrajzi Közlemények, 1. pp. 1-13.
- GAZDA A. 1991 Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Budapest, 242 p.
- HAJDÚ Z. 1977 A hegyaljai városi jellegű települések funkcióinak és hierarchikus rendjének vizsgálata, vonzáskörzeteinek elhatárolása. Studia Geographica 1. Debrecen, 107 p.
- HÖGYE I. 1986 A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében 1711-1848. In Szabadfalvi J. – Viga Gy. szerk.: Árucseré és migráció. Miskolc, pp. 57-63.
- HÖGYE I. 1990 Zsidó emlékek a Hegyalján. Tokaj-Hegyaljai Kalendárium. Miskolc, pp. 93-94.
- KEPECS J. szerk. 1993 A zsidó népesség száma településenként (1840-1941). KSH, Budapest, 497 p.
- KOVACSICS J. szerk. 1993 Magyarország történeti demográfiája. KSH. Budapest, 441 p.
- LÓWY L. 1990 A zsidóság és Tokaj gazdasági élete a XIX-XX. században. Tokaj-Hegyaljai Kalendárium, Miskolc, pp. 98-101.

- OROSZ I. 1989 Tokajhegyalja hanyatlásának okai a múlt században Tokaj-Hegyaljai Kalendárium, Miskolc, pp. 96-106.
- PAP M. 1985 A tokaji. Budapest, 294 p.
- SÁRFALVI B. 1991 Magyarország népességföldrajza. Budapest, 116 p.
- SCHEIBER S. 1982 Hegyaljai zsidó sírkövek. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. köt. Miskolc, pp. 177-194.
- SÜLI-ZAKAR I. 1980 Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787-1970 között. Borsodi Levéltári Évkönyv III. köt. Miskolc, pp. 35-76.
- SÜLI-ZAKAR I. 1987 A városfejlődés sajátosságai Tokaj-Hegyalján. Borsodi Szemle XXXII. évf. 3. pp.50-57.
- SZABADFALVI J. – VIGA Gy. szerk. 1986 Árucseré és migráció. Miskolc, 237 p.
- SZÁSZ M. 1986 Sátoraljaújhely és Zemplén vármegye zsidóságának története. Toronto, 168 p.
- TAKÁCS P. 1989 A zsidók Tokaj-Hegyalja társadalmában a 18. század végén. In Bencsik J. – Szappanos E. szerk. Tokaj és Hegyalja I. köt. Miskolc, pp. 115-122.
- TAKÁCS P. – UDVARI I. 1989 Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. Köt. Miskolc, pp. 359-381.
- VIGA Gy. 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc, 328 p.
- WIRTH P. 1985 Itt van elrejtve. Tokaj-hegyaljai zsidó temetők. Budapest, 157 p.
- ZELENÁK I. 1990 A zsidók hitéletének alakulása Tokajban. Tokaj-Hegyaljai Kalendárium. Miskolc, pp. 95-97.

1. kép. A 18. század végén épült mádi zsinagóga

2. kép. A mádi zsidók hitközségi épülete

3. kép. A bodrogkeresztúri zsinagóga (épült a 19. században)

4. kép. A szerencsi zsidó temető (A fényképet a szerző készítette)

Tartalom

Dr. Ternyák Csaba: Előszó	5
Dr. Kocsis Károly: A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (munkacím)	9
Dr. Horváth Csaba Péter: A római katolikus egyházmegyerendszer helyrajzi története az egri érsekség felállításáig (1804).....	31
Dr. Varga László: A Váci Egyházmegye történeti földrajza	47
Dr. Csüllög Gábor: Középkori monostorok térszervező szerepe a Közép-Tisza vidéken és a Körösök mentén	69
Dr. Boros Zoltán: Pannonhalma, a gazdálkodó monostor	83
Dr. Berényi István – Medgyesi S. Norbert: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem alapításának és történetének regionális összefüggései	93
Dr. Nagy Miklós Mihály: A Német Lovagrend állama térszerkezetének magyar vonatkozásai	103
Dr. Kósa László: A magyar református egyház területi szerveződése.....	113
Dr. Paládi-Kovács Attila: A felekezeti és etnikai térszerkezet változása Sáros megyében (16-18. század)	131
Dr. Hajdú Zoltán: Az egyházak területi igazgatásának alakulása a török kiűzésétől 1918-ig	147
Dr. Süli-Zakar István - Dr. Szilágyi Ferenc: Vallásföldrajzi változások a Partiumban	159
Dr. Erdélyi Géza: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház élete és munkája 1945 után.....	179
Dr. Papp-Váry Árpád: A magyar egyházi közigazgatás térképei	191
Dr. Suba János: A kereszt és a félhold harca (Templomok, templomromok egy 1701. évi határtérképen)	199
Dr. Csapó Tamás – Dr. Lenner Tibor: Egyházi központjaink településmorfológiája...211	
Dr. Kókai Sándor: A Marosszög templomainak hatása a tér- és identitástudat alakulására a 18-19. században.....	223
Erdélyi-Tóth Szilvia - Dr. Horváth Gergely: Szakrális értékek a tájban.....	243
Adalékok az abaúji-zempléni térség vallás- és történeti földrajzához	
Dr. Csorba Csaba: A Zempléni-hegység és környéke kolostorainak gazdálkodása, víz- és tájépítő tevékenysége	257
Dr. Tamás Edit: Tokaj-Hegyalja történeti vallásföldrajza	263
Dr. Gál András: A Zempléni-hegység egyházi műemlékei	287
Dr. Frisnyák Sándor: Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840-1941)	303

A könyv kiadását támogatták

Kiemelt támogatók:

Dr. Bobkó Géza főigazgató főorvos, Szerencs
Dr. Gál András PhD gimnáziumi igazgató, SZOLG-KER Kft. ügyvezető ig. Szerencs
Ficsor Miklós vezérigazgató, Borsodvíz Zrt. Miskolc
Jónás Sándor egyéni vállalkozó
Oktatási Stúdió '90 Kft. Miskolc
Rác Péter ügyvezető, Rác Péter Autósiskola Szerencs
Sárossy Ferenc elnök-vezérigazgató, Harangod-Mag Zrt. Megyaszó
Tatárka József polgármester, Mád

Támogatók:

Amriskó Gábor ügyvezető, Amriskó Kft. Szerencs
Árvai Attila elnök, Német Nemzetiségi Önkormányzat, Szerencs
Bagi István r.ezredes, főig. Miskolci Rendészeti Szakközépiskola
Balogh Szonja ügyvezető, Globo TV Bt. Szerencs
Báthory György ügyvezető igazgató, Szerencs
Belovecz István ügyvezető igazgató, Szerencs
Bocskai István Gimnázium Alapítvány
Bocskai István Katolikus Gimnázium és Szakközépiskola
Bodnár Balázs vezérigazgató, Budapest
Bodnárné Szokol Szilvia ügyvezető igazgató, Mád
Bolyai János Katolikus Általános Iskola Szerencs
Boros Ákos igazgató, Borisz-Communication Kft. Szerencs
Boros István igazgató, Szivárvány Kft. Szerencs
Bukovszky Róbert ügyvezető igazgató, Elektro Kombi Kft. Szerencs
Czagány Istvánné ügyvezető, Kertész-iparcikk Szaküzlet Szerencs
Csider Andor ÁMK igazgató, Szerencs
Danyi László ügyvezető igazgató, Szerencs
Demeter László vezérigazgató, IKR Szerencs
Dócs Róbert t. ezredes, kirendeltségvezető, Miskolci Katasztrófavédelmi Kirendeltség
Dorgai László ügyvezető igazgató, Szerencs
Dr. Bacsó András vezérigazgató, Tokaj-Oremus Kft. Tolcsva
Dr. Barva Attila címzetes főjegyző, Szerencs
Dr. Bazsó Áron címzetes főjegyző, Prügy
Dr. Bíró László ny. címzetes főjegyző, Szerencs
Dr. Bodnár László polgármester, Bekecs
Dr. Budaházy Emil ny. főigazgató főorvos, Budapest
Dr. Demeter István ügyvéd, Miskolc

Dr. Egeli Zsolt alpolgármester, ügyvéd Szerencs
Dr. Gadóczy Bertalan címzetes jegyző, Boldva
Dr. Gál Bernadett ügyvéd, Budapest
Dr. Gál Tamás főorvos, Szerencs
Dr. Hörcsik Richárd Országgyűlési képviselő, Sárospatak
Dr. Ináncsi Tünde Szerencsi Járási Hivatal vezetője
Dr. Krajnyák István Szerencsi Városi Bíróság elnöke
Dr. Michalkó Gábor habil. egyetemi tanár MTA doktora
Dr. Mizák Mihály ügyvéd, Szerencs
Dr. Móre László főorvos, Szerencs
Dr. Németh Zoltán főosztályvezető, Eger
Dr. Nyíri László főgyógyszerész, Szerencs
Dr. Oleárné Kádas Marianna címzetes főjegyző, Mezőzombor
Dr. Pesti Imre kormány megbízott, Budapest Főváros Kormányhivatala
Dr. Sásdi Antal főigazgató főorvos, Budapest
Dr. Sipos Attila igazgató, Szerencs
Dr. Szemán Ákos polgármester, Taktaharkány
Dr. Szepesi Nándor igazgató, Legyesbényei Általános Iskola
Dr. Székelyné Dr. Gál Adél osztályvezető helyettes, Budapest
Dr. Teryák Csaba egri érsek
Dr. Vereckei Csaba r. dandártábornok, B-A-Z Megyei Rendőr-főkapitány, Miskolc
Dudásné Homa Sarolta SZM elnök, Szerencs
Dudás Ferenc önálló bírósági végrehajtó, Szerencs
Farkas József r. dandártábornok, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Rendőr-főkapitány
Fésűs Attila igazgató, MONAX Kft. Bekecs
Ft. Ficzek László érseki irodaigazgató, helynök Eger
Gaál Mihály ügyvezető igazgató Szerencs
Gaálné Király Enikő vezérigazgató, Tokaj Kereskedőház Zrt.
Hajdú Zalán ügyvezető igazgató, Szerencs
Halász Tibor ügyvezető igazgató, Szerencs
Heves János ügyvezető igazgató, Szerencs
Hidegkúti Nándor ügyvezető igazgató, Szerencs
Hlivják László polgármester, Legyesbénye
Jánosi Ferenc ügyvezető igazgató, Rátka
Jean-Pierre Polanen vezérigazgató, NESTLÉ Hungária Kft.
Jolsvay János ügyvezető igazgató, Szerencs
Juhász Ferenc kanonok, esperes, EKIF elnök, Eger- Gyöngyös
Kalina Lajos ügyvezető igazgató, Szerencs
Kelemen János ügyvezető igazgató, Szerencs
Keresztesi János Szerencs Város Rendőrkapitánya
Kiss Attila főmérnök, Borsodvíz Zrt. Miskolc
Kiss László elnök-vezérigazgató, Armitel Zrt. Budapest

Kocsis Sándor plébános, Szerencs
Koncz Ferenc polgármester, Szerencs
Konczné Kondás Tünde gazdasági igazgató, Hajdúszoboszló
Kondás Vilmos igazgató, Géniusz Könyvárúháza Miskolc
Kontra László igazgató, Szerencs
Kormos Sándor ny. ügyvezető igazgató, Szerencs
Kormosné Csősz Sarolta ügyvezető igazgató, WANDEX Kft. Szerencs
Kun Gusztáv ügyvezető igazgató, Designer Team Kft. Szerencs
Kunder Gyuláné ny. gazdasági vezető, Szerencs
Kunder Péter igazgató, Szer-Szoft. Kft. Szerencs
Magda Gábor ny. polgármester, Szerencs
Molnár Józsefné ügyvezető igazgató, Szerencs
Molnár Lajos ügyvezető igazgató, Molnár Piktör Kft. Legyesbénye
Nyíri Tibor alpolgármester, ügyvezető igazgató, Sziget Alapítvány elnöke Szerencs
Nyíriné Bárdosi Mária ügyvezető igazgató, Adó-Proficient Kft. Szerencs
Osvay György elnök-vezérigazgató, Szerencsi Mezőgazdasági Zrt.
Örkényi Károly igazgató, Pávilon Édességbolt, Szerencs
Plávészky József ügyvezető igazgató, Szerencs
Prof. Dr. Frisnyák Sándor emeritus professzor
Prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár, ny. intézetigazgató
Prof. Dr. Joó Pál emeritus professzor, Szerencs
Prof. Dr. Kocsis Károly akadémikus, intézetigazgató
Prof. Dr. Kókai Sándor habil. egyetemi tanár, intézetigazgató
Prof. Dr. Makra László habil. egyetemi tanár
Prof. Dr. Takács Imre Debrecen
Prof. Dr. Vizi E. Szilveszter az MTA v. elnöke
Radó Béla polgármester, Mezőzombor
Rozsnyai Géza ezredes, ny. régióigazgató, Szerencs
Ruszkai József r. ezredes, gazd. főigazgató, B-A-Z Megyei Rfk. Miskolc
Sándor Ferenc ügyvezető igazgató, Árpád-hegyi Horgásztó, Szerencs
Sárkány László szerkesztőségvezető, Globo Televízió, Szerencs
Szabó Árpád tankerületi igazgató, Szerencs-Encs
Szabó Beáta igazgató, Bolyai János Katolikus Általános Iskola
Szabó Imréné Dr. főgyógyász, Alba Patika Szerencs
Takács M. István igazgató, Szerencsi Városüzemeltető Non-Profit Kft. Szerencs
Tallárné Illés Erika fiókigazgató, K&H Bank, Szerencs
Tóth Béláné ügyvezető igazgató, Molly 94 Bt. Szerencs
Tóth István igazgató, Városgazda Non-Profit Kft. Szerencs
Tóth Róbert ügyvezető igazgató, Pelikán Papírbolt Szerencs
Tóth Zoltán ügyvezető igazgató, Kigátó Kft. Szerencs
Varga László ny. polgármester, Taktaharkány

